

8/2155

1025/156

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

Df

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

1/8

SZÁZHARMINCZHATODIK KÖTET.

(382. 383. 384. SZÁM)

M. Kir. Földmívelésügyi Ministerium
 KÖNYVTÁRA
 Catalogus szám: *Df. 8.*
 Könyvtári naplósám: *325*
 1908

MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
 ELTÁRI SZÁM:
63F

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1908.

• 21043164
~~1854~~

TARTALOM.

CCCLXXXII. SZÁM.

	Lap
PETŐFI SÁNDOR. — Hartmann Jánostól _ _ _ _ _	1
CLEMENCEAU GYÖRGY. — Balkányi Kálmántól _ _ _ _ _	26
AZ ÚJ SYLLABUS. — Ö. G.-től _ _ _ _ _	44
A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM. (I). — Thury Józseftől † _ _ _	71
DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL. (III). — Kompolthy Jóbtól _ _ _ _ _	94
KÖLTŐMÉNY: <i>Az ezüst menyegző.</i> — Kozma Andortól _ _ _ _	130
TÁMADÁS A CLASSICA-PHILOLOGUSOK ELLEN. — d. n. j.-től	133
AZ OROSZ POLITIKA FŐPROBLÉMÁI. — Győri Károlytól _ _	138
ÉRTESÍTŐ: Krausz Jakab: <i>Bevezetés a philosophiába.</i> (L. s.) — Reicke E.: <i>Der Gelehrte.</i> (Sz. M.). — <i>Új magyar könyvek</i> _ _ _ _ _	149

CCCLXXXIII. SZÁM.

AZ ÖRÖK BÉKE. — Berki Miklóstól _ _ _ _ _	161
A MUNKÁSSÁG HELYZETE. (I). — Nagyiványi Fekete Gyulától _	195
A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM. (II). — Thury Józseftől † _ _ _	234
EGYSZERŰ TÖRTÉNET. — Norvég elbeszélés. — Prydz Alvilda után — Balla Mihálytól _ _ _ _ _	271
KÖLTEMÉNYEK: <i>A bércz.</i> — Hánzséros Bálinttól. — <i>Morris Rosenfeld</i> <i>költeményeiből:</i> I. <i>Az én dalom.</i> — II. <i>Munkásdal.</i> — Thaly Lorántól	246
AZ ANNECTÁLT TARTOMÁNYOK NÉPE. — Királyfi Árpádtól _	298
ÉRTESÍTŐ: Janovics Jenő: <i>A magyar dráma irányai.</i> (Győri Károly). — Gábor Gyula: <i>A megyei intézmény Nagy Lajos alatt.</i> (G. A.) — <i>Az újkori állam és társadalom</i> (d) Cl. G. Gobineau (m). — <i>Új magyar</i> <i>könyvek.</i> _ _ _ _ _	306

	Lap
THAN KÁROLY EMLÉKEZETE. — Medveczky Frigyesztől	321
A BOSNYÁK-HERCZEGOVINAI GYARMAT. — Somogyi Euthymtól	335
AZ ÚJ BALKÁN. — Győri Károlytól	343
A MUNKÁSSÁG HELYZETE. (II). — Nagyiványi Feketo Gyulától	365
A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM. (III). — Thury Józseftől †	402
A GYEREKEK. — Költemény. — Legifjabb Szász Károlytól	429
SZÍNHÁZI SZEMLE. (Drégely Gábor: <i>A szerencse fia</i> . — Ibsen: <i>A társadalom támaszai</i> . — Flers és Caillavet: <i>Virraszt a szerelem</i> . — Brieux: <i>Simone</i> . — Garvay Andor: <i>A pénz</i> .) — Berki Miklóstól	432
ÉRTESÍTŐ: Antal Sándor: <i>A holnap</i> (f.) — Wildner Ödön: <i>Nietzsche romantikus korszaka</i> (Ozorai Frigyes). — Kolemen Nándor: <i>Döntő bíráskodás munkabeszüntetésekben</i> (Z. Zs). — <i>Ta-Hio</i> (B. M). — <i>A Balkán félsziget</i> (Kropf Lajos). — <i>Benyovszky Móricz</i> (Kont Ignác). — <i>Új magyar könyvek</i>	452

PETŐFI SÁNDOR.

I.

Petőfi minden ízében bohéme, királya a nyugtalan vándor-bohémeknek, kiben a Tinódiak, Balassik kósza ösztöne újra éledt. «Költeményeinek keletéből meg lehetne tanulni Magyarország földrajzát!» Innen van, hogy szereti mindazt, a miben bármely elemét találja fel e kóbor kedvnek, hányt-vetett szabad életnek. Barabás cigányait vonzón rajzolja s szeretettel hevül a betyárromantikáért. Gyakran megüdvözli a vándorfelhőket, «lelki rokonait», melyek mindig új s új alakot váltanak. Részvétellel nézi a fázó, éhező farkasokat, de megnyugtatja, hogy szabadok. Szinte haragszik a Tisza-szabályozásért, mely szárnyát szegte a folyó regényes kalandozásainak. Még az *Erdei lak* népének életében is megérzi a szabadság tiszta levegőjét. Ezzel szemben a nyárspolgári erényeket természetesen nem tartja nagy tiszteletben. A takarékossgot csak «pénz fogyatán» fogadja meg; mikor pénze jön: «hegyen-völgyön lakodalom». A türelem a «szamarak s birkák dicső erénye»; a rendes élet megölné: költő, tehát «költőileg kell végig rohannia az életúton». Aztán az az ostoba falusi nép! A buzáról, gyapjúról krumpli-árakról fecsegő táti s «még az irodalomról is beszélő mámi, kinek könyvtára díszé Szigvárt, Kártigám!» A józanságot annyira prózainak tartja, hogy ha már az életben nem lehetett, költeményeiben kellett korhelylyé válnia. Ha nem csalódunk, Tompával történt meghasonlásának egyebeken kívül lélektani oka is éppen az, hogy több nyárspolgári vonásra bukkant a nyugodt életű költőben. «A ki Gömörben jár, el ne mulasztza Murány omladékait megnézni, de magával ne vigye Tompa Mihályt,

mert ő aludni fog és hortyogni, aludni és hortyogni . . . s e hortyogást még koporsótokban a föld alatt is hallani fogjátok, hallani az örökkévalóságon keresztül!» (*Uti rajzok.*)

Az ilyen élet és világnézet mindenesetre érdekesebb, mint az ú. n. «okos», mértékletes, önmegtartóztató. Több s izgékonyabb tápot ad képzelőnknek. Petőfivel szemben azonban — s ez még kivételesebb — az erkölcsi szempontnak is különös szerencséje van. Ha a fiatal lélek vágyón nézi könnyelműségét, a komoly nevelő rámutat a mozzanatra, melyben költőnk szüleit pénzzel segíti nyomorában. Ha az akadémikus hálátlanak bélyegzi Vörösmartyval szemben: az elvek embere duzzadó önérzettel figyelmeztet elvei szentségére. Szeles, megbizhatlan a barátságban? Aranyhoz állandóan szeretettel ragaszkodott. Öntelt volt? Kevély? Fennhéjázó? Első sietett megosztani dicsőségét költőtársával. Csapodár a szerelemben? Tűnő érzései költői ábrándok valának; igazi szerelméhez «élte végéig» hű maradt. Tivornyázó? Csak költeményeiben. Az életben szinte túlzott mértékletesség jellemzé. Rossz diák volt? Csak tréfa. A valóságban «diligenter frequentálta» iskoláit s magánszorgalomból tanult meg három nyelvet. És megszólal a sovén nemzeti érzés: «Szerethette-e valaki szilajabban hazáját?» «A világszabadságról álmodozott.» felel a socialista. Petőfiben így ifjú és agg, férfi és nő, csélcsap fiatalosság és szemüveges erkölcsi látás, sovén érzés és socialismus egyképpen támpontot talál, hogy valami tiszteletreméltóra hivatkozzék benne. Egyénisége dús asztalt terít, melyen együtt lakomázik a legkülönbözőbb izlés s a sok színű közönség végül lelkes köszöntőben ünnepli a vendéglátót.

Vegyük hozzá, hogy a bohémének inkább erényei voltak meg benne, mint gyöngeségei. A végletek embere, de — ha lehet e kifejezést használni — a becsületes végletek. Végletekig megy a barátságban: Aranyt nagyobbnak mondja önmagánál; végletekig a szerelemben: egész pályáján, minden körülmények között, szökét, barnát egyaránt szeret. A szerelemben sem a polgári szerelem az övé: egyszer egy ravatalon fekvő lányt szeret meg, máskor a színpadi kullisszák mögül éjjel sietne a paphoz, végül egy várkastély lányát úgyszólván megszőkteti. Végletekig megy a demo-

eratiában: a Battyáni és Károlyi grófnőkhöz, sőt a Teleky Sándorhoz írt verseket is kihagyja gyűjteményéből. Végletes a gyűlöletben: a köztársaság megalapítását akasztáson kezdené. Végletekig megy vonzalmában a színészethez: teljes kudarcza után is visszasírja; végletes a színi bírálatban s a költőkről mondott ítéletében: Goethe szíve «békasó» s Beranger «a világ legnagyobb költője»; végletekig megy a szabadságszeretethez: meghal érte.

Lángelmével párosulva e tulajdonok szokatlan fényt nyerne: varázserejük van. A közönséges ember szereti a különczködést, bizarrt, rendkívülit, ha érdekeit nem látja veszélyeztetve vele. Képzelve kedvelt hőst teleaggatja lehetetlen vonásokkal — a saját gyönyörűségére. Petőfi életének érdekességével s halálának rendkívüliségével fenséges tűzijátékot gyűjtött ugyan a képzeletnek: de még ez nem volt elég. A halál, bármily szép is: befejezett. Képzelmünk tovább akarta a játékot, elhurcolta a költőt Szibériába, majd — az életében oly sokat bujdosót — bujdosóvá tette halála után is. De a költő ez egyszer okosabb volt, mint a más ürméből kéjt ivó nyárspolgári phantasia óhajta: nem jött vissza a tapsra s kihívásra. A «vég» azonban így is megnyugtatóan «érdekes» volt, «mert megjósolá». S Petőfi születésének egy ideig vitás körülményével, kalandos életével, szokatlan életnézetével s nagyszerű halálával ekképp egyaránt fészket ver az érdeklődésben.

De figyelemre méltó, hogy költőnk végletes tulajdonságai mellett is alapjában egészséges lélek. Alig van nagyobb lyrai költő, kinek lelke «rokon ne lenne a pokollal». Egyes életíróknak sok szellemességét emésztette fel nagy emberek hibáinak palástolása, vagy mentegeteése. Mennyit mosták Heine szennyeseit, Byron szilaj baklövéseit! Ékes magyarázatok sietnek igazolására Leopardi pártos világnézetének; gyámolítják Csokonai könnyelműségét; szépítgetik Baudelaire és Verlaine kóros tobzódásait; enyhítik Poe förtelmes életét. Petőfi nem szorul védőügyvédre. Bármily rendkívüli is élete, kiemelkedőbb mozzanatai mégis beleillenek az átlag polgárerkölcsi felfogás kereteibe. A mit a kóbor diák mulasztott, jóvá teszi benne az autodidakta s végre is megbiztató állást töltve be, házas étellel végződnek szerelmei. Egészséges a humora, tréfája, lelkessége;

szeplőtlen a szerelme, meghitt a barátsága; és bár kivételes, de ép honszerelme. S költészetében még egészségesebb. A «szentegyházba» lépve sok különczködését künnfelejté; «hóbortos» eredetiségei lehámlottak a múzsa csókjára.

S mily bátor volt életben, költészetben egyaránt! A hol mindegyikünk meggörbed, ő mint katona is sugár, pánczélos, törhetetlen. A tömegemberre mi sem hat annyira, mint a koczkáztató bátorság, mert a legkeményebbünkben is szunnyad valami a szófogadó «jó» fiúból, a ványadt fogú bestiából, ki érzi satnyaságát. Már a dajka szabályozza csemetekorunk étrendjét s szoktat az akaratlansághoz. A gyerkőcz egyebet sem hall a «nem szabad»-nál; a nevelő erkölcsi leczkéiből engedelmesség a tanúsága a sihedernek; az ifjúnak dicséret jutalmazza simulékonyságát, az élet okosnak mondja engedékenységét s a föllebbvaló «jó modor»-nak dicséri szolgálai alázatát. Egész nevelésünk az egyéni akarat megfojtására tör s az «állatot» addig veri bennünk, míg az ember is velepusztul. S lesz belőlünk «jó lélek», türelmes báránka, lapuló, húnyszerű, békés ember. Annál meglepőbb, ha találkozik aztán egy Petőfi, a ki a szelidítések daczára is ki meri mondani a súlyos szót: «akarom». A kit nem lánczol a «mit szól hozzá a világ?» Kit nem nyom tekintélytisztelet, de lázadón, tüntetön dörgi el nézeteit a megszeppent hatalomnak. Klapkának így ír: «Hadügyminiszter Úr! Ön nem tartotta elegendőnek az én becsületszavamat bizonyos dologban; ön föltette rólam, hogy kineveztetés nélkül viselem az őrnagyi ruhát; ön csak orvosi bizonyítvány mellett akart szabadságra bocsátani s ön megtiltotta, hogy ne írjak stb. Uram! Ezek oly dolgok, a melyekért békés időben személyes elégtételre hívtam volna s tán lelöttem volna önt, mint a verebet, mert én meglehetősen lövök; most azonban, miután nem magunkkal, hanem az ellenséggel kell küzdenünk, választottam a második utat, melyre hazafiságom ösztönzött, némán szerényen ott hagytam azon hadsereget, melynek minisztere nem hisz saját tisztjeinek becsületszavában, holott pedig az elfogott s varzgelb tiszték becsületszava is érvenyes.» Hogy igaza van-e? Lényegtelen. Tapsolunk a bátorságnak, mely mögött az önérzetes meggyőződés ily duzzadó ereje érzik.

S ne feledjük, hogy e tulajdonok szokatlan fokú őszinte-

ség rámájába foglalvák. Nem azért őszinte, mert mindent úgy beszél el, mint megtörtént, de mert mit sem hallgat el a történetekből. Fia születéséről és szülői haláláról, nélkülözéseiről és multságairól épp oly megbízhatóan értesít, mint a hogyan elmondja, kit ostromol szerelmével, ki csalta meg, ki gátolja házasságát. Ha más költő ekkép ajánlhatja könyvét az olvasónak: «íme, nemesebb föllángolásaim gyűjteménye», ő e szavakkal mutathat könyvére: «íme, életem». Nemcsak életét, halálát is előre elbeszélte. Megadatott neki a vates látása, szeme előtt széthull a jövődő függönye s világosan nézi a forradalmat, halálát, dicsőségét; sejtése eleve föltüzi fejfájára sötét lobogónak az eldobott özvegyi fátyolt.

De nem minden mezetlen test gyönyöre a szemnek; a lélek is csak úgy szép őszinteségében, ha olyan, mint az övé. Petőfi leplezetlen nyíltságában kiválóan szeretetreméltó. Rossz, de jellemző kifejezést használva: minden jól áll neki Látszólag jelentéktelen dolgokat érdekessé varázsol előadásmódja eredetisége; egyénisége rokonszenves taglejtéssel mintegy kihajol költeményeiből. Képzelve vízében gyöngygyé nemesedik a kavics, mint Eldorádóban. Költői egyénisége egészében olyan, mint emberi valója: megragadó, egyetlen, évszázadok speciális terméke. Költőbarátja Arany öregen született; ő fiatalon halt meg s fiatalon él eljövendő nemzedékek emlékezetében. Ifjúságunk nevelője; eszménye; aggkorunknak a multból visszacsillámló szép emlékéalma. «Nem ismerek nálam nemesebb gondolkodási embert», mondá magáról s valóban úgy érezzük, hogy ha Mörosz helyzetébe kerül, életünket örömmel teszszük kezébe. Vannak ismerőseink, kikkel naponként találkozunk. Szomszédaink, kiknek sorsa érdekel. Futó pajtásaink, kiknek mindig van mosolya számunkra. Mik ők hozzá képest? Petőfi kilép a multból s közelebb jó szívünkhöz mindannyiuknál, kikkel együtt élünk. A hú barát ő, a ki nem csal meg bennünket. A makulátlan, a ki mellett jobbak leszünk. A gyöngéd. A tiszta. A nagy Költőember! Hányszor vonatkoztattak rá Dante Statiusának óhaját: «Óh, ha akkor élhettem volna, mikor Vergil, még szívesen vezekelnék egy évet e helyen!» Emerson is eladta volna mindenét, hogy útra kelhessen, ha valami bűvös mágnes rámutat a házra, a hol a nagy

ember lakik. Eldobva mai életünk kényelmét, találmányok kincsét, tudásunk összegét: ki ne kívánczolt volna vissza Petőfi hevülő századába, hogy a géniusz lángja közvetlen sugarazza be lelkét?

II.

Petőfi költői pályáját 1842-től szokás számítani. Így óhajtotta ezt a költő is, ki az előző évek verseit kihagyta gyűjteményéből s ugyancsak boszankodott, mikor a pápai Képző Társulat «Tavaszi» cz. zsebkönyvében «szíves volt egykori iskolai gyakorlatait saját neve alatt odaiktatni.» «Fogadja alázatos köszönetemet a tisztelt társaság e lovasias, gyöngéd tettéért» — írja gúnynyal — «irántai hálából a Tavasz második füzetébe majd összeszedem katonakoromból megmaradt alexandrinus verseimet; úgy hiszem, szívesen veendi a t. társ., miután azok még rosszabbak, mint melyek most jelentek meg». (P. Divatlap 1845 január 16).

A költő önbírálatára helyes volt. «Zsengéi» Csokonai, Vörösmarty és Bajza hatása alatt «szerkesztett» versek, «küzdő gerjedelmek, fény, homály, csapongó vágyak és remények tarka serege». De ha a költő szempontja jogosan tagadta meg őket, nem méltatlanok az irodalomtörténet figyelmére. Mathisson és Bajza hatása ugyanis nagyrészt külső: az akkor divatos fénytelen szólásokban s a styl modorosságában nyilvánul. A versek alaphangulatát: a fájó «kesergést» a kóbor költő-diák nem tőlük, hanem a «kegytelen végzet»-től örökölte. Nyomorát ugyan még nem találja elég költőinek, hogy egész költemény tárgya lehessen; a szerelmi és baráti dalok egy-egy verssora azonban észrevétlenül is intim panaszra nyitja ajkát s árulón zokogja ki a vallomást, hogy könnyeit insége buggyantotta szemébe. A költő alig 15 éves s már «keserves sors»-ról beszél, melyet csak Emma gyöngé karja feledtet. Majd Petrics Somát biztatja:

Zengj! Ha dús volnék, aranyat fizetnék
 Böven én neked dalodért; *de sorsom*
Nem kegyel. Csak vers, mit az árva ifju
 Nyerhete tőle.

E jól gördülő sapphói sorok után 17 éves korában jambusban «nyögel a panasz kesergő ajakán», mert hiába! «nem lágyul a vad végezet!» Az efféle elégikus hangokat az életírók adatai bőségesen magyarázzák s így indokolásuk helyett figyeljünk egy másik hangra, mely élénkebben üti meg a fület s biztatóbban csendül. A 17 éves költő «Az őrágyhoz» cz. költeményben fogadalmat tesz a «durva faalkotmánynak», hogy sohasem feledi, mert «leggyönyörűbb álmit kebelén álmodozá, mikor az inség éje boronga körüle». Egy másik költeményben (Dalforrás) üres hordóhoz vágja lantját, mire a hordó, mely telten néma volt, «felhangzott». S a tanuság? A költő is csak üres gyomorral énekelhet ihletetlen.

Éhezni kell, éhezni hát
Ki költő lenni vágy;
Éheztem én is — s folyt a dal
S enyém a myrtuság.

Íme a későbbi Petőfi bátor álmainak s életfentartó humorának első gyügyögése, mely már is fölényesen kaczag bele sorsa disharmoniájába. Tudjuk, hogy pályáján «leend ok sírni még», de aggodalomra nincs ok. Elszánt ifjúval van dolgunk, ki már 1839-ben fitymálva vágja oda a dystichont:

Hasztalanul vágyasz vad sors kinozni, nem érzem.
Nincs szivem. A haza s a lányka s barátnak adám.

Hathatós rajzát kellene adni költőnk nélkülözéseinek, hogy kellően felbecsülhessük a lelki erőt, mely «az ölü vad kinok örömtelen ifjával» oly merész szökeléssel iramodik át a melancholia süppedékein. Ha ismerte volna Goethe «Memento»-ját:

Kannst dem Schicksal widerstehen
Aber manchmal gibt es Schläge;
Will's nicht aus dem Wege gehen,
Ei! so geh du aus dem Wege, —

bizonyára újabb lendületet vett volna ellenszenve a német költő iránt. A ki «inkább betöri fejét, sem hogy meghajtsa derekát» (S. K. emlékkönyvébe) életbölcseletének könyvéből már 18 éves korában kitépte a meghunyászkodás lapját. «Bár toronynyá nő a hullám . . .

Mit nekem hab, mit nekem vész,
 Én nem félem haragát;
 Kebelemnek pusztaságát
 Száz vihar rohanja át.

E sorok «Zivatar» cz. verséből valók s jelentőségüket emeli, hogy egy évvel később, 1842-ben ismétlődnek «Bujdosó» cz. átdolgozott költeményében.

E fogyatékos szemelvények is alkalmat adnak a következő pár megjegyzésre. Petőfi zsengei és későbbi költeményei között látható kapcsot képeznek a közös vonások. A vergődő diákpoeéta ereje mondhatlan nyomorában sem lankad; kemény ágyát színes álmok selyme takarja: a jövődjő jólét, fény, dicsőség. Fel-fellázadó fájdalomai tüzét már ekkor oltogatja a humor aranyesője. Rongyaiban is királyfi, büszke sejdítésével annak, hogy «első rang vár rá az isten után». Szívét a «hazának, lánykának s barátnak» áldozó, (mintha csak a «szabadság, szerelem» jelszónak hallanók kezdő etudejét) s képzelmének később is ezek a mozgatói. A nagy Petőfi egy-két egyéni vonásának serkedése hallszik itt; gigászi elemek embryo alakban.

S a versek æsthetikai értéke? Említettük, hogy gyarlók s a kritika eddig követte a költő példáját: jóindulatú mosolylyal söpörte le őket a megemlékezés lapjáról. Pedig a seprűbe drágakő is akadt, csiszolatlan, parányi, de helyenként csillog s van benne valami a jövődjő költőből. A költemény czíme «Örök bú» s Dunavecscn termett 1841 április 24-én. Érdemes rá, hogy figyelemmel olvassuk.

Tódul a felleg; barna éjbe vonja
 A látkört, búsul a sötét vidék.
 Sötét e szív is, hű szerelmem honja,
 Reá a bú gyászfátyla szöveték.

Nem birva terhét, a felhő könnyekre
 Fakad s a rózsa gyűjti gyöngyeit.
 Megtelt e szív is, könnyeim peregve
 Áztatják arczom hervadt díszzeit.

Szinekkal tarka ékesen szívárvány
 Ragyog keletről, szép derű jele
 Borúm örök, hajh, lánykám nem mosolyg rám
 Szívárványként, hogy földerítene.

A nyelv még Bajza iskolájának szinehagyott szólamán épül s a spondeusoktól görnyedő sorok lomhán vánszorognak a megkötött formában. A képeket azonban a nagy költő leltára adja s érdekes mefigyelni a művészi eljárást, melyet szerkesztésök szemléltet. Hasonlat és hasonlított párhuzamosan vonulnak végig a három versszakon. A három hasonlat azonban nem külön-többől fakad: egyből hajt ki s ezért *fejlődő*, mint maga a gondolat. A fokozat ez: felleg, eső, szivárvány = bú, könnyek, mosoly. Közben a kép mindkét fokozatának egy-egy tagja van még: a sötét *szív* olyan, mint a búsuló *vidék* s az *arcz hervadt dísz*e könnytől harmatoz, mint esőgyönggyel ékes *őszi rózs*a. (Épségét rontja a képnek, hogy nem osztatlan: a szív előbb vidékhez, majd felhőhöz hasonló.) Az utolsó versszak erejének fokozására a költő a hasonlatba ellentétet lop bele, mely azzal kíván hatni, hogy a logikai sorrend parallel folyását megtöri: a sötét vidékre vigasztaló a szivárvány ragyogása; a szív boruja hajh! örök, nincs derítő mosolya. A költői stylusnak e módja ma kissé elnyűtt: mintegy előre látjuk a tetőt, melyet a költő az épületre rak. A mult század olvasójára azonban e fejlesztés még frissen hatott s Petőfi gyakran él vele. Hogy határozottabb legyen e megjegyzések értelme, idézünk egy másik költeményt, melyet a költő 1845-ben írt. A két költemény szerkezetének vizsgálata itt szemmel láthatólag érzékelteti, hogy az «Örök bú» cz. versben a 18 éves költő, hogy nő fel az érettebb művészhez.

A letarlott, megsárgult vidéken
Szomorúan ül az őszi köd . . .
Mult időmnek szomorú emléke
Őszi ködként ül szívem fölött.

Feljön a nap fényes arczatja
És eloszlik a szomorú köd . . .
Fényes arczod megláttam leányka
S világosabb lett szívem fölött.

Óh de lányka, úgy ne tégy, mint a nap,
Mely azért veré el a ködöt,
Csak azért, hogy tisztán lássék: milyen
Hervadás van a világ fölött.

A két költemény szerkezete azonos s az utóbbinál csak a végső versszakban érzünk zökkenőt. A költő feláldozza nyelve erejét, hogy főgondolatát az utolsó sorba szoríthassa. A hasonlatban így több a fordulat, újabb, váratlanabb. A három első sor azonban vértelen, szókötése puha, nyúlós, prózának is erélytelen. Költőnk nyelvéről azonban más helyt szólunk; most csak arra törekedtünk, hogy egy-két öltéssel szorosabbra varrjuk a viszonyt, mely lantos diákunkat a nagy költőhöz fűzi.

III.

A mondottakból tévedés lenne azt következtetni, hogy költőnk «tenger mélységéből» villámszerűen bukkant ki hódító fegyverzetével. A verset élvező olvasó nem sejti, hány elszakított vers — egy-egy életétől fosztott spártai csemete — mennyi munka, könny lappang kész remekművek mögött. Petőfi gyors ugyan az alkotásban, de élte végéig fejlődik s természetes, hogy pályája elején Pegazusa, «melyen a napsugár hanyatt esik», nem minden «kövön és árkon» surran át egyforma biztossággal. Különösen a 40-es évek derekáig tűnik fel az ingadozás nem csak verselési gyakorlatában, de művészi izlésében is s ezért osztotta Gyulai két részre költőnk pályáját: 1843—46-ig s innen 1849-ig.

Lord Byron hőségének sötét vallomását Petőfi az 1842—43. évben bizvást magáévá tehetné volna: «Az életben mit sem lelék olyat, mi meggyűlöltté tenné a halált.» Ez időben írt verseinek jó részéből feltör a halálvágy siralma; a költőnek egyetlen óhajta, hogy «feküdjön minél előbb a föld alatt». Kedélye alapjában egészséges; szomjas életösztöne boldogságért eseng. De a nyomor! Az inség! «Az én életem csatatéren folyt, a szenvedések és szenvedélyek csatatéren; régi szép napok emlékei, meggyilkolt reményes halálhörgése, el nem ért vágyak gúnykaczaja s csalódások boszorkánysipításai közt dalol féltébbolyodottan műzsám, mint az elátkozott királylány az óperenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetegek őriznek.» E sorok nyugodtabb idők hangulatából valók, de békéjüket fölverte a kínos emlékezés.

A sors azonban csak az egyik teher, mely Petőfi vállát nyomja. Egy másik poggyász is köti léptét s ez Bajza időmértékes tanácsaitól súlyos. A fiatal költő korán megérzi, hogy lelke magyar rythmusban zengőbben érvényesül. De jó a szerkesztő úr tiszteletreméltó levele s ha már eddig is «lángérmények keltek dalszárnyon» s pattogó trocheusokban nyert üdvöt a «mámorok homálya»: most valóra válik a mértékbe vert népdal, «aligha sikerrel». Az utóbbi kifejezés költőnk leveléből való s beszédes példája, mennyire Bajzája volt ő magának már ifjabb éveiben is. Valóban, a «Távolból» nem népdal s a költemény több szó-lama a régibb költői iskola téglájából épült. De a gondolat fejlesztése, az érzelem igazsága és bensősége más Petőfié s első költeményei közül egyike a megragadóbbaknak. S ha a tétovázó ifjúkori kísérletek között is akadunk lombos fára, mely sudarával felkiváncozott a költő érettebb korába: az e korban «vágott» verseken szinte hallik a mintaképek halódása, pusztul a «régii istenek» varázsa s a költő mind hevesebb mozdulatokkal hántja le magáról idegen szólamok köntösét. Csakhamar elibénk áll a fiatal Petőfi, a sallang-talan, a nép fia, egyénisége gazdag kellemével. Az ab ovo lyrai költő, kinek az őszinteség volt pólyája s mezitelen lábbal lép be a költészet szentegyházába.

S milyennek látja most a világot, az embereket? Hogy hangolják lelkét az élet jelenségei? Petőfi életphilosophiája született lyrikushoz méltóképen az alanyiség superlativusa. Említettük, hogy életkörülményei siralmasan indokolják lehangoltságát. A mi másnak kedvetlenség, ború: nála pusztító fergeteggé magasodik; világyűlölet villámai égetik sebhelyessé lelkét. De egy pillanat -- s szivárvány ragyog egén. Lerázza kullancsbarátját, a nyomort s föllép a jókedv hegyére, derülten nevetve fájdalomla kísérteteit. Mondják, társaságban gyakran volt zárkozott s csak meghitt körben nyiladozott kedélye melengető varázsa. E vonás mit sem mond; közös a legtöbb nagy emberben s természetességét mélyen érzi, ki csak egy fokkal különb az átlagembernél. Hogy törí derékon kedvét ennek kalmárérzése, egy törpe szó, oktan kaczaj, szószátyár döreség! Nagy ember ritkán van ott a társaságban, melyben «jelen van». Jó lelkek ilyenkor meglepetve kérdik: e bús ember írná a mulatságos

dolgokat? Kétségtelenül ő. De nem veletek volt az iráskor, a múzsa mosolya vert szikrát szellemén,

... hű vigasztalója, társa
Míg tartott hosszú, kínos bújdosása.

A vidámság magában is félszeretetreméltóság s költőnk melancholiáját igazán hamar pirosra festik a gondtalanság tündérei. Bordalaiban «érezhetjük leginkább a költő fékezhetlen jó kedvét, azt a kedélyi mámort, melyben az elmúlt évek szenvedései által lenyügözött lelke kitombolja magát örömeiben azon, hogy most kellemesebb viszonyok s jó barátok közt az élet élveinek némi birtokába jutott,» írja szerető életírója Ferenczy Zoltán. A bordalok költője valóban szikrázó, nagykedvű dalos fiú, szíinig telve hejehujás szilajsággal. Hangja felszökken a csendes tréfálózástól a dáridós ujjongásig; tort ül meghalt fájdalomak temetőhelyén; megújnodott lelkét nótázva himbálja a feledés dionysosi mámostadajkájá. Kinek oly dúsan patakozta könnyét a nyomor és ifjonti «szerelem»; ime örömeiben is roppant, végletes.

Olyan öröm sincs
Milyen az én örömem.
Óh mikor én örülök
Keblem egy édeni kert
S rózsá e kertbe szívem.
Napsugarakkal,
Tarka lepékkel
Játszik e rózsá
S zeng körülötte
A csalogány.
És jön egy angyal
És leszakítja e rózsát
S illeti csókkal
S keblire tüzi
S véle az égbe röpül.

Igazi nagy költő mintegy finomabb érzékszerve a társadalomnak. Szeme mindannyiunkért lát. Fülének hallhatóan dobog az egyetemesség szívverése. Petőfi mélyére nézett mulatozásainknak, kihallotta kedvünket s magába szívta. Öröme a mi örömünk; vigalma a mi vigadásunk; s fokozott mértékben a negyvenes évek magyarjának sírva-vigadása, kinek egyik szeme mindég ott borong a «hon ezer

baján» s «örüljön-e, busuljon-e, nem tudja». De kétségtelen az is, hogy e magas csapongásban sok a fiatalos túlzás, nem csak az ember, a költő részéről is. A bordalok hangos költője aligha születik meg a borkedvelő Csokonai és a korában divatos borénekek ismerete nélkül. Tobzódó kedve visszahatása ugyan gyászos napoknak s magyarázza költőnk végleges természete is; de nem véletlen, hogy Petőfi pályája kezdetén anakreonkodott s «itta volna meg borát az országnak». Egyik legsikerültebb e nemű költeményében, a «Szomjas ember tünődése»-ben a compositio is Csokonai hatására utal. Petőfi bordalai azért eredetiek, gazdagok hangulatban, pajzán élcz, tréfa, humor váltakozó fegyverei költői hatásuknak. Egyik-másikban az ötlet ma már vékony erű s bágyadtnak tűnik fel: a mult század olvasója azonban élvezte őket, gyönyörködött e versek szabadosságában, fordulatosságában. Hogy a szertelen életörömök különben nem legtáplálőbb emlői költői ihletének, azt az is erősíteni látszik, hogy a bordalok harsány kaczagása a később mind eredetibbé növő költő ajkán szelid mosolylyá csöndesül. Hallottuk, hogy két Petőfi van; az egyik ott áll a Dunaparton, a gyűjtő szabadságénekes; a másik a költői ősi kert merengő vendége. (Riedl.) E megkülönböztetéshez hasonlóan már a költő ifjúságában is kettős természetre bukkanunk; az egyik a kesergő, a «halk temető morajatlan ölébe» vágyakozó; a másik az örökös dinom-dánom dalnoka, ki «él s öleli, mi élvet ad». Az irigylésre méltó ifjúság féktelensége ez s a mint nem vettük nagyon lelkünkre, mikor sirt és koporsót kért, «mélyen fekvőt a föld alatt», úgy korhelykedését se tartsuk vészthozónak. Nem vad ficzkó ő, csak amolyan «csendesesen vigadó». (L. «Tompá M.-hoz.»)

* * *

A világyülölő Petőfivel azonban még nem végeztünk. E vonására külön gyűjtemény hívja fel a figyelmet, a «Felhők», melyek úgy tetszik Byron egéről szakadtak költőnk homlokára. Petőfi a pessimismus dalnoka! Mintha a «Szent-Iván-éji álm» Thezusát hallanók: «Tüzes jég, barna hó; hogy fér meg együtt e megférhetetlen?» Az eszményekért lángoló hérosz, az örök szerelem dallója, szabadságpredicator, nagy, boldog álmok kergetője: Manfréd

szerében? Ki fog tünni, hogy e «pessimismus» kis jajiáltásokká törpül: a gyönyörökért rohanó hősnek csak túske sebezte fel lábát s pillanatra állíthatta meg életölélő útján. Vannak itt bús, kétséges gondolatok, de éppen az a jellemző, hogy inkább gondolatok, mint érzelmek. A költő szeretné itt hagyni e fényes világot, melyen oly sok sötét foltot lát. Szeretne rengetegbe menni, a hol nem lenne senki, senki. Az ily hangulatban «az élet annyit sem ér, mint egy eltörött fazék». Reményeink csak azért szállnak, hogy a zord vadász: a való lelövöldözhesse őket.

A bánat? egy nagy óceán.
S az öröm?
Az óceán kis gyöngye. Talán
Mire felhozom, össze is töröm.

A lányszív csalárd folyó, melybe sugaraikat veték az égi csillagok . . . Ki ott mennyet keres, elnyelik a habok. A költő szíve földalatti lak; az öröm sugara csak azért pillant bele, hogy lássa a szörnyeket, mik ott tanyáznak. A föld meg fog fagyni végre, megfagyasztják a jéghideg szívek, melyek benne s beléfekszenek. Fölösleges a szemelvények folytatása. Mindenesetre csüggedt, komor hangok egy 23 éves ifjú ajkán. Rossz órák fanyar gyümölcsei. Gondolatforgácsok egy lángelme műhelyéből, miket tán maga is elvet, ha nem divatoz a világgűlölet. Mert a költő is kijózanul, ha rátekinthet társaira:

Én is gyűlöltem . . . volt okom reá.
De a mióta e bitangokat
Láttam, mint vágnak Byronképeket
Azóta gyűlölségem megszakt.

Ismételnünk kell a gondolatot: Petőfi epikureizmusa és pessimismusa egy tövön fakad; fiatalos lelke végleteségén. Szíve vére hamar felforr, «mint boszorkány üstjében a bűvös víz» s gyúlt képzelete ekkor «mint meteor fut át a világon». Lelke szálfinom hangszer, néha a sors gyöngéd érintésére is sikongva rezzenő. De mint a Bordialokban sok a túlzás, itt sok az erőszakolás is. Költőnk néhol igazán «gyermekes támadásokat intéz az emberiség és világ ellen» (Gyulai), koronként dagályba, ritkán nyerseségbe csap. A Felhők gondolati költemények s Petőfi — az érzelmek hőse.

Petőfi ifjú, egészséges szemének még erős a bölcsélet szemüvege s a pessimismus nagy életszempontjai természetsszerűleg zsugorodnak össze nála egy-egy kelletlen hangulat keserű ötletévé. S fájdalmát és gyűlöletét ilyenkor vagy költőileg még ki nem alakultan, azon nyersen löki az olvasó elé, vagy — miután a futó felhőnek nyoma sem maradt, — mint a Cipruslombokban, a kimúlt fájdalomban utólag kéjeleg s mintha kiéreznék, hogy a költőnek egy füzetre valót kell kipréselnie az embergyűlöletből. Így támadnak hideg, éles reflexiók, miknek kevés az érzelmi gyökere. Jégvirágok. Ha Manfréd szól, Byron átkos élete benne sír; ha «feledni vágy»: kiáltása mint égzengés járja át idegünk. Tudjuk, hogy más vonatkozásban pár év multán «meghalni nem nehéz» Petőfinek sem, de itt jól sejtjük, hogy nem a Felhők hangja lesz hattyúdala.

S bár Petőfi költői ereje fogy, ha gyűlölet, harag béklyózza képzelmét, ha a gazdagság gögjét ostorozza, vagy demokratikus elvei mellett agitál, (Igazság alszol, E gazdag úr, Az özvegy, A férj haza jó betegen) el kell ismernünk, hogy a *Felhők*ben is sok a lángelme villanása; a rövidke versek, — megannyi finoman czizellált gondolat, — néha legmélyéből merülnek a lélek szemlélődéseinek. Költőileg különösen ott hatnak, hol az alkotás perczét nem zavarta erősebb indulat; hol az élet mulandóságán, a boldogság változásain vagy hivságán borong szelid megilletődéssel a költő képzelme. Ilyenkor még elvontabb eszméin is tapintható érzésével való közösségek s a gondolatok sötétben csillogó bölcséleti epigrammokba jegecednek. (*Mulanulóság a királyok királya*). Máskor plasztikus képet formál, melynek hangulata a lélek egy-egy finom redőjébe világít (*Itt állok a róma közepén*). vagy meleg érzelmességgel nézi messze jövőendő jelenéseit.

Szép kedvesem, ha majd az oltár mellett
 Dobog felém szerelmes kebled! . . .
 S ha majd körülünk apró gyermekek
 Mosolyganak, enyelgenek! . . .
 S ha majd fölénk a szemfedő borul
 S kivisznek s rajtunk a sír domborul . . .
 S ha majd hozzánk az unokák kijőnek
 Szép alkonyán a sárga, csendes ősznek
 S merengve nézik akáczlombjainkat,
 Miket fejfánknaál a lég halkán ingat . . .

Mintha erősen megütött hang szállna mind messzebb-távolabb, lassú zsongással csöndbe halkulón.

IV.

Petőfi a szerelemnek csaknem minden változatát megénekelte. Lantján külön hűrt kér az epedő, édes fájdalom, a pehelysúlyú lepkeszerelem, a heves, követelő vágyakozás s a szerelem boldog hymnikus elragadtatása. Hangjának különféle színeit a költő életkora s szerelme története magyarázza. S már itt meg kell jegyeznünk, hogy páratlan hatását fokozza némileg e történet romantikája. Költőnknek nem kellett Csokonai módjára technikai elrendezéssel fejleszteni szerves szerelmi történetet. Nem kellett, mint Himfynek, egy Lizává összeolvasztani különböző ideálokat. Petőfi szerelmi lyrájának nyers anyaga is kész regény, felnőtteknek való tündérmese. Árgylus-Petőfi mohón keresi Iluskáját, be-bedalol egy karcsú palota ablakán, mely nyájasan mosolyg le rá. Csakhamar tapasztalja, hogy szerenádjá lakást tévesztett s tovább bolyong. Kalandos útján végre elérkezik az «igazi»-hoz, csatát nyer a kastélyt őrző előítélet szörnyeín, elragadja imárottját s királya lesz tündérhonnak.

S a sok szerelem közül melyik ihleti művészibb hatással költőnket? A bírálók egyetemes véleménye, hogy a Szendrey Júliához írt versekben éri el lyránk eddig meg nem közelített magaslatait. A már gyermekkorában 'szerelmes költő hangszerén — mint láttuk, — előbb csak kezdő ujjakkal veri a dalt homályos ösztön, siheder-szerelem. A Csapó Etelkéhez és Mednyánszky Bertához írt vallomások még mindég éreztetik, hogy nem ez a költő igazi hangneme. Bár e versek sok költői szépséget árasztanak, Petőfi későbbi híres szerelmi költeményeihez nem mérhetők. A *Cipruslombok* inkább képzelt, mint mélyen érzett élmények visszhangjai; a *Szerelem gyöngyei* is nem forró érzések alakulata; csillámaid egy holdas, «költői» ábránd szórja e cyklusra.

A *Cipruslombok* költője elmondja, mit eddig «mint gyöngyét a tenger, rejtve tartogatott»: szerelmét, szenvedé-

sét. «Szigorú körülmény ajkát lezárta, hogy ne jöjjön titka senkinek tudtára». Etelka napos tekintete azonban mind égetőbben süt fel szívében, vallomást tesz s vigasztalást vár «nyájas feleletben». Idvességének megváltó keresztje nem adja meg a sóvárgott választ, «hiszen néma nyelvvel, kiterítve, holtan» fekszik a koporsóban. E hanggal indul a bús szerelmi gyászének. A költő 34 költeményben siratja kedvesét, kiért csak annyit tehetett, hogy «koporsóba ő tevé be tetemét». Keresi az éjnek hallgatag felében; midőn átlépi a temető küszöbét, fájdalmas kérdésekkel kopogtat a síron, melyből nincsen ébredés. Majd visszacseng fülébe a harangszó, látja a koporsót a templom előtt, hová «egykor vőlegényként jöni hitt». Csillag gyúl ki az égen, valami sejtés biztatja: nézd, Etelkéd e sugár! De vágya hasztalan hevíti: a mi fölsegítné az égbe, eltörve lajtorjája, a hit. Egyik költeményében álmát beszéli el:

Óh én nagyon borzasztót álmodám:
A földet a nap úzé, kergeté,
Kétségbeesve vágatott a föld
A mélybe le s a csillagok fölé;

Utána a nap fáradatlanul . . .
A végtelent keresztülnyargalák,
És végre elkezdett rohanni az
Egész rendvesztett, megbomlott világ.

És e zavarban egyre kergeté
A földet a nap s vad haragja közt
Hogy kergeté hiába, megragadt
Szilaj kezével egy nagy üstököst.

S rádobta . . . épen szivemen talált;
Képzeltetű mint fájt e seb nekem;
De úgy mégsem fájt, mint az, a mit vert
Bennem halálad, legszebb örömem!

Az utolsó versszakban valóban «költői» a túlzás, de a többi láttatja, hogy Petőfi képzelme néha mesterien formálja a romantika anyagát. Zilált álmainak leírásában ép oly festői, mint hallucinatói rajzában. *Tizenkettőt ütött az óra* című költeményében kedvese fehér alakja jelen meg sötét szobájában, keresve elvesztett életét. A költőtől kéri:

•Nincs nálad?
Add vissza kérlek, hogyha megtaláltad.»

— «Óh, nincs az nálam.
 Meg nem találtam
 Meg nem találtam drága életed!
 De hogyha az enyém kell: ime vedd!»
 S átadni akarám
 Tulajdon éltem,
 De már a látomány
 Eltűnt az éjben.

A cyklus többi darabja változó hatással sirja el a veszteség fájdalmát; mint parton álló hajós a tengert, mely koldussá tevő, úgy nézi a költő a sirt, ott áll «mozdulatlan szoborként, a dombra szögzött szemmel». Leleményben a költemények nem gazdagok; tárgyuk a kedvesre visszaemlékező merengésben, a halál s a halál utáni egyesülés vágyában, itt-ott bágyadt panaszokban határozódik. Ha a költő lantja megpendül «a méla nyugalomban»:

Az nem az összes hangszernek zenéje,
 Egy-egy húr hangja csak, mely ketté pattan.

Az inventio vékony ere különben a tárgyban rejlik; az érzelemnek ily csekély, a képzelettel melengetett hőfoka mellett nem arathatott pompázó termést a költő dalos lelke. S érdekes megfigyelní, hogy a lohadó fájdalom alá mint gyújt új tüzet egy-egy való mozzanat felidézésével, mintha maga is érezné, hogy benyomásai halványodnak s könnye sietve kiapad. Emlékezete visszahozza a találkozás ritka alkalmait, belekapaszkodik az ismeretség gyér szálaiba, hogy ihletet szívjön, fájdalmának alapot keressen s elhitesse magával a veszteség súlyát.

— — — — —
 — — — — —
 Csak egy-két gyorsan illanó
 Tekintet volt beszédünk.

Tudod, ha hozzátok menék,
 Te mindég úgy futottál;
 De más szobából titkosan
 Rám gyakran pillantottál.

S öröm volt látnom téged ott
 Félig nyílt ajtó mellett
 Mikéntha láttam volna az
 Egészen megnyílt mennyet.

Ha távozám : az ablakból
Tekintettel utánam ;
Vélted, hogy észre nem veszem ?
Óh én mindent jól láttam. stb.

Az előbbi megfigyelést támogatja az életrajzi adat is, hogy a költő utóbb Etelke szobáját kérte el s ott írta verseit. Kereste a színhelyet, hol frissebben érinti letűnt napok emléke s a milieu is conserválja elégikus hangulatát.

A *Cipruslombokban* a korán megásott sírt inkább a költő lelki meghatottsága, mint szerelme hinti be virágai-val. A költőt lebírja bennök a résztvevő, ábrándos jó fiú, kinek ez egyetlen csillaghullás besötétíti egét. Pedig e kihunyt lánghoz hasonló egy másik, derültebb fényforrás, mely szende fényével csakhamar le is szakítja szivéről a borút: Mednyánszky Berta.

A *Szerelem gyöngyeinek* is előbb hangulatát próbáljuk vázolni: mi bennök öntudatlan; a költő öntudatos művészetének eszközeit együttesen veszszük szemügyre.

Kétségtelen, e bájos költemények mögött sem tüzel erőszakosabb szenvedély. Az ifjú költőnek csak sovány falat jutott eddig a vizontszereléből; nem csoda, ha egy nyájas szó felvillanyozza, egy tekintet hamarosan képzelgésbe ringatja. Valószínű, hogy a mint a *Cipruslombokban* nagy része van Vachot megjegyzésének: «Etelka még Petőfi felesége lehetett volna», úgy a *Szerelem gyöngyeinek* születésénél is egy mosolylyal ékes bokréta bábáskodott. Egyetlen biztató szó ezerszeres visszhanggal felel a szerelmet éhező ifjú szívből; egy napsugár virágerdőt varázsol bele; egy tekintet, «s e gyönyörre minden szó kevés». S éppen költőnk példája mutatja, hogy ábrándokkal mily sebtiben népesül be a költő lelke egyetlen dal hallatára, ha a dal a költőé. A *Szerelem gyöngyeinek* kecses szakain valami érzékiségtől ment, szűzies himpor csillog; sima soraiban egy még csak ébredő szív andalog. Gyermekek-ifjúságunk rózsás kora ez, mikor a birás vágya csöndesen szendereg s álmát nem zavarják fel bohó sóhajtásaink. Meg-megczirógat a halálvág, mint az ifjú Leopardit s érzésünk zöldségét ép az jellemzi, hogy életadó hivatásával ellenkező végletbe szédül: a megsemmisülés vágyába. Ilyenkor ki ne ismételné mély meggyőződéssel a költő szavát:

Óh, leányka, ha te nem szeretsz is
Engedd meg, hogy szerethesselek . . .

A szerelemnek e férfiatlan, holdvilágos kora okozza, hogy a *Szerelem gyöngyei* helylyel-közzel kissé édeskések, divatlap-izűek. Fokozza e szirupos hatást a sok «Lányka», «Óh de lányka»-féle kérlelés s az egész sorozatnak az egy alaphang mellett némi monoton jelleget ad az is, hogy az egész cyklus egy mértékben írott. Hogy a költő a valóságtól mily messze száll be a képzelet birodalmába, mennyire «elméletileg» bánik érzésével, azt elárulja, midőn vallomásai közé ily sorokat ékel:

Életem most egyetlen kívánság:
Megnyerhetni lányka szivedet!
Néha mégis csaknem azt óhajtom:
Vajha ne szeretnél engemet.

Azt hiszem, hogy sorsom a tiéddel
Összekötni vétek volna tán;
Az enyém oly boldogtalan, oly bús,
A tied oly boldog, oly vidám.

E szavakban több a 22 éves ifjú gondolkodásának galanteriája, mint szívének hevülete. Továbbá: a lányka csillagja a költőnek s senki sem tilthatja meg, hogy ha keblére nem tűzheti is, szemeivel ne kísérje legalább. (*Szép vidéknek szépséges leánya.*) A nem viszonzott szerelem ijesztő rém, «de kit annyi rém gyötör, szívének könnyű lesz ezt is megszoknia.» (*Megteremtél lelkeim új világát.*) Csakugyan, «hónapok multával» megpendítve lantját «nem pazarolja leányra dalait, érzeményeit» s a *Szerelem gyöngyeiben* már-már «végtelen tengerré áradó» viharos érzés csakhamar úgy elül, hogy a költő szívárványos lelke Nagy Zsuzsi csókja édességét «bár rég volt, még most is» érezi. (Elváltan a leánykától.)

S mégis, a *Szerelem gyöngyeit* részben ép e fiatalosság teszi kedvessé előttünk. A költő öntudatlan, boldog nagyzásában egy ábrándot nyújt át «örök» szerelmi füzérül kedvesének s hódolatában, gyöngéd udvarlásában egyéniségének több szeretetreméltó vonása bontakozik ki. A rábeszélés, megejtő hizelgés képeit rózsákként dobálja kedvesére; felcizcomázza mindennel, mi ékes, igéző s a *Szép vidéknek szépséges leánya* a multak távlatában mint valami

tengeren túli kaczer kis hercegnő tűnik föl, ki felé a dalocskák apró csónakokként lebegnek, nyájas szerelmi üdvözléssel. Leleményben is gazdagabb e gyűjtemény a *(Äjrus-lomboknál*. Csinos gondolatok, melyek ereje néha ódai szárnyalásra kap *(Ha az Isten)*, váltakoznak vonzó ötletekkel s az érzelmek zajtalan hullámszája tompított hangon ér fülünkbe, mint egy Schumann-ábránd. Általában az egész verssorozatot valami szeliden mélázó, érzelmes hangulat fonja át; a képek és hasonlatok repkény módjára csókolják körül a becézett «lányka» nevet.

Más a hangulata a Szendrey Júliához írt költeményeknek. Az érzések itt elhagyják a kimért modort s türelmetlenebbül kopogtatnak az imádott szíven. Már a formák változatossága is arra figyelmeztet, hogy a költő nem ér rá egyenruhába kényszeríteni érzelmeit; mindenik a hozzá illő mezben jelenik meg. Az első költemény *(Sz. J. kis-asszony emlékkönyvébe)* még discret, allegorikus fátyolba burkoltan czéloz a «titkos sejtelemre», mely a költőt «napkeletre» vitte. A következő versek a népdal hangján amúgy magyarán kimondják a nagy szót; a költő szinte diadallal ünnepli, hogy újra szeret. A népdalok után a remény és a kétség váltakozó érzése, majd a csalódás *(Álmodtam szépet, gyönyörűt)* bánata ékesszóló elegiákba sirja könyveit s e versek átlátszón mutatják a költő eleven fájdalmát.

Ügy hull reá egy szebb idő emléke
Mint sírhalomra a tépett virág.

De a csüggedés muló. Júlia, «bár a végső pillanatnak hagyá megfejtését a drága, szent titoknak», gondoskodik róla, hogy a költő «újra éljen» s álmodni sem tudjon oly szépet, «mint a milyen szép most előtte az élet». A viszontlátás boldogsága, a válás keserve, a távollét aggodalmi, a szerelem összes kéje és gyötrelme színes panorámában mutatja be az olvasónak a költő belvilágát. S [a mikor «birja végre Juliskáját»: a boldogság mennyei elragadtatásában képzelme heves kitörésekben ontja képeit az ódai fenség magasáról.

Említettük, hogy e változó formák a költő tárgyaihoz simulnak; s valóban, a Juliával fűzött viszony élményei szerelmi lyrájának legbővebb anyagát adták. E nagy ská-

lájú érzéseket mind való események váltják ki: a költő nagy nehézségekkel kiküzdi magának imádottját; a kalandos élet után családi tűzhely enyhe fogadja; rövid nyugalom után csatába megy s a búcsú perczei mélyen megilletik; a csatában a kis otthon lebeg szeme előtt «folyton nejére gondol,» (Gyulai) majd fia születésekor visszatér, mind e körülmények gazdagon húrozzák fel lantját s érdekességek nem kis nyomatékot ad a költeményekből kiáramló hatásoknak.

S milyen e szerelem hőfoka az æsthetika mértékénél? Érintettük, hogy a költő érzései mily türelmetlenül, szinte dörömbölve ostromolják a leány szívét. «Csak ne lenne olyan szenvedélyes!» írja Júlia is napjójában. Valóban Petőfi szerelmi lyrájának vezérsajátsága a szenvedély ereje. A legtöbb költőnél higgad valamit az érzelem; az indulat vesz erejéből, míg költeménynyé kristályosodik. Petőfi azon melegében formálja versekké érzéseit s innen van, hogy rajtok izzik a hő, mit szívéből hoztak. Ezért is oly elevenek, frissek, mint a ma nyílt virág; meggyültek könnyvel. élő fájdalommal: ha kifacsarnád a vesszorokat, könnyeznének. S éreztetik az alkalom zamatját is. Péterfy Jenő szerencsés szavát használva: rajtuk van a «psychologiai datum» nyoma, mely elárulja, mily benyomások alatt, mily hangulatban, minő körülmények között keletkeztek.

A lélektani vizsgálatnak szemet szúr az is, hogy a költőre nézve elmúlt az idő, mikor a «ha te nem szeretsz is, csak én szerethesselek» gondolatában kielégülést nyert. A szenvedély viharzó energiájának és igazságának beszédes jelvénye a törekvés, mely a viszontszerelemben ép oly fontos elemét keresi a boldogságnak, mint saját érzelmeiben. «Ha szavaid megfontolom, szeretsz engem, azt gondolom». «Ne alamizsnát, üdvösséget adj!» «Nem merem hinni, hogy szeretsz.» «Szeretsz tehát kedves szép angyalom?» «Mondd hogy engemet szeretsz, És ez a szó életemnek Egy új teremtője lesz.» Az ilyen sorok a Juliának írt költeményekben gyakoriak s ha a költő most még csak a földi szerelem teljességét kívánja bennök, később, *Szeptember végén* e viszontszerelem sóvárgása a siron túli hűség vágyává mélyül. A költő természetét jellemző szilaj, perzselő szenvedély ez. «fut mint szilaj ló, lelke rája van kötözve s pályája min-

dég sűrűbb rengetegbe vesz». Költőnk érzése általában túl-
 áradó s mégis egészséges indulat. Fa, melynek gyökere az
 érzékiségből szívja nedvét; ágai az erkölcs romlatlan ma-
 gasába nyúlnak; lombzatában «varázsének» zeng, tiszta,
 bűvös hangú, «mely le a sziveknek fenekére s föl az égbe hat».

De csalódnánk, ha csak a szenvedély zajlását hallanók
 ki Petőfinek e költeményeiből. Geniális udvarló módjára
 meg-megváltoztatja a társalgás zengő hangját; kedveskedik
 egy-egy lelkes bókkal, dicséri szerelmese szépségét, a piros
 orczát, piros ajkakát, barna fürtöket, barna szemet. Szép-
 ségénél csak lelkét szereti jobban: «Mennyi lélek, istenem!
 Óh, ha birhatnám e kis lányt, ezt a lelkes kis leányt!...»
 Ő a «nagy világnak legnagyobb gyémántja», Most meg-
 küszik, hogy e szerelme az utolsó, majd szeretetreméltó
 hetykeséggel kérkedik, hogy a szerelem neki «rózsafán kis
 madárfészek, melyben vígan füttyörész...»

S ha feldúlja a fergeg,
 Odább szállok, mást építek.

Itt a világot adja kedves kaczerkodással, ki a «hölgyek-
 től nyert csókokat» számlálgatja; máshelyt «nincsen leány,
 ki lelke röpülését követni bírná» az «ősi vár tündérén»
 kívül. Most ábrándosan emlékezteti kedvesét egy kerti talál-
 kozásra, mikor e naiv szókat ejté: «Ha most itt kövé vál-
 nánk mindaketten»; másutt enyelgő önhittséggel reméli,
 hogy a szép kor felé, mely összehozza őket, Júlia «szép
 szeme is gyakran tekint». Végül azt a vallomást teszi, mely
 Petőfinél a legnagyobb szerelem mértéke s egyben érzelme
 tisztaságának nemes adata:

Szeretek én oly igazán
 Mint engem az édes anyám!

Látható, hogy költőnk a női szív zavarát nem egy
 kulccsal nyitogatja: hol tréfával, hol kesergéssel, hol ékes-
 szólással ostromolja a várat. Szive — «alig fér meg benne
 az indulat» — hamar feltörik s a patakozó érzelmek fölvéve
 a rím, rhythmus szárnyait, mint Amorettek hízelgőn röpd-
 dösik körül Júlia szívét.

«Petőfire házassága rendkívül hatással volt; kielégítve
 szerelméről szőtt álmait, ódáiban és elégiaiban az ifjui lel-
 kesülést férfiasabb, mélyebb érzelmek váltják fel», írja

Gyulai. A koltói szép napok «csendes élet»-e, mikor nincs más gondja, mint «nézni a hajnalt, az alkonyt és felesége mosolyát», valóban alkalmas volt rá, hogy a költő komolyabb szemlélődésekbe merüljön. A boldogság birtokában elégtelen nézi zimankós multja nyomorát, mikor olyan volt, «mint egy vándorló, leveletlen őszi fa». Az itt írt költemények közül hangulatosságával kiválik a *Beszél a fákkal a bús őszi szél . . .* című, melyben a családi idyll csöndje s a költő véres látomása művészi egységbe forr. De néha ép a boldogság tetőpontján érint hűs fuallata a gondolatnak, hogy minden mulandó s így örömeink is. «Elhull a virág, eliramlik az élet», mely csak annyi, mint «futó felhőnek árnya a folyón, mint tükrön a lehellet». A költőt titkos hang szólítja, mint a nagy rómaid: Gondolj márcziusnak idusára! A boldogság ifjú Caesára meghallgatja a bal-sejtelem szavát, költészetünk egyik legbefejezettebb lyrai remekébe önti borulatát, melynek pszichikai hatását fokozza a jóslat teljesülése. A költemény (*Szeptember végén*) szépségét dolgozatunk más helyén érintjük, itt csak a hangulatra mutatunk rá, mely a költő napfényes óráit is gyakorta vonja be felhőpalástjával. Az Arany Jánosnál írt költeményben is érzi, hogy a nem zavart magány öröme csak futó vendég nála, «oda való ő a csatatérre». Majd a jövőből ismét a multba téved, mikor «kifáradt, gyöngült lábával gázolá az országúti sárt». *Egykor és most! . . .* Petőfit a jelen jólétében általában gyakorta kísérte a mult és jövő;

S míg jobbra-balra nézesz
Elloppják hirtelen
A szép virágot, melyet
Eléd tett a jelen.

Ki annyi energiát pazarolt az életcsatában, a boldogság teljes élvezéséhez szükséges energiából is veszített valamit. De azért a «jelen szép virága» is ujólag küldi illatát lelke legmélyéig. Ilyenkor úgy véli, «örök tavasznap mosolyog le rá»: felesége szerelme, mely kikelti benne a «siron-túli élet hitét» is, mikor kedvesével majd mint ágról-ágra a csalógánypár, csillagról-csillagra szállnak . . .

Vagy mint két hattyú
Ringnak szeliden
Az örökkévalóság tengerén.

Megható, mint fogószik bele a költő a boldogságba, midőn az erdői fák alatt emlékezik a két év előtti mosolygó őszi délutánra; «még csak gondolatban élvezte akkor mennyországát».

Maradjunk még itt, légy mellettem . . .
 Hol úgy búsultam egykoron,
 Hagyj engem itt most elmerengnem
 Végetlen boldogságomon!

Éledő emlékek hullnak szívébe (*Ti akáczfák a kertben*) majd ismét a jelen gyönyörűségétől ittasul mélézó lelke (*Három mudár*) s egy ily lelkesült pillanat ihlete adja ajkára a szerelem nagy himnuszát (*Minek nevezzelek?*) mely méltó lenne rá, hogy betűi csillagokból varrtan a szerelem apotheozisaként világojlanak le ifjú szívekbe. —

A szerelemnek nálunk Petőfi a legnagyobb énekese. Szépség, igazság lakik dalaiban. Elömlik rajtok az ifjúság kelleme, édes varázsa; zengni fognak, a meddig magyar szív szerelemtől dobban. Előtte — csak félénk csengettyűszó, mely egyes rétegek számára csilingel; utána — az ő visszhangja. De ő ott áll korában, egyedül, toronymagasan. Hangja a harang mély szava, mely a nagy összességet hívja imára.

Eszünkbe juttatta Catulle Mendes meséjét, melyben valami gonosz tündér kitörölte egy város lakóinak emlékezetéből e szót: «szeretlek». A szerelmesek hiába adtak egymásnak találgatást rózsaluvasokban: az elvesztett szó boldogtalanná tette őket, nem tudták tolmácsolni érzelmöket. Bús volt a város és sivár benn' az élet. De a tündér egy találkozásnál beleszeretett a költőbe, kinek épen a «szeretlek» szóra volt szüksége készülő versében. Egy önfeledt pillanatban a tündér vallomása az elrabolt szóval ajándékozta meg a költőt; a költő ujjongva fejezte be e szóval versét s a város ifjúsága olvasva a verset, megtalálta hiányzó kincsét s a rózsaluvasok remegő suttogásaiba újra gyönyört dalolt a szerelem szava.

A Kisfaludy Sándor után már-már feledett «szeretlek» szót költészetünkben Petőfi Sándor lantja zendítette meg büvölőbb erővel. Megédesítette vele ifjúságunk kedvét, csókjait, szerelmét.

CLEMENCEAU GYÖRGY. *)

Igen közönséges akáczfák állottak sort, a mint a villa-mos végállomásán leszállva a Clagny-park utcáján végig ballagtam. Akáczok, hozzá még tíz esztendőös akáczok mit érezhettek ti Versailles mystikus multjából! Mennyire lenézi ezeket Malric, az én sánta barátom, a ki már amott a város túlsó részén levő parkrésznél kezdte a fitymálást.

— Eh, behunyom a szemem, ha erre járok. Közönséges. sívár, egészen Louis seize.

XVI-ik Lajos: ez volt a szigorú Malric-nál a legsúlyosabb becsmérlés.

Az akáczfák sudarai felvitték szempillantásomat az égre. A rózsaszínű boltozaton bárányfelhők úszkáltak az esti szürkületben. Gyermeki kedvteléssel nyirbálta, igazgatta, czifrázta ki képzeletem e párakat. Pompadour-kalapot, királyi széket faragott a hajlékony fellegekből.

Végre a Nap, a józan észjárású, reális öreg Nap látta, hogy nem bír fantáziám merészségével. A fellegeket szeretete volna elkergetni, de szél nem mozdult a levegőben. Hát kapta magát: lefeküdt ő maga, a sötétben aztán eltűnt szemem elől a kacsaringós felhő s én fejemet lehajtva mentem tovább a Clagny-park utcáján, a merre halovány hold és az aczetilen fénye vezettek.

Íme az új Versailles és XX. századbéli vándora! A mint összetalálkoznak, ugyanaz a kép tárul fel az égen, a mi hajdan a földön. Mesterkelt fellegek után kibúvik az örökké igaz hold. Elkényszeredett művészetnek kertdíszei közt fehérlik a görög classikusok egy-egy szobra.

*) V. ö. szerzőnek a *Budapesti Szemle* 1907 júliusi füzetében megjelent naplójegyzetével.

Az egyik szobor még áll: Phœbus Apolló, egy kései atheni képfaragónak elég szép műve. A mint a szürkületben elhaladtam az imént mellette, mintha egy férfi húzódott volna meg a szobor mögött. A padon ült, de ülőhelyzetben még oly élénk, mozgékony embert nem láttam soha. Tíz lépésről visszafordulva, már nem tudtam megállapítani: gnóm-e az, a kit láttam, a park őre vagy egy hazajáró király.

Ugyan mit is töprengek phantomok felett? Más járatban vagyok erre. A kinek pályáját akarom most görbületein tovább követni: az a férfi, oly fürge, oly változó, mint az árny, mely az előbb tünt fel Apolló szobra mellett. Clemenceau György nyomait keresem itt Versailles-ban, a hová még ő csak ezután lesz igazán eljövendő.

Clemenceau képéhez keresek színeket Versaillesban, a hol őt talán az állam élére helyezik maholnap. (A mai radikális fejlemények közt Fallièresnek nem képzelhetem más utódját, mint a zömök, ősz bajuszu ujságíró, a kihez fogható pályát a modern időknek kevés politikusa futott be eddig.)

De nem csak azért kellett kijönnöm Versaillesba. Itt lakik a Tanár, a történelem nagyszabású bűvara, nekem magamnak jóakarató emberem. Az ő éles tiszta látása fog helyes útra igazítani Clemenceau képének megfestésénél. Clemenceau: jakobinus. Ellensége Rómának. Hogy már most törekvéseit elfogulatlanul megítéljem, a Tanárhoz fordulok, ki nem katolikus, de egy lényegbe vágó ügyben védője volt a katolikusoknak, mikor a tanszabadságért küzdöttek Combes ellen. Másrészt meg tudta őrizni tekintélyét a kálvinisták közt, kiknek vezérférfia ma is Franciaországban.

Egyéb dolgok megbeszélése után lassacskán előhozakodtam tervemmel. Elmondtam, hogy a miniszter egyénisége felkeltette kíváncsiságomat. Pályáját, munkáit vizsgálva: az a nézetem gyökeresedett meg, hogy Clemenceau Györgyben nemcsak a mai Franciaországnak egy hatalmas intellektuális erejét ismerjük meg, hanem általa jobban lesz érthető egy széles politikai réteg fölfogása és gondolkodása.

A Tanár hallgatott egy darabig s buzgón törülte szemüvegét. Aztán rám rontott:

— Mit akar Clemenceautól? A mi belügyministerünk

nagy meneur. Mindig is az volt. Ebben van minden tulajdonsága összefoglalva. A mi csak kell hozzá, hogy a népet magával rántsa: meg van benne. Erő a szónoklásban. Kitartás, fáradatlan munkásság. Természetesen nem hiányoznak a kevésbé becsült tulajdonságok sem, a mik a meneurt azzá teszik. Egy kis trivialitás. A nép rosszabb ösztöneinek táplálása: Clemenceaunak mindig kedvelt szórakozása volt. Freycinet legszebb gyarmatpolitikáját tette tönkre, mikor a harci erényektől való irtózást, a békés otthonülést és a polgári erényeket kezdte prédikálni. A mellett nem következetes, a mint az igazi meneur sohasem az. Csapkodó, hadonázó, veszedelmes debatter. Minden kormány sirásója. A saját magáé is majd meglátja. Az ilyen embernek a pályáját meg lehet írni, nem mondom. De ha azt hiszi, hogy Clemenceauban a francia nemzet bármely osztályának vagy akármilyen módon tagozott nagyobb tömegének lelkét fogja megtalálni, akkor uram. Ön alaposan téved.

Elváltunk. A tanár kikisért. Az előszobában a szobaleány vesződött egy régimódi lámpással. Míg azt meggyújtotta, a tanárnak eszébe jutott néhány magyar ismerőse. Régi bayreuthi emlékek ébredtek a homályos előszobában s az ősz tudós elmerengve kérdezte, mit csinál honfitársam a magas gróf, a nagyon elmés és gyönyörű szavú, a kivel ő valamikor Wagnerné szalonjában a Liszt zenéjéről és a politika disharmóniáiról beszélgetett.

— Kultuszminiszter lett.

A tanár elkomorodott. Az æstheta szomorúsága volt ez, a mint hírül veszi, hogy az ő réme, a Politika elkaparintotta egy társát, a kinek ő más jövődöt jósoltt.

Egyet sóhajtott még érte, aztán megijedve, hogy az eszmetársulás révén megint Clemenceau kerül vissza: kezét nyújtotta s én kint voltam a Clagny-park néma, félhomályú útján.

* * *

E lebeszélés után kezdtem igazán foglalkozni Clemenceau val. Úgy hiszem, nem tartozik azok közé, kiket az ember emlékezetében nagy írói mellé raktároz el. Könyveiben nem találtunk oly sajátságokat sem — melyekből megállapíthatnánk, hogy ha nem is nekünk, de akármelyik ismerősünknek ő volna a «kedves írója».

Az ő jellegzetessége egészen más tájon keresendő. Nem ismerünk jeles írókat egyet sem a francziák közt, ki az uralkodó radikális iránynak az irodalomban olyan reprezentatív manje volna mint Clemenceau, az író.

Sajátságos körülmény. Ha a Xenophon-korabeli görög ember lelkét vagy Cæsar kortársának gondolkozását akarjuk jó forrásból megismerni, azokat a szerzőket emeljük le a könyvespolcra, a kikről feltételezzük, hogy az eredeti környezetben éltek s művükben — bocsánat a banális szóért — ott rezeg még az egykori levegő.

Nem így vagyunk a mai Franciaországgal. A magyar olvasó, — többnyire másodkézből, igaz — tömördek francia kortörténeti adalékot vesz be, Csakhogy — ostyában. Az ostya: hirlap vagy regény. De akár ez, akár az, teljesen elveszi az ízét a többségen levő, a döntő szerepet játszó francia kis bourgeoisie lelki világának. Az előkelő Figaro, a Débats, sőt a száraz Temps is ezer kilométernyire vannak a nemzet zömének felfogásától. A Revue des deux Mondes jeles cikkei, a regényírók száza Bourget-től Willy-ig, egyik genialitással, másik csak routine-nal de mind az aristokratia, az értelmiség táplálói. Zolánál, France-nál még inkább Maupassant egyes rajzaiban találunk kétségkívül kitünő vonásokat a polgárságról, de ezek az írók modellül veszik a kis polgárt, tehát tudatosan dolgoznak. A sociologus hát, ha értékes is az ő adatuk, nem veszi annyi hasznukat, mint Clemenceau-nak, a ki nem a bourgeoisie-ról, hanem a kis bourgeoisie-nak írt s mikor egy emberöltő alatt véghezvitt publicistikai munkáját összegyűjti: tulajdonképp az olvasóját rámozgatja be a kötetébe.

Mindennapi olvasmánynak — semmi kétség! — inkább fogadjuk a könnyedebb, százszor frissebb s mégis választékosabb írókat, kiket az előbb említettünk, épúgy a mint szivesebben fizetünk elő a Figaró-ra, mint a Matin-re vagy pláne Maujan úr Radical című lapjára. De ha annak a nagy tömegnek lelkét akarjuk pontosan szemügyre venni, a mely az általános választójog révén közvetve ma Franciaország sorsát intézi: akkor legkönnyebben segít hozzá Clemenceau műve.

Az írónak és publikumának viszonyát ő maga fejezte ki legokosabban egy Goncourt banketten. Az írók, művészek ez összejövetelén, mint olvasó, szemlélő és műkedvelő szólalt fel. «Ha önök írnak, festenek, faragnak valamit, mi oda futunk, a könyvet sietve átböngésszük, a szindarabot meghallgatjuk, s megvizsgáljuk a szobrot, képet. Nem bonczolunk, nem elemzünk. Semmi nagyképűség. Vagy megkap bennünket a mű, vagy nem. Ez az egész. A véleményünket pedig megmondjuk halkán. S ezeknek az alkotni nem tudó embereknek suttogásából fogan meg az izgatott szerző boldogsága vagy kínja...

«Az alkotó művész reánk hat s mi visszahatunk ő rá. Van belőlünk is valami a művében...

«Mit mondok? Valami? Az egész: mi vagyunk. Nem csak bírái és munkatársai, hanem a modell-je is. Valójában az igazi tanulmány az ember számára: maga az ember. Az élete: csoda. Történelme: örökös meglepetés. Hivatása: misztérium.»

Műveiben Clemenceau úgy tűnik fel előttünk, mint a régi görög, a ki kezdetleges dereglyéjén egyedül járja a tengert. Az igazságot keresi. Nem elrejtett szigeten, lakatlan sziklák közt. Mert a hol a legtöbb ember lakik együtt: ott bujdosik az igazság.

Ki akar kötni a hajós, a hol észreveszi, hogy az igazság rejtőzik. De az emberek, a partonállók nem engedik. Más hajós régi módi hízeltésre fogná a szót. A mi emberünk ám bátrabb. Az ő horgonya erősebb, biztosabb annál. Ő gúnyolódni kezd. Ádáz véres gyilkos gúnyal. Sokan megharagusznak rá, sokan ám kíváncsiak, hogy mit tud a naszád élesszavú és tájékozott kormányosa a szomszédjukról. Mindenki szeretné hát közelebről látni, sokan, hogy megkövezzék; egy pár, hogy megölelje. Kötelet dobnak felé s a hajós horgonyt vet. A gúnyolódás segítette partra, az hozza legközelebb az igazsághoz.

... Ez a Clemenceau módszere.

Például egyik visszatérő tétele, hogy a krisztusi lemondás ellentétben áll az élet s főként a mai élet és legfőként a mai társadalmi élet postulátumaival. Ennélfogva annak hirdetése nem igazság. Hogy fejti ezt ki Clemenceau?

Nekiesik a boldogult párisi grófnak, a ki mint a köz-

társaság ellenes irányzat megtestesítője, a radikálisok szemében amúgy is túske. A párisi gróf végrendeletében híres evangélisták után szabadon azt hirdette, hogy a «vallás megnyugtatója a szenvedőket a túlvilági boldogság reményében». Van ezért mit hallani a néhai grófnak ott a túlvilágon.

— Mindenki úgy hal meg, a hogy tud. Így kezdi Clemenceau. S arról nem igen tehetnek a legutóbbi vasúti szerencsétlenség áldozatai, hogy Hulst, a divatos abbé nem oldozta fel vétküket, mint a párisi grófét az elmúlás órájában.

— A gróf úr a megnyugvást a túlvilági élet reményében szolgáltatja ki híveinek. A végrendeletében még azt is hozzáteszi, hogy a vallás féke minden gonosznak. Máskép gondolkoznék ám erről, ha a történelmet nézné, gróf úr. Ön is meg a többi jó polgárok, a kik ma ugyan aligha dobnák testüket a vadállatoknak Krisztus istenségéért, de a régi vallást azért megvédik szóval, sőt pénzzel is, mert földi javaik biztosítékát látják benne. (E gúnyolódás után kifejti, hogy a vallást ő nem tekinti a gonoszok megfékezőjének, mert hisz az emberiségnek az a része, mely nem keresztény s nem zsidó, semmivel sem bűnösebb a «jó vallásos polgár»-nál. A mi meg a túlvilági életben való megnyugvást illeti, a radikális irány ezen is csak nevetni tud.)

— A rezignáló ember olyan, mint a bezárt marha, a kit az istálló fala választ el a fütől, takarmánytól. Rezignál-e a plébános úr a ki a köztársaság elnökét zaklatja, hogy püspök lehessen? Rezignál-e Orleansi Fülöp, a ki nagyon is szerepelhetnék, hiába prédikálta apja a megelégedést a szegények részére. Nem ismerem senkit, a ki őszintén lemondana az egy Tolstojon kívül. Arról is azt mondják, hogy bolond. Annyi bizonyos, hogy a magavarrta csizmái nem mentik fel a szomorú kényszerűség alól, hogy házait és földbirtokait megtartsa . . .

Így szúr jobbra-balra Clemenceau. Alapgondolata: a radikalizmus a szellemi élet minden terén. A vallásban ép kettőzött erővel nyomul előre, de azt sem veszi fel, hogy a küzdelem hevében vasa a radikalizmus nagyjait, sőt Tolstojról szólva szinte kedvünk volna mondani: szentjeit is megüti.

Túl lő a czélon, akárcsak a fiatal és szenvedélyes Barrès.

Ironiája hasonlít a France-éhoz. De Anatole France kecsességének természetesen nincs nyoma sem. Gúnyolódá-

suk tárgya (a formalistikus bíró, a filister a vallásos kéjencz, a nagyképű törvényhozó) nagyjában egyezik Clemenceau-nál és France-nál. De szembeötlő a különbség, hogy az ironia keserű italát amott egy szelid és mindenek felett jóízű könyvtáros kavarja, a ki a formáknak csodálatos művésze. Kerüli tehát a személyeskedést, élő politikusok támadását. Clemenceau gúnyja nem élesebb, de hidegebb. Páris szereplő egyéneit közelebb éri, mint a *Histoire Contemporaine* szerzője. Nagyobbakat is húz rájuk mint amaz. Hogy jellemzi például Coppéet? «Nincs szerencsém őt személyesen ismerni. De a barátai azt mondják, hogy a csevegése sziporkázó.» (Ez hizelgés volna, de persze mit sem ér, mert csak, a barátai mondják.) «A prózája már banálisabb. Mindazáltal jobb' szeretem a prózáját, mint a verseit, mert amabban több a rithmus.»

Ime Clemenceau-nak egy tollrajza. A költő, a kinek a versében nincs rithmus, a rithmus a prózájában van, a mely viszont banális.

Mindent elvesz szegény Coppée-tól, csak a barátait hagyja meg neki s még azokat is nevetségessé teszi.

★ ★ ★

Néhány vonás az életéből.

Mint a stilusa, ő maga is nyugtalan, csapongó. Orvos mint az apja, de jobban érdeklik a tömeg betegségei, mint egyesek vörhenye és torokgyulladásai. E fiatal orvos rendelőszobája a hatvanas évek végén furcsán festett. Bejön egy paciens. Köszön és jelenti, hogy nehezen lélegzik. «Vesse le az ingét», rival rá Clemenceau. Őt percz múlva jön egy másik. Megismétlődik ugyanez a jelenet. «Vesse le az ingét! Már odakint is megtehetted volna.»

A harmadik az előszobából hallgatta Clemenceau perlekedését. Hallgatta és okult. Ő már szépen levetkőzve lépett be a doktor rendelőszobájába. «Hát önnek mije fáj?» Kérdi az orvos. «Az, hogy nem nevezett ki a kormány — postatisztnak.» «Hát akkor miért vette le az ingét?» «Azt hittem, hogy az Ön szobájába csak így lehet bejutni. Jó protectióért ennyit csak megtehet az ember.»

E derült epizódot beszéli el a miniszter orvosi működéséből. Mutatja, hogy rendelő-szobáját már akkor

körül zsongta a hivatalra vágyók raja. A gyorskezü és fürge eszű doktornak tere a nyilvánosság. Már nem fog soká rendelni betegeknek, de még jó idő telik el, míg a receptjeit, miket az országnak felír: elkészítteti a nagy patika, a francia parlament.

. . . Változik a kép. Nagy angol park, mely egy kerítésen túl végtelen erdőséggé szélesedik. Szép síma zöld pázsit, szép síma utak. Lovagló ifjak vágatnak tova a stamfordi sikon. A lovak zihálnak. Szőke miss nagyot ránt a telivér zabláján, úgy várja meg a nyomában iramodó francia leventét.

— Monsieur Clemenceau, nem sétálunk egyet arra a tó felé, a hol Miss Winifred várakozik?

Leszállnak a lóról s míg a két mént gondjába veszi a lovászfű, gyalog elhaladnak a messzeségbe az amerikai leány és doktor Clemenceau. Ki ismerné meg ebben a világfiban a montmartre-i kis medikust? A radikális népgyűlések heves szónokát?

A doktoron úgy látszik a régi história teljesedik be. Hányan vagyunk szerelmesek az életben egy korcsmárolányba és feleségül vesszük a nemes kisasszonyt. Ő is megfeledkezett néhány évre szíve szerelméről: a francia demokrátiáról egy szőke angol lány kedvéért. A mikor aztán feleségül vette, Párisba haza vitte, néhány angol tulajdonosságát elsajátította, kezdenek feleledni a régi hajlamok. A mézes hetek után Clemenceau doktor megint radikális, még kevesebbet foglalkozik betegeivel, még több időt tölt népgyűléseken. Maire lesz, majd képviselő a XVIII. kerületben. Angliából való nősülésének kevés hatása volt temperamentumára. Eredményei: ezidőtől fogva kezd komolyan érdeklődni a tengeren túli sociális viszonyok iránt, ekkor kezd rajongni Shaksperért. Később még sokszor fogja Amerikát és Angliát követendő például fölállítani a Bourbon-palotában, a hol ezt nem állhatják s innen származik majd Golgothája. Ezért rivalják rá Vendée fiára, hogy idegen. Ez is ürügy rá, hogy bérencznek tartják. Részben ez a rúgója a Norton-féle hamisítványnak. A nyúlánk szőke miss, a kit láttunk, a mint ruganyosan vágatott egy emberöltő előtt a stamfordi sikon, így illeszkedik be, fontos, intező motivumként a későbbi államférfi életébe.

A kinematograph tovább mozog... Clemenceau pár hóval idősebb lett, Páris annyi százal fiatalabb. Megint a nemzet-felfordulás gyermeknapjait éli. A császárságnak vége. Az utcákon fékevesztett csöcselék garázdálkodik. Fejetlen a főváros, de a legnagyobb zavarok most is a Montmartre-on vannak. A tömeg gyűlölete a katonaság és annak vezetői ellen fordul. Két tábornokot, a kik elég vigyázatlanul belevegyültek polgári ruhájukban a tömegbe, a csöcselék egy tágas udvarba sodort, s ott vadállati kegyetlenséggel meggyilkolt. A közkatonák tehetetlenül nézték Thomas generális halálát, s mikor a városrész maire-je, Clemenceau arra jött, a két tábornok már szétszaggatva, izzé-porrá zúzva feküdt a kövezeten.

Elfogultság nélkül ma már senki sem okolhatja Clemenceaut a történekekért. De politikai ellenfelei ezerszer akarták ezért kitekerni a nyakát. Harminczhat év óta nem szólalt fel talán tizszer sem a kamarában úgy, hogy ne kapott volna valaki a szavába: «Beszéljen Thomas generálisról!» Vajon mi része lehetett e tömegbűnben a polgármesternek? A tömeg nyilván nem készült erre a vérengzésre. Még a vezetői sem gondolhattak rá. Történetileg bebizonyított tény, hogy a két tábornok véletlenül került oda. Előre megfontolt szándék kivégzésükre tehát nem foroghatott fenn. Következésként tudomása sem lehetett róla a hatóságnak. Clemenceau rethorikus fordulattal vágott vissza a multkor egy ilyen harminczhat éves szurkálásra. Azt mondta, ha ő tíz perczezel előbb érkezik a büntett helyére: a tábornokkal együtt az ő életét is kioltották volna.

Ez feltevés. Bebizonyítani senki sem tudja. De nem is szükséges. Az egész vérengzés hirtelen, megfontolatlanul gyorsan folyt le, tizezer főnyi sokaság felgerjedt ős-ösztönei folytán. Ki lehetett volna ura e sokaságnak, ki nyomhatta volna vissza állati indulatát? Sem Clemenceau, sem senki abban az órában. Ha ott van, sem bír segíteni. S miféle bizonyíték van rá, hogy — nem akart ott lenni?

A polgármestert jó lélekkel fogja az utókor felmenteni a montmartre-i vád alól.

«...A fénykép gyorsabban mozog. Az előbb azt berregte a gép: «Gyilkos!» Most tolvajt kiált Clemenceaura. A kilenczvenes évek elején már nincs gazság, a mit rá nem

fognának. A Panama-botrányban része van kiáltják olyanok, kiknek neve másnap már ott figurál a Herz Cornélius lajstromán. «Megvesztegették az angolok a gazembert!» S másnap Clemenceau a parlamenti ülésen kimutatja, hogy vadló hamisítványt gyártottak.

Minden idők ártatlanul üldözött politikusai megkönynyebbnélnek Clemenceau sorsának hallatán. Embert még úgy nem vettek célba mint őt. Tíz évi hajsza egy ember ellen! Százezer nyíl szegült ellene. Mind meg volt mérgezve! Becsületétől, tisztességétől akarták megfosztani. Szennyet kentek rá özönnel. S ma ezeknek a «vadászoknak» meg kellett érniök, hogy a dúvad végkép kisiklik kezükből s ő lesz az erdők ura. Clemenceau, a ki a Norton-ügy viszon­tagásai közben a kamarából is kimarad, nem csügged. A parlamenti pihenést classikus otiummá alakítja, görög irodalommal foglalkozik, szélesíti sociologiai ismereteit, elmerül Darwinba és főkép Comte-ba. Megírja a *Mélée sociale* és a *Grand Pan* legtöbb cikkét. Pihenésül: hat-annyit dolgozik, mint valaha.

Ez a tehetség és ez a munkaerő nem vesztegelhet soká a fórumon kívül. Kerülő úton jut vissza: a szenátusba választják meg Var hűséges lakói.

* * *

Az utolsó kép. Clemenceau a kormánypadon. (Fennülök az idegen ujságírók karzatán. A magam közvetlen környezete is érdekes volna, itt zszibong két földrészt sajtóképvisellete. Hátam mögött az Egyesült-Államok kérnek zsebképt Japántól, hogy megheggyezzék czeruzájukat. Egymásra nehez­telő országok ujságírói békésen társalognak, viszont Nordau, a cionisták királya most fenyegette meg kidobással, egy fiatal lengyel «alattvalóját», a ki fesztelenül támaszkodott a hátára.)

De van is idő széjjelnézni a szomszédságban! Lent a teremben kialakulnak a színes vonalak, melyeket az ujságíró szeme sietve hajlandó történelmi képnek nézni.

Jóformán az egész kamara együtt van és izgatottan várja a Sarrien-kormány bemutatkozását. A tömött sorok előtt a gyűlés megnyitásaig Briand miniszter vitatkozik egy szocialista elvtársával, a ki bizonyosan azt veti szemére,

hogy belépett a polgári kabinetbe. Egyszerre jön Clemenceau. Zömök, nagyon széles vállú ember. Tömött ősz bajusz, nagy szemöldökök alatt villogó szemek, éktelen formájú nagy kopasz koponya. Ha ilyen külsejű embert látunk néha mifelénk, azt mondjuk rá: íme egy kirgiz vagy legalább is kún-ember. E helyett Párisban Clemenceaut külsejénél fogva hamisítatlan montpellier-i vagy var-i borkereskedőnek nézik.

A sajátságos fejű ember sebes léptekkel megy az első padhoz. Bravó kiáltások röpülnek felé az egyik oldalról. Szemét sem hunyorítja rá. Üvöltő á-bas fergeteg száll a fejére a nagy liberális tábor felől. Mintha nem is hallaná! Egy tekintet sem árulja el, hogy ez a férfi bensejében örül, lelkesedik, ujjong, vagy gúnyolódni szeretne most, mikor negyven esztendei küzködés után fölülkerekedett s hatalmába kerítette az országot.

— Voila, l'arriviste arrivé! Tessék, célhoz ért a stréber. Süvítí Baudry d'Asson, egy öreg nationalista, de Clemenceau csak ül tovább nyugodtan. Mit bánja ő, hogy Rochefort nyomtatott gorombaságait tegnapról eltették s ma a fejéhez vágják, azért az ellenzék java, mint Ribot is, nyílt színen jön hozzá és kezét szorít vele. Ez neki elég.

* * *

Clemenceau és a szociálizmus. Ennek a romboló szellemnek, mely a montmartre-i polgármesterben lakott, egy negyven éves politikai pálya görbületén el kellett jutnia a szociálizmushoz. Egynél több ok is lett volna rá. A társadalmi előjogok adáz ellensége, a munkáskérdésben a legélesebb összetűzéseknél is a munkaadókkal szemben foglal állást, azért mégsem szocialista. Sőt a francia szocialista agitációnak senki úgy nem állta útját, mint Clemenceau.

Mi ennek a magyarázata? Marcel Théaux foglalkozott e kérdéssel a Nouvelle Revue 1906 április elsejei füzetében. De azt hisszük, az ő tanulmánya (Clemenceau et la question sociale) kissé egyoldalúan csak az érzelmi momentumokra van tekintettel. Théaux szerint az emberek egy része sajnálatból, a többi irigységből válik szociálistává. Clemenceau egyik csoporthoz sem tartozik. Ő az igazság szerelmese. Nem gyűlöli a kiváltságosokat hanem magukat a kiváltsá-

gokat veti meg, mert bennök látja az emberiség végleges felszabadításának akadályát. A collectivismusig kellene hát elmennie, mely elméletben minden esetre az egyenlőségnek volna a megvalósítása. Hogy mégsem jut odáig: azért van, mert Clemenceau gyűlöli a kényszer minden formájában.

Théaux-nak azonban csak félig van igaza. Clemenceau sokszor ki kell ugyan a kényszer ellen. De ő a mai társadalmi rend erőszakosságát ostorozza, melyet — főkép a bűnösökkel szemben — sokszor igazságtalannak, de mindig czélszerűtlennek tart. Ebből azonban túlzás volna arra következtetni, hogy a communismus-t szintén feltétlenül elítélné, mert az is a kényszer erejével lép fel.

Théaux úgy látszik, nem olvasta a *Mêlée sociale* legjellemzőbb darabját: *Candide* kertjét. Pedig ez a műve világosít fel, hogy Clemenceau bizonyos személyi és időbeli korlátozásokkal igenis elfogadja a collectivizmust. A korlátozás csak az, hogy ő ne legyen benne s hogy a collectiv állam be ne következék még egy pár emberöltőig. Egyébként a collectivizmus kényszerállapotától ijedezni, szerinte nevetséges. «Mert a társadalmi alakulatok gyorsan idomulnak s a mi ma még rám nézve türhetetlen, az a jövő századokban teljesen egybevághat ivadékaim egyéni fejlődésével. Egyik-másik őszám kiállhatatlannak tartotta az ágyékövet, egyetlen ruhadarabját, míg én még a redingote-ot is egészen jól megszoktam.» Ha így változik a kényszer fogalma, ki meri mondani, hogy idővel a collectivismusban nem érezhetik magukat kitünően utódaink?

E fejtegetésből látjuk, hogy Clemenceau a socialismus szélső formáit sem veti meg, csak időhaladékot kér.

Szóval az ő nézete ebben is tökéletes lenyomata a francia radikalismusnak. A radikális polgár ugyanis elméletben nem lép fel szerényebb kívánságokkal, mint a socialisták akármely töredéke. Sőt becsvágyó politikusai rendszeren még hangosabban követelőznek mint Jaurès vagy Guesde. Mi a különbség hát köztük?

A francia radikális ember, kivált ha vidéki, a mily szabad gondolkozó, oly féltékenyen őrökdi vagyoni helyzetének konserválásán. A mi újítást, felforgatást hall vagy prédikál: azt mind csak a saját maga vagy gyermekeinek halála után szeretné életbe léptetni. Mert szép a munkások

biztosítása, még szebb a munkaidő leszállítása, a legszebb pedig az egyéni tulajdon tökéletes megszüntetése. De mindezek egyszerre igen csúnya újításokká válnak, ha magunknak kell megfizetni az árát, ha kevesebb tál étel kerül asztalunkra, vagy ép a boulogne-i nyaralót is elveszik tőlünk.

Ez a radikális polgár lelki állapota. Ilyen hangulatban nézi a napi politikát. A vezetőinek is ehhez kell alkalmazkodniok, a mit nagy bölcsességgel meg is tesznek. Míg kellő fentartással szociális reformokat követelnek: gondoskodnak róla, hogy a nemzet mindennapi étvágyának kielégítéséül egyéb eledetek kerüljenek a francia politika asztalára.

Ez sokat magyaráz meg abból mért vetette rá magát a radikalizmus (a szocialistáknál sokkal nagyobb hévvel) a francia egyházpolitikára. A congregációk kiűzésének, az egyház és állam szétválasztásának kétségkívül voltak egyéb előidéző okai is, de köztük nem utolsó az, hogy a francia radikalizmusnak kellett egy varázserejű jelszó, mely a politikai hatalmat kezükbe játssa és a már-már veszedelmessé váló szociálizmus gazdasági eszméit évtizedekre félreszorítsa s a mellett magukat a szocialistákat, mint az egyház született ellenségeit táborukba, az ő vezérletük alá terelje.

Ime a radikális polgárok nézete, politikai felfogása, programja és taktikája a XIX. és XX. század érintkezésekor. Pompásan bontakozik ki ez vezérük két könyvéből. A *Mêlée sociale*-ban Clemenceau a társadalom bűneit, nyávalyáit viszi pellengérré. «Alúlról felfelé» — ez a címe egy hosszú sorozatnak, melyet ragyogó tollal fejezett be. Éhségtől vonagló nyomorultak, elkényszeredett öngyilkosok, tömlöczök züllött lakói merednek felénk. Mellettük szép és üde munkáslányok, kiket holnapután már a tüdővész öl meg vagy a kerítőnő keze kaparít el, árva gyerekek, a kik Páris kövezetén megfagynak, bukott nők, a kiket egy kapkodó és esztelen erkölcsrendőrség össze-vissza dobál, pofoz, rugdos a szemetek szemetén keresztül.

Ha elég volt e képekből alant, mutat Clemenceau fent még különbeket. Az a megfigyelése, hogy az alsóbb osztályok romlottságánál sokkal nagyobb a felsőbb osztályok örültsége. Midás meg a Pazarlók éles szatirával csepülük a Champs-Elysées milliomosait.

Azután jönnek a csinos, izléses és főképen elmés rajzok a munkáról, a munkaadó és munkás viszonyáról, a munkaidő szabályozásáról, a sztrájkokról. Mindig a munkások pártján áll, a mint hogy az elnyomottak védelmében kész elmenni a — majmokig. (Húszezer év mulva mikor az orangutánok evolúciója már a mai ember színvonalára állítja a majmok fajtáját: Clemenceau-nak szobrot fognak emelni az erdőségben az ő páratlan cyclusaért: A mi szegény rokonainkról.)

A munkásokat védi, mondom. De mihelyst a parlamentben komoly szociális alkotást kellene kisürgetni, a mely a radikális bourgeoisie-nak is az elevenébe vágna: akkor Clemenceau a radikális vezér más zászló után kap. A Méléé sociale-ban gyorsan pontot tesz és új fejezetet kanyarít a — Nagy Pánhoz.

* * *

A Nagy Pán is hírlapi cikkek gyűjteménye. Gazdag, elmés, sziporkázó, a különbség az, hogy itt több szó esik a vallásról, melynek Európában bevett formáit Clemenceau szenvedélyesen gyűlöli. A kereszténység helyébe a Nagy Pánt, a természetben és az emberek lelkében lakozó örök istenséget akarja állítani. Mint minden vallás, a Clemenceau-é is: mystikus. A Nagy Pán, mely bennünk működik, voltaképp a teljes energiának, az életnek és evolúciónak egyre nagyobbodó kifejezése, maga a szellem, az életnek felsőbb alapja, mely a világ harmonikus rendjét összegezi. (Bevezetés LXXV. 1.)

«A kezdetleges szervezetek zsidongásától, a szellem legmagasabb rendű nyilvánulásáig, minden élet, sőt az élettelen természet fejlődése is ámulatot kelt bennünk és szenvedélyes vágyat ébreszt az egyetemes actióban való fokozott részvételre. . .

«Egyetemes áttekintés az egész világ felett, melyben művészet és tudomány a világ-egyetem egysége és folytonosságának képét mutatják. . .

«Ez e te műved, ó Pán. Ebben létezel, ebben nyilatkozol meg, örök törvény erejénél fogva. Te, a ki mindig egy és mindig változó vagy.

«Élni annyi mint reménykedni, akarni, cselekedni.

Cselekvés által vagyunk. S e cselekvés által fogjuk tovább folytatni a létet még halálunk után is.» (Nous sommes par l'action. Par l'action nous continuerons d'être au delà de la mort. Előszó LXXX.)

Nem fejtí ki, de nyilván úgy érti ezt az actió nagy prófétája, hogy holt tetemünk, mely eleséget ad a férgeknek, vagy írói munkánk, melyet olvas az utókor, tovább hat bekövetkezett halálunk után is.

«A cselekvés szükségessége, ez világítja meg homályos utunkat, ez hajt bennünket égő szívvel a jövő megvalósítása felé.

«Pán parancsol nekünk. Cselekedni kell. Cselekvés az elv, cselekvés az eszköz, cselekvés a cél. «Az egész ember» elszánt működése az összesség javára, az önzetlen cselekvés, mely fenségesebb minden gyermekes dicsfénynél: ez az egyetlen erő, a tökéletes erény.

Szép, költői jellemzése következik a működésnek, az actiónak a szellemi és testi élet minden terén. Csak a népvezér actióját emeljük ki, mivel ebben Clemenceau tulajdonképp saját hivatását vázolja.*)

«A népvezér cselekvését az emberek izgalma ösztönzi. Nagy hatalma van az örökölt vérszomjúság felélesztésében, mely aztán a népeket a harcz öldöklésébe dobja. Gyöngé és ingadozó a szabadság, az igazság megvalósításában. Az igazságnak legkisebb morzsáit sem tudja veszély nélkül odakinálni a sokaságnak, mely inkább vágyik a hazugságra. A véletlen kegyéből néha a nemzeteket jobb jövő felé igazítja. Gyakran ő a legyőzött, mikor hozsánnát kiáltanak; máskor győztes, bár kifütyölik.»

Minden cselekvő egyén: a művész, a gondolkozó, a poli-

*) Az actiot, a cselekvésnek politikai szükségességét hirdette számos alkalommal a parlament színpékén is. A Nagy Pan gondolat-körével egybevág például felszólalása 1883-ban, mikor meginterpellálta Jules Ferry-t az alkotmányrevízió ügyében. A miniszterelnök azt felelte hogy az országnak nyugalomra van szüksége. «Szabad nép számára nincs nyugalom. Vágott vissza Clemenceau. A nyugalom monarchikus eszme. A nép, mint a többi élő organizmusok, nem ismeri a nyugalmat. Ha a francia demokracia érett az uralomra, akkor nem fogja ismerni e nyugalmat, a csendet, hanem annál inkább a szabad népek nyilvános agitációját, melyet a jogrend mindnyájunk érdekében respektál.»

tikus, a földműves, az iparos: mind a Nagy Pán mesterembere, a Nagy Páné, a ki öröm és fájdalomtól, önfeláldozás és bűnből van összetéve. A mindenség tökéletesítése nem ér véget, a míg van ember a ki ezen munkálkodni akar.

Negyven éven át szerte csapkodó negatív politikájának bizonyára több híve volt állandóan, mint e mystikus vallásfölfogásnak melyet Clemenceau antik mithologiai háttérrel is fölszerel. Az ő Pánja azzal kérkedik, hogy egyenes ágon leszármazottja ama Nagy Pánnak, kihez a boldog és istenekben gazdag Árkádia költői hymnusokat zengtek. Az ő Pánja rokona a pásztorok és nyájak istenének, a ki vadászik, énekel s elcsavarja a vízi és erdei nymphák fejét . . .

Ezt a kapcsolatot persze elég erőltetetten csinálja meg és fordulatain, kifejezésén ritkán érzik meg úgy a szónoki máz, mint itt. Szinte érthetetlen, hogy egy bölcseledőt, a ki a modern élet forgatagában nem tartja többé elég biztos erkölcsi alapnak a keresztyénséget, oda vigyen az ellenmondás vágya, hogy helyébe a decadentiába esett görögföld istenségeit állítsa. Ez az igyekvése természetesen a keresztyén vallásbölcselelnél is jobban zavarja a modern skeptikus embert. Azt hisszük ez utóbbi már egyáltalán nem értheti meg, hogy Clemenceaut a vallással való visszaélések szemlélete mint hajthatta a vallásnélküliség decretálása helyett egy filozófiailag nagyon gyöngén összetákolt ó-görög francia pantheismus alapítására.

De hát a Nagy Pánban nem is ez tetszett a radikális olvasó közönségnek, hanem a tagadás pusztja ténye. A papok és a kegyes életűek gúnyolása, valamint az a czélzat, hogy az erkölcsiség eszméjét a munkában, a küzdelemben, az előrehaladásban keresik.

Ez megegyezik a francia kis polgár szorgalmas gyarapodásravágyó egyéniségével. Ennek az erkölcstannak a keretében megfélelű gazdasági, de politikai érvényesülését is.

Így aztán szépen átlapozzák a Nagy Pán fellengősnek tartott előszavát, mely egyébként ujságban nem is jelent meg s így kevesebben ismerik, mint maguknak a czikkeknak szatirikus ötleteit. Ezek aztán már szem-szájnak kedvesek: radikális szemnek, bourgeois-szájnak.

Czikkünk végén egyet kell még megállapítanunk. Igazunk volt-e, mikor a versailles-i tudóssal szemben azt vitattuk, hogy írónk tipikus kifejezője egy nagy néptömeg, az egész francia radikalizmus lelkének? Írói műve igenis, erről győz meg, mennél gyakrabban és mennél több oldalról nézzük.

Ugyanazok a kérdések érdeklik, ugyanazok a vágyak hevítik. Gúnyolódásra ugyanazok a polgári fogyatékoságok készítik őt. A jólétet, bizonyos minimális kényelmet követel ő is a társadalom legalsóbb rétegei számára, a mint ez a törekvés benne él minden radikális választó polgárban. De már a szocialistikus megoldást elvben sem kész proklamálni. Művelődés tekintetében szintén az a nézőpontja, a mi az átlag radikálisnak. A tudomány terjesztését, nagyszabású népszerűsítését kívánja, de a korukbeli tudósok és írók működését illetően kevésbé méltányolja. Művében kevesebb a livresque-elem, a könyvből vett inspiráció mint a hogy hasonló tárgyú munkában várnánk. Itt egy Plutárkhos idézet, ott egy sor Renanból. De egyébként Clemenceau kulturhistóriai fejtegetéseiből vajmi nehéz volna fogalmat nyerni a francia irodalom jelen vagy múlt-beli nagyságáról. Az irodalomnak a lélekre gyakorolt nemesítő, fejlesztő hatását kifejezetten is kétségbe vonja, mikor az ötödik rendért száll síkra és az erdei majmokról irt elismerjük — gyönyörű szatirájában magasztalja a mi szegény rokonainknak lelki nemességét, az ő jellembeli tökéletességüket, a mit nem rontott el betű és irodalom. Ezt egy kültelki fűszeres sem mondhatta volna erősebben!

Következetlenségének okát nem abban látjuk, a miben politikai ellenfelei, kik a minap is ráolvasták egy tizenöt év előtt írt cikkét a gyarmatosításról. Nem léhaság, nem saját elveinek semmibe vevése viszi minduntalan tranzacziókra. Erre a legtöbb államférfi rátér, a ki az ellenzékről került kormányra.

Hanem következetlenségét előidézi és fokozza az a hajlama, melyen egész írói működése alatt nem tud erőt venni: hajlama az ellenmondásra. Soha sem törődik azzal, mit mondott saját maga erről vagy arról tegnap. Elég hogy ma X. és Y. mondja azt: Clemenceau már keresi az érveket az ellenkezőhöz.

Ime az utolsó vonás, a miben szintén a radikálisok szellemének kifejezője. Irásaival elevenen hatott népére. Ezek a könyvek vagy legalább azoknak sok lapja fenn fog maradni a harmadik köztársaság radikális fellendülésének egyik legjellegzetesebb irodalmi emlékéül. Az igazságot nem találta meg mindig, ez igen valószínű. Maga sem kérkedik vele. De ebben is csak eszményére, Akbar-ra ütött, az indus császárra, a kit azért tartott nagynak mert a nép és saját maga első szükségletéül az igazságot tekintette. Hogy nem találta meg mindég az igazságot, (írja a Nagy Pánban 334.) nem csökkenti az érdemét. Dicsőség a császárnak, hogy kereste az igazságot.

BALKÁNYI KÁLMÁN.

AZ UJ SYLLABUS.

A XVII. és XVIII. század jansenismusával szemben hivatalosan először állított föl a katolikus egyház tételeket, propositiókat, a melyeket tekintélyével kárhoztatott, nem tekintve néhány zsinatnak tételekbe foglalt határozatait. A jezsuiták és jansenisták élet-halál harcza volt ez, a melynek mindkettőjük áldozatul esett. A nevető örökösök az encyclopædisták voltak és a francia forradalom; ez ugyan nem tette tönkre a vallást, de a theologia iránt való érdeklődés a művelt emberiség körében ezentúl szemlátomást apad, s végre fokozatosan X. Piusnak mult évi Syllabusa már igen szerény érdeklődésre talál.

Azoknak a tételeknek minősítése rendszerint meglehetősen változatos rangfokozatokat mutat. Téveseknek, tévelyekhez közeljáróknak, veszedelmeseknek, az eretnekséghez közelállóknak s a jámbor füleket sértőknek stb. vannak föltüntetve. A hivatalos dogmatika, a megfelelő szükséglet szerint azonban ezeket is a kellő értékükre tudja föl- vagy leszállítani, s a katolikus theologia úgyszólván kétszáz esztendő után sem nyert bővebb tágulást, csak azokkal és a hozzájuk hasonló propositiókkal, kénytelen lévén egyéb s főleg szorosan tudományos tekintetben a protestáns theologián táplálkozni. Tőle veszi a maga haladását, s ez annál igazabb, mert a jezsuitáknak, a kik pedig a catholicismus vezetői, tulajdonkép nincsenek is nagy theológusai, a XVII. század, Suarez és Bellarmin óta. A katolikus theologia esetleges haladásának okait és körülményeit tehát mindig a protestánsban kell keresnünk.

A jansenizmus óta kerül tehát szokásba olyan propositióknak összeállítására és kárhoztatására. Az ilyen sorozatot joggal lehet Syllabusnak nevezni, a szót azonban először

IX. Pius Syllabusára alkalmazták, a mely 1864 december 8-ikán jelent meg. Ezt a püspökökhöz intézett *Quanta cura* kezdetű pápai körlevél kísérte. X. Piusnak Syllabusát követi az 1907. évi szeptember 8-án megjelent s *Pascendi dominici gregis* kezdetű encyclica; a hitbéli tévedéseknek (65 tétel) sorozata azonban már július 3-án jelent meg s megelőzte egy áprilisi pápai beszéd szinte ötletszerű gyors egymásutánban. Az a beszéd már fölháborodással mutatott rá ezekre a tévedésekre, valamint IX. Pius is már jóval 1864 előtt nem egy alkalommal alakarta a modern kor eseményeinek kerekét megállítani.

Ezzel a második, illetőleg új Syllabussal foglalkozunk. Nem egy analogia van a kettő között. Mindkettő beleszól a politikába, de míg a IX. Piusé fölkavarja politikai szempontból is a művelt világot s általános érdeklődéssel találkozott: addig a X. Piusé csak egy-két, inkább elméleti politikai kérdést érint, például az egyház és állam szétválasztását, az egyháznak világi ügyekben az államtól való függését stb. Az előbbinek nyomában következett az ó-katholicismus megalakulása, a német katolikus theologia elkeseledése és elhallgattatása, a német kulturharcz és a pápai államnak, a világi uralomnak bukása. Az utóbbinak nyomán nem keletkezik új keresztény szekta, mert okultak az ó-katholikusoknak kudarczán, hanem beállott a legbuzgóbb, a legkörültekintőbb és a legtudósabb katolikus hívek elkecsereledése, szinte könnyekre fakadása, elhallgattatása és részben elkecsereedett elhallgatása.

Az 1864. évi Syllabus főleg a liberalismust és a rationalismust kárhoztatta. Ennek a liberalismusnak tételei tulajdonkép a francia forradalomnak vívmányai, mint a vallás- és lelkiismereti szabadság, a törvény előtti egyenlőség (tehát egyházi férfiak polgári és büntető ügyeiben is nem egyházi, hanem állami törvényszékek ítélkeznek), a sajtószabadság stb., s azok, a melyek szinte már a vérünkbe mentek át s a melyek nélkül már társadalmat sem tudunk elképzelni, abban a Syllabusban kárhoztatva voltak. Közéjük tartozott a népsouverainitás elve, ennek az alkalmazása a lelkészek és püspökök választására, a Cavour-féle elv a szabad egyházzól a szabad államban stb. IX. Pius tehát abban a Syllabusban csak azt mondotta ki, hogy milyen

elvek szerint *nem szabad* a modern társadalomnak berendezkednie; arra nézve azonban már nem kapott fölülről inspiratiót, hogy tehát mégis milyen elvek szerint rendezkedjék be. Tehát az ő ellenére rendezkedett be, s mikor azokat az elveket sem elméletileg, sem gyakorlatilag, sem üres theologiai distinctiókkal lehetetlenné nem tudták tenni: a katolikus theologusok magával a Syllabussal bántak el, s miután a jezsuiták testes kötetekben agyonkommentálták, végezetül, nem ők, hanem a modernebb theologusok, arra a megnyugtató megállapodásra jutottak, hogy ez a Syllabus tulajdonképen nem is ex cathedra pápai nyilatkozat, azaz nem csalatkozhatatlan. Ezt mindenesetre jobb lett volna már 1864-ben tudni.

A rationalismus volt az 1864-ik évi Syllabus másik fő gondja. Ma már joggal lehet állítani, hogy e részben álláspontja meglehetősen naiv. A kulturának haladása épen abban mutatkozik, hogy a természetfölöttinek határa mind messzibbre tolódik, s a természettudományi kutatásnak épen az a legfőbb ösztönzése, hogy a tüneményekben ne csodát lássunk, hanem iparkodjunk azokat természetes módon megfejteni. Épen ez volt annak az oka, hogy a középkorban a philosophia is eltespedett s a természettudományok egyáltalán nem mozdultak. Már pedig a régi katolikus theologia nyomban csodát követelt ahhoz, a mit megfejteni nem tudott, s a ki ezt az álláspontját nem osztotta, azt rövid úton a rationalista elnevezéssel bélyegezte meg. Az a Syllabus továbbá úgyszólván semmiféle emberi szempontot nem engedett a szentírás-magyarázatba; a biblia tekintélyét pedig mereven tartotta fönn akkor, midőn a kritika már súlyos és visszautasíthatatlan érvekkel tudott vele szembeszállani.

Nincsen katolikus theologus, a ki az akkori Syllabusnak tekintélyét e részben is tudná védelmezni. Kimondották tehát erre is, hogy IX. Pius Syllabusa nem csalatkozhatatlan nyilatkozat, az akkori rationalismussal szemben sem. S az sem lett később kevésbé kellemetlen, a miket ez a pápa egyáltalán kinyilatkoztatott az iskoláról, hitvallásos jellegéről, az állam felügyeleti jogáról, támaszkodva arra a krisztusi mondásra, hogy: Tanítsatok minden nemzeteket, minden tekintetben az egyház vezetése számára követelvén

az iskolát, az elemitől az egyetemig. Ezek a nyilatkozatok a hatvanas évek művelt világában még kevesebb hitre és bizalomra találtak, mint a megelőzők. Az akkori egyházi állam tanügyét és népoktatását (az egyetemekről nem is szólva, a melyek rendszerint tudatlan vagy korlátozt püspökök közvetlen felügyelete alatt állottak) csak a nápolyi királyságé multa fölül az analfabéták száma dolgában, úgy hogy talán Spanyolországot kivéve, ebben a tekintetben a primatus egész Európában azt a két államot illette. Krisztusi mondást tehát soha rugalmasabban és kezdetlegesebb dialectikai fogásokkal nem interpretáltak. A hiterkölcsi nevelés czimén követelte magának az iskolát az egyház, pedig a neve alá tulajdonképen hatalmi érdek és olyan theologiai irányzat rejtőzött, a mely rendszerint útját állotta a tudományos haladásnak.

Az ehhez hasonló eljárás különben a katolikus theologia legkedveltebb fegyverei közé tartozik. Ha valamelyik pápa indokolatlan, kellemetlen, vagy egyáltalán képtelen határozatot mondott ki: az a theologia siet beigazolni, hogy az a pápa nem ex cathedra beszélt. Mintha bizony föl kellene szállania a Péter-templomban a Péter apostolnak bronzsal bevont faszékére, a honnan pápa csak kétszer mondott ki hitágazatot: IX. Pius a szeplőtelen fogantatást (a jelenlévő kevés püspöknek tüntető mellőzésével s nem zsinatba gyűjtésével) és a csalhatatlanságot. De VIII. Orbán pápa már nem ex cathedra ítélkezett, mikor jóváhagyta az Inquisitio döntését, hogy Galilei heliocentricus tanítása téves, s mikor ennek mégis erre kellett esküdnie, mert a csalhatatlan egyház az ellenkezőjét tanítja.

Egyáltalán nem méltó a katolikus egyházhoz, hogy theológiája minduntalan kénytelen kicsinyes dialecticai fogásokhoz nyúlni, hogy legfőbb egyházi hatósága döntéseinek élet vegye. Körmönfont is ez a dialectica, hozzá félreismertetlenül emlékeztet a Krisztus előtti és utáni rabbik és írástudóknak logikai fogásaira, reticentiáira, æquivocatióira, restrictiójaira, s hol szándékos, hol jóhiszemű több- vagy kétértelműségre.

Ha pedig lehetetlen előállani a csalatkozhatatlansággal, a melyet egyáltalán leghasznosabb a sehogys sem érzékelhető, s még kevésbé bebizonyítható, vagy a leglégiesebb theologiai

kérdésekre szorítani: a katolikus theologia egy más mentésbe fogózkodik. Hivatalosan az egyház tanítói hatalmának kell megnyilatkoznia az ilyen Syllabusban, a nélkül, hogy föltétlenül igaz dolgokat tanítana. Ez alkalommal tehát ezen egyházi hatóság iránt kell tisztelettel lennünk, s ebből a tiszteletből kifolyólag tanításait hódolattal fogadnunk. Így lesz a dologból egyszerűen a subordinatio kérdése, a mely ellen a hívőnek vétenie nem szabad. A legfőbb egyházi hatóság elég körültekintő, hogy ne azonnal üljön föl a cathedrara, de a hívőnek mégis kötelessége meghajolni, engedelmeskedni és hallgatni, politikai és tudományos irányok kárhóztatásait elfogadni; s míg tulajdonképen csak a vallás és erkölcs dolgaiban van hitre és engedelmességre kötelezve: kötelezettségei az olyan pápai megnyilatkozások révén annyira megtárgulnak és rugalmasak lesznek, hogy ezen a czímen Róma bármit ráerőszakolhat, s mert ugyanaz a hatóság lelkiismeretben is kötelezheti, előállhatnak ilyen módon a legszomorúbb lelkiismereti meghasonlások. Így lehet azután elnyomni bármilyen tudományos irányt a catholicismuson belül, mert valami politikai érdek vagy theologiai irány érdekében akár a szentségeket is megvonják tőle. Világos, hogy ilyenkor Istennek külön kell segíteni a szentségekhez nem kötött malasztok tárházából.

A mai katolikus theologusok között, az orthodoxok között is akad néhány bátor ember, a ki okulva az 1864. évi Syllabusnak kudarczán, már most ki meri mondani, hogy az új Syllabus nem csalhatatlan nyilatkozat, de annak az obedienciának a révén mégis hozzája vagyunk kötözve. A különbség csak az, hogy az 1864. évi Syllabussal a katolikusok milliói nem törődtek, míg a mostani iránt csak a katolikusok százai érdeklődnek. S ezektől a százaktól félti X. Pius az egyházat. S ezt a néhány száz tudóst, papot és világit meg publicistát vádolja szószerint a pápa eretnkséggel, a katolikus vallás meghamisításával, atheismussal és pantheismussal, gúnyosan vakmerő criticizmussal, s legalább *engedelmességből* ezt a hívőnek el kell fogadnia. Részből eldöntött, részből eldöntetlen tudományos és philosophiai kérdésekkel foglalkozik benne a pápa, s az ő álláspontját *engedelmességből* kell osztania a katolikus embernek.

Ideje azonban, hogy már vége legyen ennek a játéknak. Legyen végre Rómának bátorsága kimondani, hogy ex cathedra beszél-e vagy nem; akkor mindenki fogja tudni, hogy jobbra forduljon-e vagy balra, s ne az engedelmisség czimén követelje, hogy tudományos irányokat tőle fogadjon el a modern kutatás. Mindaddig tehát, a míg ez a kétértelműség megvan a pápai megnyilatkozásokban: a hívő is föl fog eszmélni, s a rövidebb végét fogja a dolognak. Pápai tilalmakkal már a modern kutatás nem törődik, s nem törődnek a katolikusok milliói sem. És még kevésbé méltóságos eljárás, a theologusok vitájára bízni annak eldöntését: vajjon csalhatatlan nyilatkozattal van-e dolgunk. Így jutottunk odáig, hogy a modern világ nem törődik a theologusokkal, s még kevésbé a theológiával, s ha kaczerkodik is aquinói Tamásnak egy-egy tanításával, ez csak azért van, mert némelyikben eltagadhatatlan az észszerűség.

S hogy mennyire emberi és nem természetfölötti ez az új pápai Syllabus, mutatja az a körülmény is, hogy X. Pius vitatkozik benne s czáfolni iparkodik azokat, a kiket kárhozzat és az egyházból kiközösít. Meglehetősen szokatlan az ilyen pápai documentum, a mely vitatkozik, érvel, támad, czáfol, vádaskodik, gúnyol, majdnem felesel, haragszik, szenvedélyes, alkalmilag föl van háborodva, s a modernistákat az Istentől elpártolt angyalokkal hasonlítja össze, a kiket a dölyf ördögökké sülyesztett le. Ő maga részletezi és exponálja ezeket a tanításokat, mint az ügyész, a kinek elméje a terhelő körülményekre van fegyelmezve. Vádolja őket, hogy az egyház legveszedelmesebb ellenfelei, mert belső ellenségek, hogy gonoszul megátalkodottak, hogy örvöngenek. Neki ők delirálnak, *vanissimi homines*, a kik *insaniunt*, nem bölcselkednek, hanem örvöngenek; sophismákkal dolgoznak, portentumokat állítanak, képmutatók, ravaszok, képzelődők, ábrándozók, vékony a tudományuk. Ez a modernista nemcsak delirál, hanem *amens* is. S miután pogány költőt pápai encyclicában fölemlíteni valószínűleg nem illik, azt a nevezetes sententiát, hogy: *Est Deus in nobis, agitante calescimus illo* — *quidam* mondotta.

Meg lehet érteni ezekből a kifejezésekből, hogy milyen hangú és milyen tárgyilagos az az encyclica. Kispapok, a

kik keresztény philosophiát. azaz scholasticát hallgatnak, óráról-órára és nap-nap mellett hallanak tanáraiktól olyan kifejezéseket, s olvasnak tankönyvüknek minden oldalán Descartesról, Kantról, Spinozáról s talán Nietzschéről is, a kik nem tetszhetnek a catholicismusnak, de mérföldjelzői a modern kulturának; Aristotelesről azonban nem, a par excellence Philosophusról, a kiről ugyanezek bölcsen elhallgatják, a mi nem illik bele abba a scholasticába.

Kik tehát azok a modernisták, a kiket olyan hangon jellemez X. Pius pápa; s mi az a modernismus, a melyet kárhoztat s korunk legveszedelmesebb tanításának jellemez?

A catholikus egyház keretén belül évszázakon át voltak és mindig támadtak nagy és jeles férfiak, a kik meg akarták reformálni. A keresztény vallásnak szerencsétlen benső viszonya a görög philosophiával, az antik és középkori római császársággal, a római népszellemmel, a melytől a martyrok és szentek kultuszának alakjában átveszi a herosokat, a félisteneket és geniusokat, a pápai hatalom központosítása, a jog és erkölcsnek örökös összekeverése, a Mária-kultusz túlzása, a hierarchiának ex opere operato való működése, a vallásnak a politikával való örökös vegyítése, a visszaélések amannak érdekeivel, sőt civilisatorius munkája is olyan bajokat, fogyatkozásokat és hibákat hagytak abban az egyházban, a melyik ellen hovatovább maga a nép lázad föl. A középkorban eretnokségek keletkeznek, a melyek egytől-egyig reformokat sürgetnek, s egytől-egyig a krisztusi szellemre való visszatérést követelik.

Ezeket a hæresiseket kilöki az egyházból, de a kebelén belül nem kevésbé forró marad a vágy a reformra, s nemcsak a papság vagy az erkölcsök reformjára. Minden jóakarát azonban kárba vész. A catholicismus föltartóztatlanul jut a reformatio elé, mert emez belátta, hogy amabban komoly reformokról szó nem lehet. A pápákat még a trienti zsinat egybehívására is csak keservesen lehetett erőszakolni, mert hatáskörük korlátozásától tartottak, a mi minden visszaélés forrása volt. Pedig a kik nem állanak keresztény alapon, nem alaptalanul vádolják a protestantismust, hogy a catholicismust új életre galvanizálta. Ennek az új életnek Jézus Társasága adott lelket, s azóta lehet, sőt kell jezsuita catholicismusról beszélni, a mely

abból állott, hogy a vezetését kezébe kerítve, a maga képére alakítsa át a catholicismust. Szaporodnak tehát a szentek. a vallási élet mind külsőségesebb lesz, a laxismussal és probabilismussal mind könnyebbé válik a bünbocsánat. Mellette a többi szerzetes rendek jelentéktelenek lesznek; a dominicanust azzal ölik meg, hogy nem szedik el tőle a népszerűtlen Inquisitiót; a franciscanusok működését pedig úgyszólván kizárólag a néptömegekre szorítják.

A fejedelmek gyóntatását s az előkelő catholikus Európa nevelését azonban maguknak tartják fön. Vagy száz évig kezükben van a közhatalom, majd a föloszlatás nagy csapása éri őket, hogy a bécsi congressusnak képmutató Európájában új életre keljenek.

Sajátságos, hogy a XVII. és XVIII. század legnagyobb szentjei és tudósai, már Borromeo Szent-Károlytól kezdve: Pascal, Magliabechi, Muratori, Mabillon stb.-ig ellenségeik, s hatalmuk túltengésében a catholicismus veszedelmét látják. Nagy egyéniségeik, nagy tudósaik vagy nagy szentjeik alig vannak. Történeti valóságukból a jezsuita szentek is ki vannak forgatva, kezdve Loyola Ignácson, a ki az egyetlen Bonapartejuk; egy olyan nagy emberük nincs, a milyen De Paul Szent-Vincze vagy Calasanco Szent-József volt. Elnyomják a XVI. század elején kezdődött nagyszabású s életképes spanyol theológiát, s a középkori scholasticát úgy teszik magukévá, hogy ettől az egyetemes egyháznak sem szabad tágitani. Bámulatos a szervezettségük, s a pápáknak absolutismusukkal és csalatkozhatatlanságukkal hizelegtek, a Mária-kultuszt még tovább túlozták, s újakat hoztak be. Az ő hűséges közreműködésükkel pedig az egyház szövetkezett a feudalis államhatalommal, s ezzel együtt bukott el. Az erőteljes catholicismusból apácza- és boudoir-catholicismus lett, vagy romanticus rajongók álma, a melyet mindkevésbé értett meg a művelt elem, s mindinkább kezdett elfordulni tőle a nép. S ellenségük volt a XVIII. század legnagyobb pápája: XIV. Benedek is; nyilván ezért is az egyetlen pápa, a kinek érzéke volt a reformok iránt.

A catholicismus együtt penészedett a XVIII. század államával, s mégis ennek kellett őt erőszakkal kényszeríteni reformokra. Majd a francia forradalom tanulságain épülve, végzett ugyan magán egy kis tisztogatási munkát, de végül

közhittó vált s ki kellett mondani, hogy a szellemi szabadság és haladás ellensége, csakhogy megszabaduljanak a béklyóitól. Aláásták a hitet, hogy megszabaduljanak a tudományokra nehezedő óriási szervezettől, a mely mindig kapható volt a hatalmasokkal való szövetségésre. Azután mindinkább kellett hátrálnia a történeti és természettudományok eredményeitől. Megingott az egész rendszer, s úgy látszott, hogy a katholicismussal együtt elpusztul a keresztény vallás örök érvényű tanítása is, mert a XVI. század óta a pápaság is megszűnik kulturtényező lenni, s minden haladás, minden tudományos fejlődés a maga útjait az egyház sópánkodásai mellett végzi.

Igy vesztí el világszerte tekintélyét művelt hívei előtt, a kik nem csupán rendőri intézményt akartak benne látni. A művelt elem mindinkább elfordul tőle, még az olaszokat is el tudja idegeníteni magától, pedig vér az ő vérükből. Közben pedig hiába beszélnek és sürgetnek reformokat leg-hívebb fiai, mint Muratori vagy Rosmini, hiába lépnek föl a francia liberális katolikusok, mint Lacordaire és Montalembert, a kik e mellett rendületlenül hiszik, hogy a hatalmi érdekektől s a földi érdekek salakjától mentes, megtisztított katholicismus bensőbb vallási étellel képes lesz kielégíteni a művelt emberiséget, a melynek sorai a műveletlen elemekből mind sűrűbben szedik ujonczaiikat. Őket, valamint az elődjeiket és utódjaikat sem hallgatták meg.

Döllinger és társai a történeti tények előtt akarták megnyitni a Vatikán kapuit. Majd jött *Kraus*, a pap publicista nagyszabású distinctiójával a politikai és vallási katholicismus között. *Schell*, a nagy dogmatikus, üszköt dobott a sorvadásos katolikus theológiába, s kiderült, hogy ez a theologia még a halálos bűn fogalmával sem tudott tisztába jönni Petrus Lombardus óta, s kiderült, hogy vitatkozni lehet a pokol örökkévalóságáról. S ők nemcsak a theológián, hanem az egyházon is követeltek reformokat. Így keletkezett a német reform-katholicismus, a mely mindinkább hódított híveket a többi országokban is. Majd az azóta elhallgatott és megtért *Ehrhard* is hallatott vészkiáltást. Itt természetesen csak a tipikus egyéniségeket sorolhatjuk föl.

A mozgalom vezérei azt hitték, hogy a rendkívül mér-

sékeltnek kikiáltott XIII. Leo is velük lesz. E helyett Schell munkáit az Indexre tétette s egy új sort toldott be a loretoi lytaniába a genazzanói Szűz Máriáról, a mi újabb olasz gazdagodása a Mária-kultusznak. A loretoi szent házról pedig épen utóbb mutatták ki végérvényesen, hogy Nazarethben soha nem állhatott. Az ilyen történeti hazugságok és tévedések azonban továbbra is százával maradnak szentesítve. Ha csendes eltávolításukról esik szó, azok, a kiknek érdekben van, a kegyes hagyományoknak és a népszokásnak tiszteletben tartásával védekeznek. De ha a nép majd észreveszi ezt a gyanus elővigyázatot? Nem fogja-e egy kalap alá vonni a vallási igazságokat azokkal a lényegtelen dolgokkal? Galilei idejében és az ő fölfedezései körül hasonlóképen okoskodtak a katolikus írástudók, attól tartva, hogy ezek megingatják a nép hitét.

A reformkatolikusok később ezt a nevéket sem a nép, sem az egyházi hatóság előtt nem akarván gyanussá tenni, a mennyiben a reformatióra emlékeztetett, haladó katolikusoknak nevezték magukat, s nyilván azt akarták igazolni, hogy mint katolikusok nem ellenségei semmiféle haladásnak, sőt a katholicismust is progressióban lévőnek hirdették. Fölcsérték tehát azt a nevet a haladó katolikusok elnevezésével. Majd a mikor látták, hogy a művelt osztályok mindinkább idegenkednek a mai, azaz a történeti katholicismustól, a mely összes kinövéseit beleczipelte a huszadik századba, s a mikor mindinkább előtérbe lépett az az óhajlás, hogy a katholicismus lényegét kedveltessék meg az intellectuális osztályokkal, szóval, hogy ezt meg egyeztessék a modern műveltséggel — fölvették a kulturkatolikusok nevét. Ezeket a kulturkatolikusokat nevezik most főleg Olaszországban modernista katolikusoknak, rövidebben modernistáknak, a mennyiben a katholicismust kívánják modernizálni.

Az új Syllabusban maga X. Pius pápa panaszkodik, hogy ezek a modernisták milyen sokoldalúak. Philosophusok ők, hívők, történészek, theologusok, kritikusok, hitvédők és reformátorok. S különösen hitvédők, apologeták annyira, hogy egyértelműleg vallják, hogy a régi philosophiával és régi theológiával, azaz az elavult hitvédő módokon nem is lehet megvédeni a katholicismust. Ennek a hitvédelemnek

pedig mindenkoron alkalmazkodnia kell az illető kor tudományához s ennek támadásaihoz.

Már Descartes philosophiája alapján új köntöst öltött magára a katolikus hitvédelem, s Bossuet épen ezen szempontból becsülte nagyra a cartesianus bölcselkedést. Az ő philosophiájának az volt a fő törekvése, hogy megszabaduljon a középkori scholastica nyűgétől. Később papok akarták ugyanezt: Malebranche, Gerdil, Rosmini, Hermes, Günther stb. annak a járomnak levetésével akarták a theológiát is megszabadítani ugyanattól a nyűgtől. Minden kísérlet hiábavalónak bizonyult, a pantheismus vádjával akarta Róma kivégezni ezeket a philosophiai törekvéseket, a melyeket a modernisták is új életre akartak kelteni Kant és a psychologismus segítségével. A scholasticát, a bölcselkedést azonban ugyanott örökké készenállónak tartják, s a modern tudománynak egyéb dolga se legyen, mint hogy mindenkor ennek adjon kérődzni valót. S minthogy a dogmákat az aristotelesi philosophia alapján formulázták, világos, hogy ennek ugyanakkép kell örökké igaznak lenni, mint a hitágazatoknak. Ez a scholastica bölcselkedés néhány distinctióból áll, néhány sovány definitióra szorítkozik, s legtovább Olaszországban tartotta fönn magát, maradván ottan a theologiai nevelés alapja. Kanttal végez három syllogismusban, a mi mellett valóban a legnagyobb rejtély és égbekiáltó, hogy száz esztendő óta mégis Kant uralkodik a modern philosophián. Ennek a scholasticának kaptafájára húzzák azután azt a modern philosophiát, s mert nem fér rá, hamisnak, képtelenségnek és absurdumnak nyilvánítják. A mi mellett végül érthetetlen marad, hogy nem a scholastica igazgatja a korszellemet, hanem az a philosophia.

Igy jártak a modernisták, a kik ráuntak a szalmacsépelő scholasticára, a melyet tényleg el mertek nevezni philosophia perennisnek, s voltak bátrak az evolutio gondolatával is előállani s ezt alkalmazni az egyház történetére, a dogmák fejlődésére. Ezzel is pórul jártak, mert az olasz theologia abban a hamis és nevetséges föltevésben él, hogy a catholicismus épen úgy állott készen az első században, mint a milyen a XX. század elején, a mire azután rá lehet húzni a traditiónak és a depositum fideinek rugalmas tartályát. Szóval e részben ez a philosophia és theologia

körülbelül olyan isteni és mindörökre érinthetetlen valami, mint a milyen isteni jognak tartotta a XVIII. század derekán *Querini* bresciai bíboros püspök azt, hogy egyházi férfiú fölött csak egyházi törvényszék ítélkezhetik.

Ez az analogia is elég legyen annak igazolására, hogy a katholicismusnak még ma is van bőven annyi divinuma, a melyet már most kell föladnia, de a melyhez olasz theologiaja olyan makacsul ragaszkodik, hogy vele az egész rendszer fönnállását veszélyezteti.

A történettudománnyal azonban nem olyan könnyű végezni, mint ezzel a metaphysicával vagy imponderabiliáknak látszó divinumokkal. Kiderített ez nagyon sok kellemetlen dolgot, a melyeket csak a tudatlan és a bigott emberek előtt lehet elhallgatni. Ezt a kellemetlen történetírást már a benzés Mabillon idejében akarták elhallgattatni a jezsuiták; akár azzal a váddal is, hogy maurinus társai a XI. Kelemen pápa Syllabusában elítélt jansenismus eretnekségéhez húznak; s orroltak rá már azért is, mert Szent-Ágoston munkáit kritikai elmeéllel adta ki. Ez a kritika pedig két évszázad alatt nagyon kegyetlen igazságokkal szolgált, a melyeket csak a struczmadár nem tud meghallani, mert homokba dugja a fejét.

Az evolútiót már Newman bíbornok vette észre az egyház és a dogmák fejlődésében, s nem volt érdektelen szemlélni, hogy az Index közel ötven éven át nem birt tudomással az angol cardinalisnak theologiai tekintetben korszakot alkotó műveiről, a melyekre most az ósdi olasz theológiával szemben önérzetesen hivatkoznak a modernisták. Utólag a prudentia tiltja, hogy ezeket kárhoytassák, meg az a körülmény, hogy ilyenformán nevetségessé válik az Index eljárása, a mely a legujabb római reform szerint már egyesült az Inquisitióval, s mert ez többé nem szolgálhat testi torturával, szolgálni fog amaz lelki torturával azon katolikus theologusok számára, a kiket mindig meghallgatás nélkül ítél el.

A modern biblia-kritika még nagyobb gondokat okozott Rómában. Már XIII. Leo tartotta szükségesnek egy constitutióban körvonalozni vele szemben a katolikus theologus álláspontját. Ennek a megállapítására külön bizottságot is szervezett. Ez tulajdonképen a modern protestáns biblia-kritika

érdeme, mert a catholicismusé azóta sem mozgott előre, hogy Rotterdami Erasmus és Ximenes bibornok híres polyglott-kiadásával lepte meg a tudós világot. A katolikus biblia-kritika mindig annak a nyomában biczegett, s ez érthető. A szent könyveket értékükön fölül becsülték túl, s mihelyt ebben a pietas közrejátszott, kritikáról többé szó nem lehetett. A protestáns is csak akkor indul meg, a mikor megszabadul az orthodoxiától, s e részben a dolog érdemére nézve a protestáns és a katolikus orthodoxia jellemben nem különbözik. A katolikus theologia tehát még ma sem tudja megállapítani az inspiratio fogalmát, s a protestáns biblia-kritika nyomása alatt kénytelen visszavonulni azon sáncz mögé, hogy a szentírásban csak hitbéli és erkölcsi igazságokat keressünk, sőt vannak katolikus theologusok is, a kik csak költői igazságot keresnek benne. Hummelanert, a jezsuitát, pedig csaknem eltávolítják Jézus társaságából, mert kénytelen meghódolni ama biblia-kritika előtt. A Pentateuchust tehát nem Mózes írta, a többi ó- és újszövetségi bibliarész tele van interpolatiókkal, s a legtöbb esetben semmi köze állítólagos szerzőjéhez. Most tehát a katolikus theologusoknak számtalan distinctióra és belemagyarázásra van szükségük, hogy a trienti zsinat canonját megmentsek, a mely pedig csak úgy képviselte korának biblia-tudományos álláspontját, hogy e körül teljesen lehetetlen észrevenni a Szentléleknek speciális assistentiáját. Ezen is csak úgy lehetne segíteni, ha valami módon más-ként lehetne formulázni a közzsínatok csálhatatlanságát. A modernisták ezzel a keserves feladattal is megbirkóztak, de az új Syllabus visszautasítja segítségüket, szóval a régi olasz theologiának kell valahogyan segíteni ezen a képtelenségen is.

Legújabbán pedig Harnack, a geniális berlini protestáns theologus és társainak föllépése vagy negyedszázad óta végleg kihozta sodrúkból a katolikus biblia-tudósokat. Az előbbieknél végérvényes kutatásai alapján emezek közül a legbelátóbbak kénytelenek elismerni, hogy a régi bibliamagyarázat egyenesen tarthatatlan. A franczia Loisy, Lagrange, Houtin stb. (szintén tipikus képviselői ennek a modern katolikus biblia-kritikának) még Krisztus föltámasztásáról is, a mely azelőtt elsősorban történeti tényként jött

számításba, s különféle hitágazatok alapjaként, olyan föl-fogást tudtak érvényre juttatni, a mely a hívek öntudatában, lelki szükségleteiben keresi annak a ténynek magyarázatát. Harnack később rövid füzetben véleményt mond a kereszténység lényegéről, s a katolikus theologusok egész raja siet utána, hogy ugyanazt kihüvelyezze, mintha ugyanennek a theológiának másfélezer év alatt nem akadt volna alkalma a vallás lényegével foglalkozni. Ez a biblia-kritika tehát olyan kegyetlen és agyon nem hallgatható munkát végzett, hogy végre Magyarországon is belátták katolikus theologusaink, hogy illenék fölvilágosítani közönségüket a modern biblia-kritika eredményeiről; de hozzá sem foghattak, mert tudományos szempontból annak szemébe port nem hinthettek, másrészt a dolog olyan kényes volt, hogy jobbnak látták a hallgatást.

Ezeken az alapokon indult meg tehát a katolikus modernismus, a melynek kimagasló alakjai Rosmini, Schell, Kraus, Ehrhard, Newman, Tyrell (a rendjéből eltávolított s csaknem éhenhalásra kárhóztatott jezsuita, mert Róma irgalmatlan föltételeket szabott, hogy valamelyik püspök, mint világi papot vehesse föl egyházmegyéjébe), Loisy, Bonomelli, Prohászka stb., a kik tudományos alapjait rakták le ennek a modernismusnak. Az irányzatnak genialis szépirodalmi interpretatora (a kisebb írókat, tudósokat vagy az eszmék propagálóit nem véve tekintetbe) Fogazzaro lett a Szent című regényével, a mely természetesen Indexre került. Tanaikat amazok rendszerbe nem foglalták, ezt a szolgálatot most X. Pius teszi meg nekik új Syllabusában. Bokros teendői mellett talán volt ideje azoknak a kérdéseknek irodalmát áttanulmányozni, a mire különben egy emberélet sem volna elég.

Pusztán tudományos szempontból szólva, az új Syllabusból tárgyilagosságot nem várhatunk, ha annak az irányzatnak ellensége állítja és foglalja össze a rendszert. Annak a hiánya még szembeötlőbb, ha, mint láttuk, maga X. Pius milyen hangon beszél azokról a modernistákról. Ez a tárgyilagossága sem lesz teljesebb, mint volt az, mikor velencei patriarcha korában elhitette az ottani popolinóval, hogy Velenczét dechristianisálják, mert Riccardo Selvatico, az ismert költő és polgármester 1895-ben el akarta törölni

az elemi iskolában a tanítást megelőző és befejező imádkozást, abból indulva ki, hogy iskolásgyermeknek ez az értelmetlen kiabálása nem lehet ima, vagyis a léleknek bensőséges társalgása Istennel. Selvatico lemondott állásáról, de 1900-ban képviselőséggel kárpótolták. Ugyanilyen logika szerint azonban Velence nem volt dechristianisálva, mikor a XVIII. század derekán annyira elharapózott ottan az apáczákkal való szeretkezés, hogy a föloldozást alóla a patriarchának fenntartott esetnek mondották ki.

Hasonló tárgyilagosság és higgadság mutatkozott Rómában, midőn a mult tavasszal X. Pius dicsérő levelet intézett Commer prelatushoz, bécsi egyetemi theologiai tanárhoz, a ki Schell dogmaticáját másfél évvel halála után látta szükségesnek megtámadni, abból az alkalomból, hogy tisztelői siremléket akartak neki fölláztatni, a mire német püspökök is adakoztak. Commer tizenhárom próbás és korlátolt scholasticus, folyton eretnekek után szaglász, de különösebben azon vesztette el hitelét, hogy ezen vakmerő föllépése után közzétették magánleveleit, a melyeket Schellhez intézett, s a melyekben a nagy dogmatikust, a kit halála után orvul megtámadott, az egekig emeli. Körülbelül ugyanekkor a német katolikusok is a legodaadóbb alázattal követelték, hogy az Index eljárását reformálják meg, azaz, hogy ez az Index többé ne űzhesse kisdéd játékaít azon a néhány, elhallgatásra kötelezendő katolikus theologuson, a kiket denunciatiók alapján és meghallgatásuk nélkül ítélnék el Rómában.

Ehhez a vakmerő lázadásnak minősített alázatos kéréshez járult az olasz reformistáknak, vagyis modernistáknak mind bátrabb föllépése. Mi lesz egy jövődö közzsinatból, ha az olasz püspökök (vannak 250-en) nem biztosítják a többséget, s a modernistákból kerülnének ki a jövődö olasz püspökök? De egyetemes zsinatra tulajdonképen nincsen is szükség, a mióta a pápa csalhatatlan. Nagyobb baj, hogy ezek a modernisták csak hit és erkölcs dolgában akarnak a pápának engedelmeskedni, s végzetes tévedésnek tartják, hogy évtizedeken át sürgették az egységessé alakult Olaszországgal szemben, a szokott kétértelműséggel a világi uralom helyreállítását. A püspökeikre is azt mondják, hogy maradjanak a vallás és erkölcsnél, s ne legyenek politikai

vezérek, közgazdasági hangadók, s másodfokú csalhatatlansággal fölruházott kezelői annak a hatalomnak, a melyet az esetleg mögöttük álló, esetleg analfabéta, de művelendő és fölvilágosítandó tömeg képvisel. Szóval az olasz katolikusok nem akarnak bábuk maradni a Vatikán kezében, hogy kicsike kis sakkhúzásainál használja őket. Szabad mozgást, szabad szervezkedést követeltek, sőt szabad szövetkezést még a szocialistákkal is. Világos, — s ez a veszedelem — hogy a tetterős fiatalság velük van, s nem akarja tovább tűrni a pasce-oves-meas elvnek a bárány türelemig fokozott s visszaélésekkel telített magyarázatát.

Ennyi tudományos, politikai és szociális engedetlenség láttára született meg az új Syllabus, a mely egy csapással kárhóztatja a német, francia, olasz és spanyol reformkatholicismust, de legkevésbé az utóbbit, a melynek létezéséről úgyszólván tudomással sem birt. Legtöbbet különben az olasz mozgalommal és a francia Loisyvel bajlódik, s épen ezért alapjában van elhibázva az a Syllabus, a mennyiben egyetemes egyházi jellegű akar lenni, s mégis főleg olasz viszonyokat vesz számba. És ebben a tekintetben X. Piusnak meglehetősen szerencsétlen keze van reformálónak tartott s közérvényesnek hirdetett rendeleteivel. Fölösleges ezeket felsorolni. Soha Olaszország határán túl nem járt, a scholasticán túl más philosophiát és theológiát nem ismer, ezeket veszi tehát örökké nélkülözhetetleneknek, s Itáliát tartja a catholicismus quintessentiájának, s különösen azért háborodik föl a maga szempontjából joggal azon, hogy már az olasz papoknak sem kell a régi olasz katolikus theologia. túlzó papalisticus, jezsuiták erőszakolta és tanította egyházjogával. Pedig azt a papságot botránys tudatlanságából és maradiságából csak ez a modernismus szabadította ki.

Ezek után az új Syllabus, illetőleg a Pascendi Domini Gregis kezdetű encyclica tartalmával hamarosan végezhetünk, mert láttuk, hogy hiteles alig lehet a modernismus tanainak expositiója. Védekeztek is ellene a modernisták nyomban, s mintegy 200 oldalas kötetben törekedtek kimutatni a pápai vádak aaptalanságát, a mit megállapítani nem a mi föladatunk, annál kevésbé, mert egyelőre legalább a legfőbb egyházi hatóságnak lesz igaza, s ez előtt a katho-

likus embernek meg kell hajolnia, daczára, hogy az új Syllabus nem a csalhatatlanság *prærogativum*ával lép föl.

Három fővád hangzik el ellenük: agnosticusok, immanentisták és evolutionisták. Agnosticus az új tanrendszer abban az értelemben, hogy philosophiai és történeti úton nem tartja fölismerhetőnek Istent és a kinyilatkoztatást. Ezek nem a tudás, hanem a lélek életének, úgyszólván egy belső szellemi értékelésnek tárgyai, szorosan tehát nem bizonyíthatók, s így a hit és a tudomány között ellentétet föllállítani nem lehet. A modernisták tehát így kerülnek el ezt a kényes s számtalanszor megvitatott pontot. Krisztus élettörténetének is tehát csak annyiban van jelentősége, a hogyan a hívőnek lelkében tükröződik. A hívő olvasott abba csodákat, a melyeket a tudománnyal minden *sophisma* ellenére megegyeztetni nem lehet; s e részben a régi theologia még máig sem tudta megegyeztetni Lessing és Hume ellenvetéseit. A jövendölés csak sóvárgás a jövő után, a vallás igazsága körül tehát bizonyító erőt nem lehet azoknak tulajdonítani. Isten a lelkünkben van, őt kell tehát élnünk; ez volna az immanentismus. a mi egyben alapos tiltakozás a *katholicismus*nak, mint vallásnak a külsőségekbe, a lélektelen ajtatossági gyakorlatokba való elmerülése ellen. Hozzájárul, hogy a léleknek veleszületett a vallási érzése, a mely szinte látja kebelében Istent, papi közvetítőkre tehát szüksége nincs. Ez volna a protestáns álláspont a modernismusban. A hitcikkely, a dogma nem lehet *objectiv* valóság, mert az ember lelkében formálódik ki, ő pedig nem rendelkezhetik Istennek még csak megközelítőleg *adæquat* ismeretével sem. A hitágazat tehát csak jelkép, a melyet a hívő alkot magának lelkének szükségletei szerint, s a melynek kialakítására az egyházban később a tömegpsychológiának is van nagy befolyása.

Mikor ezek a jelképek a hívő lelkébe kerülnek, megkezdődik ennek a munkája, szóval az *evolutio*. Több hívő megalkotja első társaságát, az egyházat, a mely fejlődni fog, s a mely ki fogja fejleszteni közös kapocsként a szentségeket és használatuk módját. Az egyház, a kezdetben *amorph* és *adogmaticus* társaság, a római birodalom és jog, meg a görög *philosophia* hatása alá kerül; a többit pedig könnyű elgondolni; szervezete és *dogmaticája* ezen

hatások alatt alakul ki. Naivitas volna például elhinni, hogy Péter apostol tudatában lett volna annak, hogy ő volt az első római pápa. Csak jelképek a szentségek is, a mennyiben bennük nyilatkozik meg a hit, s emez belőlük táplálkozik; a víz vagy olaj, mint csodaszer csak a keresztény vallás első századainak milieujében találja magyarázatát. S a szentségek mégsem emberi alkotások, mert Krisztusnak a hívőknek lelkében élő szelleme teremtette meg őket. S így nemcsak a dogmák fejlődésén és tulajdonképen való értékén megyen végig a modernismus, hanem az egyház történetén és fejlődésén is. Az isteni fogalmának természetesen így egészen más lesz az értelme, mint a milyent hivatalosan vall az egyház, a mely szerinte s főleg az olasz theologia szerint úgy állott készen Krisztus és az apostolok lelkében, a hogyan most hinnünk adja elénk, s a milyennek ma áll elénk. S feltűnő, hogy mennyire ok nélkül fázik a catholicismus a hitágazatoknak a hívők lelkében való kialakulásától, mikor az úgynevezett traditióknak, a melyet önmaga is szükségesnek vall, egyéb józan értelme alig lehet.

Ebből az álláspontból eddig is látható, hogy mennyire iparkodik a modernismus a vallást bensőségessé tenni, s ezért a protestantismushoz kell visszanyulnia, a mely eltüntetvén a papi közvetítést, a hívő lelket közelebbi érintkezésbe hozta Istennel. Ugyanez a modern ember álláspontja is, a kit az a tan a megreformált és megtisztított catholicismusnak akar meghódítani.

Azonképen fontosak az egyházzól szóló tanításai is. A modernismus szerint ez a kollektiv vallási öntudatnak productuma. Isteni eredete s úgynevezett isteni jogai ebből a szempontból ítélendők meg. Arra az öntudatra kell tehát támaszkodnia, ha tanítói hatalmát gyakorolja, a melyet ennél fogva csak a hívek érdekében használhat föl s nem az ő ellenükre. Nem a hierarchia vagy egy theologiai iskola érdekei tehát a döntők, a melyeket nagyon gyakran össze tévesztenek a vallás érdekeivel. A dogmák értelmét is egy örökkévalónak tartott, a korszükségletekből eredő theologiai iskola állapította meg; változnia kell tehát, ha más korok következnek. Az egyház a maga örökkévalóságát ennek az örökkévalósággal téveszti össze, s ilyen értelemben

gyakorolja állítólagos isteni jogait s tanítói hatalmát is, elnyomva a keresztény szellemi szabadságot. Már pedig ezzel az iskolával állania vagy dőlnie nem szabad, ha lépést akar tartani a tudományok fejlődésével, a modern ember öntudatával. Nevetséges egységes világnézetről beszélni, a mely alatt a római katolikust kellene értenünk, holott épen ez a leggyengébb ebben a világban, a mely csak theologiai iskolai véleménynek tarthatja azt a jogtalanul egységesnek hirdetett világnézetet, ráfogyván néhány ködös alapigazságra, hogy azokat a legtisztábban látja, míg a modern irány keresi ezt a világnézetet, a melyet csak megtisztult kereszténységtől várhat és fogadhat el. Maga pedig tovább kutatja azt az igazságot, a mely fejlődőben van s az evolutio útján halad előre. A modern történetírás egyébként nem egy isteni jogról derítette ki ennek az isteni lényegnek képtelenségét, s épen az egyháznak kellett annak a tanításaira szorítkoznia, hogy többé hasonló jogokat ne emlegessen, a mivel tulajdonképen hivatalos theológiájának csak a tudatlanságát árulja el.

Az új Syllabus a modernistáknak még a történetkritikai módszerét is kárhóztatja s ezzel szánalmasan árulja el, hogy ennek a történeti kritikának eredményei neki nem tetszenek. Ez a közvetett szomorú vallomás egymagában is fogalmat adhat annak a documentumnak értékéről, valóban megfoghatatlan lévén, hogy Rómában annyira megfélekedzenek megszámlálhatatlan történelmi és tudományos tényről, a melyeket legkevésbé a XX. század elején lehet véka alatt tartani. A biblia tehát maradjon naivul érinthetetlen szent könyv, s az inspiratio magyarázata akadjon meg a trienti közzsínat tudományos álláspontján.

Keményen nyilatkozik végül a Syllabus a modernisták reformtörekvéseiről, a melyek között helyet foglal a nemzeti nyelv bőségebb használata is az istentiszteletben, a laikus elemnek szívesebb bevonása egyházi ügyek intézésébe. A papi nőtlenséget nem tartják isteni intézménynek, mikor a catholicismus hivatalosan is csak disciplinaris ügynek tartja, erre azonban soha nem oktatja ki a híveket, a kik a cœlibatus körül szintén szándékolt tudatlansággal bátyáztatnak körül. Nemzeti zsinatot sem tanácsos összehívni, mert schisma lehet a következménye; s a mostani

separatiós Franciaországban tényleg nem ülhetek össze ilyen módon a püspökök.

Kárhuzatos továbbá, hogy a modernisták azt tanítják, hogy az egyház mindent földadhat, a mi nem vág a lényegébe, hogy a világot meghódíthassa; megmásíthatja disciplináját, lemondhat történetileg más korok szükségleteinek alapján szerzett jogairól. Reformálja meg továbbá papnevelő intézeteit, s ezekben nem scholasticát, hanem modern philosophiát s dogmatörténetet tanítsanak. Ne történhessék meg tehát, hogy az emberi lélekben olyan nagy szerepet játszó *sous-conscience* alatt különben műveltnek tartott papok is al-lelkiismeretet gyanítsanak. S az egyháztörténet tanításában nem szabad elhallgatni vagy szépiteni a kellemetlen eseményeket sem, megfogadva a nagy Mabillonnak azt a tételét, hogy különben ezt mindig hivatalos történetírásnak fogják tartani, a melynek majd akkor sem fognak binni, mikor igazat mond.

A Mária-kultuszban, a szentek és ereklyék tiszteletében is reformokra van szükség, s nem szaporítani őket, de eltávolítani azokat, a melyek nem hitelesek. Elrendeli ezt az új Syllabus is, de azért a loretói szent ház — hogy egyebet ne említsünk — rendületlenül áll és marad a helyén. Az egyház nagy szentjei iránt való tiszteletet kellene fokozni, s tovább (a mi vagy három évszáz óta folyik) nem apácza-és szerzetes szentekkel telíteni miséket és litániákat, a mi annyira ment, hogy a katolikus népnek már semmi érzéke nincsen egy Szent-Ágoston vagy Szent-Jeromos iránt. A modernisták — pedig már XIII. Leo kárhuztatta — nem akarnak engedni a vallási értelemben vett amerikanizusból sem, a mely a vallási téren is észszerű szabadságot biztosít az individuumnak s haonlíthatatlanul többre becsüli a cselekvő, mint a szenvedő erényeket. Ilyen reformok nélkül — tehetjük hozzá mi — hovatovább spanyol-olasz keresztény szektává fog lealacsonyodni a catholicismus. Követelik a központi egyházi kormányzat decentralisatióját is, hogy igaza ne legyen annak a francia püspöknek, a ki így szólott: Ha Róma ilyen módon folytatja, nemsokára a szentelt vizet is készen fogjuk onnan kapni. A demokrata elvnek pedig nemcsak abból a szempontból kell érvényesülnie, hogy a világi elemet csak nyájnak tekintik, hanem

abban is, hogy az alsó papságnak legyen több szava az egyházkormányzatban. Sürgető szükség van az Inquisitio és az Index reformjára, nehogy egyházi büntetések a vádlottak meghallgatása nélkül szabassanak ki. Az egyház pedig óvakodjék a politikától, s ne rendelje alá hatalmi érdekeinek a vallásait, mint tette az olaszok elidegenítésével a pápaságtól, s a politikai hatalom megszerzése kedvéért ne szentségtelenítse meg a vallás kegyszereit. Papsága legyen modern gondolkodású, ne fényűző és kapzsi, s ideje volna, hogy az evangéliumi egyszerűséghez és erényekhez térjen vissza.

Ezeket a reformtörekvéseket kárhoztatja az új Syllabus, s föltűnő, hogy csak egyről feledkezik meg, a melyet az olasz modernisták természetesen nem hangoztatnak, de annál inkább a német és a többi reformisták. Ha az egyház universalisnak tartja magát: vessen véget olasz monopoliúmának. Közel négyszáz éve ül csak olasz a pápai trónon, s hovatovább nehezebb lesz a fölvilágosodó nép előtt kimagyarázni a Szentléleknek ilyenén prædilectióját. Emberileg véve azonban, ugyanannyi idő óta óvakodtak Rómában attól, hogy a bibornokok testületében valaha kétharmad többségre vergődhessenek a külföldiek. XIII. Leo első promotiójával 1879-ben mintha változtatni akart volna ezen az anyagi türelemmel és alázatos hallgatással viselt, de sokáig fönn nem tartható állapoton, de utóbb maga sem merte azt az olasz hagyományt tovább megtörni. Érthető tehát még az olasz Liverani gúnya is, hogy több mint 200 év óta, két venetot és egy toscanot nem számítva, a pápákat Radicofani és Terracina, az egyházi államnak két határfaluja közötti területén találták meg.

A Pascendi encyclica tiltó és büntető intézkedésekkel fejeződik be. Ezek a következők volnának: A papnöveldekben fokozottabb buzgalommal kell előadni a régi theológiát és a scholastica philosophiát, a melyek nincsenek a modernismustól megfertőztetve; a modernisták azokban nem lehetnek tanárok és nevelők, s a kettőnek ismerete nélkül még doctoroknak sem avathatók föl. A könyvbírálat megszigoríttatik, s lapok és folyóiratok is ez alá tartoznak. Az Index hagyománya, hogy a szerzőknek nem szabad a bírálókat ismerni, a kiknek modernista könyvek megjelenését meg

kell akadályozniok. Ilyeneket a «katholikus» könyvkereskedőknek sem szabad árulni. Az Inquisitio szellemének hagyománya továbbá, hogy az összes egyházmegyékben éberkedő tanács (consilium a vigilantia) szerveztetik a püspök elnöklése alatt, a melynek kötelessége megfékezni a modernizmust s a modernisták tévedéseit kiirtani. A püspökök különösen a papi gyűlésekre vigyázzanak, a melyek az olaszok és csehek példájára reformokat követelnek. Ezeknek a fogantatásáról pedig a püspököknek egy év után, majd három évenként kell Rómába jelentést tenniök. Szóval minden egyházmegyében van most már Index és Inquisitio, vagy legalább kellene szerveztetniök, a melyek teljesen a rómaiaknak mintájára dolgoznak, azaz titokban, elfogadva denuntiációkat, leteperve a reformokra irányuló legszerényebb óhajtást, tág teret engedve, a régibbnél is tágabbat, a püspöki absolutizmusnak. A ki el mer térni hajszálnyira a régi olasz és jezsuita theológiától, arra ki fogják mondani, hogy modernista, s ezzel minden szabadabb és tárgyilagosabb tudományos fölfogást egyszerűen ki lehet irtani — a modernizmus örve alatt.

Vannak-e ilyen modernista papok Magyarországon? Vannak, de hallgatnak; vannak, de nagyon kevesen. Azonban püspökeink olyan consilium a vigilantiaikat már szerveztek a modernizmus szele még nem ért el hozzánk, s egynéhány lengedező szellő nem fogja szétfujni ősi mivoltában érintetlen falusi theológiánknak vitorláit. Fiatal papi generatióink azonban már kezd üdülni ezen a kevés szellőn is.

De az olasz modernisták nem maradtak nyugodtan. Mint említettük, terjedelmes, könyvszerű válaszban iparkodtak czáfolni az új Syllabust. Erre X. Pius pápa még szigorúbb rendszabályokkal felelt. Kiközösítette az egyházból azokat a világi embereket, a kik rokonszenveznek a modernizmussal, s egyházi ténykedéseiktől felfüggesztette azokat a papokat, a kik azzal éreznek. Egy-két olasz püspök sietett hasonló intézkedésekkel föltűnni. Ferrari milanói bibornok érsek kiközösítette az ottani Rinnovamento folyóirat munkatársait s híveit olvasásától eltiltotta. Még Ortolani ascolii püspök próbálkozott, de az összes alája tartozó lelkészek folyamodtak Rómába, hogy állásából elmozdítsák azt az egyháznagyot, a kit némely apáczaklastrom sem enged a falai

közé. A többi olasz püspök hallgat s csendben intézkedik, legfőlebb egy-egy hangosabb papnöveldei tanárt távolítván el a helyéről. Ha a pápai rendeleteket foganatosítanák, egyszerűen suspendálhatnák papságuk háromnegyed részét, az encyclica szerint az olasz egyházmegyék annyira «infiálva» vannak a modernismustól.

Bonomelli, a nagynevű cremonai püspök az új Syllabus után is ragaszkodik a középuthoz. Róma figyelmébe ajánlja, hogy több tisztelettel legyen a modern tudomány iránt, a mely elől elzárkózni nem szabad, a modernistákat pedig buzdítja, hogy egyelőre nyugodjanak bele az egyházi hatóságok intézkedéseibe. Az egyházon belül a reformmozgalmat amúgyis csak ideiglenesen lehet föltartóztatni. Az olasz modernisták azonban nem tágitottak s alapítottak egy Societa Internazionale scientifico-religiosa nevű társulatot, a melynek főadata modernista munkák kiadása és terjesztése. Szerzőik, meglévén a maguk fogalma az egyházi felsőbbség jogköréről, (a tanítói hatalom nem egyszer hátrált meg a tudomány elől, az egyházi hatóság pedig egyéb viszonyok elől), névtelenül fognak dolgozni, hogy az utóbbival összeütközésbe ne kerüljenek. Della Chiesa, a volt államtitkári helyettes pedig Bolognába ment érseknek, a keresztény demokraták, azaz katolikus szociálisták főfészkébe, hogy valahogyan megfékezze túlságos függetlenségi hajlamukat. X. Pius pápa pedig azzal a modernista könyvkiadó társulattal szemben nemzetközi katolikus kulturegyesületet szándékozik alapítani, a melynek már a titkára is ki van jelölve Pastor történettudós személyében, a ki a római osztrák történeti intézetnek igazgatója, s díszje a katolikus történetírásnak. Többek között a renaissance pápáinak történetét írta meg, rengeteg adathalmazt dolgozott föl, s bár egy-egy vonást helyreigazított, mégsem volt képes ezeknek a pápáknak képén gyökeresen változtatni, a milyenné már megállapította a modern történetírás. Egyébként nem hihető, hogy az az új pápai kulturegyesület a Mabillon és Schell szellemében fog működni.

Franciaországban az állam és egyház szétválasztásából előállott ingatag viszonyok sokkal inkább foglalják el más irányban a papságot, hogysem valami élat volna észrevehető. A papság vagy csendben hagyja ott az egyházat,

vagy modernista része, mely a túlnyomóan nagy rész, elkéseredetten szemléli Róma maradiságát, vagy műveli tovább a Franciaországban keletkezett boudoir-katholicismust, s a parfümös főrangú és bourgeois kápolnak catholicismusát. A francia püspökök mégis elmozdították állásukból Battifolt, a toulousei katolikus egyetem rectorát, a ki immanentismussal akarta magyarázni az oltári szentséget, s Bureaut, a párisi ugyancsak katolikus egyetemről, mert az erkölcstanban nem esküdött a régi theológiára és a jezsuita casuisticára.

Nem csekély a forrongás Németországban, sőt Angliában is, amott, mint említettük, már a negyvenes években nem jó szemmel nézték az egyetemek katolikus theologiai fakultásainak szabadabb mozgását. Nem tetszett a tübingai egyetem reformtheológiája, majd a bonni egyetemen Günther előadásaiba kötött bele Droste-Vischering kölni érsek. Döllinger idejében pedig már kemény volt a hadakozás a német és a római theologia között. Az új Syllabus nyomán most újból megindult a harc, főleg a würzburgi fakultás ellen, a melynek Schell volt a dísz, bár ezt Kiefl kartársá mentegezni akarta a pokol örökkévalósága tárgyában kifejtett véleményeért. Merkle, az egyháztörténésznek is távoznia kellett; a trienti egyetemes zsinat aktáinak hiteles kiadása bántja a német orthodox katolikusoknak épületes fölfogását. Fischer kölni biboros érseknek a bonni egyetemen Schrössel volt baja, a ki ugyancsak historikus, a mint hogy az egyháztörténet és a biblia-kritika adják a legkényesebb ütközőpontokat. Egy-két német püspök továbbá vagy eltávolította, vagy elhallgattatta azon papnöveldei tanárokat, a kik a kultur-katholicismushoz vonzódnak. Keppler, rottenburgi püspök jeleskedik ebben, a ki már hat év előtt nagy beszédben vádolta meg azt eretnekséggel.

A német papság tehát forrong, a nélkül, hogy ez olyan hangos volna, mint Döllinger idejében volt. Az ő köréből indult ki az Index reformja körüli mozgalom, a miről már szólottunk, s a mit elérni egyelőre nem tudott. Egy-egy hevesebb modernista folyóirat beszüntetheti ugyan megjelenését, mert Németországban már működnek a consilium a vigilantia, a melyek természetesen számon tartják az ilyen folyóiratok előfizetőit, de itt különösen lehetetlen

agyonhallgattatni a modern tudományt. Másrészt mind nagyobb az animosítás a német katolikusok között a catholicismusban uralkodó olasz-római túlsúly ellen. Ezért lett utóbb német a müncheni nuncius (az egyetlen nuntiatúra a német birodalomban), Frühwirth, volt dominicanus rendfőnök személyében, a kinek azonban kötelessége a német kultur-katolikus mozgalmat is éber figyelemmel kísérni, s a püspököket az ellene szóló rendszabályokra buzdítani. De ezek a katolikusok nem csapnak olyan lármát, mint az olaszok, hanem komoly tudományos munkásságot fejtenek ki; elég legyen csak *Világtörténeti Jellemképeikre* hivatkozni, a melyeket három vezető katolikus tudósuk szerkeszt: Spahn, Hertling és Merkle; ebben a vállalatban pedig többek között tudják méltányolni Cavourt, az olasz egység megteremtőjét, s tudnak higgadt ítéletet mondani XIII. Leóról, a kin foltot vagy fogyatkozást találni katolikusként sohasem volt szabad.

Az angol katolikusok sem látták szívesen az új Syllabust. Tyrell, a szenvedélyes ex-jezsuita és a Times folytatják ellene a hadjáratot. Az utóbbiban modernista angol katolikusoktól halomszámra jelentek meg levelek a szerkesztőhöz, a melyek nemcsak megbotránkoztak a Tyrellre újabban ismét kiszabott egyházi büntetéseken, a melyek csaknem a hitehagyásba kergetik, hanem szemrehányást is tesznek Rómának, hogy olyan irányt kárhozzat, a mely tulajdonképen Newman bibornokot vallja alapítójának. A Newman-féle irány nyert meg számos angolt a catholicismusnak, a kik most csalódottan látják, hogy olyan vallási irányzatot akarnak rájuk erőszakolni, a mely elzárkózik a modern tudomány elől, s mai szűkkeblű fölfogásával is igazat ad a protestantismus régi vádjainak.

Az új Syllabuson s a később hozzácsatolt egyházi büntetéseken egyébként teljesen világos az a czélzat, hogy a modernistákat Róma minden áron ki akarja szorítani az egyházból s nyílt elszakadásra bírni. Ennyire azonban sem a németek, sem az olaszok nem mennek, mert joggal akarnak katolikusok maradni, s egyelőre inkább csendesesen maradnak. Tanultak Döllinger és iskolájának sorsától, s új keresztény szektát semmiképen nem hajlandók alapítani. Az ó-catholicismus végzete érné utól őket is, s a hívő

népet épen úgy lehetne fölizgatni ellenük vagy az új eretnekség ellen, mint tették más elszakadó törekvésekkel szemben, a melyeket használható reformgondolataik daczára is megrágalmaztak, hogy a reformok szükségét eltagadhasák. Inkább hallgatnak tehát s benmaradnak a katholicismusban, hogy azt belülről reformálják meg. Megalkudtak ennél fogva lelkiismeretükkel s a Rómában gyakorolt tanítói hatalmat s ugyanazon legfőbb egyházi hatóságot hatáskörükben és jogkörükben a maguk s nyilván jogosult módjára magyarazzák. Az egyháztörténet elég alkalmat nyújt nekik arra nézve, hogy lelkiismeretük nyugodt maradhat. Annak tanusága szerint mind a két hatalom: a kormányzói és tanítói nem egyszer volt kénytelen a nagyobb fölvilágosodás és a jobb idők elől szerényen visszavonulni és meghátrálni. E részben pedig a modernisták nemcsak vezéreik tanácsát fogadták meg, a kik hallani sem akarnak az egyházból való kilépésről, mert különben teljesen meg volna bénítva reformátori törekvésük, hanem érthetően óvakodnak új keresztény szekta alapításától is, mert ők elvitathatatlan joggal tarthatják magukat katolikuskoknak; másrészt arra tudósok és intellectuális emberek egyáltalán nem is képesek: az érzések világát csak fanatikusok, bolondok vagy tüzes lelkű férfiak tudják megmozgatni. Ők csak kovász akarnak maradni abban az erjedésben, a mely a történeti katholicismust tényleg fölkavarja.

A katholicismus mai válságában és forrongásában a Pascendi dominici gregis kezdetű encyclicának, a melynek propositióit a theologusok máris új Syllabus alakjában formulázták, abból a szempontból van nagy jelentősége, hogy újból elárulja Róma törekvését, szembeszállani azokkal a modern tudományos irányokkal, a melyek az ő régi és elavult theológiájának nem kedvezhetnek. Az pedig vagy vak és tudatlan, vagy nem jóhiszemű, ha ennek a tudománynak megállapodásait magától elutasítja; mert a hívő nép hitének megóvása csődöt fog mondani épen úgy, mint a galilei idejében megpróbált óvatosság. Annak a történeti katholicismusnak sülyedését akarja a modernista katholicismus megakadályozni, s megtisztítva újból elfogadhatóvá tenni a modern ember számára, a ki a hit kérdéseire különösen óhajt feleletet, ezt azonban annak a történeti és theologiai salakjain keresztül s velük vegyest kép-

telen elfogadni. Ezt az irányt kárhoztatta a római egyház, s talán mentegetőzhetik azzal, hogy annak philosophiai, theologiai és kritikai rendszerét végérvényesnek nem tarthatja, míg ő tanításaiban igaz, örök és változatlan, s folytonosan nem alkudozhatik a tudomány haladásának minden állomásán. Ezzel azonban csak önmagáról mond lesújtó ítéletet, mert az ő állomásán (a mi a maga idejében lehetett ennek megfelelő tudomány) régen túlhaladt a modern tudomány, a mely hajszálnyira tudja kimutatni a történeti katholicismus philosophiai és theologiai rendszerének tartahatatlanságát, s a vallásra is káros voltát, a mi idővel a népet is összeütközésbe fogja hozni vele. Kétségtelen, hogy a modernismusban vannak ephemer jelentőségű bölcséleti vélemények és theologiai okoskodások, de visszautasíthatlan igazságok is mutatkoznak benne, a melyeket a kétségbeeséssel határos kárhoztatni, s a melyek csak szaporodhatnak, bővíhetnek. A fődolog az marad, hogy a modern történetírást és biblia-kritikát büntetlenül nem ignorálhatja a történeti katholicismus; ezek ingatták meg sarkaiban, s ezeknek lesz tulajdonítható, hogy egy újabb, hatalmasabb s reá nézve még veszedelmesebb modernismussal kell majd megküzdenie vagy békét kötnie vele úgy, hogy megmenthesse a mi még megmenthető, mert igaz marad Sabatier mondása, hogy a theologia ölte meg a vallást. S a modern katolikus ember, a ki ismeri a római mozgó rugókat, s a kit többé nem lehet a régi egyháztanítói tekintélyvel elhallgattatni, az új Syllabusra azt fogja mondani, amit Dante: guarda e passa, — ránéz és tovább megy.

Ö. G.

A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM.*)

Első közlemény.

A török, t. i. az oszmán-török irodalomnak egyik érdekes fejezetét szándékozom tárgyalni, nevezetesen a múlt század második felében virágzott drámairodalmat. Érdekes azért, mert ámbár az összes, mohammedán vallású népeknél s így a nagy kiterjedésű török népcsaládnál is — egyenesen az iszlám tanai miatt — mindig teljesen ismeretlen volt az európai értelemben vett színészet és színműirodalom, a költészet többi ágainak művelése mellett: mégis — mintegy tüneményszerű kivételképpen — az egyik mohammedán népnél, az oszman-törököknél, irodalmuk élete folyamán legújabb korszakában életre kelt a színészet és dráma. ha csak rövid időre is, t. i. egy negyedszázad tartamára. Ez a rövid életű, de termékeiben annál gazdagabb drámai irodalom pedig már csak azért is megérdemli a vele való foglalkozást; mert eddigelé még sem nálunk, sem a külföldön nem részesült tüzetes ismertetésben és kellő méltatásban, noha a termékei között sok, több tekintetben értékes alkotás található,**) s mert épen ezek a drámák voltak a legigazabb, leghivebb kifejezői annak a szellemi mozgalomnak, nagyszabású reform-kísérletnek, melyet a török

*) Olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1905 május 1-én tartott ülésében.

***) A tör. drámai irodalom termékei közül csupán Kemál bej színművei (összesen 5 darab) részesültek ismertetésben és méltatásban. Először Kunos Ignác írt róluk a *Magyar Saton* 1891-iki évfolyamában (*Az új török irodalomról* czímen), azután bővebben Pröhle Vilmos a késmárki ág. hitv. lyceum 1896/1897. évi *Értesítőjében* (*Kemál bej drámái* czímen).

nemzet jobbjai a múlt század 60—70-es éveiben megindítottak.

Ez a drámairodalom — mint mondám — a múlt század 60—70—80-as éveiben megteremtett és virágzott új török irodalomnak egyik fejezete levén,*) előzőleg meg kell ismerkednünk valamennyire ennek a modern török irodalomnak keletkezésével és jellegével, valamint az ezt előidéző szellemi mozgalom irányával és céljával, hogy azután könnyebben megérthessük a modern drámairodalom és színiélet létezését egy mohammedán vallású nemzetnél.

I.

A múlt század közepén sok török ifjú jött Nyugotra, különösen Francia- és Angolországba, tanulmányai folytatása illetőleg befejezése céljából. Hosszabb vagy rövidebb ideig tartózkodván Párisban, Londonban és más helyeken, megismerkedtek az európai eszmékkel, elsajátították a nyugoti műveltséget, megértettek két olyan fogalmat, mely mohammedán voltuknál fogva az előtt teljesen ismeretlen volt előttük, t. i. a nemzet és haza fogalmát. A nagy különbség a között, a mit otthon tudtak és ismertek s a mit itt Nyugoton láttak és tanultak, önkéntelenül is összehasonlításra indította őket s látniok kellett a mohammedán vallású törökség elmaradott voltát a keresztyén, nyugoti nemzetek mögött, a mely tapasztalat csak fájdalommal tölthette el őket. Talán már Európában tartózkodásuk idején, de bizonyára hazájukba való visszatérésök után elhatározták magokban, hogy az európai eszméket, a nyugoti műveltséget s a nemzet és haza fogalmait megismertetik nemzetükkel is. Nagy és nemes célú tűztek maguk elé: török nemzeti műveltség megteremtését. Azt akarták, hogy az oszmán-törökség is fölemelkedjék a műveltségnek azon és olyan fokára, melyen a keresztyén vallású idegen nemzetek

*) Ezt az új tör. irodalmat ugyancsak Kunos Ignác ismertette három ízben is, ú. m. a *Magyar Salon* 1891-iki évfolyamában, a *Budapesti Szemle* CI. kötetében (1900. évi januári számában: *Az újabb török irodalom fejlődése*) s a *Pallas Nagy Lexikona* 16. kötetében (a *Török irodalom* cikkben).

állanak, úgy azonban, hogy ők mindamellett egészen törökök és igaz mohammedánok maradjanak. A nemzetiség megóvását szem előtt tartó művelődést hangoztatták és követelték úgy különböző irataikban, mint a hírlapokban is, csaknem mindnyájan olyanforma szavakkal, mint a Khajal című lapnak 1874. évi 85. számában olvashatjuk: «Nem mondjuk mi, hogy maradjunk hátra Európa mögött. De ne utánozzuk Európát, mert ez majom-természet. Az európai nemzetek erkölcei és szokásai homlokegyenest ellenkeznek a mi erkölceinkkel és szokásainkkal. Ha az európaiakat majmолjuk, el fogjuk veszíteni nemzeti sajátosságainkat».

A nagy feladatra vállalkozott lelkes hazafiak jól tudták, hogy a modern eszmék megismertetése, a nemzet és haza fogalmainak megértetése, vagyis a nemzeti öntudat fölébresztése s általában a nemzeti műveltség megteremtése az irodalom útján történhetik, minélfogva előbb modern értelemben vett török irodalmat kellett teremteniök; mert az oszmán-törököknek mindaddig nem volt török nemzeti, hanem csupán mohammedán jellegű irodalmuk. Hogy azonban ez létesíthető legyen, mindenekelőtt az irodalom eszközeit, a nyelvet, kellett reformálni, vagyis olyan török nyelvet alkotni, melyet mindenki megért. Mert az ő föllépésük idejéig az irodalom nyelve olyan idegenszerű, arab és persa szók, szófűzések és kifejezések keveréke volt, a melyben alig-alig lehetett találni eredeti török elemet s a melyet az egész törökségből csak a legműveltebbek csekély számára rúgó osztálya értett és beszélt.

A nagy cél elérhetéséhez tehát a legelső lépést egy közérthető nyelv megteremtésével kellett megtenni, a mint Ahmed Midhat is, e szellemi mozgalomnak egyik legkiválóbb és legérdemesebb munkása, mondja abban a művében, a melyben éppen ennek a reform-korszaknak lefolyását beszéli el: «Azok az egyének, kik kötelességüknek tekinték, hogy teljes buzgalommal szolgálatot tegyenek az országnak és nemzetnek, ebből a célból szükségesnek tartották, hogy az egész nemzet számára közérthető nyelvet teremtsenek. Mert midőn úgy állt a dolog, hogy a török nyelven való irodalom termékeit csak a többi emberek közül kiváló s «írástudók» nevéen ismeretes 10—15 egyén értette, a nemzet többi része pedig úgyszólván nyelv nélkül és irodalom

nélkül élt: ilyen körülmények között a műveltségben való haladhatás céljából legelső szükségnek látszott olyan írásmód megteremtése, a melyet mindenki megérthet». (*Uszszi-i-inkitab. Isztambul, 1294—95., I. rész 121—2.*)

Azt az irodalmi nyelvet, a mely helyett egy másikat kellett alkotni, hogy az egész török nemzet megérthesse, vitte a szinpadra és állította pellengérré ugyancsak Ahmed Midhat, azért, hogy a gúnyt és nevetségessé tételt is felhasználja az irodalom teréről való kiszorítására. Ugyanis az *Acsikbas* című vígjátékában szereplő Hüsni bej leányának lakodalman a vendégek között van egy írástudó, egy hivatalnok, a ki ilyen nyelven beszél. Ez egy alkalommal mond valamit, a mire egy jelenlevő iparos rámondja: ámeni Kérdik tőle, hogy mire mondott áment. «Hát nem valami imádságot mondott ez az efendi?» — kérdi az iparos csodálkozva. Később egy újságíróval társalog az efendi, mire az egyik vendég így szól az imámhoz (pap): «Imám efendi, azt mondád az imént, hogy lakodalomban beszélgetni, tréfálni kell. De az apánk minket nem tanított ki, hogy ezekkel az efendikkel tudnánk társalogni. Ők nem tudnak törökül, m. meg nem értjük az ő nyelvüket, hát hogyan beszélgessünk velök?» — Máskor az efendi egyfolytában sokat beszél az újságíróhoz; ez pedig, mikor amaz elhallgatott, így szól a vendégekhez: «Én most tolmács leszek a ti kedvetekért. Az efendi ugyanis azt mondta most nekem, hogy ő eddig a birodalom területén utazgatott, most pedig itthon tartózkodik». — «Ejnye, azzal a sok beszéddel csak ilyen keveset mondott?», kérdi egy kereskedő. «Igen, — mondja rá az imám — ha az ember az ilyen efendik módja szerint akarja kifejezni magát, akkor ilyen sokat kell mondani. Ha mi nem értjük is, értik a műveltek». — Végre, mikor Hüsni bej haragra lobbanva kijelenti, hogy nem egyezik bele a leánya és a csaló Fitán efendi házasságába, a többek között az ékesbeszédű efendi is igyekszik békíteni, belekezdván egy czifra és dagályos mondatba, mire Hüsni még dühösebben rá kiált: «Te csak hallgass, te műveltségben telhetetlen!»

Az európai eszméktől áthatott s a haza- és fajszeretettől lelkesített török írók csoportja csakugyan sokat elért és megvalósított azokból, a miket kitűzött maga elé. 1. A teljesen fölösleges idegen elemek, szófűzések és kifejezések

kiírtásával alkottak egy új, tisztább, törökös nyelvet s a dagályos, terjengős, hosszú mondatokra nyúló stílus mellőzésével egyszerű, világos, könnyen érthető és egészen természetes írásmódot. 2. Teremtettek modern s nemzetiesen török irodalmat, meghonosítván olyan költői műfajokat is, melyek azelőtt egészen ismeretlenek voltak a törökség előtt, pl. a dráma, regény, novella; sőt kísérletet tettek a balлада, románcz és elégia meghonosításával is. 3. A «haza» és «nemzet» fogalmainak megértésével fölébresztették a nemzeti öntudatot az oszmán-törökökben, a kik csak ekkor és ő általok jutottak legelőször annak tudatára, hogy ők nem csupán olyan emberek, a kik a nemzeti különbséget nem ismerő iszlám hívei, hanem voltaképen első sorban török nemzet. A fölébresztett nemzeti öntudat csakhamar megnyilatkozott egyebek között abban is, hogy írók és közönség már a 70-es évek elején a színművektől hazai tárgyat, nemzeti tartalmat követeltek; a ki pedig nem tudott eredeti drámát alkotni, attól megkivánták, hogy az idegen tárgyat alakítsa át, tegye egészen törökössé s ne egyszerű fordítást adjon. Erre nézve nagyon jellemző az a közönség köréből történt fölszólalás, melyet a *Khajal* című hírlap egyik számában olvashatunk abból az alkalomból, hogy Güllü Ágob szintársulata 1874-ben Szaloniki városában az olaszból fordított *Borgia Caesar* színművet adta elő. «Mikor ez az ország, melyben élünk, Törökország s a színház is török színház; nem tudjuk megérteni, mi haszon lehet abból, ha nem a nemzeti erkölcsainkkel és törökös szokásainkkal egyező szindarabot játszanak, melyet közönségünk megérthetne, hanem ilyen hideg és hatástalan darabot hoznak színre. Ha a nevezett efendi meg akarja nyerni a közönséget, akkor nemzeti sajtóságainknak megfelelőleg alkotott és közönségünk által érthető drámákat kell játszania».*) Jellemző továbbá Mehemmed Rifat nyilatkozata is a *Görenek*: (A szokás) című színműve előszavában: «Kedvem támadt szindarabot írni . . . De mi volt a furcsa a dologban! Vágyamat fordítással akartam kielégíteni s hozzáfogtam egy szindarab fordításához. Azonban még egy lapra való szöveget sem írtam, máris ezer olyan dologgal találkoztam, melyek

*) *Khajal* 1874. évf. 73. szám.

a mi nemzeti sajátságainkkal ellenkeznek. Tehát abbahagytam, félredobtam. De hiába, vágyamtól nem bírtam megszabadulni. Hogy a mi erkölceinkkel és természetünkkel egyező tárgyról írassak, a saját viszonyainkon tünődtemtanakodtam s végre is a szokásnál alkalmasabb tárgyát nem találtam. 4. Végre az európai eszmék közül többel sikerült megbarátkoztatniok a nemzet egy részét, a mely ezek hatása alatt kezdett másként és szabadabban gondolkozni a régi, meggyökerezett szokások és intézmények felől.

Azonban a hihetetlenül rövid idő alatt bekövetkezett ekkora és ennyi eredmény látása meglepte és kellemetlenül érintette az intéző köröket s a hatalom sietett gátat emelni a továbbhaladás elé ilyen irányban, e szellemi mozgalom vezetőinek és munkásainak ártalmatlanokká tételével, meglevő irataik elkobzásával, a jövőre pedig az írástól való eltiltással.

Az új török irodalom megteremtői és munkásai közül különösen hat egyén emelkedik ki, mint olyanok, a kik legtöbbet dolgoztak és legjelesebb műveket alkottak; a kik ennél fogva irodalmi működésükkel legnagyobb hatással voltak úgy a közönségre, mint a többi írókra; szóval a kiknek a török irodalomnak ez a legújabb korszaka legtöbbet köszönhet. Ezek az érdemes férfiak: Sinászi efendi, Ahmed Vefik, Námik Kemál bej, Mahmúd Ekrem bej, Ahmed Midhat és Abdulhakk Hámid.

Az ő életük főbb mozzanataival és működésük körével alább majd bővebben is — a mennyire t. i. módunkban van — meg fogunk ismerkedni drámairói működésük kapcsán.

II.

A törökségnél régtől fogva vannak olyan népjátékok, melyekből más talajon, más viszonyok között egészen természetes úton kifejlődött volna a színészet és színműirodalom. Ott van az ismeretes khajal-, vagy Karagöz-játék, melyben még bábok szerepelnek ugyan, de beszél helyettök és nevökben az őket felléptető művész. Ott van az ú. n. orta-ojunu (közjáték), melyben már emberek szerepelnek és adnak elő mulatságos történeteket. Továbbá a meddah kávéházi, vagy

köztéri előadása is igen közel jár a színész művészetéhez, főként mikor az elbeszélte esemény, vagy történet folyamán 3—4 különböző egyén helyett is beszél, olyan jellemzéssel, mintha valóban különböző személyek szerepelnének. Végre ott van a Közép-Ázsiában divatozó nép-színjáték, a melynek szereplőit maszkarabas-nak nevezik, minthogy festett arczczal és sokszínű ruhában lépnek fel, hogy egyes mulattató jeleneteket, vagy történeteket mutassanak be az érdeklődő közönségnek. Előadásuk tárgya sokféle s rendszeren az ottani lakosság életéből, egyik vagy másik társadalmi osztály jellemző tulajdonságairól, ferdeségeiről stb. van véve. Pl. egyszer a beteg orvos, máskor a bíró és a pörös felek, harmadszor a tanító és az iskolás gyermekek között történő jeleneteket utánozzák.*)

Ámbár tehát a színjáték csiráit megtaláljuk a törökség körében is, mindamelllett az oszmán-törököknél a múlt század második felében rövid időre feltűnt színészet és színműirodalom nem természetes úton való fejlődés ebből a népies játékból, hanem kívülről jött, teljesen idegen hatás eredménye, — ugyanazé az idegen hatása, mely általában az új török irodalom megteremtéséhez a motívumot és egyszerűsmind a mintát adta.

A törökségnél legelőször azerbajdsáni-török nyelven ismerünk színműveket, melyek szintén idegen hatás alatt keletkeztek s csak néhány évvel előzik meg a legelső oszmán-török színművet. Ugyanis Tifliszben az oroszoknak 1850 óta volt európaias színházuk, melyben orosz és francia darabokat játszottak. A török születésű Fethali Akhondzáde, a ki az orosz hadseregben szolgált mint kapitány, szorgalmasan látogatta a tifliszi színházat s ettől csakhamar kedvet kapott ahhoz, hogy a drámát meghonosítsa a keleti, illetőleg a török irodalomban is. E felbuzdulásának eredménye az a, vígjáték és bohózat között ingadozó hat színdarab volt, melyet anyanyelvén, a Persiában beszélt török nyelven írt 1851—1855-ig s a mely együtt 1860-ban jelent meg Tifliszben. Fethali Akhondzáde színművei a következők: 1. *Ibrahim Khalil mollah, az aranycsináló* (Mollah J. Kh. kimiáger)

*) Ahmed efendi: *Muszavver Türkisztán tárdeh ve szüahetnâmeszi* Konst. 1294. a 188. l.

4 felv., 1851-ből. 2. *Jourdan botanikus és Meszt Ali dervis* (Zsurdan hekim-i-~~he~~bātāt ve dervis M. A.) 4 felv., 1851-ből. 3. *A szeräbi khän vezérének kalandja* (Szergüzeszt-i-vezir-i-khän-i-Szeräb), 4 felv. 1851-ből. 4. *Khirsz kuldur bäsän*, 3 felv., 1852-ből. 5. *A fösvény kalandja* (Szergüzeszt-i-merd-i-khaszisz), 5 felv., 1853-ből. 6. *Az ügyvédek története Tebrizben* (Müräfea vekilleriniñ hikäjeti sehr-i-Tebrizde) 3 felv., 1855-ből. E darabok Európában is ismeretesek részint eredeti szövegükben, részint Mirza Dsafar persa fordításából (mely 1874-ben jelent meg Teheránban) s azonkívül angol, francia és német fordításokban. — Éppen így Törökországban is azok az emberek, a kik nyelvismeretük és nyugati műveltségük révén megismerkedtek volt az európai nemzetek, első sorban pedig a francziák irodalmával, azoktól kaptak kedvet ahhoz, hogy a náluk addig teljesen ismeretlen költői műfajt, a drámát, anyanyelvükön is megszólaltassák és meghonosítsák. S a mint a serkentést első sorban a francia színművektől nyerték, egyszersmind leginkább ugyanazokat vették követendő példakul, utánozandó mintakul is drámaírói működésükben.

A drámaírás — azt lehet mondani — egy évtizeddel megelőzte a színészetet és színházat Törökországban. A török drámairodalom megteremtői: Sinászi efendi, Ali Hajdar és Ahmed Vefik; őket követte aztán a drámaírók egész serege több százra menő színművel, különösen a 70-es évek folyamán.

Sinászi efendi 1836-ban született Konstantinápolyban, a Topkháne városrészben.*) Már az 50-es évek elején Párisba ment nyelvismerete gyarapítása és tanulmányai folytatása céljából. Haza kerülvén, 1855-ben kineveztetett a közoktatásügyi tanács tagjává s az maradt 1863-ig. (Szálnámék 1272—1280-ra). 1860 őszén Agjeh efendivel együtt megindította a *legelső* nem hivatalos török hirlapot, a *Terdsümán-i-ahvál* (Események tolmácsa) című hetilapot, de de ettől nemsokára megvált. 1862 tavaszán egy másik lapot indított meg. *Taszvür-i-efkjär*-t, a melyet 1864 juniusáig szerkesztett. Ekkor t. i. ismét Európába jött s így e lapot Kemäl bej szerkeszté tovább.***) Szereplése miatt nagy szála

*) *Fatin* 223.

**) *Tevfik: Szálnáme* 1290-re 70 -72. 1.

lévén a kormány szemében, 1870 végén száműzetett Konstantinápolyból. Meghalt 1871 szeptember 25-ikén. — Sinászi efendinek fő szerepe volt a szellemi újjászületés megindításában. Munkáiban folytonosan az elavult eszmékkel való szakítást s a modern gondolkozást hirdette és követelte. Ő adta ki legelőször azt a jelszót, hogy mindenekelőtt a nyelvet kell egészen nemzetivé, igazán törökössé tenni s a régies, dagályos és terjengős stílust egyszerűbbé, világossá és elevenné tenni, vagyis mindakettőt olyanná, hogy mindenki megérthesse. A mi irodalmi működése körét illeti, azt már tudjuk róla, hogy hirlapíró volt. Azonkívül írt költeményeket és másféle szépirodalmi munkákat; fordított francia költőkből (Racine, Lamartine, Lafontaine, Fénélon, Gilbert); továbbá török közmondásokat gyűjtött össze, melyek azonban csak jóval halála után, 1885-ben jelentek meg Konstantinápolyban *Zurüb-i-emszül-i-oszmānīje* czímen. Végre a török nyelvnek eredeti török szókincsét szándékozott összegyűjteni és kiadni egy nagy szótárban s e munkáján tíz évnél tovább dolgozott, de kiadatlanul maradt.*) Költeményei először 1862-ben, másodszer 1870-ben jelentek meg Konstantinápolyban, műfordításai pedig először 1859-ben, másodszer 1870 végén. Munkáinak nagyobb része azonban elveszett, vagy megsemmisített. 1858-ban írta meg a legelső török színművet, t. i. a *Sāir evlenmeszi* (A költő házassága) című vígjátékát, mint maga mondja, «közérthető nyelven» 2 szakaszban, vagy felvonásban; de azután az első szakaszt — nem tudni, miért — el kellett hagynia s így rövidítve, egy felvonásban jelent meg először a *Terdsümān-i-ahvāl* cz. lap öt számában s azután külön füzetben is 1860-ban. Az új török irodalomnak mindjárt ez a legelső terméke is az ósdi felfogásnak hadat izenő modern gondolkozás szüleménye, a mennyiben azt a török, illetőleg mohammedán szokást igyekszik nevetségessé tenni, hogy a házastársak nem előzőleg, hanem csak az egybekelés napján ismerhetik meg egymást. A kis vígjáték tartalma röviden a következő: Musták bej, a költő, megnősült, két nővér közül elvette a fiatalabbikat, Kumri-t s a házassági szerződés megkötése után éppen arra várakozik, hogy hoz-

*) *Ulüm gazetaszi*. Szerk. Ali Szuavi. Páris, 1870. aug. 1. szám, 43. l.

zája vezessék menyasszonyát. Nem sokára 2 asszony bevezeti az idősebb, 45 éves leányt, Szákiné-t, mint menyasszonyát. Musták fölemelvén a fátyolt, Szákiné álhaja is kezében marad s így látható annak valódi ősz haja. Musták nem akarja elfogadni nejének, mert hiszen ő nem ezt vette el. Elhivatják tehát azokat az embereket, kik a szerződés megkötésénél szerepeltek s azok is azt állítják, hogy Musták bej Szákinével lépett házasságra; s mivel a szerződés már meg van kötve, ezt kell eivennie, mert különben baj lesz. Ekkor jön Musták barátja Hikmet efendi s titokban egy pénzes erszényt csúsztat Ebul-Laklakat zsebébe, a ki megkötötte a házassági szerződést; — minek következtében ez úgy magyarázza meg a dolgot, hogy ő ugyan a nagyobbik leányt jegyezte volt el Musták bejnek, de a «nagyobbik» kifejezést nem a korra, hanem a termetre kell érteni; már pedig a fiatalabb leány, t. i. Kumri, a nagyobb termetű. Most azután elővezetik Kumrit, az igazi menyasszonyt s völegény és menyasszony boldogok.*) — A második török színmű, melyet határozott évszámmal tudunk megjelölni, Ali Hajdar 3 felvonásos és versben írott darabja, a *Szergüzest-i-Perviz* (Perviz kalandja), mely 1282-1866-ban jelent meg. A szerző trazedí, azaz tragédiaírónak nevezi, de csak annyiban mondható annak, a mennyiben a tartalmát tevő történet szomorúan végződik. Az előszóban maga is beismeri, hogy e munkája nem igen érdemli meg a közönség elé bocsáttatást, de azzal vigasztalja magát, hogy a míg rossz munka nincsen, addig a jó munkák értékét sem ismerik igazán. Ilyen szempontból vállalkozott e műve megírására barátjai buzdítása következtében s egyszersmind örvend, hogy a török irodalomban ő a tragédia úttörője (bir trazedí jól actím). Tartalma ez: Az ifjú Perviz világfájdalommal eltelve panaszodik, hogy jobb lett volna, ha a világ örökké üresen marad, akkor nem volna ember s annak bűja és fájdalma. Nevelője, Ákil, tudakozza tőle panasza és siránkozása okát, de Perviz mindegyre csak a halálát óhajtja és elájul. Az elősiető Csáreszáztól (szolganó) megtudja Ákil,

*) Az eredeti szöveget kiadta Bálint Gábor is *Török nyelvtanában* (1875) magyar ford.-al együtt, újabban pl. Kunos Ignác közölte fordításban a *Magyar Salon* 1891-iki évfolyamában.

hogy Perviz egy, szépségéről híres és bűbajos tulajdonságú leányba, Khós-Humába szerelmes. Tanakodnak tehát ketten, hogy mit kellene tenni az ifjú megmentésére; mert ama leány miatt már igen sok ifjú lelte halálát. Perviz eszméltre jövén, kérésükre kész elmondani fájdalma okát s ekkor a zenekar igen szomorú darabot játszik. Ennek végeztével Perviz elmondja, hogy mily nagyon szerelmes Khós-Humába és szíve sebére orvosságot kér Ákiltól, a ki azt tanácsolja neki, hogy verje ki fejéből azt a sátán leányát. Ellenben Csárezsáz kedvére beszél Perviznek és égig magasztalja a leány szépségét. Perviz tehát megbizva Csárezsázt: adja hírül Khós-Humának, hogy ő halálosan szereti, kérje meg nevében, hogy fogadja el szerelmét s egyúttal levelet is küld tőle.

(II. felv.) Csárezsáz megjelenvén Khós-Humánál, megismerteti magát; elmondja neki, hogy Khós-Huma egy kereskedő leánya s hogy ő volt a dajkája. A leány örvend e fölfedezésnek. Csárezsáz átadja Perviz levelét, mit az elolvastván, haragra lobban a szerelmi vallomás miatt. De Csárezsáz meggyőzi, hogy Perviz igazán szereti s így aztán Khós-Huma azt izeni neki, hogy elfogadja szerelmét, jöjjön el hozzája. Nemsokára megérkezik Perviz s míg Khós-Huma szobájában várakozik, ez azalatt a kertben egy dalt énekel, melyet zene kísér. Ezután bejön Khós-Huma, ékszereivel, gyöngyeivel feldiszitve; Perviz a lábaihoz borulva megismerteti magát, megvallja neki szerelmét és köszöni, hogy megengedte a látogatást. Khós-Huma is azt mondja: örül, hogy végre találkozott azzal, a kit már régóta szeret. Azután borral kínálja meg imádóját s ivás közben tánczosok jönnek elő és tánczolnak. Majd pedig lakomára hívja meg az érette epedő ifjút.

(III. felv.) Perviz egy pusztaságban bolyong szomorúan és ilyenformán beszél: Vegyenek példát rólam az emberek! A szerelemnek engedve szegény és nyomorult lettem, a kietlenbe kerültem. Olyan vagyok, mint a fészek nélkül maradt madár, mely tövisek között siránkozik. Ha az ember nem fogadja meg a jó tanácsot, végre ilyen sorsra jut. Én pedig nem hallgattam Ákil szavaira! — E közben beáll az éj s Perviz egy fa alá fekszik. Mennydörgés hallatszik, vilámlik és eső esik. Majd megvirrad és Perviz ismét lever-

ten járkal. Ekkor jön Ákil és így beszél hozzá: Nem óva intettelek-e mindig attól a leánytól? Ha hallgattál volna reám, nem ér ez a szerencsétlenség. Perviz elismeri, hogy ostobaságot követ el és sirva öleli át Akilt. — Megjelenik Khós-Huma is mezítelenül és sirva: Íme, mit tett velem a világ! Minden javaimat elégetve hamuvá tette; a sors eltörte Humā lábát és szárnyát, feldúlta fészket! Hogyan lehetne elviselni az ilyen sorsot? Bizonyára sokkal jobb meghalni. — Ákil szemrehányást tesz neki: Nézd, milyen állapotra jutattad Pervizt! Lásd, a tönkretevő maga is tönkre ment! — Khos-Huma szégyenében és bánatában földre rogy s meghal.

Ilyen az első, ú. n. tragédia a török irodalomban. Látnivaló, hogy nem egyéb, mint egy keleti jellegű hikajet, vagy egy tanulságos történet, csakhogy dramatizálva; drámai cselekvény tulajdonképen nincs is benne. — Az egész darab párosan rímelő, 11 szótagos sorokban van írva, úgy hogy a 6. szótag után cæsura következik, vagyis a versformája: mutakarib, azaz 3 bacchius és 1 jambus). De Khós-Humā érdekében, a II. felvonásban, a magyar verseléssel teljesen azonos török nemzeti ritmus csendül meg 4—4—3 ütemes sorokban,

Ben Humā-jîm, | jükszeklerde | ucsarîm,
Avlanmazîm, | avdsilardan | kacsarîm
vagy: Ben bir gül im, | khâr iesinde | kalmîsim.
(Humā vagyok, a magasban repülök,*)
Nem fognak meg, vadász elől eltűnök,
Rózsa vagyok, tövis között maradtam).

Épen egy hónap múlva, tehát szintén 1886-ban hagyta el a sajtót 2-ik színműve: *Második Arszasz* (Ikindsi A., azaz Arszak=Arsace), történeti tragédia 2 szakaszban.

II. Arszak (vagy Arsag), Örményország királya Kr. u. 362—381-ig, sokat háborúskodott II. Sapur szászánida fejedelemmel, megszerezvén magának a római császár hathatós segítségét is. Első neje a római császár rokona, Olympias Hajdarnál Olimpiad) Ablavius (Hajdarnál Avlavius) római praefectus leánya volt, a kit I. Nerszesz örmény patriarcha közvetítésével vett nőül. Későbbben Arszak megölette egyik

*) A humā, vagy humaj t. i. egy mesés madár neve a keletieknél.

unokaöccsét, Gnel-t s nőül vette annak feleségét, Parandzem-et (Hajdarnál: Paranszem). E két nő folyton hadilábon állt egymással s végre is Parandzem fölbérelt egy örmény papot és ezzel megmérgeztette Olympiast. (*Khorenei Mózes* III. könyv 21. és 24. fejezet). — Ezeket az említett historikumokat dolgozta fel Ali Hajdar színművé, vagy mint ő nevezi tragédiává, azzal az eltéréssel, hogy ő nála Paranszem maga öli meg törével Olimpiadot, mikor Arsasz háborúban volt, s azzal a hozzáadással, hogy a gyilkos nő azonnal megbánván tettét, öngyilkos akar lenni, de az éppen belépő Nersesz ebben megakadályozza, a háborúból visszaérkező Arsasz pedig vérben fetrengve találván első nejét, fájdalomában a holttest mellett összeesik és meghal. Ennek a versformája is ugyanaz, a mi az előbbié; s ez sem egyéb mint verses elbeszélés dialogusokban.

Ali Hajdarnak harmadik színműve a *Rüja* (Álom), versben írott s két felvonásra osztott, de nagyon rövid és egészen jelentéktelen vigjáték.

Ahmed Vefik is már a 60-as években megkezdette Molière vigjátékainak fordítását, vagy helyesebben mondva: átdolgozását; tudtunkkal legalább a *Kénytelen házasság* (Zor-i-nikjah) és a *Képzelt beteg* már akkor készen voltak törökül s nagyon valószínű, hogy ezeket még párisi nagykövetsége idején, vagyis a 60-as évek elején, ültette át török nyelvre.

Ahmed Vefik 1818 körül született Konstantinápolyban. 1834-ben Párisba ment tanulmányait befejezni. Az 1851. évben alakult török tudományos Akadémiának mindjárt az első évben ő is tagja lön (*Szálnámék* 1168 1279-re), s az maradt 1862-ig. Az 50-es években (1856-ig) Törökországnak teheráni nagykövete,* 1860 óta pedig párisi nagykövete volt. Onnan visszahivatván, 1864-ben Kis-Ázsiába küldetett kormánybiztosi minőségben. 1871 elején belügyministerré, a következő év tavaszán pedig közoktatásügyi ministerré nevezetett ki. Majd 1877-ben az akkor megnyílt képviselőház elnökévé választották, a következő esztendőben pedig a legfőbb méltóságot nyerte el, a mennyiben miniszterelnök lön. 1879-ben a kis-ázsiai Khudavendkjár tartomány kormányzó-

*) *Szálnáme* 1268—1272-re.

jává (váli) neveztetett ki s mint ilyen az 1882. évig Bruszában lakott.*) Ezután visszavonult a közügyektől s csak a tudománynak és irodalomnak élt 1890-ben bekövetkezett haláláig. — Ahmed Vefik a törököknek legjelesebb műfordítója. Lefordította Fénélon Telemaque-ját, fordított Shakespereből, Schillerből, de legtöbbet Molièretől, — s mindezt olyan formában, a mely semmi kivánni valót nem hagy. A fordított, vagy helyesebben: átdolgozott drámákon kívül eredeti színműveket is írt bruszai kormányzósága idején az általa épített színház és a saját költségén szerződtetett színtársulat számára. Ezenkívül történetíró és kiváló nyelvtudós volt. A török nyelvet, összes kincseivel és szépségeivel együtt, talán senki sem ismerte annyira, olyan terjedelemben és olyan mélyen, mint ő; legalább ezt mutatja a *Lehse-i-Oszmáni* cz., két kötetes szótára, mely 1876-ban jelent meg s a melynél értékesebbet még mindez ideig nem írtak. Végre ő adta ki a legelső török közmondás-gyűjteményt (*Atalar szözi. Türki zurüb-i-emszâl* kettős czímen), a mely 4230 közmondást tartalmaz.

Konstantinápolyban, illetőleg Pérában már hosszabb idő óta volt egy francia színház (fransziz tiatoroszi), melyet a francziául értő műveltebb törökök szorgalmasan látogattak. Legközvetlenebbül ez adta az ösztönzést arra, hogy a török fővárosban török nyelvű színészetet és színházat létesítsenek.

Az 1868. év december havában nyílt meg a legelső török színház Galatában, melyben majd török, majd olasz nyelvű előadásokat tartottak s az olasz színdarabok közül többet török fordításban is játszottak. A színészek többnyire örményekből, a színésznők örmény és görög leányokból kerültek ki.**)

1869 elején létesült Sztambulban a tulajdonképpeni török nemzeti színház, Oszmanli tiatoroszi, vagy Gedik-pasa tiatoroszi néven, mely a leghíresebb és legéletrevalóbb volt a többiek között s melyben a legjobb színtársulat működött az örmény származású Güllü Ágob vagy másként Gülián Á. igazgatása alatt. Természetesen ez a társulat is

*) Száhnáme 1296-ra és 1300-ra.

***) Erődi Béla, *Vasárnap Ujság* 1870. évf. 118. l.

örmény és görög férfiakból s nőkből állott; török születésű férfiak alig találkoztak közöttük, színésznők pedig annál kevésbbé lehettek volna török nők, mert ezeknek a színház látogatása sincs megengedve. Ezt a színházat a nevezett társulat a *Lejla és Medsnün* című 5 felvonásos tragédia előadásával nyitotta meg, melyet egy bizonyos Musztafa efendi alakított át színdarabbá. Fuzúlnak ugyanezen című költői elbeszéléséből. Az ügyes és élelmes Güllü Ágob — a ki 1874-ben egy *Tiatoro* című lapot is indított a színháza és színtársulata érdekeinek védelmezése céljából — nemcsak a Gedik-pasai színházat tudta ellátni állandó műsorral folytonosan gondoskodván részint eredeti, részint fordított vagy átdolgozott darabokról; hanem a társulatával ki-kirándult a fővárosból a birodalom nagyobb városaiba is, például Drinápoly, Szaloniki, Ruszesuk, várna, Smyrna és más helyekre s ott színi előadásokat tartott hosszabb, vagy rövidebb ideig.

A harmadik színház Pérában volt, az úgynevezett Sark tiatoroszi (keleti színház) s ebben játszották 1874-ben, egyebek közt Molière *Fösvényének* török átdolgozását is: *Pinti Hamid*-ot (Teodor Kaszabtól).¹⁾ — Volt még színház Konstantinápolynak két külvárosában is, tudniillik a Bosporus európai partján fekvő Ortaköjben és az ázsiai oldalon, Szkutarin alul eső Kádiköjben, melyekben rendszeren Güllü Ágob színtársulata játszott.²⁾ Végre a hatodik színház, tudniillik egy operaház (Opera tiatoroszi), 1874-ben nyílt meg Dikrán Csokadsián efendi igazgatása alatt Sztambulban, a hadügyministerium palotája (báb-i-seraskeri) és Bajezid szultán dsámija mellett.³⁾

Színházakban tehát nem volt hiány a török fővárosban a múlt század 70-es éveiben; sőt a színi előadásokat — mint említém — nem csupán a főváros közönsége élvezhette, hanem a jelentékenyebb városok lakossága is. Konstantinápoly után Bruszában folytatódott a török színészet, ott vett újra lendületet néhány évre Ahmed Vefik buzgalmából és áldozatkészségéből.

1) *Khajal*, 1874. évf. 109. sz.

2) *Ib.* 104. sz.

3) *Ib.* 99. és 110. sz.

Ha a török drámairodalom kezdetét 1860-ra tesszük, azt mondhatjuk, hogy körülbelül egy negyedszázadra terjedt az élete; míg a színészet csak felényi időt, 12—13 esztendőt ért meg.

III.

Lássuk már most a török színműveket általában.

Meg levén immár vetve az alapja a török drámának és színház létesülvén a fővárosban: egyszerre nagy lendületet vett a drámairodalom, egyre-másra támadtak a drámaírók, minthogy a török ember, veleszületett természeténél fogva igen hajlandó az utánzásra. Ilyen természetűeknek ismerik ők is magokat és ebből a hajlandóságból magyarázzák meg a drámairás hirtelen föllendülését. Ezért olvashatjuk a már többször idézett *Khajal*nak 1874. évi 116. számában a következő nyilatkozatot Ahmed Midhat *Acsikbas* című vígjátékának megjelenése alkalmából: «A mai napig még nem támadt nemzeti tárgyat feldolgozó vígjátékíró... Akárki írta ezt a vígjátékot, szép tőle, hogy egészen új utat tört. Hiszen jól ismerjük a mi népünk természetét! A mint valami új dolgot látott, azonnal utánozni kezdi. Talán erről is példát véve, majd többen is kedvet kapnak vígjátékírásra».

Mindjárt a 70-es évek kezdetétől fogva nem csupán olyan emberek adták magokat drámairásra, a kik már azelőtt is művelték a szépirodalomnak egyik vagy másik ágát s hivatásos írók voltak, hanem olyanok is, a kik mindaddig nem foglalkoztak az irodalommal és a legelső szellemi produktumuk egy szindarab volt, már akár eredeti, akár fordítás, vagy átdolgozás. A tollforgató embereken kívül természetesen színészek is csaptak föl drámaíróknak, vagy legalább fordítóknak, már csak azért is, mert érdekökben állott, hogy a színházuk és társulatuk állandóan el legyen látva előadható új darabokkal. Így például a föntebb említett Dikrán Csokadsian (az operaház igazgatója) írta Alekszander Alboreto-val együtt *Árif fursangja* (Ārifin hileszi) című vígjátékot, melyet a németországi lapok is megdicsértek 1872-ben, a Gedik-pasai színházban történt előadása alkalmából (*Khajal* 1874: 63 és 67. sz.); tudvalevőleg a *Táhir és Zohra*,

valamint az *Arzu és Kamber* című drámákat Bedár efendivel közösen (*Khajal*, 1874 : 86. sz.). Nálián efenditől (a Gedikpasai színház tagjától) való a *Telemak* című opera; Rüstüni efenditől egy, 3 felv. operette, a *Kösze kjahja*; Ahmed Nedsib pedig egy, *Tajjárzáde* című drámát írt (*Khajal*, 1874 : 86. sz.), stb.

Így nem csoda, ha már néhány év múlva egész sereg drámairóval találkozunk és nap-nap után újabb drámákkal ismerkedünk meg a török fővárosban. Vagy hogy magam helyett és állításom igazolásául magokat a török írókat beszéltessem, Mohammed Nüri így nyilatkozik 1874-ben a *Naszihat* (Tanács) című színműve előszavában: «A török színház alapításából és megnyitásából háramló egyik előny az, hogy midőn a közelebbi időkig ebben az irodalmi műfajban egyetlen munkánk sem volt, most elegendő számú szindarabot írnak, vagy fordítanak. Mostanság napról-napra nagyobb buzgalom mutatkozik a fejlesztésére és gazdagítására s e buzgalom következtében a pártoló közönség száma is mindinkább növekszik». Egy évvel előbb Juszuf Nejir is a *Taszviri szebät* (Az állhatatosság mintaképe) című drámája előszavában azt mondja, hogy a török nemzeti színház alapítása óta az írók a drámairodalmat már igen szép számú eredeti szerzeménnyel és fordított művel gazdagították. Végül Teodor Kaszab, a *Khajal* szerkesztője és a drámairodalomnak egyik szorgalmas művelője, azt írja 1874-ben, lapjának 104. számában, hogy a lefolyt öt esztendő alatt (1870—1874) írt, vagy fordított török szindarabok száma körülbelül 300-ra rüg. Az 1875. évben egy színműtár is indult meg *Temasa* (Színház) címen, melyben részint eredeti, részint a nyugati irodalmakból fordított, mindennemű színműveket adtak ki külön füzetekben egy-két éven keresztül.

Az olvasási kedvet az irodalmi termékek közül bizonyára leginkább a szindarabok ébresztették föl a török közönségben. A színházat csupán férfiak látogathatván, a nők csak hallomásra és olvasásra voltak utalva s így nem lehet csodálni, ha a török asszonyok, sőt a leányok is igen buzgó olvasói voltak a drámairodalom termékeinek. Az egyik szindarabban, névszerint Szádiknak *Ászi Behdset*-jében, (a gonosz Behdset), a színpadról halljuk felpanaszolni, hogy a

török leányok már a 70-es évek első felében mily mohón kapnak a szindarabokon. Behdset ugyanis ezt mondja leányának: «Egész rakás szindarab van már; de vigyázz, azokat ne olvasd, mert mindnyájában szerelmi viszony és más eféle dolog van s a ki azokat olvassa, egészen elveszti a fejét.» Az anya pedig így aggódik leánya olvasási szenvedélyén: «A mostani leányok egy hónapban egyszer sem vesznek varrást a kezükbe, csak szindarabok és regények oloasásával töltik az időt. A mi fiatal korunkban még nem voltak ilyen dolgok».

A török drámairodalom termékeiben képviselve van minden válfaj, némelyik nagyobb, másik kisebb számban. Legnagyobb számmal vannak drámák (törökül *faz'a* vagy *drám*) és vigjátékok (törökül *muzhike*, vagy *gölünj tiatorosi* vagy *komedia*); de azonkívül van bőven tragédia (*hâile* vagy *âjikli tiatoro*, vagy *korkunj ojunu*, vagy *tražedi*), népszínmű, bohózat, opera (törökül is *opera* és *opera buf*) és operette is. A mi a tragédiát illeti, általánosságban el lehet mondani, hogy a török írók nem bírtak fölemelkedni e műfaj magaslatáig s így a legtöbb, általok tragédiának nevezett szindarab csak annyiban az, hogy szomorú történet játszódik le benne, vagy a történet szomorúan végződik. A szindarabok túlnyomó része prózában s csak jóval kevesebb van versben írva.

Az oszmán-török drámairodalom nagy számú termékeinek egy része eredeti szerzemény, másik része fordítás, a harmadik pedig átdolgozás. A fordított darabok első sorban francia, azután olasz, továbbá angol és német drámákból kerültek ki. Közöttük van — hogy csak néhányat említsek — például Molièretől *Dandin György* (Kiszkands herif = A féltékeny ember czímen); Victor Ducangetől *Miss Lucie* Hämüd fordításában; Hugotól *Hernáni*, *Angelo*; Racinetól *Phaedra* Mehemed Nuzhet fordításában; Voltairetól *Semiramis*, Dumas fiú-tól a *La question d'argent* fordítása (Parameszeleszi = Pénzkérdés czímen Teodor Kaszab fordításában); továbbá, az *Aida* opera és *Borgia Caesar* fordítása, végre Shaksperenek és Schillernek néhány darabja. A fordításoknál érdekesebbek s az érdekesség szempontjából az eredetiek után következnek az idegenből átdolgozott drámák. Ezek tudniillik úgy készültek, hogy a török író az

idegen színmű személyeit törökké tette török nevekkal, a történet színhelyét török földre helyezte át és minden idegen vonatkozást eltüntetett, vagy megváltoztatott, szóval az egész szindarabot olyan törökös jellegűvé tette, mintha eredeti munka volna. Az ilyen átalakítást — mint fentebb is említém — a fölébresztett nemzeti önérzet követelte. Az idegen művek átdolgozására vonatkozólag ilyen felfogást és követelményt olvasunk a *Khajal* 1874. évi 90. számában: «Az európai szindarabok nem illenek a mi természetünkhöz. Ennélfogva olyan darabokat választván ki lefordítás végett, melyeket kellő mértékben lehet alkalmaztatni a mi erkölcsainkhez és sajátságainkhoz, a fordításkor csak a pusztá tartalmat hagyva meg, tökéletesen a mi szokásainkhoz kell idomítani, vagyis olyan módon fordítván, mint az *Ajjār Hamza* (=Molière: Scapin csinyjei) *, *Pinti Hamid* (=A fősvény) **), *Zor-i-nikjah* (= Kénytelen házasság) stb.-nél látható, a francia jellegekből, vonatkozásokból egyetlen nyomot sem kell meghagyni».

Itt alkalmilag megemlítem, hogy ilyen természetű átdolgozás elvét a persa írók is vallották és követték az európai művekkel szemben. Legalább Molièrenek egyik vígjátéka, a *Misanthrop*, éppen ilyen átalakuláson ment keresztül Mirza Habib kezében, a ki ezt *Terdsüme-i-Mizantrop*, ez *ászár-i-Molier. Guzaris-i-merdümqiriz* czímen 1869-ben kiadta persa nyelven Konstantinápolyban. Mindenesetre érdekes Molièret persául olvasni, de kétszeresen érdekes, mikor a szereplő személyek mohammedán, illetőleg persa nevű egyének, a történet színhelye Persiában van s az I. felvonásbeli régi francia kis dalt:

Ha a király nekem adná
Egész Páris városát
És cserébe azt kívánná,
Hogy babámat adjam át, stb.

ilyen formában olvassuk a persa szövegben:

Ha a padisah nekem adná Sírázt
Cserében kedvesemért, a sírázi szépségért.

*) Fordította Áli bej.

***) Fordította Teodor Kaszab.

A persa szöveget összehasonlítván az eredetivel, azt lehet mondani, hogy a fordítás meglehetősen szabad, a minnek főoka bizonyára az, hogy szintén versben van fordítva, még pedig párosan rimelő, 12 szótagos sorokban.

Az eredeti művekre térve át, ha azt vizsgáljuk, hogy a török drámaírók miféle tárgyakat dolgoztak fel, honnan vették szindarabjaik meséjét: elég változatossággal találkozunk. Legháládatosabb forrásuk, a honnan legsűrűbben merítettek: a családi élet, házasság, szerelmi történetek; továbbá az emberek különféle gyöngeségei, félszedségei, nevetséges tulajdonságai, főleg a fukarság és hiúság; azután a társadalmi előítéletek, fonákságok, ferdeségek, divat stb. Az olyan esetek, hogy a szülők a leányukat nem ahhoz az ifjúhoz akarják adni, a kit szeret, hanem másikhoz; vagy a fiukkal azt a leányt akarják elvételni, a kit az nem szeret; vagy az apa kapzsiságból kényszeríti a fiát — a ki egy szegény leányt szeret, — hogy a kiszemelt gazdag leányt vegye nőül; vagy az anya nagyravágyásból s hogy még jobb módhoz juthasson, gazdag férjhez akarja adni leányát, a ki pedig egy szegény ifjút szeret: mindezek alkalmas kiinduló pontokul szolgálhatnak a török íróknak többé vagy kevésbé érdekes mese szövéséhez és az előállott bonyodalom ilyen vagy olyan megoldásához. Más drámákban a hitvesi hűség tételik kemény próbára vagy a francziákat majmoló török, az úgynevezett sik bej, van kigúnyolva, vagy a köznép ügye-baja kerül színre. Vannak olyan drámák, melyeknek tárgya a történelemből van véve, vagy legalább háttérül szolgál nekik a történelem. Ilyenek például Kemál bejtől: *Vatan* (A haza) és *Dseláleddin*; Wiesenthaltól: *Asziada Csernajej* (Csernajej Ázsiában); Abdulhakk Hámidtól: *Tarık* és *Mudsera-i-ask* (Szerelmi történetek). A keleti hikájék (elbeszélés) és regék is kész tárggyal kínálkoztak több íróknak, kik átalakították őket szindarabokká ilyen eredeti drámák például *Khoszrev u Sirin*, *Lejla ile Medsnün*, *Arzu ile Kanber*, *Tahir ile Zohra*, *Juszuf és Zulejka* stb.); míg más írók egyik vagy másik szerzőnek elbeszéléséből csináltak drámákat, a minők például Mohammed Nüri és Izzet bej *Haszret*-je, Ekrem bej *Atalü*-ja, Mehemed Rifat *Hüküm-i-dil*-je (A szív parancsa).

Miféle alakok, milyen jellemek szerepelnek leggyakrab-

ban a török drámákban? A halálosan szerelmes ifjú vagy leány, a kiken egyedül ez a szenvedély uralkodik s ez irányítja és szabja meg minden cselekedetüket. A hü nő és hűtlen férj, vagy a hü férj és a hűtlen asszony. A származásra, nemességére büszke apa, vagy anya, kik csupán e szempontból ítélnék meg mindent és mindenkit. Az önfejű, hatalmaskodó, kiméletlen apa, ki fia, vagy leánya hajlamát semmibe sem veszi a házasságnál s ezzel szerencsétlenné teszi őket. A nagyravágyó anya, ki ez esztelen tulajdonságával tönkre teszi gyermeke boldogságát. A nőcsábító férfi; a divatnak hódoló, könnyelmű nő; a magát fiatalító, hiú öreg ember; a francziáskodó török (az úgynevezett sik bej); a fukar és kapzsi, kit egészen elvakít a pénz szeretete s ki enni is alig mer; az ügyes, a bonyodalmat megoldó, hü szolga. Végre a hazáért halni kész, rettenthetetlen hősrörök stb.

A török drámák legtöbbszörének a tisztán æsthetikai czélon, a gyönyörködtetésen kívül igen világosan és határozottan kifejezett másféle czéljuk is van; vagyis nem pusztán költői művekül íratlak, hanem inkább vagy hazafias czélzattal, vagy azért, hogy valamely erkölcsi és egyéb tanulságot tárjanak a néző és olvasó közönség elébe. Így például Kemál bej a *Vatan* (A haza) című drámáját egyenesen azért írta, hogy abban alkalma legyen a hazaszeretetet, önfeláldozó hősiességet magasztalni és fölébreszteni honfirtársaiban s megértetni velök, hogy milyennek kell lennie a hazáját és nemzetét igazán szerető töröknek. A jó törökké vált Wiesenthal az 1877. évi orosz-török háború idején írott színművében «*Csernajej Ázsijában*», követendő példányképet mutat az oszmánoknak a taskendi hősökben és az általuk végrehajtott cselekvényben (tudniillik az oroszok kiűzésében Taskendből); s bevallott czélja hazaszeretetre, egyetértésre, hősiességre tüzelni az oszmánokat az oroszok ellen. Ahmed Midhat az *Acsikbas* vígjátékban ostorozza és neveltségessé teszi, hogy a törökök még mindig mennyire hisznek a csaló khodsáknak, szellemidézöknak, bűvészeknek; egyszersmind gúny tárgyává teszi az idegenszerü, csak a műveltek által értett irodalmi nyelvet. Egy színdarab (Mohammed *Szúdi*: Áfet-i-dsehl. 4 felv. Megjelent 1292) azt példázza, hogy milyen nagy bajba, szerencsétlenségbe dönti

az embert a tudatlanság, ha tudniillik a vagyonban bízva a szülők nem taníttatják, nem képeztetik ki gyermekeiket. Másikból (Mehammed Rifat: *Görenek*) élő példákon tapasztaljuk, hogy milyen észszerütlen dolog az ostoba szokásnak hódolni (csupán azért, mert valami «szokás!») s hogy ez mennyi bajba keveri az embereket. Egy harmadikból (Nefi: *Felâket*, 5 felv. megjelent 1292) azt tanuljuk, hogy ha az erőszakos apa szívtelenül olyan házasságra kényszeríti a fiát, melytől az irtózik, két családot is tönkre tehet. Van olyan színmű (Semszi: *Kendim ettim, kendim buldum*. 1292), mely arról győz meg bennünket, hogy az apa a fukarságával arra kényszeríti gyermekét, hogy rossz útra térjen. Van továbbá olyan — s nem is egy, — (Sinászi: *Sâir evlenmesi* és A. Hámid: *Mâdserâiask*), mely az ósdi és észszerütlen mohammedán szokásokat itéli el s igyekszik nevetségessé tenni (pl. azt, hogy a házasság alkalmával olyan egyéneknek kell összekerülniök egész életükre, kik előzőleg nem ismerhették egymást). S van végre olyan is (Tevlik bej: *Edsel-i-kazâ*), mely annak a bebizonyítása végett irattott, hogy a végzet ellen hiába küzdünk; a mi nincs megírva rólunk a sors könyvében, azt semmi áron sem érhetjük el.

Még egy észrevételt kell tennünk.

A török színművek megítélésénél szem előtt kell tartani, hogy mohammedán írók alkotásaival van dolgunk, a kiknek felfogása, gondolkozásmódja, világnézete egészen más, mint a keresztyén emberé, s a kik darabjaikban mohammedán egyéneket vagy jellemeket szerepeltetnek a mohammedánismus erkölcsi világában. Nagyon természetes tehát, hogy ezekben a színdarabokban nem kereshetünk keresztyén felfogást és világnézetet, mint a mi drámáinkban. Mert hiszen, ha a dráma rendeltetése az, hogy az életnek, az emberek cselekvéseinek igaz tükré legyen: a mohammedán drámának a mohammedán vallású emberek élete hű tükrének kell lenni; s a milyen furcsa és nevetségés volna a keresztyén szerzőktől mohammedán felfogást és világnézetet követelni, éppen olyan igazságtalanság volna a mohammedán író művét keresztyén szempontból itélni meg és csak akkor tartani jónak, ha ennek a szempontnak megfelelő. Ezeket az észrevételeket különösen a jellemek

alkotásában, a cselekvények indokolásában és a megoldásnál, a katastrofánál kell szem előtt tartani.

Így állván a dolog, noha a török drámaidróknak az európai, keresztyén drámák szolgáltak mintakul, még sem szabad megütköznünk rajta, ha a török drámaidadalom termékeinek nagy része nem felel meg az európai értelemben vett dráma minden egyes kellékének, vagy követelményének. Úgy hogy ha nem tudnánk lemondani arról, hogy drámai művet csakis európai és keresztyén szempontból kell megítélni: akkor a török drámák értéke és érdeme másnemű tulajdonságaikban fog állni. T. i. először a tendenciájukban, melyről az imént volt szó s a mely többféle, mint például a haza és fajszeretet ápolása; a nemzeti öntudat fölkeltése és ébrentartása; az ósdi eszmék és intézmények ellen való harcz és a modern gondolkozásra való ösztönzés; a tudatlanság, elmaradottság, meg a babonában való ostoba hit ostorozása stb. Másodszor abban, hogy nemzeti szempontból nagyobb és jótékonyabb hatásuk volt, mint a többi irodalmi műfajoknak. Mert éppen ezek a színdarabok — nem pedig a költemények, regények stb. — voltak a legalkalmasabb eszközök ahhoz, hogy a régies, idegenszerű, csak a művelt osztály értette irodalmi nyelv helyett egyszerű, közérthető és tiszta török nyelv válhatott az irodalom nyelvévé, a mennyiben tudniillik ezeket a színdarabokat nem csupán olvasták, mint másféle irodalmi termékeket, hanem látták és a színpadról hallották is. Ha ezekhez még hozzávesszük a dikció szépségét, a párbeszéd élnk, eleven voltát csaknem minden darabban, és az érdeklődést folyton fokozó meseszövést igen sokban: akkor felsoroltuk azokat a főbb tulajdonságokat, a melyekben áll a török drámák értéke.

THURY JÓZSEF.

DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

A nagy boszorkány sziklaszorosban.

Délután 2 órakor a *Wu-shan-ta-shia* (nagy boszorkány sziklaszoros) bejáratához értünk, mely a szoros tulsó kijáratánál épült s *Wu-shan* várostól vette nevét.

A szoros 20 mérföld hosszú; szélessége a bejáratnál 400 méter, középetáján 300 és 500 méter között változik.

A függőleges csupasz sziklafalak 1000—1500 lábnyi magasak s a víz, mely itt meglehetősen csendes, rendkívül mély. A lao-ta bizonykodott, hogy a mélység feneketlen, hát kivettem a mérőnt. Száznegyven lábnyi mélységben feneket ért s tiszta granit-port hozott föl.

A szélcsend teljes. Minden szavunkat sokszorosán verik vissza a függőleges barna szirtfalak, mintha ezernyi boszorkány feleselne velünk. A magasban látszó égi sávon át csendesen úsznak át a párás felhőtömegek, megszűrve a nap sugarait, mint az éji lámpa tejüvegkorongja. Fenséges, elfeledhetlen látvány!... Néhány óriási dzsunk úszik lefelé a zajtalan áron. Kicsike dióhéjjak a titáni sziklaóriások alatt...

Hűsítő al-szél leng s vitorlával futunk pár mértföldnyire a szorosban. Majd kiszállnak a vontatók s egy, a sziklafalba vágott másfél lábnyi széles, istenkisértő ösvényen vontatják a dzsunkot.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 380 és 381. számában.

Délután 4 órakor vége az idyllnek. A folyam medre ismét tele van ezeryi szirttel s az áram erős lejtésű kataraktot képez. A baloldalon különösen erős a víz sodra s itt a legjobb széllel sem lehet az ár ellen törtetni. A jobb-oldal kevésbé szirtes, de itt meg erősebb a víz-lejtő s a zúgó-habzó vizesesen át, vontatvást mennek át a hajók. Ám a mi 30 emberünk ereje nem birkózott meg az árral s kikötöttünk a zuhatag alatt egy kis öbölben, bevárando valamely utánunk jövő dzsunkot segítségül.

Az éj nyugodtan telt el s pompásan aludtam. A zuhatagok dörgő robaját már úgy megszoktam, mint az éji óra ketyegését...

* * *

Borús reggelre ébredtünk szeptember 17-én. Nyolcz óra tájban két nagy dzsunk állt mellénk s aztán a három legénység 150 embere egymásután vontatta át a hajókat a katarakton. A szegény «uszók»-nak ma keserves napjuk volt. A vontató kötéel minduntalan beleakadt valami víz-alatti szirtbe s akkor e szegény ördögök, mentő-kötéellel a derékukon beleugrottak a forgatagokba s halálos veszedelmekkel küzdve, tették ismét szabaddá a bambusz-pányvát.

Vontatvást mentünk tovább. A parti sziklák élein mindenütt nagy bevágások vannak, melyeket a vontató kötelek vájtak a gránitba. Délfelé a szél is segített s kibontott vitorlával haladunk — bár a kulik vontató-erejére is szűkség volt. Egy helyütt nagy tölcserű forgóba került a dzsunk. Már csaknem fölborult a hajó, mikor a las-ta elvágta a vontató köteleket s persze repültünk ismét lefelé gyöngyen. Mikor végre megállhattunk, a tulsó parton próbáltunk szerencsét s evezőkkel-csákllyákkal húzva-vonva a hajót — este-felé *Lan-mun-yüen* falu mellett kötöttünk ki.

Éppen akkor egy nagy *Kua-tz*-hajó úszott lefelé a folyamon, árboezán francia lobogóval. Zászlóval üdvözöltem s hogy a Kuatztól észrevegyenek, három fegyverlövést is tettem. Arra sem reagált a *Kua-tz*. Francia hittérítő apácák voltak rajta. Én pedig persze nem vagyok püspök.

Egész este s éjjen át, nagy patalia volt a parton. Különálló nagy házból éktelen orditozás hangzott reggelig. Valami gazdag kínai lakott ott, kinek az apja két hónap

előtt meghalt s temetése másnapra volt kitűzve. Kínában ugyanis szokásos, hogy — főleg a gazdagok — sokszor hónapokig tartják a házban, jól elzárt koporsóban a halottjukat, míg a bonczok üdvös napot jelölnek ki a temetésre. Itt is úgy volt. Egész éjjel döngött a gong, üvöltött a csimpolya és sipított a hosszú fa-síp, melyet csak temetések alkalmával használnak. Engem ugyan cseppet sem izgatott a szörnyű gyászeset s pompásan aludtam; hanem szegény angol bajtársam reggelig sem hűnyta le szemét. Nagy kínjában retussírozta a fotográfiáimat.

Másnap reggel is csak igen lassan haladhattunk, mert a parti ösvény többnyire vízzel fődött s a vontatók nagy kerülőket kénytelenek tenni. Két mértfölddel fellebb pedig 350 méternyire szorúl össze a folyam s 2500—3000 lábnyi magas sziklafalak közt rohan le a tajtékos ár. Itt persze vontatásról szó sem lehet s be kellett várni az alszelet.

Délben meg is kaptuk azt, de nagyon gyönge volt s a vitorlának segítőnk kellett evezővel s csákyákkal.

A sziklafalokról nagy szirttömbök hajlanak ki a víz fölé. Telve repedésekkel oly félelemtesek, hogy minden perczen lezuhanással fenyegetnek. Ily lógó szirtbe egyszer beleakadt a vitorlánk; pillanat alatt leeresztettük, de akkor meg az árbocz csúcsa ütközött abba. Izgalmas percz volt ez s minden ember a hajóorra rohant, hogy a lezuhanó szikla ne rájuk essék. Pedig mind hasztalan lett volna, ha az a száz tonnás szirt a dzsunkra esik. Hajóstúl együtt valamennyiünket palacsintává lapított volna a Yang-tze fenekén.

Valamivel fellebb a víz sodra, bizonyára sok századon át, úgy alámosta a palasziklafalakat, hogy a 2000 láb magas hegy ívalakban hajlik a tomboló folyam fölé. E Dante poklára emlékeztető abnormis helyen, áthajózva a függő sziklák alatt, bizony erősebben dobban a szív — ám ezért a nyugodt lélek nem képes betelni e zordon-vad természeti alkotás csodájával... melyhez fogható alig van a világon.

A folyam lassudan 500 méternyire szélesedik; a parti hegyek 2000 láb magasak. Vigasztalan, szomorú táj! Embernek, lakóháznak semmi nyoma... Szinte jól esett egy szembe jövő óriási, száztonnás dzsunkkal találkozni, melynek fődözetén több száz meztelen, minden nemű és korú

kulinép tolongott. Monoton rikoltó danájuk felverte a sivár vidék csöndét s e dana ütemére eveztek az óriás *yalukkal* a dzsunk matrózai.

A megmászhatatlannak látszó sziklafalakban itt is mintegy 100, mesterségesen készített barlang szádája látszik. Ezek is mentővázakul szolgáltak az idemenekült népnek, a több éven át tartott véres Tai-ping lázadás idején. A lao-ta mondja, hogy e barlangok 100 méternyire nyúlnak be a sziklákba s ezernyi ember fér el egy-egyben.

Esti hat óra volt, mikor *Pei*-s falucska alá értünk, hol éji szállásra kötöttünk ki.

* * *

Embereink napról-napra zsványabbak lesznek; a legszelidebbje is gazember lett a sok nélkülözés alatt. Úgy látom, hogy a dzsunkom valóságos kínai kalózhajóvá vedlett.

Ahogy ma reggel elindultunk, nemsokára megállt a hajó a part mellett. Nagy sürgés-forgás támad a fődözetem s kimentem megtudni a zsvaj okát. Hát látom ám, hogy a főhajcsár (vulgo főtolvaj) nagy sietve lohog a parton a hajó felé, hátán czipelve egy szomorún mekegő kecskét. A matrózok s kulik eléje sietnek s fülénél-lábánál fogva hozzák a szegény állatot a dzsunkra. A szakács hamar fel-emeli a rizses láda tetejét... zsupsz! s a szabók nemtője eltűnt!

Van pokoli öröm a dzsunkon; egymást fogják nyakon a vice-kalózok s veszett örömmel tánczolják körül a rizsládát. De egyszerre csak meghökölnek! Lihegve rohan a hajóra a kecske gazdája s ordítva követeli vissza a gidát... Micsoda?! Akkora ártatlan szent pofával tiltakoztak a zsványok e vád ellen, hogy nem állhattam nevetés nélkül e mű-méltatlankodást. Épen le akartam őket leppezni, mikor a lábába csukott Fipsz megelőzött s szabadságért mekegett... No hiszen lett nevetés — s a partlakó boldogan czipelte vissza jószágát. A tolvajoknak azonban megfizetett a hecczért — a kecske. Ott hagyta nekik nagymennyiségű emlék-bogyóit a rizs között... Jó étvágyat!

* * *

Pei-s (Sziklahát) falu, hatalmas mészkö-sziklaparton épült s a mostani vizállás fölött is 60 lábnyira magasan van.

Kétszáz házból áll e község, melynek a folyamra torkolló főutczája közepén pompás *tuo*-templom áll. Ez az első emberlakta hely, melyet a vad Szechuan tartományba lépve először érintünk. Háromezernyi lakója a Tai-ping lázadás után költözött ide, a mikor ez a vidék teljesen el volt pusztítva, ki volt irtva s gazdátlan volt.

A falu mellett bővizű kristály-patak ömlik a Yang-tze-kiangba s mi ennek a torkolatánál kötöttünk ki. Bár kitünő szelünk volt, a lao-ta nem akar tovaindulni; azt mondja, olyan erős itt fellebb az áram, hogy csak *tai-fonggal* (nagy szél) lehet azon átmenni, s hogy elejét vegye a további rapportnak, kisietett a partra s egy közeli theaház előtt letelepedett.

Rendkívül bántott, hogy e pompás szelet nem értékesítjük s épen azon voltam, hogy kényszeritem a renitens kollegát a tovaindulásra, mikor a szakácsom (pseudo-titkár) megsúgja, hogy nem az erős áramlat a baj, hanem az, hogy a lao-ta felesége bevitte a beteg fiacskáját a falusi felcserhez... aztán attól félt, hogy emiatt a veszteglésbe nem egyezném bele.

Persze rögtön kiizentem: Lao-ta, gyere vissza; minden meg van bocsátva! S nagyobb biztosításául két cigarettát is küldtem néki.

Tíz órakor visszatért a lao-ta felesége a kis fiúval, hálásan megsimogatta a vállamat — aztán felvontuk a nagy vitorlát s búcsut mondtunk *Pei-s-nek*.

Mikor a szél elállott, vontatóink kiszálltak s a függőleges sziklafalba vésett keskeny ösvényről vontatták a dzsunkot fölfelé. Ezt a vontató ösvényt 40 év előtt vágatta a sziklafalba *Wang-chi-Liang* mandarin s ezzel nagy szolgálatot tett a hajósoknak, mert e nélkül csak nagy széllal lehetne e passage-on átjutni.

Egy derékszögű kanyarulatnál oly óriási rohama volt a víznek, hogy pillanat alatt oldalra döntötte a hajót s vitte nagy erővel visszafelé — miközben a födözet teljesen megtelt vízzel úgy, hogy övig vízben jártunk; a kabinomban pedig felborúlt minden bútor. Egy polcra leestek s összetörték a tányérim (herendi kedves emlékeim) s a nagy földglóbusom ép Starling úr fejébűjára zuhant. Derék

barátom kobakja azonban erősebb volt, mint az egész világ, mert a glóbus összetört rajta s a két bolygó összeütközését nem jelezte más, mint egy czipónagyságú daganat Starling úr zenithjén.

De hagyján e kár is! Ám a nyitva feledett gömbablakon kiesett s az árba veszett legkedvesebb útítársam — *Zilahi Ágnes!* Tudniillik a szakácskönyv. Adieu pompás magyar ebédek. Ezentúl kinézerkoszton sanyarog Árpád unokája!

E veszteségek úgy deprimáltak, hogy pillanatra el is feledkeztem a nagy vitorla leeresztetéséről — mert a lao-ta az orrkormányt kezelte. A mulasztott pillanat pedig úgy boszúlta meg magát, hogy a part felé kormányzott dzsunkot a vitorla oly erővel dobta a kavicsos partra, hogy a nagy előkormány szilánkká tört s a hajó előrésze úgy felemelkedett, hogy a dzsunk csaknem felborult. Több órai ácsolásba került, míg hajónkat újra flottá tehattük.

Az inasom vigasztalni próbált.

— Láttam reggel, hogy kapitány úrnak bal-lábbal méltóztatott kiszállni az ágyból.

— Bár a tyúkszemedre hágtam volna bibást!

Vitorlával haladunk tova. A partvidék kopár, szirtes; sehol nyoma a vegetációnak. Utóbb megszűnt a szél s egy oldalöbölben kikötöttünk.

* * *

Az est beállta előtt egy kis postadzsunk úszott le a folyamon s nem messze tőlünk kikötött. Az újjonnan szervezett kínai császári posta, Chungking és Ichang között feleúton ily csónakokon szállítja a postát. Ichangtól *Wan-Hsien*-ig hajón s onnan Chungkingig futárok viszik. A hajók rendes körülmények közt 10 nap alatt érnek *Wan-Hsien*-be, de mikor a folyam áradt, 16—18 napot is igénybe vesz az az út! A futárok a *Wan-Hsientől* Chungkingig való utat, mely 400 kilométert tesz ki, 5 nap alatt járják be! Európai felfogás szerint ez a távgyalogló-reccord szinte hihetetlennek látszik; de tény, hogy a kínai postafutárok 40 kilónyi teherrel a hátukon naponta 100 kilométernyi utat képesek bejárni s e nagy fáradságért nyomorúságos a fizetésük. Egy-egy ily öt napos útért hat koronát kapnak!...

* * *

Szeptember 20-án tovább indulunk *Wu-shan* város felé. A szél pompásan duzzasztja a nagy vitorlát s csak úgy röpülünk a sziklafalak mentén.

A város mellett egy kisebb folyó ömlik a Yang-tze-kiangba. Ez a folyó 60 kilométernyire hajózható s tényleg számos dzsunk közlekedik rajta. Torkolatánál, alacsony víz-állás mellett erős lejtésű zuhatag képződik, óriási forgókkal, melyeket a Yang-tze oldalárama úgy kifejleszt, hogy ezek sokszor 200 lábnál szélesebbek, több ölnyi mély tölcésréekkel. Elképzélhetni, hogy mily veszedelmes, az ezeken való áthajózás!

Wu-shan-hsien.

A boszorkány-szorosból végre, négy napi keserves út után, kivergődtünk Wu-shan mellett. A partvidék egyszerre megváltozik. A folyam két kilométernyire kiszélesedik s a sziklapartok helyett szépen művelt földek, teleszórva tarkafedelű házikókkal, körítik azt.

Az áradattal borítva volt partokon, széles sávban vastag iszapréteg rakodott le, mely miután kiszikkadt, termékeny talajt képez. A partlakó kínaiak most bivalyokkal felszántják e televény-rétegeket, melyeken télen át buján terem meg mindenféle zöldség. Lázás buzgalommal foly itt örökké a munka, hogy a következő tavaszi áradás előtt learathassák a fáradságos munka gyümölcsét.

Wu-shan-hsien város 50 méternyi magas parti plateaun épült s bástyafalakkal van körülvéve; lakóinak száma ötvenezer. A házak tiszták; kényelmes, nagy szobákkal s az utcák is szélesek s előnyösen ütnék el a kínai városok szokásos piszkos, szűk sikátoraitól.

A város mellett, a Yang-tzébe ömlő folyón igen élénk a hajóforgalom, melyek százával szállítják ide, a mintegy 200 li távolságban fekvő *Tu-ling* városból, az ottani sós kutakból kipárologatott sót. Ez itt a fő kereskedelmi cikk s messze vidékek innen szerzik be sószükségleteiket. A lakosság nagy kultusz-érzékéről tesz tanúságot az, hogy a város fölötti magas hegyromra nagy templomot építettek, a *Wen-feng-shan-t* (irodalom temploma). Pár év előtt egy még magasabb, 3000 lábnyi hegycsúcson, pompás pagodát

is építettek a város istenes védelmére; a lakosság azonban nincs a hely megválasztásával megelégedve s azt hiszik, hogy szerencse helyett bajt hozand a városra.

A várossal átelleni túlsópart mellett csendes az áram s itt a kuliknak csak fele vontatta a dzsunkot, míg a másik rész, a tolvaj hajcsárral élükön, kalóz körütra rándult a gazdag ültetvények közé. Iszakjaikat meg is rakták saláta, retek, ugorkával, narancsesal s a mihez csak hozzáfértek. Az ültetvények tulajdonosai még csak nem is protestáltak; úgysis tehetetlenek voltak a túlerővel szemben.

Három órától kezdve estig kitünő széllel vitorláztunk s este hat órakor, a *Feng-hsiang* (fújtató) sziklaszoros szárdája előtt, egy kis falú mellett kötöttünk ki éji pihenőre.

A fújtató-sziklaszoros.

Másnap hajnali hat órakor már mindenki talpon volt; a kulik bambusz pórásra fogták a dzsunkot s nyolcz órakor bejutottunk a *Fújtató*-ba, hol — nevét igazolandó — jó széllel is szolgált a *Feng-hsiang*. A szoros baloldalán pompás vontató út van a sziklákba vésvé s hogy kellemes sétára nyílt kilátás, mtr. Starlinggel partra szálltunk. E kitünő út 10 év óta épül közadakozásból s minden errejövő hajóra feljön egy buddhista pap, adományt kérni. Nagy könyvbe íródik be aztán a kapott összeg s azonfelül ingyen-áldásban is részesül a hajósnép. Azt mondja a pap, hogy 1907. év végeig teljesen elkészül a szoros ösvénye.

A «fújtató»-ban roppant erős áram zajlik; sebessége hét mértföldnyi óránként! A partok égig meredő sziklakkal körítvék, a meder pedig teli van éles szirtcsúcsokkal, melyek közt örökké tajtékos forgó ösvényekkel kavarog a harsogó viz. Egy 200 lábnyi szikla magaslatáról lefényképeztem hajónkat, a mint azt kulijaink ez örvényeken átvontatják.

Délfelé, nem messze a szoros kijáratához, veszedelmes akadályhoz ért a dzsunk. A folyam közepén óriási szikla mered ki a vízből; ettől jobbra 150 méter széles csatornán rohan le az ár, míg a másik oldalon a csatorna oly szűk s annyira szirtes, hogy csakis egy igen keskeny helyen mehet át a hajó. Három óra hosszáig dolgoztak itt emberfeletti erővel a kulik, míg ez alig 100 méteres katarakton

átvonhatták a dzsunkot, miközben a féloldalra döntött hajóra rohanó ár csaknem lesodort a födözetről egy matrózt. Igazat kelle adnom a lao-tának, hogy bár a legkisebb, de egyszersmind ez a legveszedelmesebb kataraktja ennek a folyamrésznek.

Ennek a sziklának a neve *Yen-wei-shi* (ludfark-szikla) s ez a kis ludfark, mikor alacsony a víz, 50 lábnyira áll ki az árból s megkerülése nagy elővigyázatot igényel. Ám ha a folyam áradt, akkor egészen víz alá kerül a «ludfark» s el lehet képzelni, mily tengerszéles akkor itt a Yang-tze-kiang? A közeli *Kuei-chau-fu* város bástyafalán van egy riktószínű jel, a melyhez akkor ér föl az ár, a mikor az lentebb már ellepi a «ludfark»-ot. A lefelé menő dzsunkok e jel láttán itt mind kikötnek s várnak a vizapadásra, míg ez a veszedelmes szikla ismét előjön az árból, mert hajótörés nélkül még nem ment rajta át hajó...

A zuhatag fölött, 200 lábnyi magasban kis thea-ház van s ennek a terraszán vártuk be, míg hajónk odaért délután három óraker. A ház mellett, nagy homokkő-táblába vésetten, hatósági hirdetmény olvasható, mely tudtul adja, hogy mindenki, ki a «ludfark»-nál szerencsétlenül jártak mentésében részt vesz, jutalomban részesül. A tulsó oldalon, velünk szemben, regényes idylli-szép helyen kis Buddhatemplom áll, mely mellett széles, jó út vezet a tartomány belsejébe. Ez az egyedüli «főút», mely belső Khinából egész a Yang-tzeig vezet itt s ezrével jönnek-mennek azon a benszülött kínaiak, hátukon mindenféle áruk hatalmas batyuival.

A fujtató-szoros végénél 300 méternyire szűkül a folyam s így áramlata oly erős, hogy csak nagy széllal lehet rajt áthajózni; de hát a «fujtató» fújt s mi hat óraker kiérve a szorosból, *Kuei-chau-fu* alatt kikötöttünk.

A szoros kijáratánál mindkét oldalon 1000 lábnál magasabb, függőleges csupasz mészkőfalak emelkednek s a baloldalon 50 méter magasságban hét nagy faskatulya van a sziklához erősítve. Ezek az úgynevezett szélesinaló fujtatók s a kínaiak szentül hiszik, hogy a szellemek ezekben a nagy kisznikben keverik a levegőt széllé. Quod erat demonstrandum?... Csak azt szerettem volna tudni, hogy hogyan applikálhatták e függőleges szédítően magas szikla-

falra ezeket a nagy deszkaalkotmányokat — de csak nem tudta megmondani senki.

A «fujtató»-ból kiérve, a folyam 1000 méternyire szélesül ki; partjai virányos szép völgyet képeznek s annak baloldali plateauján áll *Kuei-chau-fu* város, a vidék fő kereskedelmi gócpontja... s itt veszi kezdetét a Felső Yang-tze-kiang.

Hajónk a *likin* (khinai vámház) mellett kötött ki.

Ma vagyunk 22-ik napja a Yang-tze-kiangon.

A felső Yang-tze-kiangon.

Kuei-chau-fu.

A felső folyamvidéknek, Chungking után a legnagyobb városa Kuei-chau-fu. Magas, tornyas bástyafalakkal körített, szép panorámájú nagy város, a melybe szépmívű íves kapukon át jutunk. A folyam felőli részen, a városfalakat a földcsuszamlásoktól megvédendő, három parallel-futó bástyaépítmény van, szokatlanul jó állapotban s e bástyák közti lejtőkön nagy szénteleg van. Itt is szénpor- és törmelékből szénkoczkákat sajtolnak össze s ezeket óriási garmákba halmozzák föl.

Télen a város külső képe igen eredeti. A folyam medre összeszűkülvén, a város alatt kilométernyi széles homokzátony támad s ilyenkor a kulik egész külön várost építenek arra bambusznádból. Egész sor theaház épül fel a parton a hajósnép számára, számos ópium-csarnokkal. Mikor aztán jön a tavaszi árvíz, pár óra alatt szédszedik a kulik a sátorfáikat s a pünkösdi királyságnak vége.

A parton óriási dzsunk-raj van kikötve; árboczaik beláthatlan erdőt képeznek. E hajózsufoltság nyitja az, hogy itt minden hajónak meg kell állani. Összes rakománya elvámoltatik s e procedúra napokig is eltart.

Itt ugyanis *likin*-állomás van, mely minden árút, a mely Szechuan-tartományba hozatik az alsó Yang-tzeről, megvámol. A vám öt százaléka az áruk értékének s Canton *likin*-jét kivéve, ennek a vám-állomásnak van a legtöbb bevétele egész Kinában. Évente 15,000 dzsunk köt itt ki.

A városi kínai vámkezelők azonban nincsenek megelégedve a mai vám-regimevel. Ezelőtt aranynapjaik voltak; naponta 7000 korona bevételük volt s mert a vámot bizonyos összegért bérben bírják: szép jövedelmük maradt. Ma azonban a szabadalmazott tengerészeti vámhivatal, mely európaiak kezében van, 2¹/₂-es vám előre való lefizetése után szabad passepartout ad a hajóknak s így a bérlők üzlete természetesen előre megcsappant. Nem lehet csodálni, hogy ezért szívből gyűlölik a betolakodott idegeneket.

* * *

A várost környező hegységekben számos erős-üzemű széntelep van; persze csak kínai módra mívelve. Épen csak azt a kösznetet viszik el, a mit a pár méternyi mély gödrökből kiásnak — mert azt tartja a kínai babona, hogy nem jó az alvilági sárkányokat megzavarni a birodalmukban. Ez az ősi babona megölője a kínai bányászatnak s így Szechuan-tartomány mesés szénkincse bizonyára még sokáig marad a föld alatt.

A kösznet a hegységekből a *Siao-hón* (Kis folyó) hozák le a Yang-tze partjaira csónakokon ép úgy, mint a Wu-shau-shien melletti kis mellékfolyón. Ezek a csónakok a csalódásig hasonlítanak a velencei gondolákhoz. Hosszú, karcsú alkotmányok; elöl s hátul méternyire felnyuló vágóval. Színültig megrakvák szénnel, csak alig 1—2 centiméternyire van a hajóperem a víz fölött. Az egyik ily gondolába folyton becsapott a víz fodra s a csónakban ülő gyerek folyton visszakanalazta azt. A nagy folyamról aztán öblös dzsunkon szállítják el a kösznetet és szénkoczkákat a partmenti városokba le egész Ichangig, hol — mint már jeleztem — a chunkingi kereskedelmi társaságnak nagy széntárházai vannak.

* * *

Néhány protestáns hittérítő-család lakik a városban. Egyiknek a háza a város déli falán van; pompás terraszszal, verandával a folyam felé. A mint hajónk a bástya alatt elhaladt, ott sétált a kínai ruhába öltözött hittérítő a városfalon, élvezve a hosszúszerű csibukot s a pompás hajnali levegőt. Sajnálom, hogy a korai idő miatt nem láto-

gathattam meg; hanem azért megüdvözöltem kellő tisztelettel s őszinte irigykedéssel . . .

A városi missiók specialitásához azonban személyesen volt szerencsém. Ő maga látogatott meg a dzsunkomon — s obligát bemutatás után több száz méter hosszú prédikációt tartott a kulijaimnak — fájdalom, minden hatás nélkül.

Lord *Beuchman* ez, a ki Albionban hagyva családját, rengeteg vagyonát itt missiózza el a sötét Kхинában! Ron-gyos ruhában, szalma-szandálokban járja be éjt-nappalon ez egész vidéket; fölmegy minden egyes ideérkező dzsunkra s prédikálja az anglikán hitelveket akkora elszántsággal, hogy csak úgy dül róla az izzadtság. A túltengett fanatizmus megtestesült prototypje, a szerencsétlen Földváry Jakabra emlékeztető szegény lord. Mondhatom, az iránta való részvét nagyon megviselte a lelkemet.

* * *

A kikötőben éjjelenként nagyon vidám az élet; akár-csak egy szicíliai tengeri kikötőben.

A dzsunka-raj mögött, virágokkal díszes, lampiónos csónakok járnak föl s alá a vizen s ezekben fiatal kхинai lányok dalolják melódikus énekeiket. A hajónépnek — a kiállott szenvedések némi kárpótlásul — pár vidám órát szerzendő, megfogadtam egy ily énekes leánytruppot, kik aztán dzsunkom mellé kötötték barkájukat. Egy énekszám-nak az ára 100 kes (tizenkét krajczár) volt s ezért három dalt lehet kiválasztani a hosszú repertoirból, mely a lányok legyezőire van igen izlésesen felírva.

Két csinos arcú, 12—13 éves leányka énekelt; egy 50 év körüli öreg kинai bácsi pedig hegedün kísérte dalukat. Énekük harmonikus volt s éppen nem dissonans; sőt néhány fülbemászó kedves melódiát meg is tanultam tőlük. Európai embernek a kинai zene rettenetes s a végtelen nyivákoláshoz nehezen szokik hozzá a jó házból való fül. A mai debut azonban lényeges kivétel volt s a két leány-gyermek igazi műélvezetet szerzett nekem. Rendkívül mulat-tam az öreg hegedüsön is, ki ideges rángatózásban szenvedett s azonfelül dadogott is. Mielőtt valamely kérdésemre válaszolt, előbb mindig nagyot nyelt, hosszú-laposat pis-

lantott s rágyujtott a da-da-dadogásra. Starling barátom nevében végig fetrengett a fődözetten . . . a mi viszont úgy fájt a kis lányoknak, hogy ríva fakadtak. Egy nagy csomó kes azonban megvigasztalta őket . . .

Abban a boldog tudatban hajtottam álomra fejemet, hogy már 142 mértföldnyire vagyunk Ichangon is túl s hogy ezután már nincsenek sziklaszorosok. Mi kell egyéb a boldog magyarnak?!

* * *

Másnap, szept. 22-én már félhétkor reggel készen voltam gyenge toillettemmel s szakácsom vezetése mellett — ki ifjú korában már járt itt — kimentem a városba, hogy a khinai postán feladjam leveleimet s kiegészítsem erősen megfogyatkozott éléskamrámat. Pár nap óta szép idő van itt s noha csak lenge khaki-ruha volt rajtam, mire a postához értünk, teljesen áthevültem.

Az itteni postahivatal egy selyemkereskedő boltjában van. A boltos-postamester nagyon meg volt akadva a magyarul címzett levelekkel s bárhogy forgatta, jobbról-balra s vissza, nem bírta kitalálni, minő bélyegekkkel indítsa útnak? Végre magam tettem rá azokat s azt mondtam a khinai bácsinak, hogy csak küldje a leveleket Ichang-ba; az ottani postások majd továbbítják Európába.

A mily szép messziről ez a város, épp oly piszkos, mikor abban benn vagyunk. A házak nagyrészt fából, vagy vályogból épültek s különösen a város kapui alatt nagy a lucsok. Ezer meg ezer kuli hordja itt fel a vizet a folyamról a városba s az út örökké sáros. A kapuk alatt teméntelen koldus hentereg.

* * *

Kilencz órakor már ismét a hajón voltam. Starling úr lelkiismeretesen helyettesített s a lao-tat erősen leczkértette, a miért emberei szanaszét voltak a városban. Felhasználták a jó alkalmat s mert a fizetésük első harmadát itt kapták meg, elmentek a városba, zöldséget, ópiumot vásárolni. A kiknek jobb fizetésük volt, egész vagyonukat (két koronát) vitték a vásárra s egy-egy birkafejet, vagy tüdőt hoztak magukkal. A lao-ta kétségbeesetten verte az indulásra

hívó gongot; a kulik nagynehezen összeverődtek s 10 óra-kor elindultunk.

Eleintén evezvést haladtunk, aztán mikor sebesebb árba értünk, a kulik vontatták a dzsunkot. Nemsokára egy dörgő zuhatag aljához értünk, hol már számos hajó horgonyzott, várva, míg a kombinált legénységek egyenkint átvontatják. Az én dzsunkom a szabad-vám lobogója lengett s így akadálytalanul mehettünk tovább. Lao-tám hatvan vontatót fogadott (80 krajczárért) segítségül s a mi 30 emberünkkel összesen kilenczven ember kapaszkodott a 600 méteres bambuszkötélbe. A hajcsárok üvöltik az ütemet, a kulik pedig majd a földig hajolva, taktusra lépnek s che! che! che! (húzd-húzd!) kiáltások között húzzák a nehéz kötelet tovább-tovább. Félóra alatt túl voltunk a katarakton.

Délután kedvező széllel vitorláztunk 40 li-nyi utat, míg a sötétség kikötni kényszerített.

Itt kellemes meglepetés várt a hajólegénységre. Kueichau-fuban, Starling úrral közösen 1500 kesért hatalmas disznó-oldalashúst vásároltunk, a mit most a szakács elkészített részükre. A hálálkodás nem akart végig érni, mert a kínaiak előtt a sertéshús a legistenibb eledel s többre becsülik az égi mannánál.

Volt aztán lakodalom s rettentő bűz! Mert a lenyűzött bőrt tüzes vasakkal sütögették s úgy habzsolták rizszel; majd serpenyőkben sütögették a húskölönczöket s ha már némileg megfeketedtek, félnyersen falták föl akkora étvágygyal, mely egy tropikus menaszériának is becsületére vált volna.

Másnap jobbára a baloldalon mentünk fölfelé. Itt is tömérdék szén van felhalmozva a parton, melyet lefelé menő dzsunkok szállítanak le Ichangig. A folyam 500 méternyire szűkül össze s rendkívül mély; helyenkint 200 lábnyi a mélység. A parti földek szépen műveltek. Alig egy-két dzsunkkal találkozunk, mert a nyári áradás alatt többnyire csak *lefelé* közlekednek a folyam vitorlásai. Novemberben aztán, az alacsony vízállás beálltakor megindul Ichangnál *fölfelé* a nyáron át ott vesztegelt dzsunkaraj s ezernyi hajó népe teszi hangossá a Yang-tze-szorosok csendét.

Délután 1 órakor a *Tung-yang-tze* nevű zuhataghoz értünk. E habzó, tomboló katarakt áramsebessége 8 mértföldnyi óránként s óriási sziklatömbökön át zajlik le fül-siketítő dörgéssel.

Negyven év előtt nagy gátat építettek itt a khinaiai, hogy a vizet a katarakt alatti nagy forgóba tereljék, mi által a hajózást e ponton nagyon megkönnyítették volna. A gát elkészült, de fenntartási költségeit persze zsebrevágták a prefectusok s úgy azt mihamar úgy elmosta az ár, hogy ma már nyoma sincs... Összes embereink partra szálltak itt s egy órai fárasztó munka után áttörtünk a vízesésen.

A felső vizplateaun pompás alszél dagasztotta vitorlánkat s csak úgy repülünk a partok mellett, a mindinkább szélesedő folyamon. A parton nagy szénrakások s egy óriási-mészégető-telep körül dolgozik vagy ezer kuli — s a mézsalak valóságos hegygyé tornyosul már.

* * *

Három órakor, 1500 lábnyi magas hegyormon karesú pagodát pillantunk meg s a hogy egy sziklacsúcsot megkerülünk, néhány mértföldnyire előttünk ott látjuk *Yung-yang-hsient* (a felhők városát). Meredek hely alján terül el, erdős ligetek veszik körül; regényes, idylli kép.

Kicsi város, alig tízezer lakossal s még újnak mondható, mert az 1870-iki árvíz teljesen elpusztította s azóta épült fel újonnan. Rémséges áradás lehetett az; a parti ármutatató jelzi, hogy akkor 140 lábnyira állt a víz 0-fok fölött. A pompás Buddha-templomot közköltegen építették föl.

Este kikötöttünk egy kis öbölben, hol már sok dzsunk állott horgonyon. A parti magaslaton szintén szép nagy templom állott s esti siesztakép megnéztem. Gyenge alkotás biz ez; leányágra épült, mint nálunk mondanák. De hát ilyen a tipikus *modern* khinai építésmodor.

Szept. 24-én borongós reggelre ébredtünk. A szélesedő folyamon csendesebb a víz s a parti ellenáramlat is segítségünkre volt. Oly szépen vitte hajónkat előre, hogy a vontató kulik sem voltak képesek lépést tartani vele s a lógó vontató-kötél végét egészen az árboczsúcsra kellett tolni, hogy a hajót ne akadályozza futtában.

A hajóorrkormányval ilyenkor ugyancsak birkózik a

tai-kung; míg a lao-ta s az egyik matróz a farkormányt kezelik s azon vannak, hogy hosszú csákllyákkal távoltartásák a dzsunkot a szikláktól.

* * *

A következő napon délelőtt 11 órakor a *Pa-nyai-hsia* (nyolczhegy) nevő sziklaszoroshoz értünk.

Rendkívül érdekes természeti alkotás ez! Óriási szürke homokkő-plateaun át vágott magának 250 méter széles medret a rohanó Yang-tze-kiang, két mértföldnyi hosszban s jobbról-balról a 15 lábnyira víz fölött maradt homokkő-lap valóságos aszfalt-sétányt képez. A 8 mértföld sebességű áramon át vontattatni kellett a dzsunkot s magam is a kulik után mentem két mértföldön át, élvezve a legcsodásb vízparti promenade pompás sétáját.

A szoros végénél át kellett csaptatni a hajót a túloldalra, mert csak ott volt vontató ösvény. Ez az átcsaptatás rendkívül izgató manőver!

Ötszáz méteres vastag bambuszkötél köttetett egy parti szirthez, a vége pedig a hajóárbocz alá. Most aztán csak flottá kell tenni a hajót s a kormányosnak úgy tartani a kormányt, hogy az a túlpart felé vigye a hajót. Ez a theória... a valóság azonban az volt, hogy mikor hajónk a középső vizsodrásba került, féloldalra dobta az ár, a kötél meg úgy megijzott, hogy czérnaszálként elszakadt s a dzsunk repült visszafelé az áron, mint az örült.

Egy mértföldnyivel alább csendesebb vízbe értünk s két úszónk, kötéllal a derekukon a vízbe vetették magukat, hogy új vontató-kötelet vigyenek ki, de az ár elkapta őket s alig voltak képesek a partra vergődni.

Két órahosszant tartott, míg előbbi helyünkre visszavergődtünk s ekkor az átcsaptatás sikerült. A túlsó parton, közvetlen a víznél, nagy fehér kőlapon három boncz alakja van pingálva, czifra ornátusban. A nevük Shui-fu-shan-kuan a folyam 3 óre). A három szentatyának csak fejei látszanak most ki a magas vízből s a lao-ta azt mondja teljes meggyőződéssel, hogy ezek a szentek (csak nappalra lévén felfogadva) pompásan meg is védik a hajósokat *nappal*. A ki azonban éjjel hajózik arra — azt elviszi az ördög. No, ezt el is hittem neki.

Wan-Hsien.

Délután 4 órakor, 1000 lábnyi magas hegyorom tetején megpillantjuk a Wan-Hsient védő pagodát. Kissé távolabb ismét más pagodát látunk, az alantabb hegylejtőn, mely kilencz emelettel bir.

Este hét órakor kötöttünk ki, zuhogó esőben, a szelső városfaltól mintegy két mértföldnyi távolban, mert a sötétség miatt tovább menni lehetetlen volt. Vidáman sieztáztam, mert itt európai postát reméltem kapni.

Mintha kádakból öntötték volna, úgy omlott a zápor egész éjjel; közben dörgött az ég, villámlott s reggel óriási ártér vette körül a dzsunkot. A lao-ta kétségbe volt esve utunk további sorsa iránt, az ismét áradó bőszült folyamom. A partra szállásról meg hallani sem akart.

Pedig nekem ki kellett szállanom. A kerületi tastai-nál kellett hivatalos látogatást tennem s az a reményem is volt, hogy a Shanghaiból, vagy Chinkiangból utánnam küldött európai postát s pár magyar hirlapot itt találok. Mert bizony sokkalta inkább irritálta lelkemet, nemzetem heroikus küzdelme az ősi alkotmányért, mint a bőszült Yang-tze-Kiang ezernyi halálos veszedelme. Itt, a földnek túlsó oldalán talán még jobban fáj a magyar szív, mint a távoli édes hazában.

Hiába vártam, hogy kitisztuljon az idő; hasztalan! Kilencz órakor reggel előrendeltem a legerősb kínai matrózt, kivel a dzsunka lélekvesztőjébe szállva, az evezőket állva nekifeszítettük az áradatnak; aztán 45 szög alatt víz ellen a part felé törtettünk. Isten segített s a dióhéj szerencsésen parthoz ért a nélkül, hogy felfordult volna, a mire teljesen el voltunk készülve.

De bár nem kellett úsznunk, facsaró víz volt a ruhánk a záporcsapás miatt. Most aztán gyalog nekivágtunk torony iránt a távoli városnak; zombékon, iszapon át, néhol a térden fölül érő magas Napoleon-csizma se védett meg s felülről ömlött abba a kelleetlen lábviz.

A kínai kolléga biztatott, hogy ez még semmi! Majd még úszunk is! S csakugyan, félúton egy patak erős sodrását vettük észre; partjait nem lehetett látni, azokat elborította az ártér vize. No, lesz itt mindjárt nemulass!

Mikor a sodráshoz értünk, a kínai matróz egyszerre csak lesülyed a víz alá; pillanat mulva azonban látom, hogy vígan szeldeli a hullámokat a túlsó part felé. Bomolj meg!... Hát azonkép kellett tennem nekem is s mikor a túlsó partra értem, a nagy langaléta khinai csak elem áll, ünnepiesen szalutál s aztán megböki bütyökújjával a szivaros-zsebemben lévő lapos cognac-üveget. Szívesen megittam. Nagyon megérte ezt az olcsó honoráriumot ez a veszett expedíció!

Beletelt egy óra, mire a város keleti kapujához értünk s azon átmenve, félóra hosszáig bandukoltunk a száz meg száz szűk síkátoron át, míg a várost középen átszelő *Min-folyó* remeképítésű boltíves hídjához értünk.

* * *

A hídfőtől északra, mintegy 100 méternyire a *Min*-nek 50 lábnyi vizesése van s most különösen, hogy ez a folyó is áradt volt, a lezuhanó víztömegek oly dörgő zajt okoztak, hogy kísérom egyetlen szavát sem értettem meg. Maga a faragott kövekből konstruált roppant köhíd úgy rengett lábunk alatt, mint valami lassan dübörgő vasuti kocsi. Szép, de borzalmas látvány; a spleenes embert is izgalomba hozná!

A tao-tai nem volt a városban s így a post-officeba siettem. Micsoda csalódás s mily keserűség várt itt reám! Se egy levél, se egyetlen lap! Hát érdemes volt e sorscsapásért ez a mai keserves expedíció?! Eh, nemcsak tejjel-mézzel, epével is él az ember!

A tao-tai egy ifjú hivatalnoka ajánlkozott, hogy kalauzolni fog a városban. Minden utcza — csatorna híjján — egy-egy rohanó patak volt s ebben a sárga lőrében csapzottunk a *Min* mentén, ki a városból, a Yang-tze-Kianghoz. Útközben a *Min* partján mintegy száz rombadölt ház dűledékét láttuk. A városi hivatalnok azt mondta, hogy a mult éjjel 4 órakor roppant felhőszakadás csapott a városra s a percz alatt kiáradt *Min* sok házat, lakóival együtt elsodort. Eddig 500-nál több elveszett emberről tettek jelentést a hozzátartozóik az ő hivatalában. De hát az ilyesmi nem jön itt katasztrófa-számba. Senki se búsul e miatt. Sehöl a világon nem olyan olcsó az emberi élet, mint Khinában!

A folyamparton sikerült egy csónakot bérelnem; ezzel félóra mulva a hajómon voltam s a mi kis gíggünket is ezzel hoztuk vissza a dzsunkhoz. Fürdő és átöltözés után boldog sziesztára pihentem le.

A horgonylánc csörrenése ébresztett föl. Déli egy óra volt s jó széllel indultunk tovább. Elindulásunkkor érkezett oda a *Vidgins* angol ágyúaszád, a felső Yang-tze-kiang egyetlen gőzöse! A zászlóüdvözet-váltáskor az egész legénység a födözeten volt s hurrázva köszöntött. Annyi idők után jól esett ismét európai arcokat látni!

* * *

A városon túl egy órányira lehettünk, mikor a hirtelen oldaltfordult szél óriási hullámtorlatot zúditott a hajóra s lecsapta lábáról az egész legénységet. Mikor ismét helyes irányba álltunk, konstataálta a lao-ta, hogy egy «úszó» s két kuli hiányzik. Nyomban horgonyt vetettünk s két matróz a gíggel keresésükre útnak indult.

Késő este tértek vissza, a partról vontatva a csónakot. Az «úszót» megtalálták; az egy sziklariffen lógott s életben maradt, a két kuli azonban örökre eltűnt!

Csak másnap folytattuk utunkat, deprimált hangulatban. Még folyton esik s az idő is hűvösre fordult.

A folyam itt 500 méternél szélesebb s látva e roppant víztömeget, szinte alig hisszük el, hogy már 1000 mért-földnyire vagyunk a folyam tengeri torkolatától.

Öt óra felé délután már kikötöttünk, mert sziklaszakadékok voltak a parton s a vontatók agyoncsigázva lévén, az esti szürkületben nem tehetjük ki őket e veszedelmes helyen való fáradalmaknak. Parti sziklák közé ékeltük a dzsunkot s *Starling* úrral kiszálltunk, bebarangolandó a vidéket.

A hegyek közt, mintegy 200 méternyi magasságban vizesés robaját hallottuk meg. A hang után haladtunk tovább s nemsokára egy sziklaplateaun voltunk, melyről egy hegyi patak 30 méternyi magasból zuhant le egy sziklamedenczébe. Rengett alattunk a gránit-talaj; a medenczében porrá zúzott víz felhőpárátatkint vett körül bennünket s oly erős volt a víz dörgése, hogy alig hallottuk egymás szavát. Az esti félhomályban ez a látvány igazően szép volt.

* * *

Szeptember 27-én szemetelő vesőben indultunk tovább. Az idő hűsre fordult s a meztelen szegény kulik ugyancsak dideregnek.

A parti lankás helyek szépen műveltek; sehol egy tenyérnyi ugar. A látóhatár hegyei 600—800 láb magasak s a folyam helyenkint 500 méternyire szorul össze.

Délelőtt 11 órakor a veszett-hírű *Lu-tan* katarakthoz érünk, a hol jobbról s balról két, a vízbe benyúló szikla a folyamat 150 méternyire szoritja össze.

Ezen a keskeny csatornán az áramlat óriási sebességgel rohan át. Egy dzsunk jött azon lefelé s mint a villám röpült el mellettünk; pár percz múlva már nem is láttuk. Télen 50 lábbal sekélyebb itt a víz s akkor a partról könnyebb a vontatás, de most a parti sziklák is vízben vannak s ezek közt vágat a megbőszült áradat. A felfelé menő hajók csak a jobboldalon, két nagy sziklatömb között mehetnek át s ez a rés csak 10 méter széles. Itt világosan látni, hogy a víz ívalakú lejtőn esik lefelé. Elképzelhető, mily munkába kerül ezen a rohanó vízlejtőn fölfelé törtetni! Egy másik hajó legénysége is segített nekünk s a két bambuszkötélbe 60 ember fogózkodott. Félórai küzködésbe került, míg a pár ölnyi hosszú résen, centiméterenkint haladva előre, átvergődtünk.

Mikor a segítő-dzsunk is átvonatott, pompás széllel haladtunk tovább s délután 3 órakor *Ta-chi-to* falu mellett vitorláztunk el. A falu alatt széles nagy vizesés szakad a Yang-tze-kiangba s erről sikerült fényképfelvételt csináltam. Majd a balparton fekvő *Lan-to* falut is elhagyva, *Wu-lön-chang* város alá érünk.

* * *

A város alatti vízparton rendkívül élénk az élet. Az apadó víz helyén már egész bódé-labyrinth épült bambusból s e bambuszváros terjeszkedése lépést tart az apadással. A mint egy kis homoksáv szárazon marad, a vidéki kulinép, rögtön bódét épít oda. A veszekedés persze óriási, mert azé a hely, a ki elébb elfoglalja.

A bódék pár óra alatt elkészülnek. Vastag bambuszszállakat ásnak a szikkadt homokos iszapba s e vázakat ugyancsak bambuszrost-gyékenyekkel vonják be. Ebből készül a tető is.

Néhány vállalkozóbb szellemű kuli. be sem várja az apadást s már a lábnyi magas vízben állítja föl a házát. Néha azonban megjárják, ha hirtelen ismét egy-két lábnyit árad a folyam. Lóhalálban szedik-vedik a sátorfájukat s menekülnek a dombosabb helyekre.

Wu-lön-chang-on túl a partvidék ismét sziklás s itt átmentünk a túlsó oldalra, de itt is kedvezőtlen volt a part a vontatásra s szélcsendben, permetező eső mellett, evezést mentünk előre, míg a folyam hirtelen derékszög alatt jobbra fordulván, ismét lapályosabb vidékre értünk.

Sötétedő estelen, kis falu mellett kötöttünk ki, mely mellett czukorsüvegalakú — valószínűleg kialudt vulkánkúp — tetején 50 méter magasságban ősrégi Buddha-templom áll. A gong mélabús hangja kong le a magasból, lassúdad ütemekben, mintha édes pihenőre hívna... «Este van, este van... ki-ki nyugalomba!»

* * *

Chung-chau várost másnap délután 3 órakor értük el. Egész nap, hol erősebben, hol gyengébben esik az eső s így csak olykor-olykor vontatták a kulik a dzsunkot.

A város falakkal körített s 25 ezernyi lakosa van, de kereskedelmi forgalma csekély; szén- és némi nyersbőr-kivitele van. Az árvíztől nincs mit tartania, mert magas, virányos plateauun épült.

A város falai alatt a zátonyokon s szikkadt iszapterületen már napok előtt nagy bambusz-város épült fel több száz házzal. De a Yang-tze megint kiáradt s 70 méternyire újból elöntötte a partot. A bambusz-város $\frac{9}{10}$ része így víz alá került s jórészt elpusztult. Némely utcának már nyoma sincs; másutt csak egy-két kiálló bambusz-szál maradt meg a házakból. A düledék közt most számos csónak imbolyog, kihalászatva a romok alól a még megmenthető butorokat s házi eszközöket.

Az egyik épen maradt bambuszházban mészáros tanyáztott s rikoltva kínálta az ép leölt sertés húsát. Kulijaink egyik a másik után oly szívfacsaró ékesszólással figyelmeztettek engem ez istenáldott alkalomra s mtr. Starlingnek pláne oly ékes versezetekben magasztalták a sertéshús mennyei élvezetét, hogy kemény czvibak-szíveink végre el-

lágyltak s kiküldték a szakácsot a húsos boltba. Az isteni oldalassal aztán egész nap elbűdösítették az amúgy sem parfümös dzsunkot.

* * *

A parti, lábnyi magas sárban csobogva halad a vontató sor, míg egy kis falu alá érünk. Némi pihenőre kikötöttünk s ez alatt három kuli, nagy bugyrokka a hátukon, sietve mennek a falu felé.

Nem tudtam elképzelni a nagy sietés és titkolózás okát, míg szakácsom fel nem világosított, hogy a tai-kungnak az édes anyja e faluban lakik s a fia most három zsák pamutot csempész ki neki. Az én dzsunkom, a szabadvám lobogójának védelme alatt nem esvén sehol vámvizsgálat alá, a ravasz tai-kung előnyös csempészetre használta föl a ritka alkalmat.

Mikor ezért rapportra rendeltem, rémültében a földre vetette magát előttem s csak akkor tért magához, mikor megnyugtattam, hogy a szülők iránti szeretet folytán elkövetett vétket Isten is megbocsátja. Lelkesülten megesküdtött, hogy ezután a fehér emberek igazságos Istenéhez tér meg. Íme így lesz a jóra való tengerészből fusser-hittérítő!

* * *

Szept. 30-án is eső, borongós hideg kínozza a szegény vontatókat. A part még rosszabb, némely helyütt térden fölül érő iszapban csobognak s egy-egy vízmosásnál nagy kerülőket kell tenniök.

Termékeny, viruló vidék környezi a folyamot, mely itt ismét 800 méter széles s áramsebessége átlag 5 mértföld óránként. A lefelé menő hajók e szerint már 8 nap alatt leérnek Ichangba.

Délután némi szél támadt s most vitorlával haladunk fölfelé, míg az est beálltakor *Yang-tao-chi* falunál kikötöttünk. Bár ismét szakadt a zápor, a kulik, sőt a szakácsom is bementek a faluba theázni, noha azt a hajón is megtehetnék. Nálunk odahaza ezt így mondják: A korcsma csak korcsma!

Éjfélig a zápor zajától nem tudtunk aludni; mikor meg kitisztult, egy sánta koldus — ki megtudta, hogy

fehér emberek vannak a hajón — a parton rágyújtott egy keserves kéregető melódiára. Dobtam neki konzerv-húst, kenyeret, narancsot — mindhasztalan! A nyivakolás folyt tovább. Aztán kes-pénzeket tettem papirosba s azt dobtam ki neki. Hálából még rémitöbben üvöltött. Ekkor felkaptam a Lancasteremet s ezzel ugrottam ki a back-bordra . . . No, hiszen elinált erre a nyomorfi, akár a szélmotolla s meglepéssel konstatáltam, hogy a sántaságból teljesen kigyógyult!

* * *

Okt. 1-én egy hónapja mult, hogy a folyamon vagyunk; de még korán volna jubilálni. A lao-ta itt két új vontatót fogadott az elveszett szegény kulik pótlására s a komplett erővel aztán kora reggel tovább indultunk. Délben kisütött a rég nem látott nap s jókedvvel haladunk *Yu-schao-po* falu felé, mely mellett délután 3 órakor haladunk el. A parti apadáson itt is néhány száz bambuszház épült fel, de a szélső utcákat itt is elsodorta a pár nap előtti hirtelen áradás.

A parti buja ültetvények alatt kötöttünk ki este 6 órakor; a nap folyamán megtett út mindössze 42 li (21 kilométer) volt.

Feng-tu-chang.

Másnap ismét szélsesend s a lao-ta, hogy megvigasztaljon, azt mondta, hogy mihelyt a legközelebbi városba érünk. papir-küsbálványt fog elégetni, a haragos szél-isten kien-gesztelésére. Rendkívül indignálódott, mikor azt mondtam neki, hogy nem adok én arra a svindlire semmit s hogy egy kávédarálónyi csöpp benzínmótor többet érne, mint valamennyi kínai szél-isten!

Nem felelt rá semmit; lehorgasztotta fejét s otthagytott. Én pedig kimentem a partra s a vontatók után haladtam. Hatalmas akáczfák szegélyzik itt a partot; itt-ott szabályos csoportokba ültetve — szinte azt képzelem, hogy valami parkban járok. De kiábrándítanak az áradás nyomai. A fák gyökerei alól a föld úgy ki van mosva, hogy métermagasan födetlenül vannak a karvastagságu gyökerek, másutt

meg a lombozat is tele van a víz által rájuk sodort sáros iszalaggal.

Egy mellékfolyó, mely itt a Yang-tzéba ömlik, utunkat állta s hajóra kellett szállanunk, hogy azt megkerüljük. A folyam itt ismét kilométernyi széles s a partokat 500—600 lábnyira emelkedő, szépen művelt dombok képezik.

Tizenegy órakor *Feng-tu-chang* város falai alá érünk s a lao-ta elrendelte a horgonyok lebocsátását. Mikor magyarázatra hívtam föl, azt mondta, hogy innentől 2 mért-földdel feljebb oly veszedelmes zuhatag van, a melyen a mostani vízállás mellett semmikép nem tudunk áthatolni. Várnunk kell, míg vagy apad, vagy magasabbra árad a víz.

— Kötve hiszek én a lao-tának! — Mondám neki. — Mutassa meg nekem azt a zuhatagot!

Hát odavezetett. Egy óra múlva értünk a zuhatag mellett egy magas dombra s onnan távcsővel fixiroztam a kataraktot. A lao-tának igaza volt. Két óriási sziklapad nyúlt itt be, mintegy 100 méternyire a folyamba s a víz ezek pereméig ért. Ha magasabb lenne az ár s elborítná e sziklapadokat, fölöttük el lehetne vontatni a hajót, ha pedig leapadna az ár néhány méternyire, úgy a köpadok közti vizen bizton át lehetne kormányozni a dzsunkot. Így azonban lehetetlen az áthajózás — s e miatt már számos dzsunk vesztegel ott, várva a vízállás változására.

Belenyugodtam a sorsba s míg Starling barátom estig a fotografiáimat manipulálta, én folytattam a hajónapló-írást.

Egyhangú esti sziesztánkat egy csoport énekes lány élénkítette fel. A partra jöttek, hajónk mellé s czérnaszál vékony hangú dalokra gyujtottak. Mtr. Starling nyomban felhagyott az ásítással s meleg érdeklődést kezdett tanusítani a külvilág iránt. Egy jó csomó kest dobott nekik s gyanusan integetett feléjük. Le akartam hűteni.

— Nem látja my dear, hogy milyen ferdeszeműek valamennyien? Piha!

Stoikus nyugalommal citálta erre az ős-teuton dogmát:

— In der Noth frisst der Teufel Fliegen!

Feng-tu-chang ősrégi építésű város abból az időből, a mikor még előszeretettel építkeztek a kínaiak közel a vízhez. A mai utódok azonban már a dombokra építik az új városokat. Megúnták a sok árvíz-veszedelmet.

A mostani árvíz alatt ez a város is jórészt víz alá került s most is csak 20 lábnyira távol zuhog a folyam a városfal alatt! Itt angol katolikus missió van, kínai páterek vezetése alatt s miután úgy én, mint angol barátom már rég nem voltunk templomban, elhatároztuk a missiót fölkeresni.

A szakácsom rendkívül nyájasan ajánlkozott, hogy átkalauzol a városon, mert ő is rendkívül érdeklődik a missió iránt. Nem tudtam egyelőre megérteni ezt a buzgólkodást, mert hiszen a sprudli fanatikus híve volt eddig Buddhának s azonfelül tökéletes gazembernek ismerem. De hát csak hadd jöjjön! Tán megjön a jobb erkölese!

Órahosszant csobogtunk az ősrégi város még ősrégibb sarában-piszkában s több száz főre menő bozontos kuli-nép kísérte a két fehéreképű ritka vendéget. Mikor a város végén a missió felé értünk, a szakács előrenyargalt. Megnézi — úgymond — hogy otthon van-e a szent úr?

Otthon volt s mikor a missióhoz értünk, elénk jött, majd térdet hajtott s megcsókolta az esőköpenyem szélét. Alig érthető szechuani dialektussal beszélt s nagy alázatosan kért meg a missió megtekintésére. Tisztában voltam azzal, hogy a gaz szakács engem valami hittérítő-inspektor-nak adott ki, de veszedelmes lett volna most már tiltakoznom, mert a missió új kínai hívői bizvást megtámadtak volna.

Szótlanul léptem a templomba s az éppen bemutatott misén részt vevén, társammal elhagytuk a missiót.

A hajóhoz visszamenet az a kellemetlenség ért, hogy egy hithű fanatikus buddhista csapat-ember utánnunk eredt s kövekkel erős ostromot intézett ellenünk minden eredmény nélkül; mert matrózaink jókora fütykösökkel szétugrasztották őket.

A dzsunkon már ott találtam a gaz szakácsot, ki vigyorgva mutatta, hogy micsoda felséges elemőzsiákat adott át neki a missió jó főnöke. Szárnyasok, halak, gyümölcsféle — a mit az én tiszteletemre küldött a jámbor pap.

Hát erre aztán én is megtiszteltem az élelmes sprudli-mestert egy akkora pofonnal, hogy húsz év múlva is rám ismer arról.

* * *

Hajónk szép ültetésű erdős domb alján van kikötve, a vízpart szélén. A közelben óriási buddhista-templom van, a melyhez messze vidékről zarándokolnak a bennszülöttek. Európai ember egy sincs a városban; a katolikus missió papjai is kínai új hívők s csak nagy ritkán jó annak felülvizsgálására egy-egy európai pap.

A lao-ta s egész családja díszbe öltözött s aztán verni kezdte a gongot. A hajólegénység is sebtén összeszedelőzködött s ünnepiesen vonultak a templomba. Mikor onnan visszatértek, a lao-ta — ígéretéhez képest — nagyszámú papirbálvány-käst égetett el s a kívánt hatás nagyobb biztosítására a *kakas-ölés* szertartását is megcsinálta.

A kínaiak, ha valamely dolguknak gyors lefolyását óhajtják, *kakast* áldoznak fel a gyorsaság istenének.

Napkeltekor a kakas lesaktoltatott, vérét a hajó-orra csurgatták s a vére néhány kakastollat tettek, melyeknek abba kellett száradni. A toll a kínaiaknál a gyorsaság jelképe s ha például a kínai azt akarja, hogy a postára feladott levelét gyorsan (a *là expresse*) kézbesítsék, kakastollat dug a levél sarkába. A mi czeremóniánk azt jelentette, hogy a hajónk orra ezután a széllel versenyt repüljön. Vederemo!

Az elhagyott város.

A kakas-ölés után nagy bizodalommal megindultunk a zuhatag felé s annak aljától mintegy mértföldnyire kikötöttünk, hogy majdan más hajók kombinált legénységével átvonassuk mi is a hajónkat.

A délelőtt folyamán fölmentem a katarakthoz s az ott átvontatott dzsunkok látványosságát néztem jó sokáig. Az egyetlen hely, hol e veszedelmes zuhatagon át lehet menni, két sziklatömb között van; mindössze 10 méter széles s csak 3 lábnyi víz födi a sziklás medret. A mi könnyű hajónk még átmehet rajta, de a nagy dzsunkokat teljesen ki kell terhelni előbb.

A hogy ma reggel hajónkkal helyet változtattunk, 200 lábnyi magas parti fennsíkron nagy kiterjedésű város falait pillantottam meg, mely a mostani várostól egy mértföldnyire fekszik nyugat felé. A lao-ta azt mondta, hogy ez a város teljesen lakatlan, elhagyatott s történetét igen fantasztikusan beszélte el. Azt mesélte, hogy az elhagyott város lakosságát akkoron egyik csapás a másik után érte s arról gondolkoztak, hogy új várost alapítsanak. Egy reggelen aztán az történt, hogy a vásártéren minden réz-kespénz papírrá változott s most már nyilvánvalóvá lett, hogy ördögök szállták meg a várost. Kiköltöztek tehát abból s megalapították a közeli új várost. E mesét később a chungkingi hittérítők így igazították ki:

Feng-tu-cheng várost az 1870-iki borzalmas árvíz, mikor az egész Yang-tze völgy tengernyi víz alá került, mindenestől elpusztította, úgy, hogy csak egy romhalmaz maradt a helyén. *Ma* nevű prefektus akkor építette meg ez elhagyott város falait s elrendelte, hogy az elmenekült lakosság ebbe költözzön vissza. A nép visszajött, meg is kezdték a házak építését, de a magas plateaun oly fáradtságos és költséges volt a munka, hogy utóbb belefásultak s a prefektus tervét megfélebbezték Pekingbe. A kiküldött vizsgáló-bizottság aztán konstataálta, hogy a prefektus a városépítés céljaira kapott öt millió koronából egy milliót — mely a házépítők dotációját képezte volna — el-sikkasztott. Szabadjára hagyták a népet s ez a régi várost építette föl újból. A prefektust degradálták s száműzték, de mert a sápból szép összeget juttatott a pekingi mandarinoknak, csakhamar rehabilitálták s egy év múlva ismét prefektussá lett. Az 1904-iki éhínség alatt a lakosság nagy része éhen veszett; egy rész elmenekült a folyamon le Hankauig — a többi aztán itt maradt s most már meg van elégedve. A Man-város pedig pusztul... pusztul.

Délután vállra vetve a Lancastert s a Kodakot, az elhagyott város felé indultam. Felkapaszkodván a meredek hegyoldalon, a még teljesen jókarban lévő déli kapun bejutottam a városba. Itt volt a városfal legmagasabb része s erről az egész várost jól beláthattam. A város közepén hatalmas, nagy yamên-szerű épület áll, körülötte mintegy húsz nagy ház s aztán számtalan kisebb épüle tromja.

Óriási méretre lehetett tervezve a város, mert a bástyafal körülbelül 6 kilométernyi ívet övez s ezen a bástyán belül az egész terület egész a romokig szántóföldekül van megművelve. A már erősen omladozó, faragott homokkő-koczkákból épült bástyán haladtam a keleti kapu felé, mely a felette levő örtoronnyal együtt még teljesen ép állapotban van. Félúton nagy törmeléken kellett áttörtetnem, mert a bástya itt mintegy 30 méter hosszban leomlott s a romhalmazon egy nagy keselyű sans gène marczangolt egy sipító menyétet. Rögtönítéletet tartottam s ledurrantottam a sást; sajnos, a lövésnek a szegény menyét is áldozatul esett.

A keleti kapun kimenve, az átelleni domb magaslatáról néhány fotografiai felvételt csináltam a valóban érdekes holt-városról.

Mikor a hajómhoz visszatértem, épen akkor vonszolta oda magát egy hajótört dzsunk, mely át akart menni a zuhatagon, de hajótörést szenvedett s csak nagy bajjal vergődött parthoz mellettünk. A vizes pamutrakományt kihordják száradni a parti sziklákra s aztán tatarozzák a betört hajófenéket.

* * *

Okt. 4-én kora reggel a vizesés alá vontattuk a dzsunkot, hogy mihelyt kellő niveaura apad a víz, azonnal megkísértsük az átmenetelt. Pompás, verőfényes nap üdített annyi sok esőzés után s a zuhataghoz mentem, hová előzőleg a lao-ta s a tai-kung is elmentek az apadást szondirozni. Ott guggoltak egy parti sziklán, mint valami nagy bőregerek s két méteres pipaszárakból pipázva, figyelték a mind kisebbedő sellőket és örvényeket.

A folyam a legutóbbi 24 óra alatt 4 lábnyit apadt s a hol még tegnap esolnakokat láttam járni a parti sziklariffek közt, ott ma már száraz lábbal járhattam. A hármásban tartott tanácskozás véghatározata az, hogy ha így tart tovább is az apadás, holnap nekivágunk a zuhatagnak.

Délután egy kisebb dzsunk háromszoros vontató-erővel megkísérlette a katarakton való áttörést, de a mikor a krízis-helyre ért, úgy nekivágódott egy sziklának, hogy az egész hajófar letörött s orrkormányja is elveszett. Több száz

ember sietett segélyére s a roncsot az apadás zátonyára vonták, hol majd, ha egészen leapad a víz, kitatarozzák. Rakományát kihordták a partra.

Még egy másik dzsunk is megkísérlette az áthatolást, de az is megadta az árát. Kötele elszakadt, de szerencsére baj nélkül jutott át a sziklák között, vissza a kikötőhelyre.

Ez a leczke elég volt a többi hajónak is s most már várjuk a reggelt. Az ár szemlátomást apad s a reggel óta szabadabbá lett parti iszapréteget, mely csakhamar szárazzá szikkad, délután már felszántják a partlakó kulik. Egy ily szántó-embert Starling úr le is fotografált.

Most már csak 80 mértföldnyire vagyunk utam végcéljától, Chunkingtól s ezt az utat rendes körülmények között négy nap alatt lehetne megtenni. Reméljük a legjobbat!

* * *

Másnap hajnalban egy kínai katonai dzsunk állt melénk s ennek a legénysége — látván a mi hajónk szabadvámos lobogóját — nyomban rendelkezésünkre állott.

A nap kisütött s rögtön oly perzselő hőség támadt, hogy összes embereink teljesen dekoletálva szálltak partra a vontató kötelekkel. A katonákkal együtt 60 emberünk volt. A gong megszólalt, a hajcsárok ütemre doboltak s megindult a vantatás. A vízlejtő aljánál a szegény kulik majd megszakadtak a rettentő erőfeszítéstől, de egy órai küzködés után fenn voltunk a felső vizeken. Az egyik katona feljött hajónkra s illő szalutálás után kérdezte, hogy meg vagyok-e elégedve a munkával? Harmincz krajezárnyi réz-kes volt a felelet, mire a katona boldogan vigyorogva sietett vissza társaihoz.

* * *

A folyam partvidéke itt ismét sziklás, mintha sziklaszorosok közt volnánk. Az ár 500 méternyi széles s ezer lábnyi magas heglánczok között hömpölyg le három mértföldnyi sebességgel.

Bár a hajózásra ideálisan szép az idő, alig látunk már itt egy-két dzsunkot; mert a terhes nagy hajók nem bir-

ván az áradás rohamát leküzdeni, bevárják az őszi apadást s akkor Ichangtól elindulván, végtelen libasorban jönnek a folyamon fölfelé s a most csendes Yang-tze szorosok csendét százezernyi vontató kuli ütemes éneke s dobpergése veri fel.

Vontatvást haladunk a balparton teljes szélességben. A kulik 200 méternyire haladnak előttünk s a jó időt felhasználva, gyalogosan kísérem őket. A szikkadó part azonban még süppedékes s néha bokáig merül el a cipő. Visszatértem a hajóra, hol dolie far niente-ben hevert az egész matróznép, egy gyékényfedél alatt pedig a tai-kung szivta ópium-pipáját. A szakács megfőzvé az obligát rizst egy katlanban, rézüstöt vesz elő s abban főzőgeti — nagy büzt csinálva — az egy napra való ópiumot. Időrabló babra-munka, de nem sajnálják az isteni élvezetért, a mit az ópium-bódulat okoz.

Késő este értünk *Schin-chi* falu alá, melynek vidéke épp úgy híres a sok törpéiről, mint nálunk pl. Fiume. Kína sok helyén valóságos törpe-telepek vannak s a kis liliputiak alig 2—3 arasz magasak. Van egy fénykép-fölvételelem, mely egy ning-poi öreg törpe úrinőt ábrázol. A kis 78 éves matróna mindössze 32 hüvelyk magas s 30 fontot nyom.

Keserves éjszaka következett. Egy szomszédos dzsunkon a lao-ta veszekedett a feleségével. Az ember káromkodott, az asszony pedig püffölte az urát jókora bambusz-husánggal. Aztán erről a hajóról annyi patkány jött át hozzánk vizitbe, hogy a szó szoros értelmében kivertek az ágyamból; Starling úrnak pedig pláne a paplana alá is másztak, a mire a jó fiú akkorát ugrott, mint egy kenguru. Ébren virrasztottuk át az éjszakát s reggel a lao-tám megvigasztalt, hogy majd vesz egy macskát — Chingkingben. Ott már megsütheti! A legokosabbat a szakács tanácsolta. Éjjelre tegyek ki a padlóra ennivalót, akkor nem engem, hanem azt fogják rágni a patkányok. Még Edison lesz ebből a sprudliból!

* * *

Shin-chi falun túl. kilométer szélesre terjed ki a folyam s a magas hegylánczok dombsorozattá törpülnek. Szél-

csend van, ergo a kakas-ölés kabalája nem használt. Tanácsoltam a lao-tának, hogy dupla vagy semmi: áldozzon fel még egy kakast s ő el is fogadta a propositiót azzal a feltétellel, ha én veszem meg a kakast. «De akkor én is eszem ám meg!» — egészítém ki a feltételt. A lao-ta szó nélkül elsasirozott.

Délben *Chin-chi-chang* falunál pihenőt tartunk. Alig 1000 lelket számláló kis falu s ennek is a többsége gyermek. Hajónk mellett a parton több mint ötszáz meztelen kis süvölvény hempereg a zátonyon s kimeredt szemekkel bámulják a soha nem látott fehérarczu idegeneket. Főként a bajszom imponálhatott nekik, mert folyton arra mutogattak.

Fu-chau.

Négy mértföldnyi utat hajóztunk be ezután egyenes, délnyugati irányú vonalban s *Fu-chau* város alatt kötöttünk ki. A város alatt egy nagy folyó ömlik a Yang-tze-kiangba, a Kung-tan-ho, mely Chungkingtől Ichangig a legnagyobb mellékfolyója a Yang-tzenak. A két folyam torkolatánál lévő háromszögű földnyelven épült fel a város s erős, toronyos bástyafalakkal van körülvéve.

A lakosság száma 40,000 s a népesség különösen azóta szaporodik itt, mióta a szechuani szénbányákat megnyitották, melyek sok ezer embernek adnak munkát. Ezelőtt 20 évvel jelentéktelen kis város volt még s tizezernyi lakosa jól megfért a városfalon belül. Ma már több a ház a bástyákon kívül, mint belül.

A kikötőben sok száz hajó horgonyoz s a forgalom élénkségét rendkívül emeli a Kung-tan-ho folyónak hajóközlekedése is. E folyó ugyanis 200 mértföldnyire hajózható s a *Canton*-ba irányított áruk legnagyobb része e folyón szállítatik el, főként akkor, mikor áradás idején a Yang-tzen veszedelmes a hajózás.

E folyó hajói a legfuresább vízi járművek, miket valaha láttam. A hajó *fara* a fedélzet fölé 6—7 lábnyira felkunkorodik s a közepén egy lyuk van, a melyen át a nagy kormány-yalu van kidugva. Mondják, hogy a szeszélyes áramu folyón csak az ily szerkezetű hajókkal lehet célszerűn és biztosan hajózni.

Fu-chau északi oldalán egy hosszú s széles öböl nyúlik be a szárazföldre s ez egy pompás háromives bolt-híddal van áthidalva. Ez a híd most 40 láb magasan van a víz fölött, egy hóval ezelőtt, az áradás idején pedig 20 lábnyira volt a víz alatt!

Mi a folyam tulsó oldalán vontattuk fel hajónkat s erre nagy okunk volt. Mert magas vízálláskor — mint még most is ott, hol a Kung-tau-ho ömlik a Yang-tze-kiangba, oly óriási s mély tölszerű forgó örvény kavarog, melyben elveszne minden hajó. A mint azonban a víz lepad, nyoma sem marad a veszedelmes zúgónak.

A városon túl ismét bizarrá válik a partvidék; ezerlábnyi magas kopár szirtfalak, melyek ormai jórészt lehullottak a folyam szélére. E kötömbökön át vergődnek a szegény vontató kulik, halálos fáradással. A kulturának semmi nyoma. Egy mészégető telep lehetett itt valamikor, annak a salakját látjuk; de emberlakta hely nincs sehol. Végre oly óriási sziklák álltak el a vontatók útját, hogy át kellett vágnunk a túloldalra. Nagy ára volt annak! A folyam közepén elkapta a dzsunkot az ár s egy mért-földdel lejjebb tudtunk csak a túlpartra vergődni. Ott meg is pihentünk éjszakára. A ma befutott távolság 60 li.

* * *

Okt. 8-án a ködös zónába értünk, mely innen, Chungkingon át egész a tibeti határig terjed. A vegetációra kitűnő, de az egészségre, az emberi szervezetre igen káros hatású klíma ez.

* * *

Teljes szélséendben elhaladva Lin-shi város alatt, vontatvást érünk a *Chiin-tao* (az olló) nevű sziklaszorosba, melynek oldalait 1500 láb magas 45 szögű lejtős hegyek képezik. Sivár, kietlen vidék s három óráig tartott, míg ezen az alig 300 méter széles szoroson átvérgődve, *Chang-chau* város falai alá értünk, mely a folyam fölött 300 lábnyi fennsíkron épült. A város alatti zátonyon itt is nagy bambusz-város áll s a főutczán végig menve, több száz boltot s műhelyt láttam, melyekben ugyancsak élénk a forgalom.

A kakas-mysterium úgy látszik az ellenkező eredményt szülte, mint a mit a lao-ta várt, mert a szél végleg beszünt. Napok óta szellő se fú s így csak vontatvást haladunk. Szerencsére kijutottunk a sziklás vidékből s a vontatók homokos partokon járnak. A homok-sávon túl pompás ültetvények virulnak változatos színárnyalatokban.

Végre délután kis szellőt kaptunk s ezzel elvitorlázunk estig. *Chang-chau* fölött öt mértföldnyire kötöttünk ki, egy erős bástyafalazat közelében, mely mögött nagy várost sejtettem. Nagy volt a meglepetésem aztán, mikor estenden partra szállva, a bástya-körfalakon belül üres ugarföldeket találtam.

A véres *Tai-ping* lázadás alatt épült mentsvár volt ez is, melyet a vidékről idemenekült lakosság épített föl s ennek védelme alatt menekült meg a forradalmárok gyilkos dühétől. Három ily mantsvárban védték akkoron magukat a menekvő szuchani kínaiak s ezek mentették meg a nagy tartományt a teljes elnéptelenedéstől.

* * *

Okt. 9-én hajnalban két ingyen-utas jelentkezett a dzsunkon. Nem fizetnek viteldíjat, de szívesen dolgoznak a hajón. Kínában szokásos az ilyen utazás s mi is elfogadtuk a jelentkezőket. A nagy orrkormányhoz osztattak be.

Jó széllel vitorlázunk *Lu-chi* nevű helységig, amelynek zátonyán néhány száz hevenyészett bambusz-ház állott s ezek közt ember ember hátán tolongott. A tartomány leg-híreseb bambuszfonadékait, gyékényeit itt gyártják s e czikknek itt van a fő vásártelepe. Jó volt ideérnünk, mert az utóbbi napokban két ízben volt «*ta-chang*»-unk (kötélszakadás) s pár új kötéltekercset is kellett vennünk.

Este felé, a mint a balparton haladnánk fölfelé, a folyam közepén nagy mennyiségű csomagot, pamutbálákat, bútorneműt sodort lefelé az áradat s utánuk törtetett vagy 30 kisebb-nagyobb csónak, kihalászandó a szép értékű senki-jószágát. Másnap megtudtuk, hogy egy nagy dzsunk, mely három hónapig volt már útban Chung-king felé, közvetlenül a város alatt egy sziklára sodortatott, teljesen összetört s a legénység háromnegyed része, a lao-tával együtt odaveszett.

* * *

Másnap ködben, permetes esőben vontatvást indulunk tovább s délben *Mu-tung* faluhoz érünk. Veszedelemes alacsonyan épült a vizparton s ez a mostani áradás is elsodorta a falu fele részét. Az utcák romjain most dolgozik a lakosság s újból felépítik ismét — tanuságául a röghöz való ragaszkodásnak.

Szerettem volna még az est beállta előtt Tang-shia-to-ba érni, hol egy vámörs-állomás van, melyet egy európai vám-tiszt kezel. De hiába volt minden igyekezet; besötétedett s ki kellett kötnünk.

* * *

Okt. 11. Ma vagyok 63-ik napja a Yang-tze-kiangon! Chunking határába értünk.

Egész éjjel zápor verte a kabinom tetejét; alvásra nem is gondoltam, hajnalig rendeztem hivatalos és magánirataimat.

Reggelre elállt az eső s gyöngye széllel tovaindultunk. Nemsokára benn voltunk a *Tung-lo-shia* nevű, két mért-föld hosszú vad sziklaszorosban, melynek oldalait 800—1000 láb magas kopasz sziklafalak képezik. A szoros kijáratánál csónakon várt ránk egy európai úriember s kendőlobogtatással üdvözölt minket. Mtr. *Dudly* volt, az itteni vám-örs főnöke, ki hat hónap előtt lett ide detachálva s azóta nem látott európai arcot. Örömünk kölcsönös volt s pár vidám órát töltöttünk a nagy ponton-hajón, melyen a vízi vám-hivatal s egyúttal *Dudly* úr lakása volt.

Két hónap óta itt láttam ismét birlapot; egy kínai lapból tudtam meg az orosz-japán béke létrejöttét s a magyarországi alkotmányharcz válságos helyzetét. Vajha Isten áldása fejezné be azt nemzetünk javára!

Aztán tovább vitorláztunk.

A folyam egy utolsó nagy kanyarulatánál, óriási kilencz emeletes pagoda előtt hajózunk el: Chungkingnak, Szechuan-tartomány fővárosának pagodája ez s a mint ezt megkerüljük, előttünk van a 300,000 kínai-lakta Chungking, küzdelemteljes utunk végső kikötője.

Félóra mulva új szállásomon voltam, mely egy ódon Buddha-templomban lett részemre ideiglenesen berendezve.

A templomban nyolez óriási Buddha-köszobor álldogál félkörben, kiknek 80 kisebb-nagyobb apró bálvány ministrál. Ez a szent kompánia lesz ezután az én társaságom, míg a szakácsom s az inas a sekrestyét profanizálja.

De hát bele kell nyugodni a sorsba mindig.

Így akarták ezt az istenek — s köztük talán a Buddha is!

KOMPOLTHY JÓB.

EZÜST MENYEGZŐ.

A KÖLTŐ.

Tavaszi utója nyárelőbe olvad,
Oly kedves, szép időszak ez.

A FÉRJ.

Mondd hitvesem, nem ünnep lesz-e holnap?

A FELESÉG.

Az esküvőnknek napja lesz.

A FÉRJ.

Hogy mit jelent e nap nekünk, virágom,
Ugy-e, még nem feledted el?

A FELESÉG.

Óh, mint feledném! Szívrepesve áldom
S a lelkem hymnust énekel.

A FÉRJ.

Emlékszel-e?... Vajon hány éve annak?

A FELESÉG.

Bizony, huszonöt éve már.

A FÉRJ.

Huszonöt év!... Az évek mint rohannak,
S még most is milyen szép a nyár!

A FELESÉG.

És szép a tél is, — minden szép te véled.

A FÉRJ.

De ifjuságunk már letűnt.

A FELESÉG.

Oh, ne sirasd, hisz új pompában éled,
Csak nézd viruló gyermekünk!

A FÉRJ.

Rajongva nézem, — olyan, mint te voltál
Huszonöt hosszú év előtt,
Mikor tündéri fényben állt az oltár
S kérdé a pap: «szeretted őt?»

A FELESÉG.

Mire te bátran és büszkén felelted:
«Szeretem őt!»...

A FÉRJ.

Te meg, szivem,
Esküdbe öntve tiszta, szüzi lelked,
Oly halkán szóltál s szeliden. —
S huszonöt év úgy tűnt el, mint egy álom,
Én alig értem e csodát.

A FELESÉG.

Jó volt az Isten, hálás szívvel áldom,
Ah, álmodjunk csak így tovább!

A FÉRJ.

Philemon s Baucis élt úgy, mint mi ketten,
Tán soha más a földtekén.

A FELESÉG.

Mert rád én mindig büszke is lehettem.

A FÉRJ.

Mert benned angyalt leltem én.

A FELESÉG.

Mily gond próbált ki téged s mennyi munka!
De mindenen győzött eszed.

A FÉRJ.

Tiéd az érdem, szép diadalunkba',
Mert kárba munkám nem veszett.
Hányszor sebeztek durván oly csapások.
Hogy fájó lelkem sirt belé, —
De hű szerelmed, bátor biztatásod
Az írját mindig meglelé.

A FELESÉG.

Oh, ne dicsérj, óh, csak szeress halálíg,
Mint eddig, oly bizón, híven.
S ha majd nekünk már több nap nem világít:
Porunk is egy sírban pihen.

A FÉRJ.

Mily bús beszéd ez!... Hisz örömnapunk van,
 Nincs még a tél itt, ez a nyár!
 A legszebb rózsa nyílik ablakunkban
 S árad reánk a napsugár.

A KÖLTŐ.

Nincs itt a tél! Nem, itt még egyre nyár van
 Huszonöt boldog év után.
 A legszebb rózsa virul a sugárban. —
 Rosszaknak ily üdv nem jut ám!
 A legszebb rózsa, — illat és ígézet
 Lebeg a hű, jó pár körül —
 S könnyük szakad, míg gyermekükre néznek,
 Pedig a szívük úgy örül.

KOZMA ANDOR.

TÁMADÁS A CLASSIKUS-PHILOLOGUSOK ELLEN.*)

A mint hírért hallottam Hatvany úr fent említett könyvének, siettem megszerezni és érdeklődéssel olvastam végig. Azt hiszem, mindenki szereti az ilyen epés támadó iratokat. Jelen esetben meg növeli a kíváncsiságot, hogy írója maga is a classika-philologia művelőjének készült, s alapos bepillantást szerzett e «tudomány» műhelyébe. Erről munkájának minden lapja tanúskodik.

Már néhány évvel ezelőtt magára vonta figyelmemet Hatvany úr doktori értekezésével, mely *Plinius, a levélíró*-ról szólt. Ez épen úgy, mint később a *Budapesti Szemlében*, *Nyugatban* és más folyóiratokban elszórtan megjelent cikkei arról győztek meg, hogy Hatvany úr nem vérbeli philologus-természet. Sokkal erősebb egyénisége van, sokkal inkább művészlélek, semhogy a szokásos betűrágás (mely — sajnos — a classika-philologia terén nagyon elharapódzott) kielégítse a világirodalom remekeit élvező szemmel tekintő lelkét. Eddigi rövid írói pályáján mindjobban távolódott az ó-kortól. A nehézkes német észjárását kívánó philologus-munka — úgy látszik — nem maradhat kenyeré annak, a ki a modern szellemóriások kincsházába egyszer belépett. Hatvany úr fogékony lélekkel élvezi az æsthetikai gyönyörűséget, mely a modern életből fakadó, szívünkhöz rokon irodalmi remekék nyomán támad a megértő olvasóban. Közben elnémult benne az a — valószínűleg kevés — józan kritikusi hang is, mely úgy sem igen volt lelkének eredeti ösztöne, hanem csak az iskola padjain ragadt rá. Az élet és művészet szépségeit élvező műbarát kerekedett benne felül, s a tudóst nem engedi teljesen szóhoz jutni. Ekkor tekinthetett vissza szerzőnk philologusi mult-

*) Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten. Ein Kollegienheft von Ludwig Hatvany. Leipzig, 1903, bei Julius Zeitler. 8-rét 120. l.

jára és — talán nem járok messze a valóságtól, ha azt mondom, hogy — az így született hangulat egyik oka volt e könyv létrejöttének.

Harminczhét fejezet során a leghevesebb támadásban részesíti a mai classika-philológiát és világhírű munkásait. Előadása a komolytól a metsző gúnyig változik. Woepke professor előadásán jut eszébe az a bizarr ötlet, hogy a tanár unalmas, lélekölő magyarázata helyett jegyzetfüzetébe foglalja a philologus-munka undorító voltán érzett lelki hangulatát. A szerkesztésnek ez ügyes fogásával elérte Hatvany úr azt, hogy érdeklődésünk nagyobb lesz könyve iránt. Így munkája olvashatóbb, sőt élvezetes; a változatosság élénkíti, mert a folytonos hibáztatás máskülönben könnyen untathatná az olvasót. Megjegyzései ezen a réven frissebbeknek látszanak, közvetlenebbül hatnak és, mivel jegyzetekkel van dolgunk, a kerekdedségnek és a fölvetett eszmék teljes kifejtésének igényét sem támaszthatjuk könyvével szemben.

A gúnyból és a nevetségessé tételből bőven kijut Diels Hermannak, Zielinskynek és Wilamovitz-Moellendorfnak, sőt még a nagy Mommsen sincs kimélve. Nem tagadhatjuk el, hogy Hatvany úr vagdalódzásai sikerültek és a dolog elevenére tapintanak. Azonban az is kétségtelen, hogy kifogásai, miket a classika-philologia főképviselői ellen említ, nem újak, hanem elég régi keletűek. A grammatikai agyonmagyarázás, a reáliák szerfölött való kedvelése, a görög és római írók lelkének *illetékes helyeken* szinte teljes elhanyagolása már sok emberben keltett ellenszenvet az ó-kori irodalmak tanulmányozása iránt. A szavakon nyargaló philologus kezéből kisiklik az élet és csak a merev formákat tudja megragadni. Ezeknek legalább nem sokat árt az a vivisectio, a mit rajtuk véghez visznek.

Ámde «tout comprendre c'est tout pardonner». Alig lehetne ez másképen. A görög és római irodalom — mondhatjuk — évezredek óta tápláléka az emberiség műveltebb osztályainak. Az az élet, mely ezeket az irodalmakat megteremtette, ma már érthetetlen valami nekünk. Mégis vannak *hivatalos* ábrándozók, a kik azt hirdetik, hogy a görög nép volt a világ legtökéletesebb teremtménye s irodalma, valamint az ennek utánzásából keletkezett római latin irodalom utól nem érhető örök eszményeink. Ez is a cultura hazugságai közé tartozik. Van ilyen nagyon sok, mint azt Hatvany úr igen jól tudja. És ezeken az örök minta-

képeken ezren meg ezren rágódnak szerte az egész világon. Alig van már fölvethető kérdés. De az iskolában is kell tanítani a görögöt és latint (hisz ezek a fő-studiumok!), s ezért szükség van tanárookra. Ezek között sok a törekvő ember, a kik kötelességüknek tartják szaktudományuk művelését s igyekeznek valamit írni, természetesen olyan kérdésről, a miről még nem irtak vagy a mi még nincs kellő világításba helyezve. De hát mi van még ilyen? Nagyobb munkára, eredeti fölfogású könyv írására alig vállalkozik valaki közöttük; így teremnek aztán a lehetetlen tárgyú és című értekezések. A halott ó-kor *minden* mozzanatának föl kutatása a cél és erre hasznos néha a legnagyobb furcsaság is. Az a néhány igazi nagy szellem, a kiket megihletett az ó-kor lelke, kárpótól bennünket a sok napszámos túlzott ügyszeretetéért. Az ó-kor megismerésének épületét mégis csak ezek az emberek rakosgatják, s a kőműves-munka csúnyaságait elszoktuk felejtetni a kész épület szépségének csodálásakor. Nincs az az unalmas adathalmaz, a miből teremtő lelkű emberek valami tanuságot ne tudnának észrevenni az emberi szellem történetére. Nem minden látszólag haszontalan munka csakugyan az. Egyszer bizonyosan tudja valaki értékesíteni. Lám, Hatvany úr sem tudna Catullusról olyan eleven képet rajzolni, ha reáliák nem volnának. Honnan tudná akkor, hogy a tivornyából hazatérő Catullus fején rózsakoszorú volt és még sok egyebet, a miket könyve lapjain nem mulaszt el értékesíteni? Sok boszantó philologus-gótgöt és együgyűséget kell elnyelni annak, a ki Taine, Burekhardt vagy Walter Paterhez hasonló életeievenen akarja az ó-kor irodalmát látni és szellemét érezni.

Nem szabad azt sem felednünk, hogy a legújabb idők íróiról és történetéről is nagyon sokan irnak ép olyan élettelenül, mint a Hatvany úr által lecsepült philologusok. Közös sorsa az a nagy szellemeknek, hogy a kis emberek egész serege megél belőlük.

Anatole France-nál jobban senki se tudja élvezni a régi írókat, s művészebb nem lehet nála Hatvany úr. Ő mégis ezt írja:*)

Ne pouvant concevoir la beauté indépendante du temps et de l'espace, je ne commence à me plaire aux oeuvres de l'esprit qu'au moment où j'en découvre les attaches avec la vie, et c'est le point de ointure qui m'attire. *Les grossières poteries d'Hissarlik m'ont fait mieux aimer l'Iliade: et je goûte mieux la Di-*

*) Le jardin d'Épicure.³⁴ 108 skk.

vine Comédie pour ce que je sais de la vie florentine au XIII-e siècle. C'est l'homme, et l'homme seulement, que je cherche dans l'artiste. Le poème le plus beau est-il autre chose qu'une relique? Goethe a dit une parole profonde: «Les seules oeuvres durables sont des oeuvres de circonstance.» Mais il n'y a, à tout prendre, que des oeuvres de circonstance, car toutes dépendent du lieu et du moment où elles furent créées. *On ne peut les comprendre ni les aimer d'un amour intelligent, si l'on ne connaît le lieu, le temps et les circonstances de leur origine.*

C'est le fait d'une imbécillité orgueilleuse de croire qu'on a produit une oeuvre qui se suffit à elle-même. La plus haute n'a de prix que par ses rapports avec la vie. Mieux je saisis ces rapports, plus je m'intéresse à l'oeuvre.»

Hatvany urat itéletében elragadta a renegát philologus érzelmi világa és — Nietzsche Frigyes csodálása. Nietzsche nélkül ez a könyv sohasem született volna meg. Ő is hátat fordított a philológiának és követte szíve művészi vágyait, mint utána szerzőnk. Ő mindazok szellemi vezére és képviselője, a kiknek nincsen tudomány, csak művészet; nincsen igaz, csak szép. Hatvany úr is a művész szemével kívánja látni és láttatni a dolgokat. Ennek a felfogásnak is van jogosultsága, de kizárólagos igazságot nem szabad részére követelni. A tünetenyeket nagyon sokféle szempontból lehet nézni és mindegyikből másképp fogjuk azokat megítélni. De azért, mert valaki nem arról a helyről tekint az eseményeket, a honnan mi, nem szabad senkit elítélni.

Az ismeret objectiv és subjectiv részből van, a kettőt elválasztani lehetetlenség. Az események az egyéniségen át, ennek a hozzáadásával lesznek tudatossá. Az egyéniség a prizma, az események a fény. A fény megtörik a prizmán és színekre bomolva olyan tulajdonságokat mutat, a miket a prizma előtt nem látunk benne. Hatvany urat csak a prizma, az ember érdekli és azt kutatja, milyen lelki állapot sugallhatott valami művet? De legtöbbször megelégszik azzal a kérdéssel; milyen hatást kelt valami mű az olvasó fogékony lelkében? Ez utóbbi kérdés alkalmával egyéni hangulatán kívül mi sem érdekli. Ha csak ez a kérdés volna helyes, akkor csakugyan fölösleges és haszontalan volna minden philologia-nyelvtannal és reáliákkal egyetemben. Vele szemben a tudós azt kérdezi: milyen volt az a világ, mely a szóban forgó irodalmi emléket teremtette? Hatvany úr kérdése olykor-olykor: milyen volt az író, mikor így meg így látta a világot?

A két kérdés egész külön világot teremt. Az a fölfogás, mely napjainkban nagyon elterjedt, hogy mindenben csak az egyént, az embert vizsgálják, valóságos anthropomániává fokozódik. Így minden művészet lesz, s csak a kedves humorú, skeptikus Anatole France szavai igazak: «A kritika is egy fajtája a regénynek. Elbeszélése azoknak az élményeknek, a melyeken valamely könyv olvasása közben keresztülmentünk, úgy, hogy minden kritikának voltaképen így kellene kezdődnie. «Uraim! Beszélni fogok magamról Goethe, Shakespeare vagy Racine ötletéből.» Nincs objectiv igaz, minden csak subjectiv lyra.

Szerzőnk stílusán is nagyon megérzik Nietzsche-nek hatása. Merész jelzői, itt ott rhapsodikus mondatai, a töredékes szerkezet Nietzsche-örökség.

Ha könyvünk írója és Woepke professor együtt látogatnák meg Rómában a Forum Romanum romjait, Hatvany úr bizonyosan æsthetikai gyönyörűséggel tekintene szét és önkéntelenül kifejezést adna elragadtatásának. Ha pedig a multba szállna képzelete, fölépítené és benépesítené ezeket a romokat gondolatban úgy, a hogy szíve vágya sugallja.

Woepke föltétlenül sajnálkoznék azon, hogy ez a remek alkotás ilyen szálnalmas romokban hever, s okvetlenül reconstruálná azt képzeletében, de nem kénye-kedve szerint, hanem a leghitelesebb források alapján.

Amaz a művész szemével szépnek találja a Forumot, emez a tudós lelkiismeretességével a régít igaznak akarja látni. Ez a két ember más ideálokat kerget és egymást sohasem fogja megsérteni. Legjobb, ha békében hagyják egymást.

A szép és igaz két érték. Egyik sem reális valóság. Csak a gondolkodó alany lelkének állapota, a mely bennünk van és nem a külső világban. S míg a művész a szép érzelmét hajszolja, nem hibáztathatja a tudóst, ki egész életet az igaz kutatásának szenteli. A művész könnyen eléri célját, a tudós verítékkal jut el hozzája.

Ezt nem lett volna szabad Hatvany úrnak elfeledni. Könyvét így is élvezettel olvashatja mindenki, a ki örömmel látja, ha mást ütnek, de senki sem szabadulhat meg olvasás közben attól a kellemetlen érzéstől, hogy ennek a szépért lelkesedő írónak ritkán van igaza. Az olvasó szíve mellette lehet, de az esze ellene van.

AZ OROSZ POLITIKA FŐPROBLÉMÁI.

Az orosz történelem, az orosz-japán háború s az újabb forradalmi mozgalmak előtt, még nem igen csigázta fel a nagy közönség kíváncsiságát; ma azonban érthető módon fordul feléje az érdeklődés. Ujságcikkekben, folyóiratokban, könyvekben hivatott tollú írók veszik bonczolóra Oroszország fejlődését, mely főleg szociológiai szempontból roppant sok tanulságot rejt magában. Tudományos alapon igyekeznek feldolgozni az újabb események történetét, a mihez okvetlenül szükséges a régi Oroszországot ismerni. E hálás munkában az angol történetírók járnak elől; — érdekes ez a körülmény már csak azért is, mert az orosz történelmet eddig meglehetősen elhanyagolták az angol írók s az a néhány könyv, a mi e téren napvilágot látott, nem töltötte be feladatát. A nagy Oroszország kialakulását beszéli el Nisbet Bain könyve, mely nem rég jelent meg *Az első Romanovok*-ról. Több bonyolult kérdéssel kellett a szerzőnek megküzdeni. Főlkutatott nemcsak orosz és lengyel, hanem különféle skandináv forrásokat is és olyan tömeges, egyszersmind pedig új adatokat gyűjtött össze, hogy annyival csak kevés más író jeleskedhetik. Ez a nagy tájékozottsága aztán megengedi neki azt is, hogy kitérjen a XVII. századbeli Oroszországnak társadalmi állapotaira, politikai kérdéseire, egyszóval olyan körülményekre, melyeket itt önálló és érdekes világitásban ismerhetünk meg, a hivatott történetíró elmélyedő szeretetével, lehetőleg elevenen és élethűen rajzolva azoknak alakjait, a kiknek az élénk táruló gazdag látványosságban főszerep jut. Mert az a plutarchosi szempont, melyet nagy emberek életrajzában még mindig követ a történetírás, bizonyára hívebben illik Oroszországra, mint Európa bármely más államára, legföljebb Törökországot véve ki. Ez nyilván a Bain nézete is, mert azt mondja: «Oroszország mindent a csároknak köszön, jólétét, nagyságát, igazi

existenciáját.» Igaz, teszi hozzá, hogy a csárok sok visszaélést követtek el, ám a pártatlan kritikának el kell ismerni, hogy a Romanovok, százados pályafutásuk alatt, nagyobb lelkiismerettel s egészben véve eredményesebben töltötték be hivatásukat, mint Európának bármely dynastiája. Ha napjaink eseményeire gondolunk, ezt az állítást kissé merésznek találhatjuk, hiszen — mondják — a czárság a politikai fölbomlás lejtőjére jutott; de a Bain történeti képeit olvasva, az ő adatai után már aligha veszszük szavait olyan különczöknek, mint eleinte láttuk.

Itt természetesen mindenütt a csárok maguk állanak előtérben, de kiegészítik a rajzot más emberek is, a kiknek szintén nagy befolyásuk volt Oroszország jó és rossz napjaiban. Egy-egy kornak, egy-egy tartománynak a típusai ezek akárhányszor.

Mikhájloviics Alexius uralma kiváltképen gazdag ilyen érdekes szereplőkben, a kik közt legnevezetesebb talán Nikon patriarcha. Az ő neve szoros kapcsolatban van az orosz liturgikus könyvek revisiójával, a mi azt a nagy szakadást okozta az orthodox hívőknél. Az ő egyház keze épen most hagyott rajta új nyomot, bár az 1905 április 30-iki ukáz eltörölt némely változtatást. Ez a Nikon nagyon intelligens, de főnhéjázó és zsurnoki hajlamú ember volt. Nagyravágyása okozta a bukását is, bár a nemes és fenkölt lelkű Alexius mindig elnézően bánt vele. Ritka módon becses az a fejezet, mely ezt a pályafutást leírja, s melyben még megtaláljuk Nikon ellenlábásának, a stoicus Avakkum protópópának remek arczképét is. Nikont száműzték Pusztoszerszkbe (a Pecsora mellett), a honnan 1681-ben levelet írt az új czárnak, III. Feodornak, elmondva, hogy a Megváltó kinyilatkozta neki, hogy Alexius czár elkárhozott. Ezért a levélért Nikont megégették — olvassuk nem kis meglepetéssel.

Nikon reformatori buzgalma az egyházi ügyekben megtalálta párját a politikai és társadalmi téren, Morozov Boris, Ordvin-Nascokin és Matvejejev Ártámon működésében; e három ritka ügyes ember egymásután foglalta el a főhelyet a czári tanácsosok sorában. Alexius nem volt szilárd jellemű ember, de ahhoz kitűnően értett, hogy fölismerje és kiválaszsa a nagy férfiakat; ez valóban királyi adomány volt nála. Mikor Morozovot a pszkovi és novgorodi lázadások miatt egy időre száműzték, helyét Ordvin-Nascokin foglalta el: amaz bojár, emez homályos származású ember, a milyenek azóta is nem egyszer igazgatták Oroszország belügyeit. Nascokin, bár nem bírt hadvezéri tehetséggel, diplo-

mata és államférfi lett. Ő ismerte föl Oroszország nagy értékét a Balti-tenger partjain; és mikor 1661-ben Alexius kénytelen volt békét kötni vagy a svédekkel, a kiktől elvette Livoniát, vagy a lengyelekkel, a kiktől visszahódított néhány régi orosz provinciát, Nascokin azt sürgette, hogy Livoniát kell minden áron megszerezni. Igaz, hogy ez a terve nem sikerült s vagy félszázad múlva megint a svédek lettek a balti partok uraivá. De legnagyobb diplomatai műve volt az andrusszovoi béke megkötése a lengyelekkel 1667-ben, a mivel véget ért a hosszú versengés a két fő szláv hatalom közt s a koczka véglegesen Oroszország javára dőlt el. Alexius uralmának sötét alakjai közül valók Khmelniczki Bogdán és Razin Sztenka kozákok. Amanak, Lengyelország lerombolójának hadi tetteit Sienkiewicz népszerűsítette, *Tűzzel-vassal* című regényében; emez nagy lázadást szított a Volga mellett (1667—1671) s majdnem a tönk szélére juttatta Oroszországot.

Alexius czár kétszer házasodott. Első felesége Miloszlávskaja Mária, a második Narujskina Natália volt, utolsó és legkiválóbb kancellárjának, Mátvjejev Ártámonnak rokona. Ez a czár aránylag fiatalon halt meg, negyvenhat éves korában. Koronáját fia, II. Feodor örökölte, a ki tehetetlen ember volt s hat év múlva meg is halt utód nélkül. Most kitört a harcz az uralomért a Miloszlávskij és a Narujskin családok közt. Egy ügyes, bár nem szokatlan politikai fogással az első lett a győzelem s a moszkoviták asszonyi uralom alá kerültek. Sophia czárné, a ki hét évig regensként kormányozta Oroszországot, unokatestvérei, Iván és Péter nevében, ezidőtájt huszonöt éves volt. Egyik legérdekesebb alakja ő az orosz történelemnek s kedvezőbb körülmények közt II. Katalinnal versenyezhet vala hírnév tekintetében. Csak hogy I. Péter nem volt olyan könnyű helyzetben, mint III. Péter; és Sophia czáricza, miután sikertelenül kísérelte meg, hogy magát proclamáltassa uralkodónak, eltűnt a történelem színpadáról — a Novogyevics kolostor falai közé. Az orosz történetírók véleményei megoszolnak Sophia jellemét illetőleg. Drámai sorsa művészek lelkét is megihlette: Riepin megdöbbenően hű arcképet festett róla, mely a moszkvai Tretyakovszki-gyűjteményben látható s egy szélső fölfogás képviselője, míg a Szolovjev novellája, *A szűz czárnő*, már kedvezőbb világításban mutatja őt be nekünk. „Mint a kik eladták magokat a gonosz-
nak, — írja Bain is, egy kissé merész képpel élve, — egy dara-

big örömét lelhetne volna a világ javaiban, beleértve kedvesét is; ám a pokol várt rá a kolostor árnyékában, gyönyörű pályája végeztével.»

Ha a moszkoviták előítéletei megzavarták is Alexius kancczellárjainak reformtörekvéseit, még nagyobb és keményebb csapás várt rájuk Nagy Péter részéről. A csár, a kit a fölkelések híre 1698-ban visszaszóltott Hollandiából Oroszországba, úgy is eltökélte a teljes szakítást a múlttal s erre kedvező alkalmat szolgáltatott neki a reactionariusok oktalansága. Eltörülte a moszkovita szokásokat, eltörülte a vajdaságot s nyugati mintára polgármestereket, községi gyűléseket hozott be. Hosszú és elkeseredett küzdelem után, melynek vége Svédországnak mint nagyhatalomnak megszűnése lett, Péter az eddigi határokon túl is kiterjesztette uralmát. Élete legtragikusabb epizódjának okát reformatori buzgalmában kereshetjük. Ennek áldozta föl Alexius nagyherceget, a kit saját szavai szerint kivágott a nemzet testéből, mint egy ráksebet. Bain részletesen elbeszéli ezt a sötét történetet, a trónörökös szenvedését és halálát: Péter, úgymond, birodalma alapját a saját fia vérével cementezte be. A trónöröklés kérdését 1724-ben úgy intézte el a csár — minden tekintet nélkül alattvalóinak érzelmeire, a mi egész életét jellemezte — hogy utóda majd özvegye, Katalin legyen. Májusban ünnepélyesen meg is koronázták Katalint a Nagyboldogasszonyról nevezett székesegyházban. De pár hónapra rá újabb rémtettben keresett kielégítést Péter vad lelke. Cselszövással gyanúsította meg Katalint és személyekörűli miniszterét, Mons Vilmost. Katalinnak megkegyelmezett, hanem Mons Vilmost irtózatossá kinok közt kivégeztette, a fejét pedig spirituszba téve, a czárné hálószobájába vitette.

1725 január 27-én halt meg ez a nagy uralkodó, a kinek herculesi munkái és Gargantua-stilű szertelenségei végtére is összetörték hatalmas szervezetét is, nagy fizikai szenvedések közt, teljes tudatában az emberi gyöngeségnek, az égtől bocsánatért, környezetétől feledésért esdekelve.»

«Tulajdonságai — írja Bain, könyvének remek záradékában, — valóban colossalisak voltak. Dúhe cycloni volt s ritkán érte be kegyetlenkedés nélkül; lakomái orgiák voltak, szórakozásai rohamjellegűek. Úgy élt és úgy szeretkezett, mint a régi világ gigasai. Ám ha vérnyomok jelölték is pályáját, nem volt ez az uralkodó se nemes fenkölttség se mély vallásosság híján.

s míg egyfelől borzalmunkat kelti föl, másfelől őszinte bámulatlanságot is megérdemli. Kevés hódító érezte át bensőbbben felelősségét a Mindenható előtt, vagy volt mélyebben meggyőződve arról, hogy ők csak eszközök a jóra az ő kezében. És egy hódító sem volt hívőbb lélekkel türelmes a válságos órákban s oly hálással szerény a diadal óráiban, mint Nagy Péter.»

Nisbet Bain munkáját azzal a tanulással olvastuk, hogy a csárok mindent megtettek Oroszország érdekében: ez a Romanov-hagyomány, az érdeklődés, a jóakarát a nép szellemi és anyagi boldogulása iránt jellemzi a mostani uralkodót is. Ám Oroszországban a legjobban elfoglalt s mégis a legjobban félreértett ember — mint mindig — most is a csár.

A modern Oroszország alakulása is nagy vonásokban ugyanazon eseményeket mutatja fel, a melyek egész történetét jellemezték.

E téren sem oly ritka az angol munkák száma. Perris György Henrik például *Russia in Revolution* című kötetében tanulságos rajzát adta az orosz forradalmi mozgalomnak a hetvenes évektől kezdve napjainkig. A mű magvát egy sor életrajz alkotja, melyekben a liberalismus főképviseelőit ismerjük meg; van aztán még néhány fejezet, az orosz kormányzatról meg az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyairól. Nem mondhatjuk, hogy a szerző valóban ujat nyújt, legalább adatait jobbára másodkézből vette. De az érdeklődést tárgya iránt mindvégig ébren tudja tartani, kivált ott, midőn Szeptnyák, Volchovszki, dr. Soskice, Brojdo Márkus, Koválszkiné és más forradalmárok élet- és jellemrajzát írja meg eleven tollal, akárhányszor hőseit magukat beszélgetve. Csak az a kár, hogy Perris nem törekedett rendszeresen tárgyalni a liberalismus keletkezését és fejlődését Oroszországban. Érezhetően a forradalmárokkal rokonszenvez, a kikben teljességgel megbízik, hanem aztán egyoldaluan is ítél, egyoldaluan a következtetései is. Oroszországot kizárólag a túlzók szempontjából nézi. E vezéremberek némelyike alapos képzettséggel és műveltséggel bír, az igaz, sőt nincs híján a fenkölt hazaszeretetnek sem; ám azért összeesküvők és mindenekelőtt száműzöttek, a kik tehát nem bírálhatják meg elfogulatlanul Oroszország ügyeit. A legtragikusabb pedig az a tény, hogy ezek az emberek, a kik annyi éven át voltak a szabadság apostolai, éppen azoknak az osztályoknak nélkülözték rokonszenvét, a melyekért oly önfeláldozóan küzdöttek. A tömeg

passiv ellenszenve vagy közönye sokkal komolyabb akadály volt propagandájoknak, mint a burocratia meg a rendőrség activ üldözése. A liberalis mozgalom első sorban a művelt felső- és középosztályokra szorítkozott. A vezéremberek nagy többsége a nemességből vagy a bourgeoisiekből került ki. Az igazi terroristák és gyilkosok ritkán voltak parasztok. Csak a legújabb időben nyerte meg a mozgalom bizonyos mértékben a plebszt is, mikor a városi népesség növekedése és a gyárak szaporodása igazi, hatalmas munkásosztályt teremtett. Sokat hallunk az individualista törekvésről, mely azonban csak mostanság ölt nagyobb mérveket; eddig meglehetősen elenyésző volt és nem is volt kellően szabályozva. Napjainkban például, az alkotmányos mozgalom nagyrészt a városi osztályokban terjed, melyek, ha mindjárt hatalmasabbak s aránylag jóval befolyásosabbak a parasztnaknál, mégis csak tizenöt százalékát teszik a népességnek. Perris annyira lelkesül a democratia ügyéért, hogy olykor incorrectségek is enged meg magának, így midőn azt állítja, hogy «a capitalismus nyilt szövetségben áll a polgári és katonai tekintélyekkel». Ellenkezőleg, a gyárosok és nagykereskedők nemcsak elégtelenek a jelen viszonyokkal, hanem legfontosabb tényezői a liberalis értelmiségnek.

Joubert Károly ugyanakkor *The Fall of Tsardom* címmel gyűjtött össze, sajnos, meglehetősen kétes hitelű adatokat s a nagyképűsködés mezébe öltöztetett udvari botrány-krónikákat részint a czári kormány, részint az orosz forradalmi comité működéséről. Ugyanő a szerzője *Russia as it really is* és *The truth about the Tsar* című könyveknek is; és bár amaz hét, emez négy kiadást ért meg már, egyik se tarthat számot botrányhajhászó törekvésénél fogva arra, hogy hű és hiteles korrajznak tekintsük. Még Declé Lionel (*The New Russia*) és Villari Lajos (*Fire and Sword in the Caucasus*) foglalkoztak igen érdemes és komoly munkákban az orosz válsággal.

Egy másik angol könyv: *The Dawn in Russia*, melynek Nevinson a szerzője, teljesen a modern Oroszországba vezet bennünket, — ha nem is a mai, de a tegnapi Oroszországba: az 1905-iki forradalom korszakába, mely az első дума összehívásával folytatódott. E fölkelésnek elejétől végig szemtanúja volt. Élete koczkaztatásával jegyezte föl s részben fényképezte is borzalmas jeleneteit, melyeknek fejezetekre osztott, rendszeres és pragmaticus előadására törekszik. Valószínűleg ez a legkimerítőbb be-

számoló arról a véres eseményről, mely azóta, fájdalom, csak egyik epizódja lett az orosz polgárháborúnak.

A forradalmárok túlkapásai meglehetősen ellenszenvet keltettek ama civilizált népeknél, melyek nem ismerték az orosz kormány eljárását; de az tény, hogy a дума összehívása épen azoknak a férfiaknak (sőt nőknek is) köszönhető, a kik éveken keresztül odaáldoztak mindent a szabadság eszméjéért és azoknak a küzdő szervezeteknek, melyek belátták, hogy a helyzet javítását hiába várják a romlott bürocratiától meg az udvari párttól. Mikor pedig, a forradalmi mozgalom járványként terjedt végesvéig, egész Oroszországban, azok, a kik mint Nevinson is, közvetlen közelből élték át az eseményeket, biztosra vették, hogy az meg is fogja hódítani az ország népességének kilencz-tized részét. Természetesen a vagyonosabb osztályok csak később hallották meg a harci riadót, mert hiszen a dús nem is egykönnyen áldozhat föl mindent egyetlen eszményért. És ha a kormány április helyett januárban tartotta volna meg a választásokat, bizonyosan kevesebb radicalis képviselő került volna be az első dumába.

Egyik jellemző vonása e mozgalomnak, a mit kitünően emel ki Nevinson, az, hogy a küzdelem akkor három párt közt folyt, még pedig úgy, hogy mindig kettő-kettő állt szemben a harmadikkal. Ez a helyzet különösen Lengyelországban s a balti tartományokban, a hol például a lengyel vagy germán földesurak és capitalisták gyűlölete a kormány iránt jóval gyöngébb annál, a melyet a fenyegető socialdemocratia ellen táplálnak. Mert az eloroszosító politika még nem nyomja el nemzetiségi törekvéseiket, legföljebb politikai semlegességre kárhoztatja őket; ellenben az olyan tanok, hogy a föld azé, a ki megműveli, vagy, hogy a munka haszna a termelőt illeti, sokkalta nagyobb veszélyt hordanak magukban annál, mint ha kizárják őket a kormányzásban való részvételből.

A tulajdonképeni Oroszországban a forradalmi párt sokkal szélesebbkörű rokonszenvre talált, mint a messzebb fekvő tartományokban, a birodalom határszélein. Moszkvában mégis a kormány ügyesen számított decemberben a nép túlnyomó tömegének passivitására, mikor — a saját szempontjából bölcsen — úgyszólván rendeletileg vitte ki a forradalmat az utcára, megmutatni akarván ezzel mindenkinek, hogy valójában milyen csekély számuak s milyen gyöngék azok, a kik ideig-óráig a helyzet urainak vélték magokat s ezt akarták elhíttetni az egész

országgal is, — és hogy kiknek állt a hatalmában megakadályozni annak a kuskai vasuti hivatalnoknak kivégzését, a messze Afgánisztán határán.

Ha elolvassuk a «moszkvai napok» részletes leírását, a hol Nevinson bőven számot ad a zendülés elnyomásáról is, csak akkor nyerhetünk némi fogalmat arról, hogy milyen heves volt azoknak a boszúszomja, a kik a Dubazov tengernagy módszere szerint akarták a rendet helyreállítani. A méltatlankodás ki is tört az illusztrált sajtóban, és a «Kibékítés», «Az új korszak», meg az «Azt hiszem, már csöndes...» és hasonló epés kis rajzok maró satiráját nem egykönnyen lehet elfelejteni. Az első közölők, melyet Nevinson könyve homlokára tett, a Kreml vértengerben úszó fehér sánczait és bástyáit ábrázolja, míg alatta az 1905 karácsony kelet az angyalok szózatát — «Béke a földön a jószándékú embereknek» — juttatja eszünkbe, keserű tréfával czélozva azoknak százaira, a kik ezt a karácsonyt halálukkal ünnepelték meg.

Ugyaníly vérengző és kegyetlen módon fojtották el a fölkelést a balti tartományokban, a hol Orlov herczeg tartotta «véres ítélszékét», — ugyanaz az Orlov herczeg, a ki mint tábornok tudvalevőleg nem valami dicső szerepet játszott Liaojannál, sőt az oroszokat egy csatavesztésbe sodorta. Ez volt az úgynevezett «fekete rémuralom»,*) melynek pusztítása bizonyosan hosszabb s irtózatosabb volt, mint a moszkvai reakcióé; mert a fölkelő parasztok nagyobbára lettek voltak s így az orosz kozák kevesebb lelkifurdalással puskázhatta le őket, mint honfitársait. Ezt a népet, csak úgy mint a lengyeleket, csupa lázadóknak tekin-

*) «Fekete» névvel az autocratia védelmezői, a német nagybirtokosok jelölték magukat. Livland 1207 óta, s később Eszt- és Kurlanddal együtt, németektől meghódított, önálló tartomány volt, 1795-ig, a mikor Oroszországgal egyesültek. 1876-ig közös kormányzó alatt álltak és csak 1889-ben rendeltettek alá a csári bírásoknak; ám a német hódítók utódai mindenhatók maradtak ott s mint nagybirtokosok, egy körülbelül 150,000 főnyi igazi hűbérséget alkottak. Ez a hűbér-rendszer a lehető legelnyomóbb volt, mindmáig meghódított tartományoknak tekintette a balti provinciákat: s így nem csoda, ha a forradalom első híreire fölkeltek mindháromban a parasztság, egyrészt a szunnyadó nemzeti érzület hirtelen föllobbanásától készítetve, másrészt hogy boszút álljon a sokáig némán tűrt kegyetlenségéért.

tette, a csár és szent Oroszország ellen. Orlov herczegre egy egész hadosztályt bízta, mely azonban elégtelennek bizonyulván, fölhatalmazták őt, hogy kérjen segílyt a balti flotta tengerészeitől. Valóságos hajtóvadászatot rendeztek az emberekre. A legelső segílykérésre vagy följelentésre, Orlov tengerészei és kozákjai — ezek lovon, azok szánon — ott termettek a helyszínén, sőt, mint a vasutak őrzői, a waggonokat is fölhasználták sürgős szükség esetén. A kínél fegyvert vagy töltényt találtak (pedig e leleményes parasztok maguk is gyártottak töltényeket), az menthetetlenül elveszett. A puskákat elégették, a kunyhókat fölgyújtották, a vétkeseket pedig kihurczolták a legközelebbi mezőre, a hol halomra lődözték őket.

Nevinson számadása a balti földbirtokosok boszújáról nem a legkellemesebb olvasmány. Itt is, miként Szent-Pétervárott, a postás-sztrájk idején, méltán lehetett félni, hogy az alsóbb néposztályok megtanulták a jómóduakat ellenségüknek tekinteni, csak úgy, mint a kormány kiküldötteit. Úgy látszik, hogy Nevinson kissé igazságtalan Witte gróffal szemben, midőn kétségbe vonja a volt miniszterelnök ama kijelentésének őszinteségét, hogy kedvezőtlenek voltak rá az ő lemondását közvetlenül megelőző időben a túlzott reactionarius kísérletek s hogy azokat csakis kényszerhelyzet teremtette. Lehet, hogy Witte nem hitt a népkormányzatban; ám azt sem várhatta, hogy a rendszeres elnyomás végnélkül folytatódjék, hiszen diplomata létére be kellett látnia a helyzet későbbi tarthatatlanságát. Neki csak az volt a balsorsa, hogy sohasem sikerült megnyernie sem a csárnak és tanácsosainak, sem a szabadsághősöknek bizalmát.

Nevinson könyve utolsó fejezetét az első дума megnyitásának szenteli, melynek szintén szemtanúja volt, s melyben maga is Oroszország békés újjáteremtésének utolsó reménységét látja. Azóta, sajnos, újabb s korántsem megnyugtató fordulatok is következtek, melyekről részben Declé említett könyve: *Az új Oroszország*, ad számot, mintegy folytatásul sorakozva Nevinson remek korrajzához. Vele szemben Declé lelkes bámulója Witte grófnak, mint a ki, szerinte, egyedül lett volna hivatva Oroszország megmentésére — és kevésbbé bízik a demokrata alkotmány jövőjében.

Annak a válságnak, melyen most megy keresztül Oroszország, mélyenfekvő történelmi okai vannak, még pedig ezek részben *politikai*, részben *gazdasági* jellegűek. A nehézség már

most ott van, hogy törvényekkel s jó akarattal meg lehet oldani politikai nehézségeket, de gazdasági zavarokat nem. Lehet alkotmányt adni néhány hét alatt, de nem lehet teremteni se gazdagságot se jólétet. Oroszország, 1886 január 1-étől 1906 január 1-éig 10 milliárd 204 millió rubel kölcsönökből vagy rendkívüli bevételekből származó tőkét könyvelt el. Ugyane húsz év alatt elköltött 10 milliárd 415 milliót. Ebből 742 millió jelenti azon földek árát, melyeket az állam a jobbágyság eltörlésekor (1861) megvásárolt a főuraktól, mintegy 2 milliárd 300 millió pedig vasutak építésére fordított. Ma Oroszország vagyonának két főforrása a föld meg a vasutak. A kormánynak volt 1886-ban 3700 kilométer, 1889-ben 8000 kilométer, 1900-ban 35,600 kilométer, ma van 44,000 kilométer vasutja. E hálózat kilométere átlag 90,900 rubelbe (250,000 frank) kerül, a mi elég nagy összeg, az amerikai (150,000 frank) és a francia (380,000 frank) vasutakhoz viszonyítva. A vasutak jövedelme vonalanként változó: a moszkva—nisnij és kurszki vasuton a kiadás 55 százalékkal haladja meg a bevételt, s ez a legalacsonyabb színvonal az egész birodalomban, mert például Szent Pétervár—Varsó és Moszkva—Brest között a forgalom költségei 79 és 81 százalékat emésztik fel a nyers bevételeknek. Végelemzésben ez a 44,000 kilométeres hálózat 65 millió rubelt hoz a kormánynak, mintegy felét annak az összegnek, melybe került és alig 2-12 százalékat a rája felvett 3 milliárd rubel államkölcsönnek, melynek kamata és törlesztése évenként 129 millió.

Szerencsésebb a helyzet a földekkel. A telekterület 1906-ig teljesen behozta az átalakítására több mint félszázad óta fordított két milliárdot. Az 1861-iki felszabadításkor 46 millió hektár nemesi telket bocsátottak rendelkezésére a jobbágyoknak, bizonyos törlesztési feltételek mellett. Azonkívül 1887-ben az állam a saját területéből adott el a parasztnak, hasonló évi törlesztés fejében, mintegy 100 millió hektárt. Így 1904-ben, az orosz-japán háború előtt, a kincstár elkönyvelt 81 millió rubelt: 1907 óta nem kap semmit, mert a parasztnak elengedték a tartozásukat. E műveletekkel párhuzamosan, 1882-ben megalapították a parasztnak, 1886-ban a nemesség földhitelintézetét, melyek kötelevek kibocsátásával biztosítják tőkéjüket.

Az agrárkérdés áll ma központjában az orosz politikai törekvéseknek. A tulajdon válsága volt egyik oka azon anyagi zavaroknak, melyek oly hevesen megrázták a birodalmat. Ha a

történelmet megkérdézzük, beláthatjuk, hogy Oroszország százados tévedéseket fizet most meg keservesen. Míg Amerikában nagykorú polgárok alakítottak államot, míg Franciaországban lakók és állam együtt nőttek fel, együtt fejlődtek s a királyság megszünésekor a *politikai* alattvalók *gazdaságilag* már polgárok voltak, Oroszországban a kormány kénytelen népet alkotni, mert a politikai fejlődés jóval megelőzte (a XVI-ik század végén) a gazdasági fejlődést, sőt ahelyett, hogy amaszt segítette volna, harmadfél századig megbénította. Ezt az elveszett időt kell most behozni, a mi természetesen nem lehetséges egy-két esztendő alatt. És ezt a nagy igazságot látta meg Sztolipin, midőn tavaly deczemberben azt mondta: «Az egyéni tulajdon kifejlesztése a kulcsa az én rendszeremnek.»

Az egyéni tulajdon megteremtésére két eszköze is van az államnak. Egyik, hogy adjon el a parasztnak új földeket; a másik, hogy sajátjául engedje át azt, a mit közösen s osztatlanul bír. Igaz, hogy e két műveletnek — kivált a másodiknak — drága lesz az ára, de jó vezetés mellett biztosan meghozzák a rájuk fordítandó tőkét. Máris vannak parasztnak, a kiknek saját birtokuk van (1905-ben 490,000). Tizenhat év alatt, 1862-től 1877-ig, vásároltak 6.300,000 hektárt; huszonnyolcz év alatt (1878—1905) szereztek 8200 ezeret, vagyis összesen 14 és fél milliót. Ám viszont azt sem lehet várni, hogy a muzsik egyszerre szakítson egy régi szokással: rá kell nevelni, hogy értékelni s felhasználni tudja a földet. Oroszországnak nem is a nyomor a baja, hanem az, hogy még nincs kellő tudatában jóléte tényezőinek.

Nem akarjuk elvitatni az orosz alkotmányának, mint történelmi eseménynek fontosságát, annyival is inkább, mivel ezt a czár jóindulata hozta létre; de az eddigi események azt mutatták, hogy a politikai helyzet megváltoztatásával még nem oldották meg a nagy válságot, az igazit. És az orosz дума csakis akkor fogja méltóan betölteni feladatát, ha lépésről-lépésre, czéltudatosan megvalósítja a kívánatos gazdasági reformokat.

GYÖRI KÁROLY.

ÉRTESÍTŐ.

Bevezetés a philosophiába. Irta dr. Krausz Jakab tanár. I. rész. A philosophia lényege, jelentősége és történeti fejlődése. Budapest, Hornyánszky V. könyvnyomdája, 1907. 172 lap. 8°.

A philosophiai bevezetés eddig hiányzott a magyar irodalomból, pedig az efféle munka nagyon hasznos segédeszköz annak, a ki a philosophia tanulmányozásához akar fogni, mert jelentékenyen megközelíti a philosophiai problémák és philosophiai műkifejezések megértését. Ebből a szempontból hasznos munkára vállalkozott a föntcímzett mű szerzője. Művéből ezúttal csak az I. rész áll előttünk; ezt fogja követni a II-ik (metaphysikai és ismeretelméleti problémákat) és a III-ik (az ethikai és néplélektani problémákat ismertető) rész. Művéről végleges ítéletet majd csak akkor nyilváníthatunk, ha mind a három rész meg fog jelenni. Ez az első rész kedvező véleményt kelt bennünk a mű iránt s szívesen várjuk az egész megjelenést.

Krausz művében, illetőleg annak eddig megjelent I. részében kevesebbet is, többet is nyújt, mint az eddigi — jobbára német — philosophiai bevezetések. Kevesebbet, mert sok olyat mellőz, vagy csak gyéren érint, a mit az eddigi philosophiai bevezetések felőleltek, minő például a philosophia fogalmának, besosztásának, minden egyes philosophiai disciplinának történeti fejlődésében való feltüntetése; e helyett — bizonyára a Wundt példája nyomán — részletesen foglalkozik a philosophiai gondolkodás történeti fejlődésmenetének bemutatásával (a füzet ³ 4-ed részét ez foglalja el). De másfelől előadása, fejtegetései során, megszakítva az előadás nyugodt menetét, minduntalan kitéréseket tesz, olyan kérdések taglalásába bocsátkozik, a melyek ugyan philosophiai jelleműek, de nem tartoznak szorosán a tárgyalat kérdéshez. Ki várná például egy philosophiai bevezetésben

a darwinismus és a socialismus (sociologia, történeti materialismus) részletes ismertetését? Ám ez a 2 kérdés, mint az I. rész 2 utolsó szakasza, kevés híján a felét (98—164. lap) elfoglalja e füzetnek. Mindkét szakasz nagyon érdekes, tartalmas, mély tanulmányt eláruló essay, de kérdés, beletartozik-e e kérdéseknek ily tüzetes ismertetése a philosophiai bevezetésbe. Ha nem rendszeres tájékoztatóra gondolunk, hanem csak philosophiai tanulmányok gyűjteményére, minő például Windelband *Prae-ludien* című műve, akkor természetesen ezek is joggal helyet foglalhatnak e műben; de egy rendszeres kézikönyvben ezek a többi részletek rovására esnek. De egyebütt is minduntalan szeret szerzőnk kitérésekbe bocsátkozni, a melyek mindig érdekesek ugyan, de nem tartoznak mindig szorosan a tárgyhoz; ilyenek például Tolsztoj művészetelméletének, Brunetiére a tudomány csődjéről szóló tételének, a tudományok és művészetek haladása, fejlődése eszméjének, a matematikai módszer alkalmazásának stb. ismertetése.

Szerzőnk eladása, mint említők, mindenütt eleven, vonzó, tartalmas; a fölvetett kérdéseket töviről-hegyire ismeri, a miről a felsorolt gazdag irodalom tanúbizonyságot tesz. Álláspontja a Spencer féle evolutionismus a nélkül, hogy például a sociológiában elfogult lenne Spencer iránt.

Ha egészben véve meghajlunk is a szerző sokoldalú tudása, józan, egészséges felfogása előtt, vannak egyes tételei, állításai, a melyekkel nem érthetünk egyet, illetőleg a melyek — szerintünk — nem híven tükrözik vissza a tényállást. Ilyenek: «Az újkorban a philosophia mereven elzárkózott a többi tudományok fényes eredményei és igazságai elől, a tapasztalásnak teljes lenézésével állította fel a levegőben függő rendszereit; tetőpontját érte el ez az irány a német speculativ philosophiában» (3. l.). A német speculativ philosophiában igen, de azt nem ismerhetjük el, hogy előzőleg is mereven elzárkózott volna az újkori philosophia a többi tudományok fényes eredményei elől; mi, ellenkezőleg úgy tudjuk, hogy az újkori philosophia a XVII—XVIII század tudományos előhaladásával mindenkor a legszorosabb érintkezésben állott. «A skepticismus, mely Aenesidemustól Hume-ig nem hagyott fel soha támadásaival» (8. l.); a skepticismus föllépése történetileg talán nem Aenesidemussal kezdődik. Szerzőnk szerint «a Sokrates előtti philosophia főtárgya a világ eredetének s mibenlétének magyarázata (kosmogonia)» (36. l.);

de azért a sophistákat is ide sorolja, a kik már az anthropologiai problémát állították az előtérbe; nem czélszerűbb-e a sophisták és Sokrates számára, miután az utóbbi is kevésbé illik a nagy philosophiai rendszerek korába, külön korszakot fölvenni? «Roscellinus, a nominalismus első védője és vértanúja» (55. l.); tudomásunk szerint Roscelin nem lett vértanú, a soissenzi zsinat csupán tritheistikus tanai visszavonására kényszerítette. «A protestánsok kiüldözik Descartes-ot a szabad Hollandiából» (59. l.); mi úgy tudjuk, hogy Descartes nem egészen a protestánsok üldözései miatt hagyta ott Hollandiát, mert a tulajdonképeni üldözések után (1640—45) még több évig Hollandiában tartózkodott. Hogy Harnack «a protestantismusból még a keresztség és úrvacsora szentségét is száműzné» (71. l.), erről nincs tudomásunk, *A keresztyénség lényege* című művében (magyar fordítás, 186. l.) erre vonatkozólag a következőket írja: «A reformatio tiltakozott a sakramentarismus ellen. Csak a keresztséget és az úrvacsorát hagyta meg, mint az őskeresztyén egyház berendezéseit, illetőleg mint az Úr alapításait, de olybá óhajtotta azokat tekinteni, mint symbolumokat és ker. ismertetőjegyeket». Ez egy kissé másként hangzik, mint a szerző főntebbi állítása. A Leibniz főművei közül (73. l.) hiányzik a *Nouveaux essais*. «Voltaire, midőn visszatért honába, legegyszerűbben is Newton rendszerét magyarázta a francziáknak» (80. l.); nem egészen, mert a *Lettres philosophiques sur l'Angleterre* 1734-ben jelent meg s csak 4 év múlva, 1738-ban következett *Les élémens de la philosophie de Newton* című műve. «A pietismus, Spener és Breithaupt vezérlete alatt, a megmerevedett orthodox protestantismus ellen száll síkra» (83. l.); a pietismus vezére, Spener mellett, Franke volt; Breithaupt és Lange másodrangú alakok. Reimarusnak *Die Kritik der christlichen Offenbarung* című művét 1774-ben Lessing adta ki *Wolfenbüttler Fragmente* név alatt (84. l.); mi úgy tudjuk, Reimarus művének czíme eredetileg ez volt: *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* s ebből adott ki 7 töredéket (Fragmente) Lessing 1774—78-ban. A Hume rendszerének ismertetéséből hiányzik két lényeges pont. ú. m. a metaphysikai fogalmak visszautasítása s annak kimutatása, hogy az okviszony, substantia fogalmai érzéki benyomások szokás-szerű kapcsolatán (associatio) alapulnak. Hegellel nagyon röviden végez szerzőnk s jelentőségét nem emeli ki eléggé; nem említi, hogy a fejlődés eszméjét ő hozta be a philosophiába. «Ma is

vannak történetírók, a kik a történelmet egyes vezető férfiak művének tekintik, ilyen pl. Lehmann» (136. l.); hát Carlyle?

Dicsérettel kell kiemelnünk, hogy a magyar philosophiai irodalom iránt szerzőnk nagy figyelmet tanúsít, s minden kérdésnél fölemlíti az idevágó magyar műveket.

L—f.

Reicke E., Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. Mit 130 Abbildungen und Beilagen nach den Originalen aus dem fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhundert. Leipzig, (Diederichs) 1906. 144 lap. Ára 5.80 márka.

Németországban Steinhausen tanár vezetése alatt nagyszerű művelődéstörténeti irodalmi vállalat indult meg. Monographiákban dolgozza föl a hihetetlenül gazdag német művelődéstörténet rengeteg tananyagát, s bő illusztrációkkal kíséri annak fontosabb adatait. Az eddigelé megjelent hosszú sorozatból más helyen tavaly a «papot», most Reickt tollából «a tudóst» és pedig a német tudóst mutatjuk be olvasóinknak.

Egy a régebbi német irodalmi kulturát ismertető tájékoztató beosztás után sorra egymásután fejezetekben mutatja könyvünk a szerzetes tudóst s az iskolaszerű bölcselet (scholastika), a humanismus, a reformatio s a harmincz éves háború alatti és utáni korszak tudósának élet- és jellemképét, mígnem abból — de ez már nem tartozik a könyvnek keretébe — a mai értelemben vett s alapos szakszerű tudásával tündöklő német tudós fejlődött ki.

A német kultura őskori classikus és keresztyén eredetű. Az első német tudós Ulfilas, a gót bibliafordító. A skót és angol-szász szerzetesek missiója nyerte meg a germánokat a keresztyén művelődésnek és Nagy Károly udvari iskolája volt Alcuin vezetése mellett annak hatalmas fejlesztője és terjesztője. Ez az «akadémia» valóságos gyűlhelye volt az akkori tudósoknak. Ebből fejlődött ki később az a dicséretreméltó szokás, hogy császárok, királyok és fejedelmek, például az Ottók, I. Miksa, Nagy Frigyes, Károly Ágost és nálunk Mátyás király — költőkkel, tudósokkal és művészekkel vették körül magukat. De Nagy Károly az udvari iskola mellett a papok tudományos képzésére, sőt a vallásos gyakorlati czélzattal a népnevelésre is nagy gondot fordított s a püspöki székhelyeken, nagyobb parochialis helyeken s főleg a

kolostorokban is iskolákat létesített. Így lett a szerzetesből tudós és jó soká a tudós kizárólag a szerzetekből került ki. A tudományos foglalkozás, mint szerzetesi, papi dolog, mögötte állott a nemesek és lovagok hősiesség foglalkozásának. A lovag önmagához méltatlannak tartotta a tudományos foglalkozást, s ezen a felfogáson a keresztyén lovagiasság legfőbb pontja, a keresztes hadjáratok sem változtattak. «Mindenki tudja — jegyzi meg találon a szerző, — hogy ez a felfogás még ma sem tűnt el egészen.» Gondoljunk csak Csokonainak a magyar nemességről szóló jellemfestéseire. A tudomány kizárólag s még a későbbi középkorban is kizárólag a férfiak, névszerint a papok és szerzetesek tiszte maradt, és egy Hroswitha vagy Hildegard apáca ritka kivétel. A tudós szerzetes a középkori német tudós valódi típusa. A kolostori könyvtárban vagy író szobájában másolta a pogány classikus vagy őskeresztyén kéziratokat. El is nevezték «vas librorum»-nak. Legnagyobb önállóságot mutatott még a krónikák írásában, a hol azonban megtörtént, hogy például Ragewin, a német középkornak egyik kiváló történetírója, Josephus műveinek szószerinti szövegével jellemezte Barbarossa Frigyes hős tetteit. A hét szabad művészet tanrendszere és a szentiratok magyarázata volt különben a főfoglalkozása. A tudós szerzetes veszedelme az elvilágiasodás s mégis másrészt a túlzott askesis volt.

Átalakítólag hatott a középkori szerzetesi tudományosságra az iskolaszerű bölcselet, az úgynevezett scholastika. Korábbi követői közül egy Berengar, Lanfrank, Champeaux Vilmos és Abälard voltak a kiválóbbak. Az Olaszországból megindult egyetemi élet natiókra oszlott, s csakis 1348-ban keletkezett Prágában az első német egyetem. A scholastikus theologia művelése volt a középkori szerzetesi tudós főfoglalkozása, s a német Albertus Magnus volt annak «doctor universalisa.» A tudományosan, irodalmilag és pædagógiailag művelt kolduló szerzetesek voltak a középkori tudományosság fáklyavivői a magok compendiumaival és encyklopædiáival; e mellett a helyi történetírásra is fordítottak figyelmet. A prágai egyetemet gyors egymásutánban követte a lipcsei (1409), a greifswaldi (1456), a freiburgi (1457), a trieri (1457), a baseli (1459), az ingolstadti (1472), a tübingai (1477), a mainzi (1477), s valamivel későbbben a wittenbergi (1502) s a frankfurti (1560) a maguk testületi privilegiumaival, s a melyeknek élén a rector s a kancellár különleges állást foglalt el. A középkori egyetemi élet részletes leírása könyvünk egyik legtanulságosabb lapja.

A középkori egyetemi oktatás a hagyományos ismeretanyag előterjesztésében állott, a melynél a tudományos ismeret fejlesztéséről szó sem lehetett. A mélyértelmű bölcseleti theologiai speculatio játszsa itt a főszerepet. Onnan a fogalmakkal való játszás egyoldalú logikai érdeke. Aristoteles a középkori bölcsesség nagymestere a bölcseletben; Hypokrates és Gallenus az orvosi tudományban; a *Corpus Juris* és a *Decretum* a jogtudományban s a biblia és Lombard Péter dogmatikai compendiuma a theológiában. A tudós hagyomány a fődolog, a miért is nem volt Döllinger találó szava szerint historiai szeme a középkori tudósnak. Az egyetem fejlesztette ki a tudósok rendjét, a melynek sok félszegségét és visszaéléseit méltán ostorozza Brant Sebestyén «bolondok» hajója és a «Till Eulenspiegel». Különösen a sok veszekedés, irigység és gyűlölködés volt e kor tudósainak egyik legnagyobb és leggyakoribb baja. A scholastikus tudományanyag megbénította a szellemi szabadságot és bizonyos babonás respectust szült a népben. Az egyetemek tudós fejeinek a legkisebb érintkezésük sem volt a népelettel. Német tudományosságról a középkorban szó sem lehet. Gyenge másolata az a külföldi latin formás tananyagoknak.

A középkori tudományosság képét Németországban is megváltoztatta a classikus humanismus föléledése és a könyvnyomtatás mesterségének feltalálása, mely utóbbinak folyománya a könyvészet megközelítése vala. A humanismus szelleme a német tudományos világot is új és hatalmas áramokkal hatotta át, míg a könyvnyomtatás mestersége az egyes nemzetek szellemi forgalmát indította meg. A humanismus terjesztése körül Németországban I. Miksa császárnak és az olasz Aeneas Sylviusnak, a későbbi II. Pius pápának nagy az érdeme. Már a XV. század közepe táján Vergil, Juvenális és Horátius ó-classikus költészetéről tartanak előadásokat a német egyetemeken, a minek folyománya volt a dialektikai scholastikus tanmód eltünése és Aristoteles hagyományos tantekintélyének megtörése az egyetemi oktatásnál. De a theológiában is a biblia alapnyelveinek alapos ismerete lépett Lombard Péter és más scholastikus compendiumok helyére, s a forrásszerű tanulmány megnyitotta a tudomány világát. E kor egyik érdekes sajátága a verselő «poeta» s a kóborló lantos a maga hiúságával és nagyzási hóbortjával. Legkomolyabb köztük Celtis és Hess Loban, de ezekben is a renaissance-korbeli ember fokozott önérzetének árnyoldala jut kifeje-

zésre. Ezeknek ellenségei s az egyetemi tanszékek örökösei az «*obscuri viri*»-knek csúfolt szerzetesek voltak, a kik bár doctori címet viseltek, nem épen doctusok voltak. A róluk szóló «*epistolákkal*» érte el Németországban, főleg annak erfurti egyetemén a humanismus a maga tetőpontját. Kiváló német humanisták voltak Hutten Ulrik, ez a napi író, pamfletista és politikus egy személyben, és főleg Erasmus, a ki «a német humanismus meg személyesített koronája,» a ki mint tudós és író az egész világ becsülését vonta magára. Voltaire-hez hasonlóan «alkotó erő, sokoldalúság, esprit, gúny és satira egyforma mértékben állott rendelkezésére, de jellembeli fogyatkozásuk is közös tulajdonuk,» a kinek méltó társa volt Pirckheimer, «ez a német birodalmi városi jómódú humanista,» s a kinek hozzá méltó előkelő helye van a német tudósok történetében. A róluk adott élet- és jellemkép könyvünk legmaradandóbb részéhez tartozik.

A humanismus hatása a középkori tudományosságra mindenekelőtt abban van, hogy külsőleg és belsőleg egyaránt világiassá tette azt, a mint már annak eredeti olasz alakja is tele van vallásellenes nézetekkel. Antik naturalista álláspontján teljesen allegorizálta a biblia elbeszéléseit, elodázta a hagyományos iskolaszerű bölcsességet, de egyúttal Paulsen találó szava szerint függetlenítette és nemzetivé tette a tudományos kutatás szellemét főleg a történelemben. Példa rá Skidanus reformáció-kori története. E sokoldalú humanista irány egyik legérdekesebb és legfantasztikusabb alakja Paracelsus, «a kóborló orvos» a maga alchimiájával.

Sajátságos állást foglalt el a humanisszal szemben a reformáció. Bár a kiválóbb humanisták távol állottak e vallásos mozgalomtól, sőt egy Reuchlin vagy Erasmus a hitegység megbontásától még a tudományt is féltette, később mégis szövetségre lépett a humanismus a reformátori theológiával egy Luther s főleg Melanchthon, a praëceptor Germiæ személyében s új oktatási rendszernek vetette meg az alapját az egyetemeken és az iskolákban egyaránt. A későbbi orthodoxiában, főleg az apologetikában és a polemikában újból éledt föl a scholasztia, a melyhez azonban a fegyvert többé nem a középkor Aristotelese, hanem a biblia és az egyháztörténet alapos ismerete szolgáltatta. E kor theologiai vitairódalma, az abban megnyilatkozó betűorthodoxia s az igazhitű tanérdek ólomsúlylyal nehezedett a tudós lelkére s egyrészt sok szinlelésnek és képmutatásnak, másrészt

sok üldöztetésnek nyitott utat, ajtót. E kor tudósainak története tele van az összes vallásfelekezeteknél a martyriumnak egész lánczolatával s nem egy e tudósok közül hazáját, családját, jólétét, szabadságát, sőt még életét is áldozta föl meggyőződéséért. Különösen a lutheranus Formula Concordiæ követelt sok áldozatot.

A humanismus mellett, mely a tudományos műveltséget még a latin nyelv kizárólagos uralmához kötötte, a természet-tudományok terén is megindult a tudományos megismerés új szellemi buzgalma. Az angol Verulámi Bacon inductiv kísérletező módszerének Németországban is voltak lelkes hivei. Egy Kopernikus vagy Kepler új világfelfogású Luther és a római Index tilalma ellenére is hódított, ha mindjárt még e korszakban is a tudósok túlnyomóan papok voltak. Csak itt-ott akadunk egy-egy tudós jogászra, orvosra s könyv és levéltárosra. De e papok nősek voltak, s Luther példáját az egyetemi rectorok, magisterek és tanárok is követték. E korban a tudósok javadal-mazása csekély volt. Wittenbergben az 1536. évi szabályzat szerint a 3 theologiai tanárnak egyenkint 200, a 4 joginak 100—200, a 3 orvosinak 80—150 s a bölcséletieknek egyenként 800—1000 márka volt az évi fizetése. Lipcsében 30—50 márka között változott. Kivételt Wittenbergben csak Luther és Melanchthon képezett, kiknek 1541 óta egyenként 400 márka volt az évi javadal-mazása. Ez mellékjövedelmekre, például magánoktatásra, dissertá-tiók készítésére, sőt még iparra és kereskedésre is szorította — nem kis kárára — a tudóst. Műveik ajánlásával is, «ezzel a finomabb koldulással» pótolták nyomorúságos fizetéseiket. A tudós háza szegény volt. Szegényen nősült, s a coelibatus megszűnése egész tudós nemzedéket nevelt. Ilyen volt például a Calistus és Carpoz tudós családja. Családja és könyvtára volt a büszkesége, míg ruházata a középkoréhoz hasonlóan még szerzetesi volt. Félzségsége, vitatkozó sőt szidalmazó hajlama a megvetés tárgyává tette. Korának bűnében ő is osztozott. Nem ritka esetek a tudósok körében a könyvek elidegenítése s a sok plagizálás, sőt hamisítás. Példa rá Jöcher tudós lexikona.

A 30 éves háború bénítólag hatott Németország gazdasági, socialis és tudós életére egyaránt. Sok gymnasium, sőt egyetem, mint például a heidelbergi és a helmstädti egészen elnéptelenedett. A sok száműzött, így a magyar protestáns tudós lelkészek is, valóságos kóborló életet élt. Több könyvtár, például a heidelbergi ritka kézírataival Róma és a svédek porkolábjainak zsákmánya

lőn. E kor szomorú példája, hogy *inter arma silent musae*. De azért fejlesztőleg is hatott a háború a tudományra. Az eddigi iskolaszerű bölcsességgel szemben a gyakorlatira, névszerint a politikai intézményekre, a földrajzra, matematikára s a mechanikai és technikai művészetekre irányította a figyelmet. Az exact s az úgynevezett államtudományok felé fordult a buzgalom. A XVII. és XVIII. században az eddigi városi polgársággal szemben a fejedelmek voltak a német kultúra harczosai s a francia nemes a typusa. Ez a francia viselet a német tudósra is hatott. Egy Thomasius vagy Leibniz annak kiválóbb typusa a ruházatban is. A hagyományos tantekintélyek elodázásával lassankint az önállóbb kutatás s az észszerű kritika is kezdett hódítani a tudósok körében s egy Puffendorf már a német államjognak is egyengette az útját. A régi humanista ideál is háttérbe szorult s a német nyelv lépett a latin helyére. Thomasius már 1687-ben német nyelvű előadásokat hirdetett a lipcsei egyetemen, sőt Wolff a német bölcséleti műnyelvnek a megalkotója. A görög classicismussal telített új humanismus volt a jelszó, a minek legszebb virága a német classicus költészet. E szabadabb szellemnek tragikus harciosa volt Wolff, a nagyhirű hallei bölcselelő és Leibniz, az universalis polyhistor. «A tudományos kutatás lényegébe való beosztás itt kezdődik» — mondja találón Paulsen, a berlini bölcselelő. S a tudománynak mindinkább tértfoglaló függetlensége az egyes fakultásoknak s ezzel a szakszerű studiumnak önálló kifejlődését vonta maga után. A XVIII. század észszerű világfelfogása a tudomány összes ágait alakította át.

A tudományos eszközök, könyvtárak és gyűjtemények a 30 éves háború után nagyobb mértékben állottak a tudós rendelkezésére, mint azelőtt. De azért most is a gazdag magánkönyvtár a tudós egyetlen büszkesége. Szerzőnk művében azt olvassuk, hogy p. o. Thomasiusnak könyvtára 30 ezer, sőt Löschernek, ennek a nagyhirű vitázó theologusnak a könyvtára 50 ezer kötetből állott. Találón mondja itt a szerző, «hogy a régi papi háznak tudományos foglalkozása intensivebb volt a mainál. (Példa rá nálunk is Bod, Wallasszky s ma Weber Samu). Még a XIX. században is több német tudósnak igen tekintélyes könyvtára volt, de a mai korhoz közelebb érve, az mindinkább ritkább lesz. Egy már nevesebb tanárnak könyvtára nagyobbára ajándékokból áll.»

De növelte korunkban a tudományosságot a sok csillag-

vizsgáló torony, botanikus kert, anatómiai színház és kémiai laboratórium mellett főleg az akkoriban föltünedező tudós társaság, akadémia, folyóirat és tanulmányút. Ezek között kiválik az 1652-ben létesült «Academia Leopoldina-Carolina», a későbbi berlini akadémia, a göttingai tudományos társaság stb., a mi a tudományok művelését és népszerűsítését rendkívül megkönnyítette. E korban a tudós «tele van méltósággal, grandezza-val és bő gyermeki áldással», s degradálása «a sok nemesítés», sőt «tudós dynastia». Külső viselete a paróka és a czopf. Anyagi javadalmazása most is a leggyengébb oldala. Onnan az ő anyagi és szellemi megkötöttsége a diákokkal és a nagy közönséggel, főleg a nagyokkal és hatalmasokkal szemben. Dicséretes kivétel egy Nagy Frigyesnek a tudósokhoz és írókhoz való viszonya s a tudósok sorában azok szellemi függetlenségét tekintve egy Kant, Fichte, Schleiermacher, Steffens, Görres és másoknak fénylő példája. De ez már a XIX-ik századba való s így szerző művének keretén kívül esik. E században már ritkábbak a német tudósok jellembeli fogyatkozásai.

Ime a német tudós élet- és jellemképe a múltban a kultúra szolgálatában. Tanulságos kép, a melyből mi is tanulhatunk. Bárcsak fölmutatná valaki a magyar tudós élet- és jellemképét. Annak is sok tanulságos oldala van s talán fölemelő példákban is gazdagnak mondható. Erre fölhipni a szakavatottak figyelmét volt e könyvismertetés célja és feladata.

Sz. M.

Új magyar könyvek.

Alleram Gyula. Seneca életbölcselete. Pozsony. (Budapest, 1907. Szent István T.) (8-r. 159 l.) 3 K 60 f.

Angyal Dávid. Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 74 l.) 1 K.

Barabás Ábel. Petőfi. Budapest, 1907. Franklin Társ. (8-r. 286 l.) 4 K.

Beöthy Zsolt. A művészetek története. A legrégebb időktől a XIX. század végéig. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából szerkeszti —. II. kötet. Középkor. Irták Csányi Károly, Császár Elemér, Divald Kornél, Herz Miksa bey, Zsámboki Gyula. Budapest, 1907. Lampel Róbert. (4 r. VIII, 604 l.) 16 korona.

Boroviczény Nándor dr. A szociális tevékenység kézikönyve. Egyházhatósági jóváhagyással. Budapest, 1907. Szt. Istv. Társ. (8-r. VII, 400 l.) 4 K 50 f.

Bródy Sándor. Regényalakok. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 2 K 50 f.

Burján Károly. Nietzsche filozófiája. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 35 l.) 1 K.

Dante. A purgatorium. A Divina Commedia második része. Prózába átírta és magyarázta Cs. Papp József. Kolozsvár, 1907. Radics S. (8-r. 195 l.) 3 K.

Déchy Mór. Kaukázus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban. Szerző fényképfelvételei alapján készült 16 réznyomatu táblával, 6 körképpel, 235 szöveggéppel, 5 geológiai szelvénynyel és a kaukázusi magas hegység részletes térképével. Budapest, 1904. Athenaeum. (8-r. XVI, 477 l.) 30 K.

Döntvénytár (Grill-féle). XII. köt. 1905. Főszerkesztő Vavrik Béla dr. Szerkesztik Grecsák Károly és Gyomai Zsigm. dr. A büntetőjogi részt szerkesztette Edvi Illés Károly. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 1024 l.) 15 K.

Erdélyi László dr. Magyarország társadalma a XI. század törvényeiben. Budapest, 1907. Szt. István T. (8-r. 144 l.) 3 K.

Fabó Bertalan dr. A magyar népdal zenei fejlődése. Ezer kottapéldával, számos hasonmással és képpel. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. X, 608 l.) 24 K.

Falcsik Dezső dr. A polgári perjog tankönyve. (Magy. polgári törvénykezelési rendtartás.) Második, javított és a kivételes eljárással kiegészített teljes kiadás. I. kötet. Bevezetés, szervezet és teljes eljárás. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 256 l.) 5 K.

Felszeghy Oszkár. Linczigh János kolozsvári királybíró. (Az «Ujság» pályázatán díjat nyert elbeszélés.) Kolozsvár, 1907. Lepage L. (8-r. 167 l.) 2 K.

Ferenczi Zoltán. Petőfi és a szocializmus. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. kötet. (10. sz.) Budapest, 1907. Akadémia. (8-r. 44 l.) 1 K.

Geöcze Sarolta. Az eladósodott ország. Budapest, 1907. Pátria. (8-r. 47 l.) 50 f.

Janovics Jenő. A magyar dráma irányai. Tanulmány. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. VI, 308 l.) 7 K.

Koldebó Gyula. Az építészet története. III. Uj kor. Budapest, 1907. Nagel O. (8-r. 161 l.) 3 K.

Koerfer István dr. és *Sierbán János.* Gyakorlati tejgazdaság kézikönyve kisgazdák és tejszövetkezetek számára. Budapest, 1907. Pátria. (8-r. 174 l.) 2 K.

Kovács Gábor dr. A szocializmus. (Tudományos zsebkönyvtár 201—203. sz.) Budapest, Budapest, 1907. Stampfel K. (8 r. 231 l.) 1 K 80 f.

Kovács Imre. A gyapjú minősítése. Budapest, 1908. Pátria (8-r. 123 l.) 3 K 50 f.

Kovács Sándor. Prolegomena a zene fejlődéstani történetének. A modern formák fejlődéstanának vázlata. Budapest, 1907. Deutsch Zs. (8-r. 105 l.)

Magyar (Bessenyei) Gyula. A gerleszegi küzdelem. Regény. Budapest, 1907. Pátria. (8-r. 101 l.) 1 K.

Márkus Dezső dr. Felső bíróságaink elvi határozatai. A m. kir. Curia és a kir. ítélőtáblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. XVI. köt. 1908. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 1024 l.) 15 K.

Pauler Ákos. Az ethikai megismerés természete. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. VII, 325 l.) 4 K.

Perger Kálmán dr. Községi közlekedési (viczinális), közdülő, közúti és községi közmunkaügyi igazgatás. Nagyszombat, 1907. Horovitz A. (8-r. 353 l.) 7 K.

Perjogi lexikonok gyűjteménye. I. köt. Dénes Aladár. Tárnyalási vademecum. A polgári per szabályainak lexikona, különös tekintettel az 1907. XVII. t.-cz.-re. Esztergom, 1907. Hungaria. (16 r. XV, 325 l.) 7 K.

Plósz Béla dr. Részletes sebészet. I. rész. A fej és nyak betegségei. (Állatorvosi kézi könyvtár. XII. köt.) Budapest, 1907. Pátria. (8 r. 288 l.) 6 K.

Pösa Lajos munkái. IV. kötet. Arany ládika. I. Tartalma: Hazafias versek. Imádságok. Köszöntők. Ábéczé. V. köt. Arany ládika II. Tartalma: Mindenféle vers. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 268, 244 l.) Egy kötet 4 K 50 f.

Vas Gereben összes munkái. Gyulai László és Neogrády Antal rajzaival. Budapest, 1908. Franklin T. (8 r.) VI. kötet. Garasos arisztokrácia és hat elbeszélés. Harmadik kiadás. (444 l.) 4 K. — XII. kötet. Parlagi képek. (1851.) Tormagy kerek. (1865.) Harmadik kiadás. Góró Lajos rajzaival. (371 l.) 4 K.

Wilde Oszkár válogatott művei. Bevezette Kelen Ferencz dr. Az emberi lélek és a szocializmus. De Profundis. A boldog királyfi. A csalogány és a rózsa. Aforizmák. Budapest, 1908. Athenaeum. (8-r. XIX, 166 l.) 2 K 50 f.

AZ ÖRÖK BÉKE.

Az örök békét újabban pacifismusnak szeretik nevezni. A pacifismus barbár kérésű szó és magyarul békeszeretetet jelent, vagy pedig, őszintébb fordításban, a háborútól való félelmet. De első sorban azt a mozgalmat jelenti, mely a hadsereg leszerelésére törekszik. A leszerelés ügye szerepelt a hágai béke-conferenciákon és megvan a D'Estournelles de Constant-féle nemzetközi békeszövetség programmjában is. A külügyminisztérium jelentése az 1907-ben tartott második hágai béke-conferenciáról épen most jelent meg. Főleg e lilaszínű könyv anyagából merítem és anyagához fűzöm majd hozzá megjegyzéseimet.*)

A socialdemokráciának szintén jelszava a pacifismus. A nemzetközi socialista congressusok már számos határozatot hoztak a háború és a hadsereg ellen. Az 1907-iki stuttgarti congressus újra kimondta azt, hogy «a munkásosztály, a melynek kiváltképen kell szolgáltatni a katonákat és leginkább meghozni az anyagi áldozatokat, természetes ellensége a háborúnak, a mely ellenkezik a munkásosztály céljával: a socialistikus alapon nyugvó oly gazdasági rend megteremtésével, a mely megvalósítja a népek solidaritását. A socialdemocrazia ezért a munkásosztályok és különösen azok parlamenti képviselőinek kötelességéül tekinti, hogy megbélyegezván a polgári társadalom osztályjellegét és a nemzeti ellentétek fentartásának indító okait, teljes erejükkel küzdjenek a vizen és szárazon történő fegyverkezések ellen és az erre szolgáló eszközöket tagadják meg.» A második hágai béke-conferencia azonban beírta egy elvszerű

*) A második hágai béke-conferencia 1907-ben. Wien, 1908. A cs. és kir. udvari és állami nyomda nyomása. Továbbá E. Faguet: *Le Pacifisme*. Paris, 1908. — F. Brunetière: *Le Montonge du Pacifisme* (Questions actuelles, 1907.)

kijelentéssel, melyet így szövegeztek meg: «A második béke-értekezlet az 1899 évben megtartott értekezlet által a hadügyi terhek csökkentésére nézve elfogadott határozatot megerősíti és arra való tekintettel, hogy ezek a terhek a mondott évtől fogva majdnem valamennyi országban tetemesen megnövekedtek, az értekezlet felette kívánatosnak tartja, hogy a kormányok e kérdéseknek komoly tanulmányozásába ismét belefogjanak.»

Igy a pacifisták egyuttal antimilitaristák is, illetve részleges antimilitaristák, mert némelyek csak a hadsereg létszámának és a hadi budgetnek csökkentését követelik. A pacifisták így gondolkoznak: Mindenféle háború kegyetlenség vagy vétek, mert mindnyájan Isten gyermekei vagyunk, vagy pedig egy oly fajnak egyedei, mely nyilvánvalóan azért alakult ki, hogy birtokába vegye és benépesítse a földet és ne marakodjék egymással a föld birtoklása miatt, míg ez elég széles arra, hogy az embereket táplálhassa. Mindenféle háború egy-egy módja a fosztogatásnak és fegyveres kézzel végbemenő rablás, melyet se igazolni, se menteni nem lehet. Minthogy az emberiség képesnek vagy hivatottnak tekintheti magát arra, hogy fenmaradjon, növekedjék és fejlődjék: mindenféle háború gyászos öngyilkossági kísérlet, ha nem pusztul is ki vele az emberiség. Mindenféle háború tiszta örület, a népek örültsége: igazi barbárság, egy gyalázatos múlt maradványa, valóságos emberevés; egyáltalában olyasvalami, a melynél nem gondolhatunk szüindianabb vagy új-caledoniaibb dolgot, kivéve természetesen a belső háborút, a polgárháborút, az osztályharcot, melynek «borzalmi» iránt a pacifisták és főleg az antimilitaristák gyengéd elnézést tanusítanak.

Habár akkor, a mikor osztályharczról van szó, nem kell mindjárt utczai torlaszokra, dynamitra és petroleumra gondolnunk, hanem arra a szívós, makacs és állandó küzdelemre, melyet a proletár osztályok a maguk érdekében, a többi társadalmi osztályok ellen, mindenféle eszközzel folytatnak: mégis az osztályharcokban, mint *ultimo ratio* már sokszor szerepelt a petroleum, a dynamit és az utczai torlasz. Az antimilitaristák és pacifisták ellenmondásba keverednek önmagukkal, mikor egyfelől elítélik a háborút, másfelől pedig társadalmi osztálykülönbségekre utalva, állandó osztályhar-

czot folytatnak. A háborúnak egyik oka a nemzetek közti ellentét; vajon az osztályellentétek nem vezethetnek épen úgy háborúra, mint a nemzeti ellentétek?

A pacifismusnak külföldön nagy irodalma van. Az egész mozgalmat néhány évvel ezelőtt Brunetiére támadta meg a leghevesebben, egy maró gúnynyal megírt cikkében, mely akkor általános figyelmet és bizonyos körökben fölháborodást keltett. Azok, a kik jelszavakkal szeretnek gondolkozni, mindig nehezen viselték el Brunetiére logikájának kardesapásait.

I.

A pacifismust abban az értelemben, hogy a háború teljesen eltűnjék a földből, az ó-kor nem ismerte. Sok embert találunk ugyan, a kik a háborút nem szerették, sőt azt óhajtották, hogy egyáltalában ne legyen háború a földön, de a háború megszüntetésének eszközeiről sejtelmük sem volt. A rómaiak akarták ugyan az általános békét — hogy ne akarták volna — de úgy hogy állandóan érvényesítették a *Si vis parem, para bellum* elvét.

A háború gyökere az emberi természetben van. Az ember alapjában véve nem *tímadó* természetű ugyan, hanem csak nyugtalan és bizalmatlan. Így véli ezt Faguet, a ki szintén könyvet írt a pacifismusról, de véleménye úgy hat ránk, mintha engedményeket akarna tenni annak az elméletnek, hogy az ember alapjában ártatlan és békeszerető. Brunetiére mást mond. Mint mindig, úgy itt is eljut gondolatainak és megfigyeléseinek legvégső következményeig és habozás nélkül kimondja, hogy az ember alaptermészeténél fogva vad, durva és kegyetlen. Mint a hogy a primitív emberrel szemben a környező természet ellenséges magatartást tanusított, úgy a primitív ember is mindig természetes ellensége volt embertársának. Faguet azonban azt hiszi, hogy az ember nem keresi az ellenséget, de mint-hogy mégis mindenütt ellenséget lát, bizalmatlanná lesz és bizalmatlanságában annyira megy, hogy vélt ellenségei ellen nem győz elég óvintézkedést tenni. Ennek az okoskodásnak a főtétele így szól: «Ez az ember nem úgy gondolkozik, mint én.»

— Hát tesz ez valamit? — szól a bölcs.

— De ha nem úgy gondolkozik, mint én, akkor épen olyan ellenségem, mintha más nyelvet beszélne vagy más nemzetiségű volna.

— Miért?

— Mert mindenféle különbség gyűlöletet szül, s ha ő látja, hogy másképen gondolkozom mint ő, gyűlöl engem és meg fog támadni.

— Miért gyűlölné önt?

— Mert ha látom, hogy ő másképen gondolkozik, én magam gyűlölöm őt.

Keserves *circulus vitiosus* ez, mely közvetlenül az embernek embertársa iránt érzett bizalmatlanságából fakad. Ennek a bizalmatlanságnak fő forrása tehát a primitív ember nyugtalansága, melyet ismét a környező természetből származó közvetlen veszélyek hoztak létre.

A vallásháborúkat is megmagyarázza ez a fictiv párbeszéd. Hisz a vallás arra törekszik, hogy az ember természetes vadságát féken tartsa, de a vallásbeli különbségek megannyi forrásai a nyugtalanságnak, a nyugtalanság pedig mindig háborút hoz létre.

Az újkori írók közül igen érdekesek Kantnak gondolatai az örök békéről. Kant, még nagyon fiatalon és úgy látszik, Rousseau hatása alatt, megállapítja, hogy minden társadalom szerződésen alapul, de az egyes társadalmak közt semmiféle szerződés sincs. Ennélfogva a valóságban nincs semmiféle nemzetközi jog, hanem ez csak jelszó, melyet száműzni kellene a politikából.

Nemzetközi jog nincs, de lennie kellene, mert a társadalmak úgy állnak egymással szemben, mint a hogy az egyes emberek álltak szemben egymással, mielőtt társadalmakba tömörültek. Meg kell tehát állapítani a társadalmak közti szerződést, mint a hogy már meg van állapítva a társadalmi szerződés. A mint az egyes emberek le tudtak mondani anarchikus szabadságukról, úgy az államok is lemondhatnak róla; bizonyos korlátozó törvényeknek vethetik alá magukat és megalkothatják a «nemzetek államát», mely

észrevétlenül magába fogná olvasztani a föld összes népeit. Ezt a «nemzetek államát» követeli Kant és egyedül ezt tekinti az örök béke megoldásának. Kétségtelen, hogy más megoldás egyáltalában nincs is mindaddig, míg ily értelemben az összes népek nem szövetkeznek vagy egyetlen nép igáját föl nem veszik; míg tehát vagy egyetértés, vagy kényszer útján nem jutnak oda, hogy egyetlen államot alkossanak. Egyébiránt Kant a háborút szükséges, sőt nagyon is szükséges rossznak tartja és abba a kategóriába sorozza, a hova már más oly dolgokat is elhelyezett, melyeket szükséges rossznak tekint. Minden háború a többi szükséges rossztól különbözik abban, hogy szükségessége folyton fogy, de soha sem fog megszűnni. Mikor az ember kivívta magának szabadságát, életét sok ily szükséges rosszal megterhelte. (Ezt már Rousseau egész világosan látta.) Ilyenek: a fárasztó munka, a verseny, a versengés, a harcz és háború. Kétségtelen, hogy mint minden rosszban, ezekben is van valami jó, mely folyton növekszik.

A háborúnak is van jó oldala. A háború ugyanis olyan eszköz, melynek segítségével az ember megmenekülhet a pangás és elsenyvedés állapotából. Meg kell vallani, hogy a legnagyobb bajokat, melyek a polgárosult népeket nyomják, a háborúk hozták létre, és pedig nem annyira az elmúlt vagy a mai háborúk, mint azok a szakadatlan és folyton növekvő előkészületek, melyeket a jövő háborúk ellen teszünk. De volna-e az egyes államokon belül cultura, meg volna-e a gyülekezés és egyesülés szabadsága és az a csekély egyéni szabadság, melyet törvények korlátoznak ugyan, de a mely mégis megvan: ha a mindig fenyegető háború nem kényszerítené az államfőket, hogy alattvalóikat megbecsüljék és kedvükben járjanak? Csak gondoljunk Kínára, melyet földrajzi helyzete nem biztosít ugyan végképen váratlan támadások ellen, de a hol az állam elszigeteltségénél fogva, semmiféle szabadság nincs (és a hol — ezt is hozzá tehetné volna Kant — semmit sem törődnek a cultura fejlesztésével). A culturának azon a fokán tehát, melyen az emberiség ma van, a háború nélkülözhetetlen eszköz arra, hogy ezt a culturát még tovább fejlesszük. Csak egy teljesen befejezett cultura után (mely Isten tudja, mikor következik be), válhatik hasznunkra az örök béke. Sőt

az örök béke is csak egy teljesen befejezett, tökéletes cultura esetén fog bekövetkezni.

Kant eszméi közt látszatra sok az ellenmondás. Próbáljuk meg összeegyeztetni őket, hátha mégis összeférnek. A háború szükséges rossz ugyan, de sok jónak feltétele, mint a hogy általában, a cultura mai fokán, sok jó dolognak megvan a maga rossz oldala. Háború mindig lesz és nem is lehet azt kívánni, hogy végképen megszűnjék. De az emberiség fejlődése épen abban áll, hogy határozottan csökkenti minden oly rossznak szükségességét, melynek jó oldala is van. A háború esélyeit igen szűk térre lehet korlátozni. Sőt ezek az esélyek egyetlen egy esélylyé zsugorodhatnak össze, tudniillik a háborútól való félelemmé, vagy a háború lehetőségének eszméjévé.

A francia forradalom alatt a köz-szellem harczias volt, de azért ekkor is akadtak pacifisták. Mikor 1790 májusában fölvetették a háború és béke jogának kérdését és vitát indítottak arról, hogy egy szabad nemzetben kinek van joga háborút üzeni, sok szó esett magáról a háborúról általában és ekkor a pacifisták is hallatták véleményüket. Néhanyan azt vitatták, hogy csak a védekező háború jogosult; valaki azt hajtogatta, hogy a háború végképen meg fog szűnni, ha az összes nemzetek szabadok lesznek; Robespierre rámutatott arra, hogy a háború következtében beálló megoszlás mekkora veszélyt hoz a szabadságra; D'Aiguillon herczeg pedig elkiáltotta a hatalmára féltékeny demokracia jelszavát, mint Hanno Carthagóban: «Egy győzelmes király nagy veszély a szabadságra!»

A nemzetgyűlés szelleme nem volt épen nemzetközi, de valami nagyon hazafias sem volt. Mikor Cazalès kiméletlenül megtámadta a modern philosophusok ötleteit és kijelentette, hogy a támadó háború is igazságos és a hazaszeretetet magásztalva azt mondta, hogy egyetlen honfitársának vére drágább neki, mint a föld minden népeé: a nemzetgyűlés irtózatos lármával tiltakozott és Cazalèsnek el kellett hallgatnia. Mirabeau, a ki mint mindig, most is megtalálta a helyzet kulcsát, mely a mai helyzetnek is kulcsa és még sokaig az marad, így szólt: «Kérdezem, hogy a miért megváltoztattuk politikai rendszerünket, kényszeríthetünk-e másokat arra, hogy ők is megváltoztassák a magukét?»

Mindaddig, a míg ez el nem következik, az örök béke álom marad, még pedig veszélyes álom, ha Franciaországot arra kényszeríti, hogy lefegyverkezzék a fölfegyverkezett Európa előtt.»

A francia forradalom későbbi fölvonásaiban a francia köz-szellem már harcias volt. A francziák egy része ugyan azt hitte, hogy Franciaország csak védekezik. Most is azt hiszi igen sok pacifista, hogy a forradalmi Franciaország nem hazafiságból keveredett háborúba Európával. A hazafiság csak kísérő jelenség volt s az összes nagy háborúk azokért az eszményekért folytak, melyeket a francia forradalom valósított meg. Ez egy harcias német socialistának, Robert Michelsnek véleménye, a ki minden áron ily nemes ethikai mozzanatokot olvas ki azokból a háborúkból, melyek osztályharczokból fejlődtek. Jászi Oszkár egy igen érdekes cikkében is azt olvasom, hogy «nemzeti irány akkor annyit jelentett, mint minden particularismus romjain, egységbe, közös műveltségbe, közös törekvésbe, közös eszményekbe egyesíteni egy állam egész népét; jelentett annyit, mint a törvény előtti egyenlőség alapján, a társadalom minden egyes polgárának szabad erőkifejtése alapján létrehozni, egy állam területén belül, az egész nemzetre a jólét, a műveltség, a boldogság lehető legnagyobb fokát». Ezeket az eszményeket védtek meg a sansculotte-hadseregek, s mint-hogy ezek az eszmények véletlenül összeestek a francia haza fogalmával, megvédték egyuttal a francia hazát is.

Ámde mindenféle nemzeti, sőt imperialista iránynak jelszó-raktárában szerepelnek efféle cultur-eszmények. A háborúskodó nemzetek egyáltalában igen leleményesek az érvek és ellenérvek kitalálásában. Azt hiszem, hogy a sansculotte-hadsereg mindenre inkább gondolt, mint arra, hogy cultur-eszményeket védelmez. Védte azokat az új népretegeket, melyek Franciaország sorsának intézését kezükbe vették; védte az újjászületett Franciaországot: Franciaország területét, népét és intézményeit, a francia nemzet becsületét. Mint minden háború, ez is részben osztályérdekek szolgálatában állt, még pedig a féltékeny, sőt féktelenül féltékeny democratia érdekeinek szolgálatában. Így fogva fel a dolgot, nem kell csodálkoznunk azon, hogy e háborúk, melyek eleinte védekező természetűek voltak, támadókká vál-

tak, mert támadókká kellett válniok. A forradalom vezérei csak folytatják a francia monarchia hagyományait és újra fölkapják az összes francia nyelvű népeken uralkodó Franciaország eszméjét; fölkapják és megvalósítják azoknak az új erőforrásoknak segítségével, melyeket a nagy forradalmi megrázkódtatás rendelkezésükre bocsátott.

Voltak végül olyanok is, a kik meg voltak győződve arról, hogy a francia monarchia eszméje már meghaladott álláspont. Ezeknek agyában született meg a francia imperialismus eszméje. A francziák ugyanis, a forradalom útján, a világ legelső és legkiválóbb népe lettek. Meg fogják tehát hódítani Európát szellemi és erkölcsi fölényök jogán; meghódítják, hogy békét és szabadságot biztosítsanak neki, hogy megbuktassanak minden zsarnokot s hogy Európát köztársaságivá, demokratikussá és egész Európa népeit egyenlőkké tegyék Franciaország főhatósága alatt.

II.

A háború mindig a hazafiságtól táplálkozik, illetőleg azokból az érdekekből, melyeket hazafiság néven foglalunk össze. A népek általában nem azért hazafiasak, hogy hazafiasak legyenek, hanem mert érdekük a hazafiság. A háborut az úgynevezett hazafias érdekek sérelme vagy túlzása szüli. Ezek többnyire gazdasági és osztályérdekek, melyek azonosak a nagy tőke érdekeivel; vagy pedig dynastikus érdekek, melyek első sorban hatalmi érdekek, de egy kis dialektikával belőlük is ki lehet elemezni a capitalista hátteret. A jelenkor legdühösebb békebarátai, a socialisták rendkívül ügyesek az efféle elemzésekben. Kétségtelen, hogy például a németek nagyhatalmi lázát a német nagytőke táplálja, vagy hogy Angolországra nézve politikai helyzete azért életkérdés, mert az angol nagykereskedelem érdekei kapcsolódnak hozzá. Sőt a német imperialismus a *Zollvereine*ből, tehát egy teljesen gazdasági jellegű szövetségből fejlődött. Ausztria-Magyarország vagy Oroszország nagyhatalmi állása viszont dynastikus érdek. A pacifisták, főleg a socialis hitvalláson lévő pacifisták, a capitalista és dynastikus érdekek megszűnésétől várják a háború megszűnését is.

De van-e egyáltalában hazafiság? S ha van, igazán a hazafiság érdeke-e a háború?

Socialista felfogás szerint nincs hazafiság oly értelemben, mint a hogy a közélet hiszi. Nem hazafiság se a chauvinismus, se a jingoismus, de az imperialismus se az. A socialisták elítélnék minden elvszerű nagyhatalmi hóbortot és nemzeti gögöt; megtámadnak minden terjeszkedési vágyat, minden gyarmatosító politikát. Mindezeknek eredménye a hadsereg és a háború. Ezt a hazafiságot állami hazafiságnak, hivatalos hazafiságnak, háborútermelő hazafiságnak, vérengző hazafiságnak tartják. A socialisták külön szótára az ilyen hazafiságra ezt a kifejezést ajánlja: uszítás.

A chauvinismushoz vagy jingoismushoz hasonló félszegségekhez természetesen a hazafiságnak semmi köze sincsen. Ezek közönséges lelki betegségek, a nemzetek legénykedései, és semmi komoly alapjuk sincs. Ha a francziák 1870-ben kevésbé lettek volna chauvinisták, ma nem kellene a sedani csatavesztésnek gazdasági és politikai következményei miatt siránkozniok. Elzász-Lotharingiával elveszett szövő- és fonóiparuk és a francia *gloire* közönséges nyárspolgári önéretté zsugorodott össze.

De hát az imperialismus? A mai nagyhatalmakat csupa hazafias jelszavak alakították ki. A jelszavak eszközei a kényszer, a dynastiák házasságai és főleg a háborúk voltak. Nem az egyes országok földrajzi helyzete, nem a nép származásának egysége, nem a művelt népek műveltségterjesztő vágya alkotta meg a mai államokat. Hisz Mária Terézia és II. József a műveltség nevében nyelvétől és már meglévő műveltségétől akarták megfosztani Magyarországot. Olaszországot kivéve egy állam sem a földrajzi egység szerint alakult ki. A közös származás jelszavára vonultak ki 1864-ben Németországból a német csapatok: meg akarták szabadítani a Slezvig-Holsteinban dán uralom alatt nyögő testvéreiket. Diadalmasan, de elvüket megtagadva tértek vissza, mert nemcsak felszabadító munkájukat hajtották végre, hanem a dánokból lakott Flensburgot és Apenradét is magukhoz vették ráadásul. 1864 előtt nem volt német irredenta Dániában; 1864 óta azonban van dán irredenta Németországban. Ennyi volt az eredmény a nagy hazafias felbuzdulásból.

Azután mennyi ellenmondáshoz vezet az imperialis-

mus! Csak egy példát: a casseli alattvaló 1866 előtt hessen-nagyhercezségi alattvaló volt. Ha Poroszországhoz vonzódott, joggal nevezhették hazátlan bitangnak. Ha pedig porosz-barát érzelmeinek nyomatékosabban adott volna kifejezést, mint hazaárulót börtönbe zárták volna. 1866 óta azonban, mióta a fegyveres hatalom szétzúzta a hesseni nagyhercezséget és Hessen-Casselt porosz tartományyá tette, megfordult a dolog: most a porosz hazafiság vált kötelezővé és a hesseni hazafiság hazaárulássá.

E példát egy élénken írt német röpiratból merítettem, melynek szerzője hesseni származású. Hogy a hazafiság fogalma egyszerre mily tág és mily szűk lehet, épen ez a röpirat bizonyítja. Szerzője mindvégig a hazafiság ellen harcol, minden elképzelhető érvel, s csak mikor röpiratát elolvastuk, fedezzük fel érveinek titkos hátterét: hogy ez az úr voltaképen egy lelkes hesseni hazafi, a kinek nem tetszik a német imperialismus s a hazafiatlanság ürügye alatt a német birodalmi hazafiságot csúfolja ki. S így vagyunk a német pacifista, antimilitarista és antipatriota irodalom egy részével: a régi német államok titkos hazafisága és a porosz erőszak gyűlölete él bennük.

A haza fogalmához bizonyára sokféle érdek fűződik; fűződnek hozzá gazdasági érdekek is, a mi természetes, mert az emberiségnek eddig még nem sikerült a termelést más egységekbe összpontosítani, mint egy-egy állam kereteibe. Minthogy pedig az államok azok a legnagyobb egységek, melyekben a termelés végbe megy: valamennyi állam mint természetes vetélytárs áll egymással szemben s ha semmiféle hódító szándékaik nincsenek is, féltékenyen vigyáznak arra, hogy az egyiknek hatáskörét a másik meg ne sértse. Viszont azok az osztályok, melyeknek leginkább érdeke a hazafiság, követnek el sokszor hazafiatlan dolgokat is: mikor például a munkaadók olcsó idegen munkásokat alkalmaznak a drágább hazai munkások helyett. A nagy üzemek szívesen keresnek maguknak piacot külföldön; sőt a németek olcsóbban adják árúczikkeiket külföldön, mint otthon. A Krupp- vagy Stumm-féle ágyúgyárak vizán szállítottak ágyukat Haiti köztársasági elnökének és

a khinai anyacsászárnénak. Mikor néhány évvel ezelőtt a híres khinai expeditio alkalmával a német hadihajók a Taku-erőd előtt elvonultak, a khinaiak igazi hazafias üdvözléssel fogadták őket: tudniillik Krupp-ágyukból lövöldöztek rájuk.

De van hazája a munkásnak is. Egy munkás sem dolgozik szívesen a maga hazáján kívül. Igaz, hogy a proletárnak bizonyos értelemben nincs hazája. «A proletár gyökértelen nagyvárosi növény, localis színezet, helyhez kötöttség nélkül, a világ gyermeke» — írja Werner Sombart. «Abba a mélységbe, a hol ő tanyázik, csak alig hat le valamelyes sugár hazájának culturájából. Kevés az anyagi culturából: hazája — szokták mondani — legtöbbszörre hat láb mélyen van a föld alatt; gondoljuk csak el, a proletár életmód nyomorusága mellett mi nyilvánulhat meg például a ruházkodás és táplálkozás nemzeti sajátosságaiból. De épen oly kevés hat le hozzá a szellemi culturából; a nemzeti művészet és irodalom kincsesháza jóformán el van előtte zárva.»

Mégis a múlt évi stuttgarti nemzetközi socialista congressus tárgyalásai azt mutatták, hogy a socialisták nem azért nemzetköziek, mintha nemzetietlenekké lettek volna. Bennök is, mint a polgári osztályban, az utóbbi évek folyamán erősödött a nemzeti érzés. Marx még azt mondta: «A proletárnak nincs hazája», ma már azt mondják: «Részesszük a proletárt is a cultura áldásaiban, hogy neki is lehessen hazája». Jól tudják, hogy a cultura csak nemzeti lehet és semmiféle magasabb fokú emberi alkotás nem fejlődhetik ki másképp, csak a nemzeti közösségek keretében.

Így jutnak el az egy nyelvű és egy közös, de sajátos culturát kifejítő népek hazafiságának fogalmához. Ez a socialisták és antimilitaristák hazafisága: a cultur-patriotismus, a hogy Michels úr nevezi. Oly hazafiság az, melyben nincs része a nemzetek gazdasági terveinek; a társadalmi osztályok érdekeinek; az idegen államok, népek, nyelvek, erkölcsök nem-ismerésének és ennél fogva gyűlöletének; a melyből hiányzik az emberi léleknek eszmények után való vágya: tehát tisztán ethikai motivumokon épülő hazafiság. Ez a socialisták hazafisága: a nemzetek — vagy a mi ezzel egyezik — az államok hazafisága helyett a népek,

illetőleg nemzetiségek hazafisága. Ezért ígérek programjukban a magyar socialisták a magyarországi nemzetiségeknek eget-földet: főleg culturát és közigazgatást minden nemzetiségnek saját nyelvén. Mellékesen jegyzem meg, hogy a magyar socialisták ötleteiket, úgy látszik, az osztrák socialista irodalomból nyersen kölcsönözték. Pedig ezeket az ötleteket igen szellemesen tárgyalja és — nagyrészből — czáfolja is Kautsky a *Nemzetiség és nemzetköziség* című röpiratában.

Tehát: culturán alapuló hazafiság. Ezt Werner Sombart így határozza meg: «A socialdemocratia nemzet alatt azon emberek közösségét érti, a kiket közös nyelv és cultura fűz össze; ellenfeleik a jelenkor (történelmileg esetleges) államaira gondolnak. Amazok tehát egy kulturközösséget értenek, emezek állami közösséget; azok egy «természetes» társadalmi, cseh «mesterséges» államjogi alakulatot. E kettő födheti egymást, de többnyire különböznek. Nagy-Britannia az angolok és skótok mellett az idegen culturájú ireket is magában foglalja; Franciaország csak kulturközösséget alkot ugyan, de élnek egyes részei, tőle elválva, más államokban; a jelenlegi Németország magában foglalja a lengyelség és egyéb nemzetiségek részeit; Ausztria-Magyarország tarka keveréke a legkülönbözőbb kultur-közösségeknek; ép így Oroszország. A socialdemocratia a nyelv-közösség értelmében vett minden nemzetnek elismeri jogát az önállóságra; ez okból ellenséges érzelmet tanusít azon államok iránt, melyek az idegen nemzetiséget elnyomják».

E szerint a nemzetek vagy államok hazafisága helyére a népek vagy nemzetiségek hazafisága lép. Csakhogy a kulturális egység nem mindig egyfésülés. A német culturában a legkülönbözőbb áramlatok váltakoznak. A mai francziák legújabb phantomja: a kulturailag egységes Franciaország, az *une France*, a vallásosak és vallástalanok pártjára szakította e nagy nemzetet. Ezenfelül az általános franczia cultura keretében életre kelt a régi provence-i cultura. Az angol culturában a skót szellem családi intézményeivel, egyházával, bölcselmével, költészetével önálló, termékeny tényezőként működik.

A kulturhazafiság épen úgy hozhat létre háborukat, mint az imperialismus. «Valószínű — mondja Werner

Sombart — hogy egy nép nem fog háborút üzenni a miá-siknak, mert annak nyomoruságos konyhája, üres philoso-phiája vagy unalmas zenéje van. De nem tehető-e fel, hogy egy nép, a melyik gyorsabban szaporodik, mint a másik, szükségét érezze annak, hogy a maga abrakoló helyét ki-terjessze. És pedig, ha a föld már teljesen el van foglalva, kiterjessze egy másik nép rovására is? Elmulhatik-e szük-ségszerűen egy ilyen terjeszkedési törekvés mindenkor bé-késen és barátságosan?»

Mi pedig hozzá tehetjük a legegyszerűbb kételyt: tudri-illik, hogy az ember akármilyen formák közt szervezkedik is, nem mindig ember marad-e? Nem lesz-e akkor is nyug-talan, aggódó és féltékeny?

E mellett a proletárok culturhazafiassága visszaesést jelent a középkorba: a falusi és városi közösség korába, mikor az emberek a kölcsönös segítség alapján voltak szervezve és ugyancsak a kölcsönös segítség alapján viseltek háborukat egymás ellen. A nagyhatalmasdiság se az anyagi se a szellemi haladásnak nem föltétele: mindaz, a mit szellemi culturában a németek bírnak, a kis államiság idejéből származik; és anyagi javakban ma Svájc, Dánia és Belgium legalább is épen oly gazdagok, mint Orosz-ország, Ausztria, Németország. De viszont a kis államok is keveredhetnek egymással oly viszályokba, melyeknek elin-tézésére fegyveres erőhöz folyamodnak; valószínű, hogy erre elég ok lesz a jövőben is az, ha egyik állam a másikat gyengébbnek tartja önmagánál.

A béke eszméje e szerint mindig a háborúhoz vezet, a hogy ezt Kant világosan látta, s a francia forradalom bebizonyította. A háború elkerülhetetlen, de mindig ellen-szenves dolog. Egyetlen faja sincs a háborúnak, mely ne volna rettenetes. Mindenféle háború egy-egy emberi bün-nek a palástja. Kant szerint birvág, uralomvág és dicső-ségvág vezetik az embert; ezek vezetik a háborúkat is. A világ összes háborúi közt egyaránt voltak rablőhábo-rúk, hódító háborúk és dicsőséghajhászó háborúk. Voltak vallásháborúk és ethnikai háborúk. Mindegyikről el

lehet mondani: *O stultos hominum mentes, o pectora caeca!*

Vegyük csak a hódító háborúkat. Végelemzésben ezek is csak magasabb fokú és módszeres rablóháborúk. Mellőzve minden elméletet, ürügyet és sophismát, melyekkel a hódító háborúkat igazolni szokták, mindegyik hódító háború célja az, hogy az erősebbet még erősebbé tegye. De vajon kinek használ a győzelem? Az orosz-japán háború melyik félnek használt? A győztes fél mindig sok embert és pénzt veszít és bizonyos időre minden győzelem fölér egy veszteséggel, míg a legyőzött népet nem tudta magához szoktatni. De ez néha nagyon sokáig tart. Ausztria titkos gyengesége és sok szerencsétlenségének egyik oka éppen Velence és Lombardia volt. Irország még most is gyengíti Angolországot. Egy annectált nép új része egy nemzet testének, de paralyált része, mely a többit is paralyálja. 1870-ben sok német nem akarta annectálni Elzász-Lotharingiát, mert — mondták — túlterhelné őket. Mások azonban így okoskodtak: «Hadd legyünk túlterhelve, de gyöngitjük a legyőzött népet.» Kinek volt igaza? A dolog, úgy látszik, jóra fordult a németekre nézve, de senki sem kezeskedhetik a jövőről. Ha Franciaország Elzász-Lotharingiával szemben ügyes politikát folytat, ki tudja, nem válik-e Elzász-Lotharingia Németország számára Lombardia-Velenczévé?

III.

Elképzelhető-e az általános leszerelés a meglévő nemzetközi viszonyok közt, vagy a fennálló gazdasági rend érzékeny sérelme nélkül?

Ma már alig van olyan nemzet, melyről elmondhatnók azt, a mit valamikor Poroszországról mondtak, vagy a mit az ó-kori Rómáról lehetett volna elmondani, hogy tudniillik nála a háború valóságos nemzeti ipar. Nem hiszem, hogy volna ily nemzet, ha csak Japán nem; de merem állítani, hogy ha Róma vagy Poroszország a háborúnál kevésbbé költséges eszközt ismertek volna arra, hogy érvényesülhessenek és területileg megnagyobbodhassanak, aligha a háborút használják vala.

Mégis a mai nemzetközi viszonyok közt egész sereg oly kényes problémára bukkanunk, melyeknek elintézése lehetetlen háború nélkül. Hogy senkit meg ne téveszszek, előre kell bocsátanom, hogy ezekre a problémákra nem a háború védelme végett hivatkozom. A háború mellett ugyan épen annyi érvet lehet felhozni, mint a béke mellett, de az efféle rationalistikus vitáknak kevés gyakorlati értékük van. Elkezdve az olyan érvektől, hogy a háború isteni dolog és a világrend törvénye, le egészen a malthusianus érvekig az emberiség elszaporodásának megakadályozásáról és a ma már közkeletű érvekig a kulturátlan népeknek kulturával való ellátásáról: mindenféle módon igazolják a háborút azok az emberek, a kiknek a háború, igazolása érdekében áll. De a háború ellen szóló érvek nem szólnak szükségképen a leszerelés mellett, legkevésbbé pedig azon delibábos tervezetek mellett, melyeket igen derek és igen jó szándékú gentlemanek — mint például az angol Stead, a francia Passy és Richet — vagy a nemzetközi socialista congressusok az örök béke létesítésére kigondoltak. Minthogy ezek a tervek mind a jövőre épülnek, csak később térek vissza rájuk; egyelőre maradjunk a jelenben.

Anglia politikai hatalmának és gazdasági vezérszerepének alapja a tenger uralma. Ehhez képest szükséges, hogy tengerészete egymagában fölerjen két oly nemzet egyesített tengerészetével, melyek e tekintetben mindjárt Anglia után következnek és ezek ma már nem Francziország és Oroszország, hanem Németország és Itália. Főleg Németország, mely rövid idő alatt hihetetlenül kifejlesztette hadi tengerészetét és tengeri kereskedelmét. A leszerelés vagy a részleges leszerelés hívei merik-e elképzelni azt, hogy egy nap Anglia elhatározta magát arra, hogy tengerészetének arányait leszállítja addig az arányig, melyet a francia vagy olasz tengerészet mutat ki? Mert ha nem az angol tengerészet szerel le legelőször, mi okból kezdené meg a leszerelést a többi nemzet? És ha az angol egyáltalában nem akar leszerelni, lemondhatnak-e a többi nemzetek saját tengerészetükről és növelhetik-e ekként még jobban Anglia tengeri hatalmát?

A mai viszonyok közt, realis talajon maradva, erről a kérdésről nem lehet másképen gondolkozni. Vagy az angol

szerel le legelőször, vagy egyetlen tengerészet sem fog leszerelni. De leszerelhetnek-e az angolok? Ha leszerelnek, ki biztosítja őket arról, hogy országuk továbbra is Angolország marad? És ha országuk nem lesz többé Angolország a tengeren, vajon megmaradhat-e Angolorzágnak az ipar és kereskedelem terén? A pacifisták azt mondják, hogy a leszerelés milliók megtakarítását jelenti. És ha ez a megtakarítás, minden valószínűség szerint, mint veszteség fog megkétszereződni, vajon elég kárpótlást talál-e Angolország a pacifisták nagyrabecsülésében? Angolországtól azt kívánni, hogy mondjon le tengerészetéről, annyi mint azt kívánni, hogy tagadja meg önmagát és történelmét; azt kívánni, hogy mondjon le fennmaradásának lehetőségéről: *propter ritam vivendi perdere causas*; és mindezt látszólag az emberiség nevében kívánnók tőle, a valóság szerint azonban oly államok nevében, a melyek Anglia visszafejlődéséből fejlődnének hatalmasakká.

Egy másik problema: Elzász-Lotharingia problémája, vagy a dolgot általánosítva, Németország és Franciaország viszonya. Tudnak-e erre békés megoldást a pacifisták? Ha tudnak, Németország bizonyára épen oly hálás lesz nekik, mint Franciaország. A míg Franciaország nem ismeri el a németek felsőbbségét, Németország nem szerelhet le, de a míg Franciaország megmarad Franciaországnak, talán érezheti a németek felsőbbségét, de soha el nem ismerheti a nemzetközi jog alaptétele gyanánt. Legalább az a Franciaország, mely ismeri saját multját, ezt az öngyilkosságot nem követheti el.

Tudnak-e azonban a pacifisták más módot a német és francia nemzet viszonyának tisztázására? Németország katonáinak ezreit áldozta föl egy oly hódításért, a melyet a német nemzeti egység biztosítékának tekintett; vajon a pacifisták rátudják-e beszélni Németországot, hogy lemondjon erről az «egységről», melyet egyedül üdvözítőnek hisz? Avagy talán rá tudják beszélni Franciaországot arra, hogy a maga részéről örökre elejtse Elzász-Lotharingiát, mely valamikor az övé volt és a melyről tudja, hogy ma is inkább ragaszkodik hozzá, mint Németországhoz? Íme egy oly problema, melyet nem lehet szerződéssel elintézni s a melynek elintézését a két nemzet soha sem fogja a hágai

béke-conferentiára vagy valamelyik nemzetközi socialista congressusra bízni.

Vagy pedig egy harmadik problema: Magyarország viszonya Ausztriához. Nietzsche azt mondja, hogy a XIX-ik század háborúiban a főbűnös a történelem volt, illetőleg az a mód, a hogyan a történelmet tanították. De akárhogy tanítják is a történelmet, lehetetlen másképen tanítani, mint hogy egy nemzet megismerje belőle a maga múltját — vagy pedig egyáltalában nem kell történelmet tanítani. Ha tehát újra egy oly politikai irány kerülne fölszínre, mely Magyarországot be akarja kebelezni Ausztriába, vajon tűrhetné-e ezt az a Magyarország, mely ismeri 1848-at és ismeri az 1867-iki kiegyezést?

Ilyen Ausztria és Itália viszonya is, ha Trieszt és Trient felé nézünk. Az olasz irredenta-mozgalom soha sem pihen. Tegyük fel, hogy Olaszország fejébe veszi, hogy az olasz egység munkáját nem fejezte be mindaddig, míg azt a területet is nem csatolta még politikai határai közé, mely ugyan most Ausztriában van, de a melyen olasz nyelv és olasz erkölcsök uralkodnak. Vajon meglehet-e győzni Ausztriát arról, hogy az örök béke munkájában hervadhatlan babérokat szerez, ha területi engedményeket tesz Itáliának?

Ezek a legyőzhetetlen nemzetközi nehézségek még súlyosabbakká válnának az egyes nemzeteken belül, melyek ma a gazdasági termelés kereteit alkotják.

A leszerelés ugyanis akár teljes, akár korlátolt alakjában nagy csapásokat mérne a mai gazdasági rendre. Ezeket a csapásokat még egy communista társadalom sem bírná elviselni. Például: Franciaországban változott a hadi költségvetés beosztása s a lovasságnál kevesebb átalányt vettek föl lovak vásárlására. Az országnak azok a részei, melyek első sorban lótenyésztéssel foglalkoznak, tüstént megérezték ezt és képviselőjük sietett szóvá tenni a dolgot. A lovasság teljes leszerelése egyenlő volna e lótenyésztő vidékek tönkremenésével. A kik állandóan a katonaság leszerelését követelik, vajon mivel kárpótolnák azokat az embereket, a kik évenként tíz- vagy tizenötezer lovat neveltek a lovas-

ság számára? Vagy még általánosabban: mivel biztosítanak, leszerelés esetén, annak az ezer meg ezer embernek megélhetését, a kik addig a hadsereg számára élelmi czikkeket vagy ruházatot szállítanak? A kisiparosok és kereskedők ezreit tennék tönkre. Csak a bakancsok készítéséből hány czipész él; ezek többnyire mind kenyerőket vesztenék. Minket különösebben nem érint, de hány állam ágyú- és hajógyári munkásai maradnának kenyér nélkül, ha ezek a gyárak üzemüket megszüntetnék?

Erre nem felelnek a pacifisták, bár elismerik, hogy a háború gazdasági érdekekből születik. De azt már nem ismerik el, hogy a gazdasági érdekek nemcsak a nagy tőkével, hanem a munkásosztálylyal is vonatkozásban vannak. A modern civilisatio és gazdasági élet, mely egy hosszú fejlődés eredménye, nagyon bonyolult és szövevényes dolog; számtalan apró része van, melyek mind egymásba fonódnak, úgy hogy egy-egy részén nehéz volna változtatni a nélkül, hogy egyúttal lassankint a többi részeken is ne változtatnánk. Se Ausztria-Magyarországban, se Németországban, se Franciaországban, sehol se lehetne leszereltetni a hadsereget a nélkül, hogy ezt mélyen meg ne érezné az ipar, a kereskedelem, sőt a tudomány is.

Ha csak a lótenyésztésre gondolunk: hány szépen fejlődő vidék volna megfosztva megélhetésétől, s volna kénytelen módosítani vagy megváltoztatni kenyérkeresetét; más foglalkozást kellene tanulnia a régi helyett, melyben már nagy gyakorlatra és ügyességre tett szert; s ki tudja, mindez mily nehézségekbe ütköznék? S ki tudná kiszámítani a teljes leszerelés egyéb káros következményeit?

Azoknak az embereknek, a kik most még a hadseregből élnek, új megélhetést kellene biztosítani. De ma, a túltermelés korában, hogyan biztosíthatnók nekik ezt az új megélhetést? Mikor az emberek a szabad verseny jótéteményeit magasztalják, nem mulasztják el megemlíteni azt az üdvös hatást, melyet ez az ipar, kereskedelem, a mezőgazdaság és az egész cultura fejlődésére gyakorol, mintha a mezőgazdasági vagy ipari termelés határai végtelenek volnának. De a termelésnek is van határa és ezt nem a fogyasztás szükségletei határozzák meg, hanem a fogyasztónak anyagi helyzete. Van határa a munkakeresletnek is, úgy hogy igen

derék emberek, mesterségük tökéletes ismerete mellett is, noha szívesen dolgoznának, kénytelenek munka nélkül nyomorogni?

A haladásnak nem minden mozzanata hozott áldást a világra és nem minden szépen csengő eszmének van aranyvalutája. Ha az államok háborúját osztályháborúkkal helyettesítjük, voltaképen visszafelé estünk. Renan azt mondta: «Az államokat háborúk hozták létre, s ha el akarjuk törölni a háborút, az államokat is eltöröljük.» Ki hinné azt, hogy a cultura nyerne azzal, ha az összes államok megszűnének vagy egy állammá egyesülnének? A mai cultura fejlődése határokhoz van kötve ha e határok a végtelenbe nyúlnak, vajon nem vész-e el köztük épen a cultura?

IV.

A háború, kétség kívül, sokszor igazságtalan, de majdnem ugyanannyiszor igazságos is. Minden nép, mely háborúval, a háború véres izgalmaival szabadult föl egy hosszú elnyomás alól, hálátlan és önző volna, ha pacifistává válnék és a még elnyomott népektől megtagadná azt a jogot, melylyel ő maga egyszer már élt. Itália felszabadult. Hogyan hatna ránk az, ha most Itália már így szólna: «Ezentúl legyen a béke örök és maradjon meg a *status quo*.» Vagyis más szavakkal ezt mondaná: «Hála Isten, én már czélt értem, kint vagyok a csávából s egyáltalában nem törődöm azzal, hogy más nép mit csinál. sőt nem is akarom, hogy más nép is föl szabaduljon.» A mig lesznek elnyomott népek a földön, a pacifismus nem hizeleghet magának azzal, hogy olyan önzetlen és nagylelkű doctrina, a milyennek látszik.

A pacifismus akaratlanul is kedvez az erősnek s a nagy hatalmak malmára hajtja a vizet. A gyengébbtől azt kívánja, hogy vesse magát alá annak, a ki erősebb. Keresztezi ugyan a nagy hatalmak terveit, de megerősíti őket birtokaikban. Megfosztja őket nagy terveiktől, de megszabadítja őket lelkiismeretfurdalásaiktól is. Megállítja őket előnyomulásukban, de örökre fölmenti őket a visszavonulás alól. Nemcsak azt jelenti ki, hogy *Beati possidentes*, ha-

nem azt is, hogy *Aeterno possidebunt*. Tehát a pacifismus ebből a szempontból se nem igazságosabb, se nem igazságtalanabb, mint a háború.

A pacifismus úgy jár el, mint azok a társadalmi osztályok, melyek alkalmas pillanatban forradalmat rögtönöznek s gazdasági előnyöket és politikai jogokat csikarnak ki maguknak más osztályok rovására. Ekkor aztán elégtlenül megígérik, hogy ilyesmi többé nem fog előfordulni. «Eljárásunk igazságos volt, de nem fogjuk túrni, hogy azt ellenünk mások megismételjék. A gazdasági és politikai egyensúly többé nem változhatik.» A pacifismus ugyanígy okoskodik: «Nem lesz több bitorlás; az eddigi bitorlásokat azonban szentesítjük.» Szóval ez annyi, mint egy történelmi pillanatot, egy évszámot oly jelleggel felruházni, mely azt meg nem illeti. Ilyen *hedzsra* nincs a világtörténelemben.

A pacifismusban csaknem ugyanannyi igazságtalanság rejlik, mint a háborúban. Mikor egy történelmi pillanatot, egy évszámot zsinormértékül állít fel olyanformán, hogy a mi e pillanat, a mi ez évszám előtt van, azt jóvá hagyja, a mi pedig utána következhetnék, előre megátkozza: akkor nagyon sok jogos érdeket áldoz föl, a véletlennek. Épen úgy kockára teszi fel az emberek sorsát, mint a háború.

Tegyük fel, hogy a pacifismus holnap életbe lépne. Az elnyomottak akkor bizonyára így szólnának: «Halasztást kérünk. Nem tudjuk, mennyi időre, de addig minden esetre, míg föl nem szabadultunk. Ha ma az örök béke megkezdí uralmát, végünk van; az örök béke tönkre tett bennünket. A háborúnak csak ideiglenes áldozatai voltunk, de az örök békének örök áldozatai vagyunk.»

A pacifismus ugyanazt tenné, a mit a hódítók. Nincs hódító, a ki, ha a háború után szükségét érzi annak, hogy győzelmeit megemészsze, egyszerre ne válnék pacifistává. Nincs nagyobb békebarát, mint az oly hódító, a ki még nem tudta megemészteni zsákmányát.

A háború megszüntetésének csak két eszköze van: egyik az, hogy valamennyi nemzet egyszerre leszerel; a másik pedig az, hogy a háborút választott bíróság pótolja.

Ez a két megoldás tulajdonképen egy, mert ahhoz, hogy egyszerre valamennyi nemzet leszereljen, már egy választott bíróságnak kell kimondani a leszerelést és külön-külön meghatározni, hogy egy-egy nemzet mennyi fegyveres erőt tarthat fenn a belső rend biztosítása végett.

Vajon leszerelhetnek-e a népek? Leszerelhetnek-e arányosan, úgy hogy a melyik nemzetnek két millió katonája van, ne tartson többet százezernél; a melyiknek kétszázezer van, ne tartson többet tizezernél? Ez egyik nemzetet a másikkal szemben ugyanazon helyzetben hagyná, de nagy mértékben könnyitene terheiken. Nincs ennél a világon nehezebb dolog; nincs semmi, a mi több viszályhoz és torzsalkodáshoz vezetne; viszályokhoz és torzsalkodásokhoz, melyeknek okvetlenül háború volna a vége, pedig épen az lenne feladatunk, hogy a háborút elkerüljük.

Bismarck ezt mondta Crispinek 1877-ben: — A leszerelés? Ez lehetetlen. Ha az államok katonai intézményei s minden állam hadseregének létszáma egyforma arányban volna is leszállítva (természetesen csak látszatra egyforma arányban), ezzel még mindig nincs elérve az, hogy a leszerelt államoknál a védelem és támadás feltételei egyformák volnának.

Ez azt jelenti, hogy lehetetlen ellenőrizni, vajon egy nép csak oly mértékben van-e fölfegyverkezve, a mily mértékben erre jogosult, vagy pedig sokkal jobban. Hiszen egy hajó, vagy ágyú, vagy puska, vagy erőd nem jelenti ugyanazt az erőt egyik államban, mint a másikban. Ennek az államnak egy-egy czirkáló hajója lehet sokkal erősebb, mint amannak egy-egy pánchezosa; itt egy torpedónaszád talán ér annyit, a mennyit odaát egy czirkáló; emitt egy tökéletesebb szerkezetű ágyú fölér egy másik állam három régibb szabású ágyújával és így tovább. Minél jobban belemegyünk a részletekbe, annál nagyobb lehetetlenségnek látjuk azt a törekvést, hogy egyik nemzet se legyen erősebb, mint a másik.

Válaszszunk talán más módszert? Határozzuk meg azt a számot, melyet az egyes nemzetek nem léphetnek túl hadi budget-jükben. De a pénz hatalma nem egyforma az összes államokban; ugyanazzal az összeggel Japán kétszer erősebb hadi tengerészetet szerelhet föl, mint Németország.

E mellett egy budget-t oly ravasz pénzügyi fogásokkal lehet összeállítani s oly ellenőrizhetetlen tételeket lehet bele fölvenni, hogy látszólag nem léptük túl a hadi kiadásokat, a valóságban azonban megkétszereztük őket.

S még tekintetbe kell vennünk azt is, hogy egy kétszáz-ezer emberből álló katonaság, mely jól fel van fegyverezve és jól el van látva erődítményekkel, kifogástalan vezérkarral és kitűnően van élelmezve, mindig többet ér egy háromszázezer emberből álló katonaságnál. Mire vonatkozzék tehát a korlátozás? A csapatok mennyiségére- vagy értékelésükre? Hisz minden értékelés lehetetlen.

A fegyverkezésnek ilyféle korlátozása tág tere lehet mindenféle visszaélésnek, sőt egyenesen alkalmat nyújt rá.

A hadsereg és a hadihajók nem egyedüli eszközei a háborúnak. Az emberek, a pénz, az ipar, a közlekedési eszközök: mind megannyi hadi szerszámok és fegyverek.

A korlátolt leszerelés esetén mindegyik iparkodnék megcsalni a másikat, mert egyik a másikról kölcsönösen föltenné, hogy meg akarja csalni. De még ennél is súlyosabb eset lenne az, hogy egyik állam folyton és féltékenyen lesné a másikat, vajon nem akarja-e megcsalni.

Ez ma is így van. Minden nemzet igyekszik megtudni, mennyire haladt fegyverkezésével a másik; de a korlátolt leszerelés esetén ez még sokkal inkább így volna, mert az összes nemzetek kölcsönösen akarnák ismerni egymásnak hadi budgetjét és hadseregét. A mai rendszer mellett minden nemzet arra törekszik, hogy erősebbé legyen; az új rendszer mellett egyik nemzet kölcsönösen igyekeznék gyöngíteni a másikat. Ennélfogva még több összeütközés volna napirenden, mint ma; egyik nemzet folyton áskálódnék a másik ellen; s a választott nemzetközi bíróságnak mindig olyan panaszokat kellene elintéznie, hogy *A* nemzet beleavatkozik *B* nemzet belügyeibe és viszont.

A választott nemzetközi bíróság nem birná elintézni a sok ügyet, melyekkel elhalmozzák; hivatalán könnyen rajta és vesztene, ha csak nem fegyverkeznék föl irtózatosan: és vége-hossza nem volt az összeütközéseknek, rázkódtatásoknak ily rendszer mellett.

— De kérem, hisz ön már előre rosszhiszemű — mondhatják az emberek.

— Csak rosszhiszemű lehetek, mert jóhiszemű akkor lehetnék, ha az összes népek lemondanának a hatalom vágyáról. De ha lemondtak volna a hatalom vágyáról, nem lenne szükség leszerelésre: ez magától bekövetkezne. Mikor tehát önök a nemzetekre rá akarják kényszeríteni a leszerelést, már fölteszik azt, hogy a nemzetek nem mondtak le a hatalom vágyáról s ennél fogva mindenféle módon ki fogják majd játszani a leszerelési törvényt. Ámde nem is magát a rosszhiszeműséget kell föltenni, mint inkább a rosszhiszeműségtől való félelmet; nem annyira a rosszhiszeműség uralkodnék az egyes nemzeteknél, mint inkább a másik nemzet rosszhiszeműségétől való félelem; ez nagyon természetes dolog és épen elég arra, hogy mindegyik nemzet kölcsönösen följogositva érezze magát a másik nemzet belügyeinek ellenőrzésére.

Ezek volnának a korlátolt leszerelésnek elháríthatatlan, vagy legalább is nehezen elhárítható akadályai. Mert ne feledjük el azt, hogy az örök békét mint elméletet, elméletekkel czáfoljuk. Az első gőzmozdonyról is azt mondták, hogy soha sem fogja legyőzni a levegő ellenállását és mégis legyőzte. De a gőzmozdonyt az elmélet emberei czáfolták és a gyakorlat emberei valószínűsítették meg; az örök békét ellenben az elmélet emberei hirdetik és a gyakorlat emberei czáfolják. És ez már hatalmas érv az örök béke ellen.

És az is hatalmas érv, hogy az 1899-iki hágai békecongressus csak kívánatosnak jelezte a korlátolt leszerelést s ettől fogva a nemzetek hadi tengerészeti és hadi budgetje sokkal rohamosabban növekedett, mint a világtörténet bármely hasonló korszakában. Az 1907-iki hágai congressus sem tett többet, mint az 1899-iki. A külügyminiszteri jelentés is megvallja, hogy a leszerelés kérdése már 1899-ben ingerültséget keltett. 1907-ben különös megvitatás alá nem is került, mert politikai ellentétek kiélesítéséhez vezethetett volna.

A pacifisták körülbelül egyet értenek abban, hogy el kell napolni a leszerelés problémáját s egy állandó nemzetközi békebiróságot kell szervezni; ez döntsön majd a

leszerelésről. Ezt az eszmét a sociáldemokraták is nagyon pártolják.

Faguet a békebiróság ellen is tesz néhány ironikus megjegyzést. Oh igen, a békebiróság a legegyszerűbb dolog a világon. Egy-egy nemzeten belül a polgárháború kiküszöbölésére kitalálták a törvényeket, melyeket a bíróságok alkalmaznak; miért ne küszöbölhetné ki az egyes nemzetek közt is a háborút valamely nemzetközi törvény, melyet a nemzetközi bíróság alkalmazna. Csak akarni kell. Tehát akarjuk!

Ez igen egyszerű okoskodás; de a kik így okoskodnak, kifelejtenek vagy szándékosan mellőznek az ügyből egy igen fontos körülményt. A nemzetek ugyanis a polgárháborút nem a bíróságoktól alkalmazott törvény erejével küszöbölték ki, hanem kiküszöbölték oly törvénnyel, melynek alkalmazásában a csendőrség vagy rendőrség fegyveres ereje áll a bíróság rendelkezésére. Miféle fegyveres erővel rendelkeznék a nemzetközi békebiróság, vagy pedig fegyveres erő nélkül akar működni? Ez itt a kérdés.

A nemzetközi békebiróság vagy nem támaszkodik fegyveres erőre és ebben az esetben nemcsak tehetetlen lesz, hanem nevetséges is, vagy pedig fegyveres erőt kell számára szervezni, és ez nem könnyű dolog.

A dilemma első részét sokan tagadják. Így szólnak: Nem tapasztaljuk-e elégszer, hogy mihelyt a bíróság valamely pörben kimondta az ítéletet, a vádlott és a védő megnyugosznak, a nélkül, hogy fegyveres erőt kellene alkalmazni ellenük? A nemzetközi jogban épen ily esztelenség volna, ha egy állam valamely ítélet ellen fellázadna, a mily esztelenség a polgári jogban fellázadni a bíróság határozata ellen. Fegyveres erő közbejöttére nincs szükség, mert a vesztes fél amúgy is megnyugszik, mert tudja, hogy minden ellentállás lehetetlen.

Ez igen szép volna, ha így volna, csakhogy a pörvesztes fél nem a bíróságnak, hanem a fegyveres erőnek engedelmessé válna. Igenis, a fegyveres erőnek. A csendőrnek vagy börtönőrnek. Nem közvetlenül, ez igaz; de megadja magát, mert tudja, hogy csendőr vagy börtönőr is van, nemcsak bíró; és végelemzésben ez annyi, mint a fegyveres erőnek, sőt egyedül a fegyveres erőnek engedelmessé válna.

kedni. «Megnyugszik, mert tudja, hogy minden ellentállás lehetetlen», igen; de az ellentállás csakis azért lehetetlen, mert fegyveres erő is van, nemcsak bíró. Tehát a dolgok mögött itt is megvan az erő, mint mindenütt.

Az államokban a törvény, bíróság, csendőrség és rendőrség nem egyebek, mint az állampolgárok többsége, a kik óhajtják a rendet; engedelmeskednek a törvénynek, mert a törvény mintegy egyesíti az ő erejüket azokkal szemben, a kik a maguk kénye szerint óhajtanának élni.

Itt újra van Faguetnek egy tétele: «Én elveszem a szomszédom földjét, mert erősebb vagyok, mint ő.»

— Nem fogod elvenni, felel a társadalom, mert én azt akarom, hogy ne vedd el és én rád kényszerítem az én akaratomat. Te erősebb vagy, mint a szomszédod; én meg erősebb vagyok, mint te.

És az az ember, a ki előbb még érvényesíteni akarta akarátát, most engedelmeskedik. Minek engedelmeskedik? Az erőnek és semmi másnak. Igaz, nem várja be, hogy ez az erő közbelépjen. Ámde így is csak az bizonyul be, hogy ez az erő oly erős, sőt oly érezhetőn erős, hogy nincs szüksége közbelépésre. Ha bármely bíróságnak szüksége van fegyveres erőre, mely látszólag fölösleges, hogy ítéleteinek érvényt szerezzen, akkor a nemzetközi békebíróság sem lehet el fegyveres erő nélkül, még ha ez valamikor fölöslegesnek fog is látszani, hogy határozatai ne maradjanak pusztá jótanárok.

A békebarátok azonban makacs emberek és ezzel még nincsenek meggyőzve. Az államokban mennyi bírósági határozat emelkedett érvényre, a nélkül, hogy a bíró mellett fegyveres erő lett volna, vagy a bíró csak gondolt volna is fegyveres erő alkalmazására. 275 bírósági határozatra vagy ítéletre csak egyetlen egy esik, melylyel a pörvesztes szembe szállt. A történelem bizonyítja, hogy az ítéletet mindig elfogadják. Miért tegyük föl mindjárt a legrosszabbat, hogy tudniillik a jövőben ez nem így lesz?

Ennek az érvelésnek azonban nem sok súlya van. Azok a pörös ügyek, melyekben az ítéletbe belenyugszunk, többnyire jelentéktelen ügyek. Mind a két fél el van határozva, hogy nem fognak tovább veszekedni és megnyugsznak egy harmadik fél ítéletében többnyire azért, hogy szabaduljanak az ügytől s ne húzzák-halaszszák a veszekedést

évekig. A régi magyar *pörös atyafiak* ugyan nem így tettek, hanem nemzedékeken keresztül pörlekedtek, veszekedtek, szóval háborúskodtak egymás közt, de akkor ez virtus volt. Ma már előkelőbb dolog megnyugodni az ítéletben és nem soká dohogni miatta.

De ha nagyon fontos dologról van szó, akkor minden másképen megy, még az 1899-iki hágai congressus óta is, és Angolország aligha terjesztette volna nemzetközi bíróság elé a transzváli ügyet, se pedig Oroszország a japánokkal folytatott viszályát.

A békebarátoknak azonban még mindig vannak érveik. Gondoljuk csak meg — ezt halljuk tőlük — hogy mi mindenféle átok fog majd szállni arra az államra, mely nem veti alá magát a nemzetközi békebíróság határozatának, még ha azt a határozatot nem támogatja is a háttérben fegyveres erő. Európa ellenséges magatartása, az illető államnak bizonytalan helyzete otthon, a hol lázadás vagy forradalom törhet ki, saját hadseregének habozása és így tovább. Hervé, a francia antimilitaristák vezére azt hirdeti, hogy ha valamely állam háborúba mer keveredni egy másik állammal, otthon azonnal általános munkaszünetetést, osztályharczot, forradalmat kell rögtönözni.

Íme egy érv, mely épen azok ellen fordul, a kik érvelni akarnak vele. Valóban, sok minden mindenre kell számítaniok azoknak, a kik fegyveres erő nélküli nemzetközi békebíróságot akarnak. Számítaniok kell az államnak és a hadseregnek hazafiatlanságára. Számítaniok kell arra, hogy egy állam majd elfogad egy határozatot, mely talán sérelmes rá, csupán *önmagáért a határozatért*. Számítaniok kell arra, hogy az az állam, jobban szereti a többi államokat saját magánál. A pacifisták oly államokra számítanak, melyekben nincs többé hazafiság és oly hadseregekre, melyekben nincs katonai becsületérzés. Ennél jobban semmi sem igazolja azt, hogy a pacifismus voltaképen — talán öntudatlanul, talán tudatosan — a hazafiság ellen irányuló mozgalom, mert hogy sikert arathasson, előbbfől kell tennie azt, hogy nincs többé hazafiság.

Józanul, ridegen és ennélfogva tudományosabban szólva: Higyjünk a hazafiságban, vagy ne higyjünk benne; legyünk akár hazafiasok, akár hazafiatlanok, mindig el kell ismer-

nünk azt, hogy a hazafiság érzése vagy eszméje megvan a népeknél. A pacifismus oly törekvés, mely nem számol az-
zal, hogy mily nagy mozgató erő még ma is a legtöbb nép-
nél a hazafiság; vagy a mely ezt a hazafiságot oly gyen-
gének hiszi, hogy csak egy egyszerű kiáltványt kell kibocsá-
tani ellene és már vége van.

Az a helyzet, melyre a pacifisták számítanak, ilyen :
Valamely államot terjeszkedési vagy más természetű törek-
vései miatt egy többségében idegenekből álló bíróság el-
ítél; a külháborút, melyet ez az állam viselni akart, az
állam polgárháborúval akadályozza meg. Íme egy állam,
melyet a hazafiság oly kevéssé izgat, s a mely az emberi-
ség érdekeiért ily sokra képes, még polgárháborúra is.
Míg az *új rend*, melyre a szocialdemokraták törekszenek,
el nem következik, addig valószínűtlen, hogy adjon a
világon ilyen állam. Egyelőre nincsen. A mely államban
pedig valamikor egyáltalában nem volna hazafias érzés, a mi
sok okból valószínűtlen, de tegyük föl, hogy nem volna : ez az
állam könnyen áldozata lehet a másik állam hazafiságának.

A nemzetközi békebiróság csakis fegyveres erőre tá-
maszkodhatnék, hogy határozatait végrehajtsa és meg-
tartassa. Ha ez nincs, akkor hátra van az, hogy maguk
az államok hajtsák végre a határozatot önmagokon. Ha
nincs rendőr, a ki az elítéltet börtönbe kísérje, vajon mi
van hátra? Semmi egyéb, minthogy az elítélt magától men-
jen börtönbe. Ámde ezt kevesen fogják megtenni. Itt is
érvényesül az az elv, melyet Ihering a jogról állapít meg :
«A jog nem pusztá gondolat, hanem élő erő. Azért van
az igazságosságnak, mely egyik kezében a jogot megfontoló
mérleget tartja, másik kezében kard, melylyel a jogot meg-
védje. A kard mérleg híján pusztá erőszak, a mérleg a kard
nélkül a jog tehetetlensége. E kettő ügyévé tartozik és töké-
letes jogállapot csakis ott van, a hol az igazságosság kard-
vezető ereje egyenlő a mérleg kezelésében tanusított ügyes-
ségével.»*)

*) Ihering Rudolf: *Küzdelem a jogért*. Fordította Szilassy Cézár.
Budapest, 1907.

De vannak a fegyveres erőn kívül más eszközök is, melyekkel a békebiróság ellen föllázadó államot meg lehet törni. Így például — javasolja egy francia pacifista — nem lehetne-e akként intézkedni, hogy az ily állammal szemben a többi államokat tüstént nem köteleznék a vele kötött kereskedelmi szerződések? Vagy pedig azt az eljárást kellene követni, hogy mihelyt két állam viszályba keveredik, legott egy nagyobb összeget kellene letenniök biztosítékul egy harmadik állam kezéhez; az összeg nagyságát a békebiróság egy előkészítő ülésén határozná el.

Ezek tehát pénzügyi és kereskedelmi biztosítékok volnának. Mint érvek, elég komolyak, sőt csábítók is.

Ily rendszer mellett azonban aligha fogadnák el az államok a nemzetközi békebiróságot. Valamennyi államnak ugyanis előre le kellene kötni a szavát, hogy a lázadó államok ellen ilyen kereskedelmi és pénzügyi megtorlásokat fog alkalmazni. Ily óriási jogkört aligha adnának a nemzetközi békebiróságnak. Íme, egy bíróság, melynek joga van őket kényszeríteni — mert ha nincs joga kényszeríteni, az egész dolog csak játék — joga van kényszeríteni még a semleges államokat is, az összes semleges államokat, hogy fölmondjanak oly szerződéseket, melyekből jelentékeny hasznuk van; mert ha nem volna hasznuk belőlük, nem kötöttek volna meg azokat. Ez afféle nemzetközi sztrájk volna, fegyveres háború helyett vámháború; pedig ilyen üzletbe nem szívesen mennek bele az államok. És képzelhető-e oly bíróság, mely még a pör megkezdése előtt, hadisarcot, azaz nem hadisarcot, hanem békesarcot fizettetne a pörös államokkal és — talán nemes czélből — államokat tenne tönkre anyagilag; államokat, melyek utóvégre is nagyon, nagyon mérlegre teszik, sőt kötelesek mérlegre tenni egy-egy háború okait és esélyeit. E mellett ez a bíróság föltétlen ura volna az államok, az összes államok vagyónának.

Nincs állam, mely ily bíróságot elfogadna; vagy pedig — most megint oda térünk vissza, a honnan kiindultunk — ily nagy hatáskör gyakorlása végett a bíróságnak óriási rendőrség fölött kell rendelkeznie.

De milyen rendőrség, mekkora haderő fölött! A rendőrség oly intézmény, mely semmiféle összeütközésből nem

kerülhet ki másképen, mint győztesen; különben fölösleges volna. Az összes államok, vagy csak az összes európai államok ellenőrzése végett oly hadseregre van szükség, mely nagyobb és erősebb a legnagyobb és legerősebb európai állam hadseregénél. Ily hadsereg csak úgy jöhet létre, ha az összes államok hadseregük egy részét a nemzetközi békebiróság rendelkezésére bocsátanák. És ekkor az óriási hadsereggel rendelkező nemzetközi békebiróság már maga is állam volna: állam az államok fölött. Az államnak, mely törvényeket alkot, határozatokat mond ki, ítéleteket hoz, ezeknek végrehajtása végett fegyveres erőre van szüksége; ha tehát az összes államok fölött törvények alkotására, ítéletek kimondására, határozatok hozatalára jogosított testületet alkotunk, mely fegyveres erővel is rendelkezik: egy új államot teremtünk; vagy pedig az összes államokat, vagy az államok egy részét, például Európa államai egyetlen állammá egyesítjük. Létrehozuk az európai államok Egyesült-Államát.

Ha az örök békéről gondolkozunk, gondolkozásunk mindig körben forog. Hogy megalkossuk az általános békét, oly intézményt létesítünk, mely csak úgy jöhet létre, ha az összes államok előbb már mind elfogadták a békét; hogy az összes államokat egyesíthessük, oly intézményt akarunk életbe léptetni, mely nem is léphetne életbe a nélkül, hogy az államok már előre ne egyesültek volna.

Ezért térnek vissza mindig a pacifisták a fegyvertelen nemzetközi békebiróság gondolatára. Hiszen maga a biróság tekintélye is már rengeteg erőt jelent. A népeknél egyaránt megvan a hatalom és nyugalom vágya. Ha kisebb is a nyugalom vágya, mint a hatalomé, mégis számítani lehet rá. Megtörténhetik, hogy így a békebiróság, ha nem tud is végleg megakadályozni egy háborút, de nagyon könnyen elhalaszthatja; már pedig a háború, ha a kellő időpontot elmulasztják, sokszor végképen is elmarad. Ha 1870-ben a francziák és németek közti háborút békebiróság húzta-halasztotta volna, talán egyáltalában nem tört volna ki, vagy legalább is nem végződött volna a francziákra nézve oly gyászos eredménnyel.

Mindezek nagyon igaz és megfontolásra nagyon érdemes dolgok. Tegyük föl, hogy a békebiróság létrejött, hús

esetben tekintélyének erejével nagyon sikeresen és áldásosan működött, de egy huszonegyedik esetben kudarcot vallott: ez az egy kudarc sokkal többet ronthat a tekintélyén, mint a mennyit a hús siker használt. És itt is mindig tekintetbe kell vennünk azt, hogy ha egy államra nézve életbevágó kérdésről volna szó, például Németországra nézve a Rajna vidékének elvesztéséről, vagy Angolországra nézve tengeri hatalmának gyöngítéséről, akkor a nemzetközi békebiróságnak minden tekintélye hiába való.

A békebiróság kiváló öreg urak, kifáradt diplomaták, tiszteletbeli államférfiak areopágja lenne, a kikről mindig azt mondanák, hogy örökös cselszövényekkel dolgoznak, s hogy sok esetben csak a megfélemlítésnek engednek. Szereplésökhöz túlságos nagy tekintély nem igen fűződnek.

Hogy a békebiróság igazi, kétségbe nem vont tekintélynek örvendhessen, az kellene, hogy vallásos jellegű legyen s hogy csupa vallásos államok közt tegyen igazságot. Ha arra gondolunk, hogy mire volt képes valamikor a pápaság a békeszerzés munkájában, akkor joggal kételkedhetünk egy laikus békebiróság tekintélyének erejében. Ma már nehezen jöhetne létre egy új *Treuga Dei*.

V.

Egyetlen védekezés a háború ellen: ha esélyeit minden módon kevesbitjük. Az államok közti visszavonás okai amúgy is fogynak, s a modern diplomácia nagy ügyességre tett szert abban, hogy kényes kérdéseket is békés úton intézzen. A békeconferentiák is sok gyakorlati jelentőségű határozatot hoztak.

Faguethnak van egy kedvelt eszméje, mely a nemzetközi megegyezés és békebiróság eszméjénél sokkal realisabb és több eredményt ígérő. Érdemes foglalkozni vele.

A pacifisták legfőbb erőssége a *gyengébb jogán* alapul, a háború pedig az *erősebb jogán*. Mind a kettőnek megvan a maga elméleti alapja, de mind a kettőt egyaránt meg lehet dönteni.

Az igazi jog a gyengébb joga. Mert mi más a jog, ha nem olyasvalami, mely szembe száll az erőszakkal és azt

tagadja? Mi más a jog, mint az erőszak előjogának, az erőszak törvényességének állandó fékezője? S Magyarországon is hányszor volt a jog az a talaj, melytől a legválságosabb időben Anteusként új erőt nyert? Deák hasonlatának alapgondolata minden bizonynyal az, hogy a gyengé a jog az egyetlen erőssége. Ihering azt mondja: «A jog célja a béke.» Az örök béke célja pedig a gyengébb jogának biztosítása. A jog a gyengébb ereje az erőssel szemben.

De ha ez így van, akkor nincs joga másnak, csupán a gyengének. Végső elemzésben a jog gyengeség, s a gyengeség jog.

Igy azután a jog védőszárnyai csak a gyengére terjedhetnének ki. Elég volna gyengéknek lennünk, hogy jogvédelemben részesüljünk. Sőt törekednünk kellene arra, hogy gyengék lehessünk; ki kellene magunkból oltani minden akaratot és egyéni kezdeményt, hogy senki meg ne támadhasson bennünket.

A pacifisták erre az elméletre alapítják a magukét. Melyik nép az, mely első sorban részesülhet jogvédelemben? A pacifisták habozás nélkül azt a felelik, hogy a gyöngé. Mint mindenütt, úgy a jog itt is a gyöngéé, sőt tulajdonképen a gyöngének joga maga a jog. De minthogy a gyöngé népek egyúttal a legkevésbé civilizáltak is, a barbárokat és félbarbárokat tolják előtérbe. S itt kezdődnek a régi mesék, Rousseau meséi az ember természetes jóságáról, gyengédségéről, erkölcsének romlotlanságáról, melyeket először a nagy francia forradalom czáfolt meg. De ha a civilizálatlan nép lelkileg csakugyan nemes, jó, romlatlan volna is, akkor is a civilizatiót nem a lelki jóság és romlatlanság teszi. A civilizatio örökös tevékenységből áll. A civilizatio az erők fokozására, a termelés fokozására, a termelés eszközeinek javítására, nagyobb jólétre törekszik. Ez a civilizatio csak az erős, energikus népek tulajdona. Az energikus nép pedig érvényesülni akar, ha kell, erőszakkal is.

Kétségtelen, hogy az erőszak nem jog, de a gyöngéség sem az. Mégis a jog első sorban a gyengék érdeke. A jog a jogérzetnél kezdődik, s a jogérzet már erő. A jogérzet a gyengét küzdelemre sarkalja az erősebb ellen s a küzdelem eredménye a jog. Az erősebbet pedig a célszerű-

ség érzete bírja arra, hogy a gyengébbel szemben engedékeny, sokszor nagylelkű legyen.

«Az egyik kor élete küzdelem, a másiké béke», — mondja Ihering. «A béke egy hosszú korszaka s az örök békébe vett hit mindinkább meggyőződéssé válik a népek lelkében, de az első ágydörrenés elriasztja a szép álmoképet és a nemzedék helyébe, mely a békét zavartalan élvezte, egy másik lép, mely a békét előbb még a küzdelem nehéz munkájával kénytelen megszolgálni. Így oszlik meg a tulajdonnál épen úgy, mint a jogban a munka és az élvezet, de a helyett, a ki élvez s békében éli napjait, egy másnak kellett dolgoznia és küzdenie. Küzdelem nélkül béke, munkát nem igénylő élvezet paradicsomi időkben voltak csupán, a történelem mind a kettőt úgy ismeri, mint lankadatlan, fáradságos erőfeszítés eredményeit.»

Faguet az örök béke és a háború kiküszöbölésének egyetlen módját abban látja, hogy a gyengébb népek ligát alkossanak az erősek ellen. Egyedül így küzdhetik ki maguknak a béke jogát. Az államban is a gyengék szövetezése az erősek ellen alkotta meg jogot. A gyenge népek következésének gondolata ma már többször fölmerül, még félszeg formákban is.

Egy zágrábi horvát revueben nem rég Marianovics Milán és fölvette ezt az eszmét, természetesen a magyarok ellen irányuló célzattal.

Marianovics az imént lefolyt berlini conferentiának a horvátokra nézve kellemetlen eredményéről, jobban mondva eredménytelenségéről elmélkedvén, fölveti az eszmét, hogy a berlini conferentiára azzal kellene felelni, hogy az elnyomott népek is interparlamentáris conferentiára gyűljenek össze, a hol az összegyűjtött adatok fölsorolásával az elnyomott népek jogos helyzetéről és sérelmeik igazságos elintézéséről tárgyalnának. Mert — mondja Marianovics — mindaddig illúzió a világbéke eszméje, míg az egyes államokban éles ellentétek merülnek föl a kormányok és a hatáskörükből álló elnyomott államok között. Most az interparlamentáris conferentiákon a világbéke érdekében tárgyalnak, a helyett, hogy az elnyomott államok jogait tolnák előtérbe és anyagot gyűjtenének a jövőre az úgynevezett világparlament számára. A cikkiró szerint ennek az

eszmének megvalósítását olyan férfiúnak kellene a kezébe venni, a ki az egész világon közbecsülésnek örvend s meg is nevezi, kire ezélez; mindenki eltalálja, hogy ez nem lehet más, mint Björnson. A cikkíró buzdítja is az agg norvégét arra, hogy teljesen logikus volna eddigi tevékenysége után, ha az elnyomottak élére állna s ha másképen nem menne, a monarchia elnyomottjai együttesen megnyerhetnék Björnsonnak ennek az eszmének. Ezt az indítványt egy másik horvát lap is átvette, s annyira föllekesült, hogy azonnal hozzá akart fogni a megvalósításhoz. Indítványozta, hogy a legkiválóbb politikusokból, írókból, ujságirokból — nemzetiségre való tekintet nélkül — (csak elnyomott legyen) alakítsanak egy előkészítő bizottságot, s minden elnyomott állam vagy nemzetiség külön kiküldene egy bizottságot a saját elnyomatása bizonyítékainak összeállítására s e bizottságok állandó összeköttetésben lennének egymással. E bizottságoknak az volna a további föladata, hogy az összes elnyomott népeket megnyerje hasonló actióra. Az első nagy értekezletre meghívnák az elnyomottak a világ közbecsülésben álló férfiai s védnöknek Björnsonnak választanák meg. Addig is azonban, míg ez az interparlamentáris conferentia megszületik, azt ajánlja, hogy a közvéleményt kell fölrazni és állandóan napirenden kell tartani a kérdést. Gondolnak ugyan arra is, hogy hátha a zsarnok államok igyekeznének elnyomni ezt a conferentiát, mi történnék akkor? Erre az a válasz, hogy a mely állam tiltakoznék az elnyomottak interparlamentáris conferentiája ellen, azt az összegyűlték zsarnoknak jelentenék ki hivatalosan.

Marianovics úr igen naivaknak hiszi a nagy államokat, ha azt várja tőlük, hogy a *zsarnok* jelző megállítja őket hódító terveikben. Kétségkívül eredményes dolog volna, ha a nagy államok terjeszkedési törekvéseire a kis államok azzal felelnének, hogy egyesülnének ellenök; ha tehát egy kis állam egy nagy állam megtámadna (ilyesmi előbb vagy utóbb úgyis bekövetkezik) az összes kis államoknak magukat megtámadottaknak kellene tekinteniök. Így alakulhatna meg a pacifistáktól óhajtott nemzetközi békebiróság, mely azonban mégsem rendelkeznék elég erővel arra, hogy a hódítók terveit végleg megakadályozza.

Ámde Európában már késő erre gondolni. Marianovics

úr is megkésett népmertő gondolatával. A kis népek nagyon kevesen vannak s hozzá még nagyon szétszórtan is élnek.

De az örök békéhez csak így lehetne eljutni. Vagy pedig ellenkező módon akképen, hogy egyetlen erős állam alakulna, mely minden más államot meghódítana és rájuk kényszerítené a békét, mint a római császárság tette. De ennek olyan erősnek kellene lennie, hogy egyetlen ágyú se dördülhessen el engedélye nélkül. Ilyen erősnek kellene lennie a kis népek szövetségének is. A mi e két gondolat közt van: a részleges leszerelés vagy a nemzetközi békebiróság gondolata, az egyelőre chimaera, mely csak akkor válhatnék valósággá, ha többé senki sem akarná a háborút. De a míg lesz az államokban hazafiság, gondolni sem lehet erre. Hazafiság ellenben mindig lesz, mert mihelyt egyik állam elejti, fölkapja a másik, mert hazafiasnak lenni akár milyen szép is, de főleg hasznos és czélszerű dolog, különösen akkor, mikor egy másik nép hazafiatlan és ennél fogva gyenge. Csak egy példát: a mily mértékben fogy a hazafiság eszméje a francziáknál, oly mértékben erősödik a németeknél. Mihelyt a mult évi stuttgarti socialista congressuson a francziák nevében Jaurès és Hervé elkezdtek szidni a hazát és katonaságot, Bebel és Vollmar rögtön megvédték nem annyira a hazát és katonaságot, hanem Németországot és a német hadsereget. És míg Reims-ben legutóbb a socialista képviselőjelölt a választók tapsai közt hirdethette azt, hogy hadd jöjjön be a Vogézeken át a német, legfeljebb az administratio változik: addig a német socialisták képviselőjelöltjei sohasem mulasztják el óvatosan kijelenteni, hogy a német socialista mindig meg fogja védeni a hazát.

BERKI MIKLÓS.

A MUNKÁSSÁG HELYZETE.

Első közlemény.

Nagy nemzetek ma már versenyeznek egymással munkásaik sorsának javításában; állam és társadalom egyaránt megvalósítja a legjelesebb munkásjóléti intézményeket. Csak hogy ez irányzat újabb keletű és még sok teendőt hagy hátra. A mult mindenütt zord képet tár előnkbe. Osztályozás, birvágy, elfogultság és szívtelenség évezredes harcok okozója volt. E harcokat az elnyomottak vívták elnyomóik ellen, a kik nyomorba sodorták azon embertársait, a kik izmos karokkal fáradoztak a nemzeti vagyon gvarapításában és hősi halállal multak ki a haza függetlenségeért vívott csatákban. A hősök vére dicsőséget hozott a hazára, de a béke el nem távolította, hanem fokozta a nyomort. És sokáig évezredek át tartott az elnyomás és a kizsákmányolás korszaka, hiszen a civilisatiójára és szabadságára büszke britt nemzetnél még a negyvenes években is irtózatoss helyzetben volt a munkásság. A hosszú nappali és éjjeli munka jutalma az volt, hogy a munkások éheztek, rongyokban jártak, túlszűfolt odukban laktak, zsengekorú gyermekek egészségbontó munkát végeztek s az anyák kénytelenek voltak éjjeli munkát végezni. A várkastélyok ama honában még ma sem boldog a munkásnép, hiszen egy szoba és miniature konyharendszer az uralkodó, s a fiatal munkások milliójának helyzete kétségbeejtő. És Európa egy államában sem felel meg a helyzet ideálunknak. Az éjszakamerikai Unió államaiban pedig nyomorog a kis fizetésű munkás és pusztul a munkanélküliek rengeteg tömege.

Nálunk igazi rokonszenv és sok jóakaratt vezet a társa-

dalmat és a kormányt munkásaink felé, de gazdasági helyzetünk mostoha állapota lehetetlenné tesz sok intézményt, melyet nagy szükségesség sürget. A proletárság a gazdasági élet kezdetleges korától fogva gyakran forradalmi eszközökhöz folyamodott, de véres harcrai soha és sehol nem vezettek eredményhez, ellenkezőleg a helyenként bekövetkezett győzelem mellett is megmaradt a nyomor és szolgaság, melyet el akart temetni. És a proletármozgalmak történetéből megtanulhatják a gazdagok és a szegények, a munkakeresők és a munkaadók azt, hogy nem az elbizakodottság, de az önmérséklés, nem a kölcsönös gyűlölet, de a kölcsönös megértés, a béke és a jólét eszközei.

I. RÉSZ.

Socialis osztályharcok az ó-korban.

1. *Hellas.* A görög világ socialismusa már a hetedik század folyamán tünt fel, mint a meglevő társadalmi rend ellensége. Egyébként az új socialis osztály keletkezésének genesisise a következő. A paraszt és a nemes közti különbség már a kezdetleges időkben jött létre, a nemes nagy terjedelmű birtokán sok munkással dolgoztatott, óriás nyájakkal birt, ellenben a paraszt mint szegény ember állt a nagybirtokossal szemben. Mégis a marha, bor, olaj és gabonaneműek sokasága nem ment nyereség czéljából piacra, az udvar felemésztett mindent. Azonban már egy század mulva a nemesek közeledtek a tőkegazdaság felé, a mennyiben ezentúl mentül nagyobb nyereség biztosítása végett a piacnak termeltek. A nemesek korán vettek részt az ipari és kereskedelmi vállalatokban, bort, olajat és érczetek hajóikon Egyiptomba vittek ki; a legelőkelőbb nemesi családok fiai tengeri kereskedelmet gyakoroltak. Ha a nemtelen leánya sok kincset hozott a házhoz, a nemes ifjú feleségül vette, a nemes leány pedig gazdag nem-nemeshez ment férjhez, a gazdagságot többre becsülték a nemeségnél. Így aztán a pénz összeforrasztotta az egyes osztályokat. A régi aristokratia plutokratikus jelleget vett fel, félretéve a patriarchális egyszerűséget; a nagyratörő ipar és kereskedés kincseit a tömeges fogyasztással cserélte fel;

a lakás, ruházat pompája száműzte az ősi egyszerűséget s beállott a nagy luxus imádásának kora. Ezentúl az arisztokraták a külső megjelenés fényével végleg elváltak az alsóbb munkásosztályoktól, kikkel szemben magas állásokkal és kincsekkel tüntettek. Az új társadalomban, melyben a mercantil speculáció csakhamar megteremtette a gazdagodás vágyát, az arisztokraták is ama jeligének hódoltak, hogy «senki sem lehet eléggé gazdag». Nem csoda tehát, ha a soha nem pihenő nyereség utáni vadászat és az ezzel járó élvhajzászat a kor betegségévé lön. Ezzel egyszermind a költő által megsiratott patriarchális szokások elpusztulásának határához eljutván, ezentúl az embertárs kizsákmányolása életfeladattá lön. A jobbágyokra és bérlőkre ezentúl sokkal súlyosabb terheket róttak a nagybirtokosok, mely terheknek ha nem birtak megfelelni, bekövetkezett az ádáz erőszakoskodás, a mi annyit jelentett, hogy a szabad kiscgazdák családjukkal együtt a földesúr rabszolgáivá lettek, kiknek csak a megélhetés minimumát nyújtotta; vagy embereit tőkéje megszorítása végett idegen államoknak eladta. A szabad parasztgazda, kit az adó, a gazdasági válságok gyakran zavarba döntöttek, az uzsorás nagy úrhoz folyamodott kölcsönért, s ez lön végnyomorának és szabadsága elvesztésének főoka. Így keletkezett a boldog és hatalmas földbirtokos osztály mellett a szerencsétlen agrárproletariátus nagy osztálya. És annál könnyebben ment a nemes elleni harcban a parasztnak leigázása, mert a nemesi birtokkal óriás politikai privilégiumok jártak. Az arisztokraták papok voltak, a kik az istenek akaratát magyarázták; ezzel kezökbe jutott a legveszedelmesebb fegyver. Gazdagság és túlságos politikai hatalom bírvágyókká és elbizakodottakká tette őket. És mivel a szegény nép nélkülözte a hatalmat. — jogtalaná lett. Mondta is Solon, hogy a hatalmas osztály túlkapásai és önzése a pusztító socialis harczoknak egyedüli oka volt.

Áttérünk tehát a socialis forradalom mezejére, melynek lefolyása korunk emberére nézve is tanulságos példa gyanánt szolgálhat. A socialis osztályharcz vezérei azt hirdették, hogy csak a gazdagok socialis degredálása s a proletariátus dictaturája vagyis az «ököl uralma» vezethet célhoz. Az e korbéli proletár épen oly született forradalmár

volt, mint a mai orosz socialdemokrata. És miután az uralkodó államforma lehetetlenné tette a proletárok kívánásainak teljesítését, igyekeztek magokhoz ragadni az államhatalmat, hogy állami erővel lehetett legyen a társadalmi rendnek a szegények előnyére való átalakítása. Csakhogy ez nem ment könnyen, mert a gazdagok szemesen és cél-tudatosan védekeztek a benső ellenség ellen. Csakis megbízható elemekből toboroztak zsoldosokat s valamennyi érdekelt módosabb polgár állandóan fegyverben állott, hogy a fennálló jogrendet erőszakkal is megvéddesse. Mivel azonban az ötödik század második felében Hellas társadalma a forradalmi szellem által teljesen meg volt mételyezve: beállott a nagy mérközés, melyet e szűk keretben rövid vonásokban fogok ösmertetni. De vajon mik voltak e harc közvetlen motívumai? Mindenekelőtt bosszú a kegyetlen aristocrata osztály túlkapásai miatt, százados oktrojált nyomortól való menekülés érdeke, más vagyonához jutás szenvedélyének vágya, törekvés minden előkelőnek megsemmisítésére, végül százados elvi ellenséges érzület az aristocratikus intézmények és gyakorlóik ellen. A harc pedig, mely ezentúl dúlt rettenetes vala. Nézzük a 427 évben Kerkyrában (Korfu) kitört osztályharc lefolyását, mely az akkori socialis gyűlölség és bosszúvágy mozgalmainak mintája. A tömeg Kerkyra azon pontját támadta meg, ahol a gazdagok palotái és bérházai voltak. A polgári társadalom legaljasabb söpredéke, megerősödve a szabadság után vágyó rabszolgahaddal volt a támadó fél. A nők is részt vettek a gyűlölet e borzalmas hadjáratában, az első sorokban kintartóan harczolva és búzditva a férfiakat. E harcban a proletártömeg győzött és diadalmámoreában legyilkolta az oligarchákat. Thukydidés szerint 1000 oligarchiát öltek meg, de a megmenekültek száma 5000 lévén, a győztes népfolyton résen állott, félve a megtorlástól. Burekhardt szerint az oligarchák nem kevesen, de csak kisebbségben voltak, tehát ezrekre ment számok. A meggyilkolt és elűzött oligorchák ingó és ingatlan vagyonán megosztozott a győztes tömeg. Thukydidés világos képét adja a nép osztozkodási eljárásának, melyet a birtokos osztály vagyonának megrablására vonatkozó proletártörekvés irányított. Legtisztább példa erre Leontini városban 422-ben gyakorolt

tombolás. Az ottani tömeg elhatározta, hogy az egész föld-birtokot újra felosztja. Ezen vágy él ma is a román és az orosz parasztban. Argusban 370-ben a tömeg kiirtotta a birtokosokat és elrabolta összes vagyonukat. A bírvágyó demagógok a proletárok és rabszolgák ezreiből könnyen szerveztek vandal hadsereget, mely elvakultságában bosszút lihegve történelmi intézményeket, tulajdont, családot, valást és a közrendet eltörölte a föld színéről.

I. Dionysos alatt az egész régi társadalom összeomlott s annak romjain új társadalom keletkezett. A vagyonos polgárok, ha elég korán nem menekültek, tömegesen meggyilkoltattak, tulajdonukat elfoglalta az állam, aztán következett a felosztás. A diktátorhoz közelebb állók kapták a földbirtokok javarészét, a többit egyenlő arányban a forradalmárok kapták. A rabszolgák a volt birtokosok palotáin és házaik kívül megkapták nejeiket és leányaikat is. Ezek a barmokkal egyenlő beszámítás alá kerültek.

Ámde az új embereket az új helyzet csak 50 éven át boldogította, aztán következett a nyugtalanság és az újra osztzkodás barbár vágya. A hitvány ember mindig örömmel osztzkodik a nagyratörő, takarékos és okos gazdával. Az éhes demagógok soha és sehol nem engedik pihenni a népet. Rettenetes pusztítást vitt végbe 317-ben Syrakuse proletársága, mely az összes birtokosok ellen irányuló rohamában minden embert megölt, kinél vagyont találni vélt. Aztán következett a «megtisztított városban» az elrabolt vagyon megosztása a végből, hogy ezentúl a szegényeknek saját területükön «otthon» biztosítsák. Minthogy a tömeg itt vázolt evolúciónak további megírása ismétlésekhez vezetne, vizsgáljuk már most Hellas socialistái rablóhadjáratainak következményeit. Nyomban megjegyzem, hogy e harcok végeredménye az egyenlőtlenség és szolgaság, politikai és gazdasági függőség lett. A társadalom erőszakos felforgatását a vezérek hatalmának centralisációjára követte, mert csak ez alapon lehetett az új rendet fentartani, tekintve azt, hogy az új felosztásnak sok volt az ellensége, sokan maradván életben a száműzöttek közül, a kik visszavándorolván, velök szemben állandóan résen kellett állani. Az új birtokos a végből, hogy birtokát zavartalanul élvezhesse, átadta a hatalmat a központi kormányzatnak. Az antique

socialdemokrácia éppen úgy, mint a mai is bárkivel szövetkezett, hogy gazdasági és politikai előnyeit biztosítsa, neki jó volt a despota is, miután az állampolgári szabadság nála másodrendű kérdés volt. E socialismus nem a szabadság uralmának, hanem a socialis dictaturának kezdete vala. És az a proletár, a ki rablás útján jutott a tőkéhez, házhoz és földbirtokhoz rossz gazda volt, mert először nem értett a gazdálkodáshoz, de meg a jogbiztonság hiánya folytán nem is nagyon törődött szerzeményével, melyen áldás már azért sem lehetett, mert nem az ő munkájának, nem az ő takarékosságának, hanem rablásnak volt eredménye. Egyébként az egyenlőség követelése már magában foglalta a nyomor és züllés tünetét. De miután tudjuk, hogy az ember nem oly lény, mely képes lenne állandóan ugyanazon határok közt mozogni, az ember vágya a mainál dicsőbbet bírni és élvezni. Így aztán természetesen beállt azon pszichológiai tény, hogy az alsóbb osztályú egyenlőségi érzéssel szemben, a magasabb osztályú az egyenlőtlen fentartásával válaszol. Lehetetlen dolog, hogy az új kis paraszt, és kispolgár örökké ugyanaz maradhatott volna. Ezt az egyenlőséget egy napszamos asszony egy előkelő úrnőnek akkép magyarázta, hogy ezentúl ő fog selyemben járni és az úrnő kapálni fog.» A rongyos proletár, a ki most birtokhoz jutott, levetette magáról a nyomor köpenyét, ő «úrrá lett», milyen az előbbi úr volt, semmi érdekközösséget a tömeggel fenn nem tartott, mert hiszen még nagyobb úr lenni óhajtván: a forradalmi tömeg vele szemben csak veszélyt rejtett magában; vagyis Hellasban csupán a tulajdonosok személyében volt változás. A közelökben elterjedő nyomorral az új urak nem törődtek s új földosztályba soha bele nem egyeztek. Az új társadalomban ugyanazon önfentartási ösztön, uralom és élvágy uralkodott, mint a megsemmisítettben. Hellas társadalmában tehát a socialis forradalom teljes fiaskóval végződött, mert a szabadság, egyenlőség és testvériség az osztályharcnak nem lett gyümölcse. Pedig Hellasban helyenként egészen radikális, communisztikus rendet hoztak be, mégis a speciális egyéni tulajdonjogok a barbár egyenlőség tanain rést ütöttek. Az elkecsereedett osztályharc morális szempontból végzetes eredményeket szült, a jószívűség és nagylelkűség, bizalom és

szótartás, úgy a hűség kinevetett tulajdonságokká lettek, így a morális élet teljesen megrothadt. Bekövetkezett tehát ama lealázó és szégyenletes elhatározás, melynek alapján a görög önzés és önérdek, hogy megmenthesse az anyagi jólétet, a hajdan dicső Hellast Róma lábaihoz dobta, s így bekövetkezett a függetlenségről való önkéntes lemondás, a pártharczok e korcsszülötte.

2. *Osztályharczok Rómában.* Kezdetől fogva a hannibali hadjáratig a béke szelleme uralta Róma népét, ez volt a kölcsönös tisztelet és megértés boldog korszaka. A régibb köztársaság gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai tették lehetővé a békét. A nagy-, közép- és kis birtok közti egyensúly biztosította az egységes közérzés áldásait. A nemesség soraiban dicső nevű férfiak valának, kiknek gondolkozásmódja közel állott a paraszt életnézeteihez s a paraszt hozzájok fordult tanácsért, azon férfiakhoz, kik közül a dicsőséget, győzelmet és nyereséget szerző hadvezéreit választotta. A plebs rustica boldog korszaka volt ez, mert minden hadjárat új területhez juttatta. Ezen lényegében conservatív parasztság akkor még nagy politikai tényező volt, hiszen a későbbi ipari népesség még csak a jövő gyermeke volt. A régi római paraszt igazi parasztbecsületet tanusított, parasztságára büszke volt, földbirtokán boldognak érezte magát, nem tört magasabbra, nem irigyelt senkitől semmit, mert meg volt elégedve helyzetével és büszke volt a «rusticus» névre. Az igazi parasztnak se kedve, se ideje másnak bajával foglalkozni, kerüli tehát az összeütközést, melytől távol tartja conservatív paraszt jelleme.

Azonban már a második századtól kezdve változtak a nézetek és állapotok. A capitalismus beköszöntött uzsora kamataival; az olcsó rabszolgamunka kiszorította a kevésbé beérő becsületes munkást a piacról; sok szabad embert kidobtak udvarából a capitalisták és megindult a nagyok harca a kicsinyek tulajdona ellen; bekövetkezett egyuttal a rablóhadjárat, melyet a latifundiumok tulajdonosainak földműves munkásai, a rabszolga pásztorok és a vagyonukból kifosztott parasztnak indítottak meg, megrohanva a gazdagok palotáit, kirabolva a kastélyokat s megölve gazdáikat. A koldulás, a családdal együtt való éhenhalás és a

botozással járó rabszolgaság helyett, mely ellen csak egy értéktelen kis törvény védte a népet, inkább beállott rablónak, a ki mint ilyen halálos gyűlöletét kiolthatta azokon, kiknek ocsmány egoismusa mindenétől megfosztotta. És már a Grachusok korszakában kitört az itáliai rabszolgák és szabad proletárok rettenetes harcza a történeti társadalom s annak tulajdona ellen. A forradalmi jelszó: «háború a palotáknak, béke a kunyhóknak», mely jelszó alatt hosszú éveken át diadalmasan harczolt az elégedetlenek hada az addig leigázott nyomorgók részére a régi társadalom romjain az igazság és testvériség birodalmát óhajtván meghonosítani. Hogy pedig milyen volt az irtó hadjárat, elég lesz Spartacus hadműveleteire emlékeztetnünk. Spartacus ugyanis az elégedetlen rabszolgák s más elemekből rövid idő alatt 70,000 főre menő sereget szervezván, egész Alsó-Itáliát hatalmába kerítette (Krisztus előtt 73-ban). Minthogy pedig sikerült Róma jelentékeny haderejét leverni, csakhamar hatalmát Felső-Itáliára is kiterjesztette, és 120,000 főnyi seregével Róma ellen indult. E néphadjárat teljes elvézéssel végződött, pedig a proletárhad utolsó emberig nagy bátorsággal és kitartással harczolt. A harc alapgondolata nem volt egészséges, a régi társadalmi rend tehát legyőzte a tiszta bosszú és a rablás embereit. A kizsákmányolás, lenézés és erőszakoskodás politikája az egykor jogrendtisztelő, mesterkéetlen római parasztból forradalmárt nevelt; a ki még mindig megőrizve a szabad polgár öntudatát, hogy megszabaduljon nyomorától, a társadalom elvetemült tömegével szövetekezett a fennálló jogrend ledöntése végett.

De annál még veszedelmesebb forradalmi osztály a művelt proletárok nagy tömege volt, mely a hivatali és a pénzaristocrazia lesülyedt elemeiből keletkezett, az idetartozók ugyanis a politikai és gazdasági krisisek s az erkölcstelen fényezés áldozatai lettek. Ezen, a magas társadalmi osztályból elvált vagy kidaszított emberek már erkölcsi degenerációjuknál fogva is a forradalmi osztálynak alkalmas alakjaivá lettek, melyet tudásuknál fogva már harcza vezényeltek. Az urnak már akkor is derogált dolgozni, inkább kereste a jó szerencse utait. Az értelmi proletárok osztályát továbbá táplálták a zugügyvédek, kik lakbéröket sem voltak képesek megfizetni, s a háztető alatt lakó nyomorgó

tanítók, továbbá az írói osztály apró emberei. Ez emberek kolduláshoz is folyamodtak, hogy éhen ne haljanak, de Friedländer szerint moráljukat lényegileg a kegyetlen társadalmi és gazdasági helyzet is megméltelyezte. Ugyanis olyanok voltak az állapotok, hogy a becsületes embernek bajos volt Rómában tisztességes úton megélnie, úgy hogy gazdag vénasszonyok udvarlójává, denunciánsá, s más aljas kenyérvadásszá kellett válnia, ha megakart élni. A csárook előtt hadakozás, azután az erős despotia folytán resignatio volt ezen hontalanok sorsa. És a proletárok ezen osztályát szaporította még a napszámosok és az ipari munkások proletariatusa is. A nagy tőkészekkel és a rabszolgákkal szemben a kis emberek rengeteg száma tehetetlen lévén, nyomorult proletárrá és rabszolgává süllyedt. Aztán következett a pauperismus legalsóbb tömege, a koldusok, csavargók, munkakerülők, rablók, tolvajok s általában Róma rongyos, aljas proletársága, mely ellen mindig résen kellett állani, mintha csak külellenség közeledett volna. Már most mily érzést ébresztett a kegyetlen speculáns uralom azon éhező nagy tömegben. E spekuláció emberei hogy dözshessenek, összerabolták a nagy vagyont, aztán a semmittevő dölyfös plutokraták lenézték a szenvedőket. A plutokraták életecélja a Mammon imádás volt, vagyis nagy javak összerablása, a mi lehetővé tette durva, embertelen materializmusuk kielégítését, s épen ez okozta a nyomorgó százezrek felindulását és felforgatási étvágját. A bosszú és gyűlölet útra indulását azonban úgy akasztották meg, hogy alamizsnát adtak a népnek. Csakhogy a «kenyérosztás és játékrendezés» rendszere hitványnak bizonyult, a mennyiben a munkakerülő éhes tömeg mindig többet követelt, megszokván az ingyenélést, a becsületes munka megvetését. Ehhez járult a nyugtalan és lelketlen demagógia azon eljárása, melynél fogva állandóan szította az elégtelenséget és a forradalmi szellemet. És a szegény civis romanus elég korán észrevette a politikai és gazdasági egyenlőtlenséget, mely őt vadállattá süllyesztette, ezért a szegénység hadat üzent a gazdagságnak, melynek képviselői közvetlen okozói voltak a tömegnyomornak. Valamint a helleneknél az alsóbb néposztályok a tőke hatalma ellen küzdöttek a gazdasági felszabadulás végett,

valamint a XVI-ik század elején a német polgárság körében politikai és socialis harcok törtek ki, még pedig az összes javak megosztása, az osztálykülönbség megszüntetése, a javak közössége és általános egyenlőség czéljából, — alle Dinge teilen und gemein machen — írja Kaser, valamint az új korban a «tiers état»-nak a rendek állama elleni harczai után, a negyedik rend feltámadása következett: épúgy a későbbi Rómában a Plebs és a Patriciatus harca után a kapitalistiko olygarchikus rendszer elleni hadjáratnak önként kellett kigyúlnia. A római proletártömeg degenerált parasztokból, koldusbotra jutott üzletemberekből, napszámosok, kézművesek, kispolgárok, lejárt arisztokraták és irodalmárok, iparlovagok, tolvajok s más veszélyes osztályú egyénekből keletkezett. Először osztálykülönbség, aztán osztályérdek, majd osztályellentét, végül osztályharcz a fokozatos fejlődés stádiumai. Cinna, Catilina, Cälius és Dolabella által vezetett tömegmozgalmak a szegények és birtokosok harczai voltak, milyenek egy századdal előbb a hellén világban dultak. Az öntudatra ébredt proletárság politikai és socialis szempontból egyaránt aláásta a köztársaságot, s annak halála után bekövetkezett absolut uralomnak is sok gondot adott. Plátó országának tömege ép oly természetű volt, mint később Cicero hazájának forradalmi népe. A cäsárok ajándékai és az állam gabonájával megvesztegetett tömeg soha végleg le nem csendesedett, ellenkezőleg csődülései és véres kihágásai a római birodalom utolsó napjáig eltartottak. A nagy drágaság, az elnyomás s a nyomor szították az osztálygyűlöletet, mely által sarkalt lázadó tömeg dühében lerombolta az előkelők palotáit s őket meggyilkolta. Ennyi elkeseredés, bosszúérzet és gyűlölet természetsszerűleg a tömeges büntettek előidézője lett. Az akkori socialis probléma tökéletes formáját Tiberius Grachus ekkép állapította meg: «az erdő vadállatainak is van nyughelyök, ellenben a haza dicsőségeért és becsületeért harczoló polgárok nem tudják hova fektessék fejöket, csak levegő és világosság maradt meg számokra, a kik nejeikkel és gyermekeikkel koldusok módjára bolyongnak; nem aljas képmutatás-e az, midőn a hadvezérek a csata előtt felhívják őket, hogy a hazai tüzhelyért, oltárért és az apák sirjáért küzdjenek? Mert hiszen hol van a tüzhelyök,

hol az oltár és hol apáik sirja? Nem a hazáért, hanem mások mammonjáért kell vérezniök és meghalniök! Ők, a föld kerekségének urai egyetlen rögöt sem mondhatnak magokénak.» Ezen siralmas panaszhang, az ókori proletárság síri hangja áthallatszik még ma is a modern gyári proletárság tűzhelyéig, mely még mindig a bánat szomorú tűzhelye.

Tiberius Grachus tehát gyűlöletes hangon szólott a plutokrátiához, de az ő eljárása még szelidnek, békítőnek mondható azzal a hanggal szemben, melyet az utca demagógjai s különösen Catilina és bajtársai használtak. Catilina ekkép szólott a néphez: «Nekünk a rablók nem hagytak mást mint veszedelmet, mellőzéseket, üldözéseket és a nyomort. Bátrak! meddig akarjátok még ez állapotot eltűrni? Vagy talán nem jobb a bátor, hősi halál a lenézésnél és a lealacsonyításnál vagy koldusbotnál? Kinek férfi szive van, hogy türheti meg azt, hogy az uzsorásoknak és hatalmaskodóknak még kincseik is vannak, melyekkel palotát palotára tetéznék, s nekünk nincs hova fejünket letenni! Annak daczára, hogy dözsolnek, festményeket, szobrokat és ékszereket vesznek, ezer módon elpocsékolják a pénzt, még sem képesek gazdagságukkal végezni. A mellett tekintetek ránk: otthon nyomor, kint adósság, komor a jelen, még komorabb a jövő képe. Ébredjete fel álmotokból, ha győzünk: szabadság, boldogság, gazdagság és becsület leend jutalmunk. Mint konzul megkezdem veletek a munkát, ha rabszolgák helyett urak módjára akartok élni!» S e munkát meg is kezdte, melynek végeredménye az absolut uralom lett.

De még tovább ment Servilius Rullus, a ki mint néptribun azon törvényjavaslatot mutatta be, mely eltörölvé a történeti jogrendet -- a mai porosz mintára -- agrárcomissio szervezését foglalta magában a végből, hogy egész Itáliában önkényesen nagyban földet véve, eszközölné a földosztást. A pénz az óriási állambirtokok eladásából került volna elő, mely birtokok Itálián kívül, Ázsiában, Macedóniában, Sziciliában, Spanyolországban és Afrikában voltak. Azután az állami vámok, tizedek s más jövedékek szolgálták volna a nagy socialis megváltást. Mennyire vérebe ment a népnek már a köztársaság végén az idegen tulajdonban való osztzkodás vágya, bő adataink bizonyítják.

Ezen forradalmárokkal szemben a conservatív párt álláspontját pregnánsan fejezi ki Appius Claudius. Szerinte a «be nem avatkozás» elvét kell követni. Nem tanácsos a gyáva engedmények politikája, az eladósodást illetőleg kijelenti, hogy a forradalmi tömeg, mely csak örültek csoportja, nem érdemes arra, hogy a társadalom egészséges és józan osztálya kegyelmet szolgáltatson neki, mindazok, a kik concessiókra hajlandók, néphizelgők, népfelbujtók, a szegények vakmerőségének okozói, kiknek tanácsa a jobbakat a polgárság aljas elemének rabszolgáivá tenné! A proletárok soha nem gyilkoltak volna, ha ily népizgatók köze nem léptek volna. Időnkben Bismarck a vaskanczellár egészen a fent jelzett nyomon járt, a midőn 1890 január 24-ikén a koronatanácsban mondta, hogy paktálással a sociális béke nem biztosítható. Ámde a csárok mégis hizelegtek a népnek, hiszen Cesar korában csak a cirkuszban 150,000, Vespasian idejében 250,000 és a negyedik században már 385,000 helyet kapott a tömeg, melynek tehát hivatalosan alkalmat nyújtottak az élvágy megszokására és proletártömegek közöntudatának nevelésére.

Azonban Rómában volt egy másik hatalmas párt is, mely a mérséklet és az engedékenység elvét követte. Ennek egyik korifeusa Menenius Agrippa volt, a ki átlátta, hogy az osztályharcz nem valamely egyes eset vagy körülmény kitérése, hanem a történeti fejlődés bizonyos irányának elengedhetetlen követelménye. Ez oknál fogva a conservatív párt erőszakosságával szembe állította a harcz békés elintézésének módszerét. Miután a világ összes államaiban — mondja Menenius Agrippa — az ellenséges ellentét fenállott már a többség és a kisebbség között, a szegénység és a gazdagság között: nem tanácsos a tűzbe olajat önteni, ellenkezőleg józan szelidséggel akkép kell eljárni, hogy a gazdagok tulajdona a szegények jogtalan támadásai ellen megvédessék, egyben azonban a proletárok ellentétes érdekei kiengeszteléséről állami interventio útján kell gondoskodni. Mégis a «két ellenséges nemzet» közt mindinkább nagyobb lön az ellentét, a proletártömeg folyton nagyobbodott, a társadalomból kitaszított milliók gyűlölete csak a rablást mozdította elő, a nagyok catastrophája egyedüli életezél volt. Ily catastrophát előidézett az adósság, kamat és bérelengedés,

de az agrártörvények is, melyeket a föld és háztulajdonosok joggal rablásnak nevezhettek. A demagógia agrárpolitikája a jobbiztonságot s a tőkegyűjtést lehetetlenné tévén, tényleg communistikus rablást idézett elő, melynek további pusztításait az absolutismus némileg megakadályozta.

Így aztán a vég nem volt kikerülhető. A két ellenséges nemzet általános corruptiója, egoismusa, erkölcsi és physikai ernyedtsége s önmaga ellen vívott harczok, a hajdan világverő Róma kapuit megnyitották a barbár fiúk előtt, a kik gúnyt űztek a régi dicsőséggel, melynek műkincseit sárba dobták vagy elrabolták azokat; a dicsőség és nemzeti nagyság klaszikus korában rettenthetetlen légiók később gyászos területén idegenek parancsoltak, a büszke római nép függetlensége meghalt, mert nem tudta megbecsülni.

II. RÉSZ.

Osztályharczok a középkorban.

1. *Németország helyzete.* Tudjuk, hogy a XV-ik századig csak az olaszok és a zsidók pénzkereskedés segélyével szereztek kincseket. Ezóta azonban már a németek is megindultak a pénzkereskedés útján és csakhamar hatalmas tőkékhez jutottak. Maga az egyház tőkái után 10%-ot szedett s az uzsorások 86³ s, sőt 174% kamatot is törvényesen követelhettek. A kis emberek e kamatok mellett tönkre jutván, a zsidók kiűzésével igyekeztek segíteni a bajon. Ámde a kiűzött zsidók nem hagytak üres helyet hátra, mert Sebastian Brant mondja, hogy a keresztények túltettek a zsidókon is. Hallatlan uzsorát űztek a Fuggerek és Rotschildok, kiknek vagyona a XVI. században hét év alatt 13 millió forinttal «javult» és az 1546-iki osztálynál 63.000,000 forintot tett ki. Nem csoda tehát, ha a nép általános ellenszenvvel viseltett a pénzkereskedés és tőke embereivel szemben. Az éhség és drágaság okozói gyanánt az emberirtó nagy kereskedőket nézték. A nagy spekulánsok a szükséges élelcikkeket hamisították és az árakat oktalanul felcsigázták. Ez alapon jutottak az örült nyereséghez. A gyors és fáradság nélküli vagyonszerzés csábja gyakran csőddel végződén, a betevő

kisemberek elveszett filléreik miatt még jobban gyűlölték a túlzó spekulánsokat, mint az uzsorásokat.

Aztán következett a XV-ik század óta a kereskedők immoralis fényűzése, ők voltak a divat és az asztal hangadóí, őket utánozták a fejedelmek és arisztokraták. Rengeteg sokat ettek és még többet ittak, úgyhogy a németek ezentúl 400 éven át az agyonivási sport mesterei voltak. Ma nagy hangon hirdetik a teljes megtartózkodás elméletét, de azért éjszakon folyik a «mein Bier» és délen a «mein Wein». A «kocczintás» utálatossá tette az ivást, mely tömeges lerészegedést, immoralitást és elvadulást eredményezett. Ugyanazon durvaság és zabolátlanság uralta a két nem egymással való érintkezését is. A közös fürdés, mindkét nem több mint kaczer ruházata, a városok rengeteg kéjházai az akkori erkölcsök hű bizonyítékai. Pap és moralista egyaránt cynikus egykedvűséggel ítélte meg a piszkos, undorító megjelenést nyilvános helyeken és bálokon. Zsidóknak és papoknak csak rövid időn át engedték meg a városi rendtartások a nőházakban való tartózkodást. Miféle papok voltak azok, kik nappal szemérmetlenül fölkeresték az immoralitás bűnfészkeit! Pedig gyakoriak voltak látogatásaik, azért kellett a «báránykák» védelme végett papokkal szemben tiltó rendszabályokhoz nyúlni! De el is érte őket a nemezis, mert az első népkitörés megvetése és bosszúja a papok ellen irányult. És a hús emancipációjával karöltve járt a társadalmi hang eldurvulása is. Az udvarnál, bálók alkalmával, a bíróság előtt, lakomáknál a nagyurak durva tréfákkal és kézzelfoghatóságokkal mulattatták egymást olykép, hogy a mai proletár a korcsmában sem engedne meg magának oly hangot. A pfalzi lovagok a brüsszeli udvarnál csizmákkal dobálódtak és III. Frigyes császár a dorbézolások idején az összes ajtókat kirúgta. Nürnbergben a császári napok alatt (1547) Liegnicz herczeg mezítláb, holtrészegen, zenészek előtt ment végig nappal az utcákon. Akkor a részeg urakat — mint barmokat — felszedték a városi kocsik az utcákról és biztos helyre szállították. De a ruha-lúxus terén is eltűnt a nemes izlés. A parvenu lelke, a régi durvaság egészen nevetséges formában tűnt elő. A «stuczerek» lehetőleg női formákat utánoztak, — kenőcsökkel kenték arcukat, hajukat befonták, nyakukat és vállait meztelenül hagyták. A divat

folyton változott és kirivó színeket és legdrágább kelméket követelt, az előkelő hölgyek hetenként tizennégyszer ruhát váltottak, sok polgári asszony öltözete és pipereje 50,000 márkába került. Olasz, francia és magyar divatot utánoztak. Ámde ez elvadult luxussnak vészesek voltak gazdasági és politikai következményei. A vidéki nemesek a fényezésben utánozták a gazdag városi polgárokat; mivel pedig ily életmód nagy jövedelmet vesz igénybe, bekövetkezett a parasztek fokozottabb szipolyozása.

A német parasztságnak ritkán volt szabad magán birtoka; alig lehet beszélni szabad parasztközségekről, ellenben függőség volt a szabály. A nagyurak jobbágyaik összes birtokára felsőbb tulajdonjogot igényeltek. A württembergi törvény szemvesztés terhével tiltotta a parasztnak a fejedelmi erdőbe fegyverrel való belépést. A XV. században egész Németországban a szolgaság terjed. A nemesek és papok a családfő elhalálása után megrabolták utódait a vagyontól. A társadalmi osztályok rideg elválasztását hajtották végre, de azért a «durva paraszt» magatartását és beszédmódját utánozták. A városok megnehezítették a bevándorlást, a czéhek a belépést, a káptalanok valóságos nemesi birtokokat élveztek, a pedáns osztályöntudat külön magatartási szabályokat alkotott, miáltal az egyes osztályok közt valóságos társadalmi hadiállapot keletkezett. A nemesség halálosan gyűlölte a polgárságot, azt «parasztoknak» gúnyolván. Ha a paraszt az erdőbe lép, ki kell fogni lovait, mindenét elkobozni és őt megfojtani. Ilyen elvekkel léptek fel a nemesek; viszont a polgárok elkeseredése a rabló lovagok ellen határtalan volt, kiket ha sikerült elfogni, könyörtelenül kivégeztettek. A parasztek kifosztását a népnél gyűlölt jogászok szitották. Az egyik néposztály a másikat költészetben, énekekben, beszédekben, templomban és korcsmában legyalázta, a lelkész prédikálta, hogy ezen vagy azon osztály mint piszok megsemmisítendő. Az urak eljárása jobbágyaikkal szemben embertelen volt, ez okozta a nagy parasztfordalmat. A nemesség a végletekig kihasználta a maga javára a parasztek munkaerejét és munkaidejét. A parasztek gazdaságának megvetésével nemcsak az összes mezei munkákra szorították a paraszteket, hanem kötelezték őket gabona, fa, bor stb. beszállítására, segítségére vadászatoknál, tavak és

patakok kihalászására. A mellett a malomhoz és rétek megöntözéséhez szükséges vizet elvonták a parasztoktól és falkavadászat alkalmával büntetlenül tönkretelthették a kiváltságosak a parasztok réteit és szántóföldeit. A parasztnak birtokát pusztító vadakat megölnie szemvesztés terhével tilos volt. A paraszt etette ugyan az úr vadászkutyáit, de ha apró marháját megtámadták, tilos volt ellenük védekezni. A kutya és vaddisznó becsesebb vagyon volt a parasztnál. A paraszt-asszony libáit vagy tyúkjait szabadon nem adhatta el, mert a grófnénak elővételi joga volt. A kastélyt tüzelőfával a paraszt látta el és ha máglyán való elégetésre ítélték, a máglyát önmaga volt kénytelen elkészíteni. A nagy adózások teljesen tönkretették a szerencsétlen parasztságot, mely ezentúl csak az erőszakhoz folyamodhatott, ezen ököl harcokról alább lesz szó. Mindezekhez járult még a hitvány jogszolgáltatás, mely elfogultságával és kegyosztásával igen szította az elkeseredést. Az embertelen torturát sűrűn alkalmazták s már a vizsgálati fogság barbár büntetés vala. Az undok német kegyetlenséget a rabló az országúton, a bíró a törvényházában, a pap a kolostorban, a földesúr várában gyakorolta. A szem kiszúrása igazi germán büntetés volt. Dél-afrikában ma is a büszke német hadsereg bosszúeszköze maradt. A belek kiszedése és elégetés mindennapi büntetési módszer volt. Ilyen vad és kegyetlen volt a társadalom is. A rablólovagok a nekik áldozatul esett polgároknak nemesak javait vitték el, de kezeiket is elvágták. Délnémetország lovagjai a papok nemi részét vágták el, s a kellemetlen levelet hozó küldöncz kénytelen volt e levelet megenni. De ép oly mértékkel mérték a városi polgárok a nemeseknek is; ez volt a kegyetlen önségely félelmetes korszaka!

És ily előzmények után megindult a socialis forradalom réme. Egyébiránt az «éhező városi népesség» már a XIV. század óta tombolt, feltörve a gazdagok kapuit, megtámadta a családi tűzhelyet. Mágñasok, zsidók és papok ellen is irányult az erőszak. De még nagyobb veszedelem fenyegette a kényelemben élő magasabb polgári osztályt, mely korán vehette észre, hogy a szegények harcza a gazdagok ellen van folyamatban. Egy 1402-iki Magdeburgban kitört lázadásról is ugyanazt írja a *Schöppenchronik*. És most keressük fel a parasztok táborát.

A legnagyobb tömegláadás Németországban tisztán socialis, tehát nem vallási eredetű. A lázadó parasztok evangeliumi kifejezései: «keresztény szabadság» és «testvéri szeretet» csak takarói voltak az igazi czélnak, mely gazdasági, politikai és socialis igények kivívására irányult. Hiszen a német parasztnak ugyanoly kiszípolozás ellen kellett harczolnia, melyet az antique görög vagy római paraszt elszenvedett. Ily rablások miatt a teljesen eladósodott és kizsákmányolt parasztság harczra kelt embertelen elnyomói ellen. Előkelő prédikátorok siettették a lázadást, a kik az egyházi tized, a kamatszédés és a zsidók uzsorája ellen izgattak. A parasztok helyzetére érdekes világot vet az 1525-ben szerkesztett 12 pontból álló program, mely tisztán agrár jellegű volt. A parasztok okos, mérsékelt hangon követelték, hogy lelkészét a község választhassa és eltávolíthassa, a nagy tized maradjon meg, de a község hajtsa be, ellenben a kis tized (t. i. a gazda halála után egy darab legjobb marhának a földesúr javára való átadása) szűnjék meg, a röghözkötöttség eltörendő, a paraszt élvezhessen fajzasi és vízjogot, az elfogult bíraskodás és túlságos pénzbüntetés maradjon el. Leglényegesebb pontja a programnak a szabad költözés joga. Ezen szerény, józan program megvalósítását ellenezték a földesurak s ezzel lehetetlenné vált a békés megoldás. Ezen sváb program mellé csatlakozott a frankóniai parasztok követelése, mely már egészen új politikai átalakulást tartalmazott. A fenti 12 pontot olyképen nyihították, hogy csak a röghözkötöttség és a kis tized eltörlését sürgették. Sokkal követelőbbek voltak az 1526 január havában készült tervezetükkel a tiroli demagógok, kiknek agrársocialisztikus programja teljes egyenlőséget követelt. Városok helyett falvak szervezendők, hogy senki magát másnál magasabbnak ne tarthassa, ennél fogva a várak és városok várfalai lerombolandók. A kereskedelmi pálya eltörendő, hogy senki magát uzsorával be ne mocskolhassa, ellenben földművelés, szőlőtermelés és marhatenyésztés előmozdítandó.

De a középnémet forradalom is hatalmasan tört előre; itt Thomas Münzer elkészítette azon radikális programot, mely minden ízében az előkelők ellen irányuló gyűlölet kifejezője.

Ez a Münzer akkép szólott a már felizgatott híveihez : «Kardotok vértől hideg ne maradjon.» Münzer és elvtársa, Johann Laue a vagyonszűkülést hirdette, szerintök a fejedelmek veszett kutyák, kiket a többi uralkodókkal együtt ki kell irtani a föld színéről. Minthogy pedig a forradalom Lotharingiától kezdve egész a keleti Alpokig húzódott, tehát Németország felét ellepte és a városi radikalizmus szövetkezett a parasztsággal, a forradalom meg nem állhatott többé a tiszta gazdasági követeléseknél, hanem a mint az elzászi parasztok példája mutatja, a politikai irányzat is felszínre került, miután csak a nekik tetsző fejedelem zászlaját tisztelték. A «kis királyok» helyét hatalmas nemzeti monarchia helyettesítse és érvényesüljön a népsouverénitás. Régi tehát a népjogokért vívott harcok története.

És már 500 év óta nem fordult elő oly nagy mozgalom, milyen az 1525-iki április 28-án megindult parasztfelkelés volt, mikor 300,000-nél több paraszt szabadsága kivívásáért száll sikra. Már századok óta sokan ábrándoztak egy hatalmas népbarát császárról, a ki ellensége legyen az uraknak; most pedig, a midőn az ideál megvalósításához közeledtek : demokratikus köztársaságot követeltek. Az 1525. április 28-án Erfurtba benyomult 5000 paraszt az uralkodó osztály kiirtását határozta el. Ezen vezetéses pillanatban Luther pokoli «intelmet» küldött szét, melynek lényege a lázadó parasztok kiirtása volt. Ugyanoly durva, elbizakodott, oktalan és pártos modorban prédikált a másik apostol, Melancthon is. Csakhogy ez a két mester megfélemedezett arról, hogy «az urak» éppoly durvák és műveletlenek voltak, mint a parasztok, kik amazoknak csupán tanítványai voltak. Ámde a jó politika azt követelte, hogy a két reformátor egyedül a hatalmasok javára reformáljon. És ezen barbár, ellenséges álláspont folytán az elnyomott emberek nagy tömege elfordult az ily sötét lelkű népbarátoktól. A paraszttáborokhoz helyenként az urak kipróbált katonái csatlakoztak, kik «a testvérek ellen» nem akartak harcolni, de azért e harc vége bukás volt. A szervezetlen tömegek nem voltak képesek az ellentábor harcedzett katonáinak ellentállani, különösen az urak lovassága iszonyú pusztítást vitt végbe a parasztseregben. Az első időben úgy megfutamodtak a parasztok, mint a mi 20,000 nemzetőrünk 1849-ben Kassa mellől. Lényegileg

azonban főleg a svábok tanusítottak gyávaságot, a többi parasztok fanatikus huszita bandák módjára halálmegvetéssel harczoltak. De milyen hadjárat volt ez! A durva lelkek cinizmusza szörnyű alakban jelentkezett. Régi ereklyéket megszensteltelenítettek, dühökben raboltak és loptak, gyujtogattak és feldúltak mindent, papi személyeket megcsonkítottak és ártatlanokat felkoncizoltak. Műkincsek, nagyszerű középületek elpusztultak, a vadság irtóháborút üzent a civilizációnak. De nemcsak a papság ellen, hanem az arisztokraták ellen is megindult az irtóháború. Várak, kastélyok, gazdaságok eltűntek a föld színéről. Legundokabbak voltak a frankóniaiak, kiket gyakran a korcsmárosok vittek harczba. A fogoly nemeseket gúnyos kacajjal nyársra feszítették, az áldozat zsirjával csizmáikat kenték meg és csecsemőknek sem adtak kegyelmet. Ekkor itt bosszúorgiákat ültek s az egész parasztháború utálatos és megvetendő embertelenség jellegét hordta magán.

Ámde csakhamar bekövetkezett az urak vérbosszúja. Csekély, de bátor sereggel könnyen ment az egymással nem is érintkező, szervezetlen paraszt seregek leveretése. S a mint megelőzőleg a lázadás habjai országról-országra rohantak, époly egyhangú borzalommal tört előre a nemesség bosszúja. A győzelem után még hónapokon át tomboltak a hóhérok, a legyőzött parasztoakat kéjérzettel lassan megsütötték. Csak Thuringiában 70 kolostor rommá lett, Frankóniában 292 vár és 52 zárda pusztult el. De ezért meg is kapták a parasztook büntetésöket, lefejezés, szem- és nyelvvesztés, vagyonkobzás voltak a bosszú fekete ítéletei. Csak a Svábszövetség területén 1526. év végén 10,000 embert kivégeztek, s a lázadás egész területén a legyőzöttek közül több mint 100,000 embert ítéltek halálra. A győzők gyéren tanusítottak emberseges eljárást, tehát a reformátorok apai tanácsait hiven hajtották végre. De a végrehajtás e kétségbeejtő hangja még ma is él a nép szívében.

A parasztook felkelésének némi sikere csak Tirolban észlelhető, hol a legsúlyosabb szolgáltatások elmaradtak. Az anyagi veszteségen felül bekövetkezett a lesújtott nép morális lealacsonyodása is. A jogvesztes nép lelkében gyökeret vert a hitetlenség, a fennálló jogrend gyűlölete s az erkölcsök végleges eldurvulása. A parasztság, mely egy időre a

járom alól kiszakította magát, ezentul lánczokkal köttetett a szekérhez. Aztán jött a rabló csapatok, önző hivatalnokok és kegyetlen bírák, úgy a földesurak további pusztítása. A német parasztok harczának, százados imáinak végeredménye — a megvetés lön.

2. *Franciaország.* A római császárság területén még nem voltak meredek hegyeken épített zordon várak, melyek a kaszt-elkülönítés hűséges fészkei voltak. A germán betörés előtt a gazdag nagybirtokosok városokban, azok szomszédságában, termékeny sikon vagy folyók partjain vonzó, izléses villákban laktak. Azonban a gyakori betörések, az anarchikus közállapot, folytonos rablótámadások készítették a gazdagokat arra, hogy eddigi házaikat sánczczal és védőbástyákkal erősítsék meg. Ez alapon járhatatlan vadonokban keletkeztek a büszke sziklavárak, melyek gazdáiknak biztos menedékül szolgáltak. És ezen sziklafészkek nagy társadalmi jelentőséggel bírtak. Soha egy ókori népnél sem fordult el oly rideg alakban az arisztokrata a néptől. A római patricius a család feje és papja volt, mint vallási magistratus tekintélye kívülről jött, ez nem volt tisztán személyi tekintély, mert azt az istenségtől nyerte, ő volt a vallásos dogmák magyarázója. Azonkívül a senatus tagja lévén, az ókori arisztokrata, a ki politikai és vallási tekintélyt képviselt, a helyzet embere volt, tehát nem mint egyén, de mint egy testület tagja szerepelt. Ellenben a hűbér urának hatósága tisztán egyéni, minden hatalma önmagától származott. Ő nem valamely senatus tagja, minden szerep saját énjében összpontosul, mindent önmagának köszön. Innét a mérhetetlen egyéni büszkeség, dölyf és elbizakodottság, mely lelkét uralta. Akaratát csak a veszély jelenléte és erejének határa korlátolta. Az ő családja nem patriarchalis család, mely egész nemzetségre terjed ki, melynek körében a patriarcha ugyanazon életmódot folytat, mint az egész tribus és a szolgák; de nem is a clan családja ez, hol az úr semmit sem tesz, a szolga dolgozik helyette, de mégis közös az eredet, mindannyian ugyanazt a nevet viselik, ugyanazon emlékek és simpatiák tartják őket össze, itt némi egyenlőség mutatkozik. Ellenben a hűbérest körülvevő népesség rá nézve egészen idegen, nincs rokonság köztük, nincs történelmi és morális kötelék. A hűbér ura dologkerülő és harczot kereső

lény, a többiek pedig a leigázott dolgozó elem. A hűbérúr családja csak neje és gyermekeiből alakul, a kik elválva a külvilágtól, zordon várukban élnek, nem bízva saját szolgálkiban sem. E várban a tunyaság és unalom honol, miután a nagyúrnak embertársai iránt semmi kötelezettségei nincsenek; közügyekben nem vett részt, nem művelte birtokát, a mi a hitvány paraszt feladata volt, sem ipari, sem politikai tevékenység nem terhelte. Hogy tehát ez urak ezen nyomasztó tétlenséggel járó unalmat elűzzék, majd mindég kóboroltak, csatáztak, raboltak és gyilkoltak. A vad energia eme emberei pedig brutális, durva és kegyetlen emberek voltak, a kik minden haladásnak halálos ellenségei voltak. Ezek az emberek, már jellegöknél fogva teljes mértékben kiérdemelték alattvalóik halálos gyűlöletét. Az urak és jobbágyak közt már lényegében természetellenes volt a viszony, miután a parasztság a dominium kiegészítő része volt, az úr tulajdonát képezte; a mi annyit jelentett, hogy az összes köz- és magánjogok gyakorlata az úrnál összpontosult. Ezért keletkezett a népben a kiolthatatlan gyűlölet a feudális urak ellen, kikkel szemben szabadság hiányában csak a bosszúban kereste menedékét. A feudum ura szabályozta az elviselhetetlen adózásokat, melyeket önkényesen felemelt; ő gyakorolta a büntető jogszolgáltatást és a kegyelem jogát. De hogyan élt e jogokkal! Az elnyomatás iszonyú mérvet öltött, mely ellen véres hadjáratra kelt a szerencsétlen nép. Már 997 óta folytonos lázadás szelleme vezette a francia parasztságot, mely elhatározta, hogy eltörli a fennálló rablórendszert és saját törvényei szerint fog élni, itt is, mint a németeknél a fajzási és vízjog képezte az egyik ütközési pontot. De a harcz kimenetele az volt, hogy leveretvén a lázadás, annak vezérei kezeiket és lábaikat elvesztették, s a legyőzöttek sötét morajjal meghajoltak győzőik előtt. A sok parasztlázadás közül különösen figyelemreméltó a szégyenletes 1034-iki lázadás, melynek tartama alatt az aristokraták a fegyvertelen és vezérek nélkül állott parasztságot egyszerűen lekaszabolták. Pedig ezen parasztok nem voltak rabszolgák, s csakis a kényúr hatalma alól való menekülés céljából szálltak sikra. Elkeseredett volt továbbá az 1251-iki és az 1320-iki agrárlázadás is, mikor a dühöngő nép különösen a papokat és a zsidókat nem ok nélkül üldözte, kirabolta és

gyilkolta. A tiszta bosszúnak legpregnansabb példáját szolgáltatja az 1358-ban «Jacquerie»-ben kiütött lázadás, melyben a nép durva szenvedélyét akkép oltotta ki, hogy több mint 300 kastélyt feldúlva, a régóta gyűlölt urakat gyilkolta, követve azt az elvet, hogy: «kezet kézért» és «fület fülért». Ezen parasztlázadás a domingói négerlázadásnak testvére volt, a parasztok azt hangoztatván, hogy ők olyan emberek, mint a nemesek, ugyanoly tagjaik vannak, mint nekik és negyvenen állnak egy lovaggal szemben. A vadállatokká fajult parasztok, elnyomó uraik hű növendékei voltak, ép-oly barbár és embertelen eljárást követtek, mint az urak, a kik egyedüli okozói voltak a nagy gyűlöletnek, melyet a nép táplált ellenök.

3. *Angolországban* a parasztság II. Henrik uralkodása óta röghözkötött, tulajdonnal nem bíró, földesura által határtalan szolgáltatásokra kényszerített néposztály volt. Egyébiránt a britt népnél is meghonosodott a rablás szokása, úgy hogy ősidők óta gyakorolt rablás valóságos nemzeti büntetetté lett. A rossz közlekedési eszközök és nagy erdőségek, úgy a nagyurak szövetsége majdnem lehetetlenné tette a rablók megsemmisítését. De követelte is a népképviselő III. Edvárdtól, hogy tiltsa meg a vár urainak a rablókkal való szövetkezést. A paraszt gyermekei hasonlólag rabszolgáknak születtek s ha megszöktek, a közhatóság visszaadta őket uruknak. Ha szabad ember parasztgazdaságot tartott, személyére nézve szolgálásra jutott, de szerzeménye tulajdona maradt és helyváltoztatási jogot gyakorolhatott. Az angol arisztokraták is kegyetlenül bántak a néppel. A XIV. század a külső pompa és nagy fényűzés kifejtésének kora, a mikor drága idegen cikkek után néztek s a luxusigények növekedtével súlyosbodott a parasztok anyagi helyzete, miután folyton emelték az adózás terhét. Úgy volt ez mindenütt és minden időben. A birvagy okozta az elnyomatást itt úgy, mint mindenütt. Azelőtt az otthon és barátaiknál lakmározó, egyszerű életet folytató jövedelmökkel nem törődő arisztokraták jobbágyai jobb életet éltek, nem nyomta őket senki; később azonban különösen a szegény nemesség irtózatosságszerűen gyakorolt. S itt rejlett oka az első nagy parasztlázadásnak. E lázadást az alsó papságból kikerült demagógok szították és valószínűs agrár-kommunizmus jellegét vette fel. A pór nép hadat

üzent a nemességnek, melynek igáját megúnta. John Bull (egy elcsapott lelkész) gyújtó és osztálygyűlöletet szító beszédeivel még inkább szította a forradalmi szellemet, mely a véres bosszút írta zászlajára. Bull ekképen verselt: «midőn még Éva font, Ádám földet keres; vajjon ki volt, mondjátok meg, akkor nemes?» Ezen elvetemült pap a teljes egyenlőséget tanította, s azt az emberi nem őseredetétől leszármaztatta. Így tört ki az a nagy parasztforradalom, mely több mint 100,000 vad harcosával oly zivatart idézett elő, mely a történelmi társadalom összes intézményeit majdnem elsöpörte. A program főpontja az érsekek, püspökök, grófok és bárók, úgy a köztisztviselők száműzése, a nemesi hatalom eltörlése volt. Franciaországban 1358-ban a Jacquerieben kitört lázadás ugyanoly jellegű volt, mint az 1382-iki angol parasztlázadás. A polgári és vallásos élet mezején keletkezett új elvek, különösen a testvériség és egyenlőség tanai elvakították a még műveletlen nép fejét, s így lett a felizgatott nép elbizakodottá. A rombolás útja a forradalmárokat egyenesen London felé vezette. Ezen jól szervezett mozgalom a kenti partoktól egész a Humber jobb partjáig terjedt, mely területen megindultak az erőszakoskodások, a felkelők feldúlták és kifosztották uraik házait, a gazdasági épületeket széthordták, az uradalmi lajstromokat elégették s a gyűlölt birákat irgalom nélkül felkoncezolták. Egyébként fogadalmat tettek arra, hogy II. Richárd királyhoz hűk maradnak; ellenben az őseik által fizetett tizenötöd kivételével, más adózást nem teljesítenek. A főpapi méltóságok eltörlendők és csak kolduló szerzetek tartandók fenn. A túlzók még tovább mentek, mert az egységes királyság megszüntetését és minden grófságnak külön királyság szervezését határozták el. E nagy forradalom a kormány és királyság tekintélyét mélyen megingatta. Csakhamar Londont támadták meg, lerombolták a «Kingsbench» épületeit és kiszabadították a fegyenczeket. Az érsek palotáját feldúlták s a becses levéltárat elégették. Aztán következett Newgate elpusztítása, a gyönyörű Savoya-palotát földig lerombolták, ez volt a Lancaster herceg tulajdona. De a székes templomra is rávetették magukat, melynek kincseit (könyvek, okmányok) elégették. Az elrabolt arany és ezüst ékszereket s más drágaságokat porrá zúzva, szétszórták az utcákon. Ez volt az igazi parasztrombolás. Majd

pedig betörve a királyi várakba, az ott misét mondó canterbury érseket és kíséretét nagy kegyetlenséggel megölték. A nemesség gyáván váraiban keresett menedéket; ellenben a bátor és lángeszű norvichi püspök, Spencer Henrik jól szervezett seregével megtámadván a parasztokat, seregeiket csakhamar tönkretette. Itt is következett a győző bosszúja, az összes lázítókat felakasztották, volt aratása a hóhérnak. E hadjárat is kudarczczal végződött. A király rideg és lenéző szózatot intézett a parasztokhoz, figyelmeztetve őket alázatos engedelmességre.

A király visszavonta a kényszerhelyzetben adott szabadságleveleket; habár maga részéről már ekkor szerette volna a jobbágyi intézményt eltörölni. E nemes eszme azonban hajótörést szenvedett a nagybirtokosok önző ellenszegülésén.

Az urak tehát kényelmesen tovább tobzódhattak, a paraszt pedig véres verejtékkel tovább húzta a rabság ígáját, melynek végső eltemetése egy dicsőbb kornak tartott fenn.

4. *Magyarországban* is siralmas állapotban élt a föld népe. Telegdi István e helyzetről az országgyűlésen tartott egyik beszédében alaposan és hüen beszámolt, mondván: «az utókor el fog borzadni, ha törvényeinkből, melyeket ez iszonyatosságok megszüntetésére alkotunk, látandja jelen helyzetünket. A nép legföljebb Istenének panaszkodhatik, ezt is titokban, félve, nehogy valaki zsarolói közül forró imáit meghallja, s őt értük büntesse. A jobbágyoknál a szolgaságon kívül semmi nem biztos; a ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, a mező, melyet homloka izzadásával felszántott és bevetett, nem neki termi gyümölcseit, gyermekei nem az ő örömére nőnek fel, minden panaszszó kegyetlen büntetésekkel nyomatik el; az egyes urak égbe kiáltó vétkeik rég túlhágták a türelem határát, a nép már addig volt zsarolva, hogy kétségbeesésében irigyelte azokat, kik a török járom alá kerültek».

Meg kell jegyezmem, hogy ez volt a nagy dőzsölések és hitvány luxusüzés kora; a dölly és érzékiség túléltek a keresztyén törvényhozást s a fényüzés büntettekkel és a mindenhatóság kicsapongásaival lépést tartott. Különösen az asztalra nálunk is nagy súlyt vetettek, I. Mátyásunk a nép és a főbbek számára nagy lakomákat rendezett, a jól

terített asztalt különben is mindig kedvelte a magyar. A XIII. század óta hallatlan mérveket öltött a vendégeskedés s nem egy magyar főúr temetése vagy lakodalma alkalmával egész falka házi- és vadállatot fogyasztottak el és százakra menő hordó bort ittak meg. A középkori lakoma a barbarizmus és a mesterkélttség vegyülete, de lényeg maradt a sok evés és még több ivás. De legfontosabb volt az estebéd, mikor hölgyeknek, lelkészeknek és uraknak fürdőt nyújtottak, a dobzódás az antique görög és római módra folyt, az egész társaság leitta magát s csakhamar bekövetkeztek a vad, durva toasztok, s nem igen kényes elbánás a hölgyekkel, a kik a nagy veszély közeledtével külön termekbe vonultak. Az asztal luxusával együtt járt a berendezés, ruházat és a pipere luxusa is, mely igen sok pénzt igényelvén, a birtokososztály ezentúl már nem ismert határt követelésében; kiméretlen fosztogatósaiban, mondja Horváth. Az oligarchia hatalma korlátlan lévén, éppen II. Ulászló korában vad kegyetlenséggel járt el a néppel szemben. Ekkor a jobbágyság annyira túl volt terhelve adóval és földesúri tartozásokkal, hogy azok mellett alig birt megélni. A jobbágy önálló szerzeményéről, ingatlanainak csak feléről rendelkezhetett, a másik fele a földesurat illette meg. Hiába tanult a megvetett parasztfiú, a ki alig juthatott hivatalhoz, de hiszen még ma is a megyei nemesség tényleg önmaga számára tartja fenn a hivatalokat, az egyik sógor a főispán, a másik sógor az alispán, a szegényebb sorsú nemesnek elég az utibiztosi állás is, a paraszt pedig maradjon kondásnak. A paraszt élete, a parasztnő szépsége csak azért birt becses, mert a kegyelmes úr hasznára szolgált. A szabad költözési jog csak papiron maradt meg, volt gondja az uriszéknek, hogy a parasztot a röghözkötöttségi állapotban megtartsa. Ez volt a jobbágyok helyzete, midőn értésökre esett, hogy a pápa bünbocsánatot ígér azoknak, kik fegyvert fognak a török ellen. Az elnyomott nép nagy tömegekben tódult a szent zászlók alá és pedig annál inkább, mert a keresztes hadak vezére, Dózsa György, egy közönséges székely hős vala. Ámde a nemesség nem tűrte munkásnépe távozását, hogy tehát jobbágyait visszahódíthassa, hátramaradt családtagjait germán módra kinozta, némelyik «vaskeresztet csináltatott és Verancsics szerint az

jobbágyit az homlokán azzal széllal őket sította». Ezzel sietette a nemesség az 1514-ben dúlt nagy parasztlázadás kitörését, melyet a kurucz papok azzal szítottak, hogy maga a pápai követ eleve partütőknek címezte leveleiben mindazokat, kik a kereszt felvételét gátolják, s azok kiirtását hangsúlyozták, melynél kedvesebb dolgot a régóta elkeseredett nép maga sem ismert. Dózsa pedig felhasználva a nép hangulatát, kitűzte a lázadás zászlaját, dühöngő népe pedig szilaj tombolással áradt szét táborából, a nemesség házaira törve, azokat feldúlta, lakóikat pedig kegyetlenül leöldöste. Az elébe tört nemesi sereget, melyet Báthory István és Csáky Miklós csanádi püspök vezetett, megvervén, az elfogott Csákyt iszonyú kínzások után nyársba vonatta. Kivüle még négyszáz oligarcha és nemes mult ki kinosnál kinosabb halállal. A győzelmes kuruczvezér most már a főpapok és nemesek kiirtását, a királyság eltörlését, a többi lakosok birtokközösségét írta zászlójára. Csakhogy bekövetkezett nálunk is a végzet, mert Szapolyay János erdélyi vajda Temesvárnál a parasztsereget elkesedett harc után tönkreverte. A győző nemesség kegyelmet, engesztelődést úgy nem ismert, mint előbb a parasztság nem; midőn a mézszárlásba belefáradt, következett a véritételek szomorú szerepe. A nemesség kegyetlensége leleményes eszközökhöz folyamodott. Dózsát meztelenül izzó vastrónba ültették, tüzes vaskoronával megkoronázták, s midőn tagjait izzó vasfogókkal megcsipkedték, társait félig sült húsával etették. Ilyen véget ért a négy hónapig tartott osztályharc, melyben 40—70,000 ember esett áldozatul. Mint látjuk, a középkori osztályharcok a bosszú rettenetes harcjai valának; de mindenütt a szervezetlen néphadakat letiporták a történelmi társaság számra kisebb, fegyelmezett hadai.

A lázadás leverése után összeült azon országgyűlés, melynek főurai közül sokan analfabéták voltak. Tudjuk ugyanis, hogy az 1491 november 7-én Pozsonyban létesült egyezés megkötésekor Báthory az erdélyi vajda, Ország és Rozgonyi zászlósok még nevüket sem tudták aláírni. Nem csoda tehát, hogy ily törvényhozótól, kit különben is csak a bosszú vágya vezérelt, a rögözkötöttség, a földhöz kötött rabszolgaság hitvány intézménye származott. A kártérítéssel úgy jártak el, hogy minden megyében 12 jóhírű

nemes az alispánnal és főszolgabíróval a kárösszeget megállapította. A nemes most is ott vett, a hol még talált valamit. A pusztá vád elég volt a büntetés megállapítására. Ha a nemesség «ért volna valamit a parasztok nélkül», ezeket egészen kiirtotta volna, így azonban csupán a kapitányok, századosok és tizedesek, s más lázítók, valamint a nemes szűzeken és asszonyokon erőszakoskodók kerültek akasztófára. Így is nemzetirtás volt ez, mert csak a büntető bíró kivégeztetett 30,000 embert. E nagy szám életerős, családját imádó, szorgalmas magyar munkásokból került ki! Aztán következett az ártatlanok megbüntetése azért, hogy: «az eféle megátalkodottságok emléke és mindenki büntetése örökösseikre is háramoljon és átszálljon és minden század tudja, mily istentelen gonoszság legyen az urak ellen föllázadni, azért jövőre a parasztok földesuraiknak örökös jobbágyságoknak alávetve legyenek». Aztán jöttek a szolgáltatások, melyek évenként egy arany forint fizetése, hetenkint egy napi szolgálat, csirkéket, ludakat, hizott malaczat kötelesek voltak adni, megmaradván az eddigi kilenczed stb. A megbüntetettek ivadékai soha hivatalt nem viselhetnek, sőt földesúrnál cseléd sem lehetett az átkozott sarjadék. Ime előttünk a nagy magyar parasztlázadás eredménye, melyet a vagyoniilag és erkölcsileg lesújtott, önkényesen korbácsolt nép néma megadással fogadott, titokban várva a jövő felszabadulás fényes napsugarát.

III. RÉSZ.

Modern socialismus.

Proudhon azon jellemzése, hogy minden törekvés, melynek célja a társadalmi jólét emelése — socialismus — ma már nem felel meg a lényegnek. Ma a socialismus oly tan, melynek célja forradalmi úton a gazdasági egyenlőtlenség megszüntetésével, az emberek tökéletes egyenlőségét megállapítani. Ez irányzat mesterei Marx Károly és Engels Frigyes, kiknek alaptételeit a követelések irányára és az eszközökre nézve ma a harczoló socialisták nagy többsége majdnem az összes államokban magáévé tette. Engels szerint a modern socialismus a mai társadalomban va-

gyonnal bírók és a vagyontalanok; a «bourgeois»-k és munkások között fennálló osztályharcban nyilvánul. A socialismus tehát nem pusztá összegezése azon gazdasági és politikai pontoknak, melyek körül a harc mozog, hanem mint doctrina azon harc elméletét, mint mozgalom bizonyos határozott cél felé irányuló gyakorlati törekvést jelent; ama végcél pedig nem egyéb, mint a mai társadalmi életrend megváltoztatásával a kollektív gazdaság meghonosítása. Hogy azonban ez elérhető legyen, az egyéni tulajdont el kell törölni, vagyis azon javakat, melyek ma magánszemélyek és családok kezén vannak, collectiv javakká kell változtatni, mely társadalmi javakból mindenkinek lesz haszna, a mennyiben mindenki megtalálja ott a megélhetés forrását. Az egyéni tulajdon megszüntetését, a vonzóbb hangzás végett socializációnak nevezik, vagyis oly módszer lenne ez, melynél fogva mindenki egyenlő joggal bírna a socialisált javakban. A socialismus tehát egyértelmű a forradalommal. A ki nem forradalmár, az nem igazi socialista, csak a társadalmi forradalom hívei, a kik az egyéni tulajdon megsemmisítésén dolgoznak, igazi socialisták. A socialista elnevezés csak a collectivismus és az anarchismus vagyis a két forradalmi iskola hiveire alkalmazható. A munkások balesetek elleni biztosítását célzó törvény antisocialistikus színezetű, miután az egyes társadalmi osztályok kibékítéséhez vezethet, a mit a forradalmárok minden fegyverrel megakasztani igyekeznek. Kautsky megvetéssel szól az angol proletárokról, mivel ez idő szerint békés reformok terére léptek, tehát szerinte nincs bennök egy magasztos cél felé vezető érzék; szerinte csak a forradalmi szellem a proletárságnak igazi etikája. Az igazi proletár etikája azonban egészen más tulajdonságokban nyilvánul, beismerek saját proletáraink is, Beck Soma dr. ugyanis a «diák elvtársak» részére tartott előadása alkalmával ünnepeélyesen kijelentette, hogy a proletár az «ubi bene, ibi patria» elvét követi. A socialista az egész világon ugyanazon típus, a kit a hazájához csakis az anyagi haszon köt. A proletár etikájához még alább visszatérünk.

Mindenekelőtt a földtulajdont támadják meg, mely szerintők mindig rablással szereztetett. Eredetileg a törzsek legerősebbjei erőszakkal magukhoz ragadták a földet. Ezen

jogtiprók aztán örökösödés tárgyává tették azt a földet, mely közös volt s nekik csak időleges haszonvételi joguk volt. Aztán következtek a hódítók, a kik megrabolták az ősrablókat. Ma pedig, minthogy a földbirtokos nem dolgozik, de másokat munkáltat, az egyéni tulajdont, mint társadalmi veszedelmet, el kell veszítenie. Elérkezett ideje annak, hogy az eredeti, vagyis a collectiv állapot visszaállíttassék. Ha a nemesség és a papság elvesztette a jobbágyok kezén volt birtokot, miért ne veszíthesse el a mai bourgeois földbirtokos a magáét. A birtokos azonban azzal védekezik, hogy öröklés vagy vétel czimén szerezte meg birtokát, kérdés azonban, milyen pénzből került ki a vételár? Azon pénzből, mondják a socialisták, melyet a proletárságtól elrabolt. A szerzés módja bűnös lévén, bűnös maga a szerzemény is. A társadalomnak joga van, Marx szerint, a tőle jogtalanul elvont javakra vonatkozó eddigi megállapodásokat (szerződések) megsemmisíteni és az elrabolt javakat közjavakká tenni, melyekből mindenki élvezhessen. Látjuk ezekből, hogy ha a proletárookra ruháznók a törvényhozási hatalmat, ágyudörgés nélkül, egy tollvonással megsemmisítenék a fennálló jogszokást. Éppen itt rejlik az igazi forradalmi mozgalom, mely a drága proletáreléletet és testépséget gonddal védi. És Ferri Henrik, a világhírű criminalista máris biztatja az olasz socialistákat, hogy hagyjanak föl a kődobálással, a melylyel különösen Itáliában minden nyomon katonákra vagy karabinierikre rátámadnak, s akkor azok sem fogják használni fegyvereiket, a melyeket az antimilitarista mozgalom előbb-utóbb ki fog csavarni kezeikből, egyelőre biztosan számíthatnak arra, hogy a legközelebbi kormány socialista lesz, mint Franciaországban. Nevetjük Clemenceau francia miniszterelnökkel együtt az ilyen jósokat, a kik előbb-utóbb magukra maradnak. Ma, mondja Ferri, azt az elvet kell követni, hogy mert minden ember szabad lény, rabszolga nincs többé, de hogy szabad maradhasson, ahhoz tulajdonjog szükséges, tehát valamennyi embernek tulajdonosnak kell lennie. De hogyan? Olykép, hogy követjük a természetes jogállapotot, a mely a collectiv javak jogállapota volt. Csakhogy ezek az emberek megfelelkeznek arról, hogy az nem jogállapot, de vadállapot volt.

Az ipari tőkét illetőleg a Marxisták álláspontja a követ-

kező. Már Babeuf és Saint Simon foglalkoztak kérdésükkel, de csak Marx érdeme az, hogy az ő socialismusa mint végleges tan nyert határozott formát. Marx követve Smith Ádám irányát, szerinte a munka képviseli az egyedüli értéket, a gazdagságnak tehát a munkás kezében kell egyesülnie. Ámde a polgári társadalom folyton lop, hiszen lopás és kizsákmányolás tőkéjének forrása. A munkás eladja munkaerejét más embernek, de munkájáért az általa előállítottnál kisebb értéket kap. Ennélfogva mint hajdan a rabszolga és a jobbágy, a mai munkás is más ember hasznára dolgozik, a ki maga tétlen, tehát ez amazt kizsákmányolja.

Lassalle szerint, ki hű munkatársa volt Marxnak, a munkás munkája olyan áru, mely a kereslet és kínálat esélyeinek van kitéve, s ha túlságos a kínálat, a kapitalista annyira lemegy a munkabérrel, hogy a legszükségesebbre sem telvén, egész néposztály rettenetes nyomornak és szenvedésnek áldozatául esik. E tételt követik az összes socialisták. Ha tehát a vállalkozó tőkéje akár azáltal szaporodik, hogy jobb gépet szerez, melylyel a munkás ugyanazon idő alatt egyszer oly nagy eredményt hoz létre, mint a melyet közepszerű minőségű géppel volt képes előállítani; akár pedig a túlságos munkakínálat miatt szaporodik tőkéje, mindez rablás. Az egyedüli mentő eszköz tehát a két nagy társadalmi veszély, t. i. a földtulajdon és az ipari tőke megszüntetése. Alább meg fogom világítani e veszedelmes és népámító dogma helytelenségét.

A socialista doctrina szerint, az emberi nem mai szervezetében két nagy csoportra oszlik, és pedig a birtokosokra, kik nem dolgoznak és vagyontalanokra, kik önmaguk és amazok számára dolgoznak. Ezen két csoport elemei a kapitalisták és a proletárok. Proletar alatt pedig oly embert kell érteni, kinek munkaerején kívül más java nincs, vagyis csak saját személyisége. A köztük fennálló harcz oly régi, mint maga az emberi nem és Marx szerint ez az emberi nemnek általános és lényeges harcza. Az 1847-ben kiadott kommunista kiáltványában azt jelzi, hogy «az emberi társadalom egész története mai napig csakis az osztályok harcza». Csakhogy ez nem igaz, mert az emberek nem mindig csupán irigységből hadakoztak; a kereszties hadak hőseit vallásos ideál, a magyar szabadságharcz

martirjait a magyar haza függetlenségének nemes ideálja vezette véres csatamezőkre. Ma, midőn kiölték a nép nagy részében a vallásos idealismust s a honszerelmet, csakis a gyomor kérdésével képesek őt felrázni; a durva, hitvány, egyoldalú materialisztikus érdek a jelszó, mely nem ismer dicsőbb ideálokat. És az osztályharcz tényleg ősidőktől napjainkig dült, és sajnos még a jövő történetének is egyik döntő faktora lészen. Hogy azonban ezen harczt mi magyarok lehetőleg megakadályozzuk, hogy ipari munkásaink precárius helyzetén: enyhithessünk, elsősorban iparunkat kell önállósítanunk, a mi csak az önálló vámterület segítségével érhető el. De iparunkat általában nemzeti nagyságunk és boldogságunk érdekében is elsősorban kell megvédenünk a germán világ súlyos rohamával szemben. A proletár csak egy kis része a nagy nemzetnek, melynek dicsőségéért élet-halálharczt kell megvívunk. S a mai államok már nem követnek idealista politikát, de előkészítik a gazdasági érdekek rettenetes harczeit, melyek a közel jövő felett fognak dönteni. De a socialisták nem rokonszenveznek ezen materialisztikus alapokon nyugvó harczokkal, ők inkább katasztrófákra számítanak; nekik a polgári társadalom által teremtett jó módban élő munkásnép nem ideáljuk, mert csak az éhenhalók azon elemek, melyekre a forradalom útján bizton számíthatnak. A socialisták elve ez: «a legjobb kereskedelmi szerződések, a legjobb törvények, melyek megjavítják a proletárok helyzetét, értéktelenek, mert csak enyhítik a nyomort, az ösbűn, vagyis embernek ember által való kiszipolyozása csak úgy tűnik el, ha a zsaroló vagyonos osztály megszűnik létezni; a mi ismét csak úgy érhető el, ha a proletárság önmaga ura sorsának, e végből kérlelhetetlenül kell folytatni az osztályharczt. És ezen osztályharcznak nem ilyen vagy olyan reform a tárgya, hiszen akkor csak radikalistákkal lenne dolgunk, az egyedüli végezlél a mai társadalmi rend felbontása. Minthogy pedig a mai társadalmi rendnek a vallásos, a nemzeti és családi eszme, úgy a katonai szellem védőbástyái, mindenekelőtt ezen várakat kell lerombolni.

Miután a vallás rezignációt tanít, de a socialista igazi forradalmár, a vallásos eszme azon hierarchiának alapja, melyet a socialista meg nem tűrhet, mert útjában áll, tudva azt, hogy a hol a lelkész bir befolyással a népre, oda hasz-

talanul tolakodik az agitátor, s miután a lelkész a forradalmi ideálok megvalósításának akadályozója, ha kell, halállal fog lakolni, s miután a jövő társadalom moralis alapjait a vallás tagadja, el kell tűnnie örökre. Ez idő szerint tehát a szabadgondolkozók mellé sorakoznak ugyan a proletárok, de csak addig támogatják őket, míg a tabernaculum el nem tűnik, miután hátra marad még a pénzeszláda, melynek felfeszítése a proletár végső gondolata. De a haza eszméjének imádása is nagy bajok okozója lett, mondják a socialisták. A haza védelmének ürügye alatt készítették a vagyonnal bírók a vagyontalanokat, hogy harcra menjenek, miáltal ép oly szolgaságot tűrt el a nép, mint a mily vagyoni veszteséget okozott neki a már megszokott lopás. A polgárság azért visel háborúkat, hogy gazdagságát új piacok szerzése által gyarapíthassa, becsületért, tekintélyért és dicsőségért kell harcra kelni és meghalni. Csak-hogy mint a vallás meghozta az emberek szolgaságát, a haza eszméje is ugyanazt eredményezi. A haza eszméje megmételtyezte a proletár lelkét, bátorságot, áldozatkészséget és a dicsőség imádását tanítván. E végből szerveztett a hadsereg, mely a durva elnyomás eszköze és a forradalmárok gyilkosa. Vallás, haza és hadsereg hitvány erők tehát, melyek megsemmisítendőek, útját állván a socialista eszménynek. Ime előttünk a proletár hitvány, embertelen, barbár etikája. A «hadvezérek» taktikája tehát oly irányban oktatni a népet, hogy az összes dicső ideálok eltemetésével, mielőbb csak egy rabló kisebbséget lásson maga előtt, a mely kiszákmányolja a nagy többséget. Ha a rideg valóság felismerésének napja bekövetkezett, ez lesz egyszersmind a győzelem nagy napja, mikor a tőkét, ha a kapitalisták a fegyvert félelemből le nem tennék, ostrommal hódítják meg.

Most pedig beszámolok e forradalmi végezől eszközeiről. Kautsky határozottan az 1789-iki francia forradalom, mint általánosan elfogadott classikus forradalmi típusra utal, mely már nem volt valamely Turgot-féle reformactio, hanem harc, melynek célja vala egy új osztály politikai hatalmának meghódítása. Ennélfogva az eddig elnyomott osztálynak az államhatalom meghódítása, tehát a politikai forradalom a társadalmi forradalomnak lényeges alkatrésze, mely-lyel szemben áll a socialis reform. Az igazi socialista tehát be-

fejezett forradalmár, a ki elfogadja ugyan a végezel előmozdító és siettető reformokat is, de lényeges elve az, hogy az eddig elnyomott társadalmi osztály emancipációjára törekszik. Csakhogy ezen forradalom nehéz feladatokat rejt magában, mert ma nem csupán egy zsarnok kormány, vagy egy csomó oligarchával fognak a proletárok szemben állani, hanem egy jól szervezett zsarolóosztály nagy tömegével, a kispolgárok többségével, a paraszttal és az intelligencia zömével fog kelleni sikra szállani. Míg tehát az utolsó forradalmak a nép támadásai a kormányok ellen voltak, ezentúl inkább a nemzet egy része fog táborozni a másik rész ellen, természetesen Oroszország még mindig a régi forradalmi típus hazája maradt. És Kautsky itt elég őszinte, mert nyíltan kimondja azt is, hogy ha támadásra alkalmas lesz az idő, a golyózápor is jó eszköznek fog bizonyulni. Időnkben azonban még nem hősi támadásra, de lassan rothasztó, alattomos, gyáva eljárásra támaszkodik a socialista demagógia, mely rövidlátásában megfélekedezik arról, hogy az ő számító, alattomos harcossai nyulak módjára megfutamodnak majd a rend védői elől. Az európai alkotmányos államokban is lehetséges a proletárok élet-halál harca, vagyis az általános proletár forradalom, ha a proletárok meglevő szabadságait korlátoznák, vagy megakadályoznák a szervezeti életet. Ez tehát elég bátor hadüzenet, melyet a milyen gúnnyal, ép oly önérzettel fogad a polgári társadalom, mely mindenütt rendszeresen erősödik. Poroszországban 1854-ben a 16 millió lakos közül csak 44,407 egyén élvezett 3,600 K-nál nagyobb jövedelmet. már 1894—95-ben a 33 millió lakosnál 321,296 egyén 3,600 koronánál nagyobb jövedelelmet birt és három év múlva e szám már 347,328-ra emelkedett. Szászországban, tehát a vörös királyságban 1879—1894-ig a 2000—4000 K jövedelemmel bíró kispolgárok száma 71%-al emelkedett, a 4,000—12,000 K jövedelemmel középpolgárok 24,072-ről 41,870-re emelkedtek. 1875—1894 közt (emelkedés 74%). Németországban általában a polgárok folyton messzebb esnek a proletarizálástól. Angolországban 3,500—25,000 korona jövedelmet élvező családok száma 1851-ben 300,000; 1881-ben 990,000; ma egy és fél milliót tesz ki. A jobb módú polgárok száma 233%-kal emelkedett!

És a mint a nevezett két nagy nemzetnél, ép úgy Franciaországban sem teljesedett be Marx Károly azon jóslata, hogy a proletarisatio folyton nagyobb körben fog mozogni, ellenkezőleg a proletariátus a polgárság körében nálunk sem hódít, hanem mindinkább proletárokból sokan nagy termelési tőkék részvényeseivé lesznek, vagyis nem néhány rabló kezébe, mint azt Marx tanítja, hanem a szegényebb sorsú nép kezébe is jut a tőke. Helyesen mondta tehát Kautsky, hogy a proletároknak óriás hatalommal, a polgárság folyton szaporodó nagy tömegével fog kelleni megküzdenie.

Mint hogy tehát ez idő szerint a socialisták általános nyílt lázadásba kitörni nem képesek, a mai állam és társadalom rendjét sorvasztó eszközökhöz folyamodnak, melyek azonban forradalmi jellegűek. Sokat biznak a hadsereg erkölcsének és szellemének megmételtyezésében. E végből a legénységet lapjaikban és gyűléseiken felebbvalóik ellen izgatják. A fegyelem megbontása végett a katonai büntető eljárást ostromozzák, melyet osztályjogszolgáltatásnak gúnyolnak. A socialista irodalom érdeme, hogy általánossá lesz az erkölcsi erdurulás legalább is az alsó néprétegeknél. Ezzel együtt jár a tekintély megvetése, mely aztán a legénységnek koronkint igen súlyos büntetéseket von maga után. Hogy pedig az antimilitarismus eszméje mentől szélesebb körben hódíthasson, 1906-ban létesült a «nemzetközi ifjúsági szövetség», melynek ma már 16 európai állam munkás ifjúsága képezi alkatrészét. Csak Németalföld, Németbirodalom és az osztrák németység ifjúsága még nem csatlakozott azon oktan és közveszélyes mozgalomhoz; de nálunk már 700 tagot hódítottak, a kik azonban szegyenkeznek nyíltan fellépni. A nemzetközi ifjúsági szövetség már 59,225 tagot számlál s e sereg képezi a forradalmárok reményének gyökét.

A katonák lelkiületére olykép hatnak, hogy «éhező testvéreikre» ne lőjjenek; aztán utczi kirohanásoknál az első sorokba nőket és gyermekeket állítanak fel, hogy megtevésszék a katonákat, ha mármost esetleg a katonaság nem használja fegyverét, a nép előzőnli a katonaságot, melynek megmérgezett elemei magukkal ragadják a jó szelleműeket is.

De a strike is becses forradalmi eszközük, mely hasznosabb a fegyveres insurreciónál. Mentől jobban kifejlődik a kapitalistikus termelés, annál nagyobb nemzeti csapássá és politikai tényezővé lesz a strike. A strike mint politikai harci eszköz meghonosodott Oroszországban, Franciaországban, Belgiumban és Itáliában. Nálunk is hovatovább hódít a politikai strike eszméje. Míg a strike eredetileg a munkásság helyzetének javítását célzó intézmény volt csupán, ma már ezen józan vonását elvesztette, miután sok esetben valóságos hatalmi tényezővé lett.

A socialista agitátorok és a socialismus mint dogma parancsainak végrehajtó apostolai csak alkalmas pillanatra várnak, hogy egész Európát lángba boríthassák.

A proletárok mesterei állandó harcra, állandó embergyűlöletre buzdítják híveiket. kik előtt, úgymond, a legnehezebb feladat a politikai hatalom kivívásának és a kapitalismussal szembe fordított socialismussá fejlődő nagy célja még csak ezen túl vár megvalósításra. E cél elérésénél a Fekete kéztől a honarulásig minden eszköz dicsőítendő, a mely az osztályok megszüntetéséhez és az egyenlősített emberiséghez vezet. Ime előttünk a proletariátus igazi morálja, mely az emberi nem fejlődésének történetében mindig ugyanaz volt és fog maradni, alapérzelmei az aljas irigység, birvágy és embertelen gyűlölet, mint természetes gyermekei.

Ha tehát valaha a socialismus ideálja testet öltene, vagyis a történeti társadalom romjain egy új sociális társadalom épülne fel. vajjon milyen lenne ezen társadalom életrendje?

Mindenekelőtt a collectivista szervezet megállapítása folytán az összes magánraktárak és boltok bezáratnak, ezeket a községi, városi és központi áruházak pótolnák, melyekben kellene a szükségletet kielégíteni. A bazar élén fizetett hivatalnok fog állani, a ki a közönséggel, mint attól teljesen független autokrata, épen nem fog gondolni. A társadalom hivatalnoka semmiért sem felelős, ő olyat ad a vevőnek, melyet hozzá szállítottak, miután nem termelő. Ilyen lesz a nagy városok képe is. A mészáros mint tekintélyes hivatalnok a jobb darabokat kedveltjeinek fogja juttatni, a többi vevő maradékokkal lesz kénytelen megelégedni. Ma a concurrentia korában ott veszünk. hol jobbat

kapunk és az üzletek vetélkedvén egymással, érdekükben áll fogyasztóikat kielégíteni; ámde a durva, elbizakodott socialis suszter az elégedetleneket egyszerűen kiüzi a rak-tárból, őt védi a socialis rendszer.

És a társadalmi jólét, közművelődés és a szabadság szempontjából egyaránt végzetes lenne az új rend, a mint azt nyomban bebizonyítom.

a) Maga Kautsky Károly szabatosan kimutatja, hogy a munkabérek tekintélyes emelkedése nem várható. Így Angolországot véve, 1891-ben a bérek összege 17½ milliárdot, ezzel szemben a tőke nyeresége 20 milliárdot tett ki, mivel látszólag következne, hogy ha az egyéni tulajdon megszűnik, egyszer annyi lesz a munkabér. De ez nem áll, mert a socialis társadalom mindazokat a közterheket, melyek ma a kapitalistákat nyomják, átveszi. És a kapitalisták nem emésztik fel az összes jövedelmet, ellenkezőleg új beruházásokra tőkét gyűjtenek, a mi azontúl a proletárok terhe lévén, ezen tőkegyűjtés rengeteg összegeket fog a munka eredményéből elvonni. De menjünk tovább! Ma az állami adminisztratio költségei a tőkés adójából fedeztetnek, e teher is a proletárookra fog hárulni. De még egy nevezetes tényező, mely ma a proletárokat táplálja, el fog maradni. A gazdagok eltűnésével a luxusczikkek termelése is el fog maradni, miáltal sokkal kisebb lesz a tőkegyűjtés és a munkásokat tápláló egyik dús forrás kiszárad. A proletár uralom tehát a barbár korszak visszaállítását jelentene, mert a verseny és a mai izlés eltűnésével beállana az általános stagnatio és visszaesés. Ezekből látjuk, hogy a socialis forradalom anyagi haszonnal sem járna a proletárookra nézve.

b) Schäfte, Kautsky, Renaud és Deslinière szerint a socialis társadalom nem lesz olcsóbb a mai államnál. Kautsky kiszámítja, hogy Németországnak csupán a közoktatásügy 1½, esetleg 2 milliárdjába kerülne évenként, Franciaországnak 1 milliárd és 1300 millió lenne e czímen a kiadása. Ezen rengeteg kiadás pedig az összes nevelésügy monopolizálása folytán jönne létre. A társadalom fogja nevelni az összes gyermekeket. A gyermekeket pedig hajlamuk és hivatásuk szerint tudományos vagy ipari szakiskolákba küldenék a közhatóságok. Ezen iskolák «socialis

iskolák» lesznek, a társadalom ellátja a tanárokat és a tanítványokat. Ily viszonyok közt mi magyarok a mai állami budget felét csak a közoktatásügyre fordítanók. És ezen költség nem kerül ki majd a mai hadügyi kiadások megtakarításából, mert a gyűlölt hadsereg helyét a nemzetőr-ségnek kell pótolnia, már pedig minden ember katona lévén, a fegyverek száma és a tisztek díjazása, s a harczképesség fentartása legalább annyi pénzt fog felemészteni, mint ma, mert hiszen a haza határait nem lehet védtelenül hagyni! Aztán jönnek az administratio többi költségei, pedig a jövő társadalomnak több börtönre lesz szüksége, mint a mainak, mert az erkölcsileg megmételyezett, vallástalan, munkakerülő tömegek milliói több gonosztevőt fognak szolgáltatni, mint a mai társadalom, melyben csak a proletárok megvetnek minden tekintélyt; különösen a személy ellen elkövetett bűntettek száma a maihoz képest tizszeres lesz, ezt az erkölcsi eldurvulás fogja okozni. Miután pedig minden ember munkás lesz, mindenki köteles leend a közterhek viseléséről gondoskodni. A munkás tehát napi nyolcz órai munkájából legalább három órán át a társadalomnak lesz kénytelen dolgozni, a mi épen a mai állapotnak felel meg.

c) A munkások a mai gazdáktól megszabadulván, szerintünk nem lesznek szabadabbak. Kautsky szerint az új társadalom követni fogja a nagy amerikai «trust»-öket, melyek bezárva a kis vállalatokat, csak nagy gyárakban fognak termelni. Ebből folyólag legalább 500 munkással nem dolgozó vállalatokból a munkásokat transferálják az 500 munkással többel dolgozó vállalatokba. Így aztán, ha valahol ma 200,000 gyár működik, leszállítják 500-ra, s a munkásokat eddigi otthonukból a társadalom tetszése szerint száműzik idegen vidékekre. Ezen tömeges deportatio által meg lesz sértve a legszentebb emberi jog, mert habár a munkások nem lesznek kötelesek engedelmesskedni, de ha ellentállanak, miből fognak élni?

A koldusokra, csavargókra és tolvajokra ügyelni fog a rendőrség. Azon társadalomnak elég baja lesz a betegekkel, munkaképtelenekkel, gyermekekkel és aggokkal, tehát a munkabírókat szuronyok segélyével szorítják majd munkára. De ez egyszermind az egyéni szabadság durva meg-

sértésének rendszere. Ma a munkás több gazda közt választhat, a jövőben, ha valamely gyárban jelentkezik, miután a munkások száma egy évre hivatalból lesz megállapítva, ha a létszám teljes, egyszerűen kikergetik s ekkor csakugyan kénytelen lesz a csavargás útjára lépni.

d) A patronus állam és a munkások közt továbbra is megmarad az érdekharcz. A társadalmi termelést jövőben is meg fogják zavarni az erőszakoskodások, minthogy a munkabéreknél nem lesz egyenlőség. Ámde «a társadalom» nem engedheti meg a «strike»-ot, ellenesetben a termelés és fogyasztás egyensúlya megbomlana, a lázadókat tehát erőszakkal fogják levérni és milyen fájdalmasak lesznek «az elvtársak» korbácsütései és a súlyos sebek, melyeket az éles kardok fognak okozni. Míg ma a strike magánemberek közti viszály, mely nem képez büntetendő cseleklekvényt, a socialisált társadalomban magánosok a köztekin-télylyel állván szemben, a strike ipso facto már mint lázadás fog elbíráltatni. Oktalan dolog tehát a mai társadalom ellen harcra kelniök azért, hogy egy lényeges emberi jogot, az önvédelem szent jogát az új rendnek feláldozzák.

e) A szépművészetek és az irodalom emberei a zsarnok hatalom visszaéléseinek esnek áldozatul. A mai társadalomban a művészek az «amateur»-ök pénzén élnek, minthogy az állam szerény ezreivel szemben a gróf Pálffy Jánosoktól milliók folynak be. A collectivismus korában a magánfél eltűnik, hiszen ősi várából, vagy kastélyából kilaktalanítja a «társadalom», aztán meg az elszegényedés folytán nem lesz képes családi muzeumokat alapítani. Az «új termelők» szegény emberek lesznek, kik dohányt és bort fognak venni, de műtárgyakkal gondolni se fognak. Marad tehát vevőnek «a társadalom», melynek hivatalos közegei saját izlésöknek megfelelő műveket fognak jutalmazni. Azontúl csak a hivatalos æsthetikának hódoló művészek fognak jutalmaztatni. Széchenyi István vagy Eötvös József arczképének megfestője éhen halhat, de Bokányi vagy Kristóffy művészet fényes jutalom várja. Okosabb lesz tehát, ha a hivatott festőművész beáll közönséges mázolóznak.

Még rosszabb helyzet vár az írókra. Az írók továbbra is törekedni fognak a közönségnél olvasókat és vevőket hódítani. Ámde ez lehetetlenné lesz, mert «a társadalom» lesz az

egyedüli nyomdász, a «hivatalos commissiók» pedig kiselejteznek mindent, a mit veszedelmes dolognak fognak tartani. Ezek a bizottságok pedig az orosz censorok módjára fognak eljárni, ezeket pedig az absolutismus, amazokat a rokon socialismus szelleme irányítja. Ha valaki merné a collectivismus visszaéléseit, hatását a civilisatióra és a néperkölcsökre bírálat alá venni, munkáját halhatatlan eszméivel együtt eltemetik. A «társadalom» kizárólagos könyvkereskedő lévén, kereskedésében antisocialis munka egy óráig sem maradhatna meg. Így eljutottunk magához a gyökhöz, vagyis a gondolat terjesztésének sírjához; mely maga a közhatósági és a népcensura, mit a szabadgondolkozók és a durva materialisták eme megvetendő társadalmában mindenki gyakorolni fog, azok kivételével, kiknek lelkében titokban élni fog a megölt rendszer visszahódításának epesztő vágya.

Mint hogy pedig ma a napisajtó lényeges jövedelmét a magánhirdetésekből szedi, melyeket a collectivismus egészen feleslegessé teend, nem lévén többé kereskedelmi verseny, a napisajtó életgyökét elveszti. A socialista társadalomban a sajtó csak hivatalos adatokat közölhetne, melyeket azon «társadalomtól» kapna, a mely a közszellem irányítója lesz. Könyv és az ujság censura alá kerülne, a közönség tehát csak azt olvashatná, a mit a kishitű, gyáva és erőszakoskodó kormánytól kapna.

És ezen sikerekért hívják fel a vezérek élet-halál-harczra proletárjaikat! Csakhogy mi is résen leszünk, a mai társadalom életfeltételeinek megrablói ellen mi is irtóháborút fogunk vívni, mert nem engedhetjük meg azt, hogy az egyéni szabadság romjain zsarnok hatalmat szervezhessenek, mely rettenetesebb lesz az összes eddigi zsarnokságoknál, már csak azért is, mert nem egy távol álló, de sok közvetlen ponton örökös autocrata fog dühöngni.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM.¹⁾

Második közlemény.²⁾

IV.

Ezek után áttérve egyes drámaírókra, ismerkedjünk meg közelebbről ezeknek némely munkáival, olyanokkal, a melyekből egészen világos képet nyerhetünk a rövid ideig virágzott, de gazdag török drámairodalomról. Az úttörők (Simászi, Ali Hajdar és Ahmed Vefik) után legelőször az új török irodalom legkiválóbb alakjával, *Námik Kemál* bejnek kell megismerkednünk.

Kemál bej, Musztafa fia, Rodostóban született 1840 körül. A 60-as évek elején a Sinászi alapította *Trdsümân-i-ahvâl* munkatársa volt; majd Sinászi után a *Taszvîr-i-efkjár*-t szerkesztette 1864 nyarától fogva 1867 április haváig; mert az utolsó, tudniillik a 465. számban megjelent *Sark meszeleszi* (keleti kérdés) című czikke miatt eltiltották a szerkesztéstől.³⁾ Ekkor Párisba ment s ott megindította az úgynevezett új-török párt lapját *Hurrijet* (Szabadság) czímen. Néhány év múlva visszatérvén Konstantinápolyba, 1872 nyarán az *Ibret* (minta) című lap egyik szerkesztője volt, de csak rövid ideig, mert a lap iránya miatt szerkesztőtársaival együtt ő is száműzetett.⁴⁾ Ettől fogva csaknem mindig távol kellett lennie a fővárostól. Először Gal-

¹⁾ Az elhunyt tudós hagyatékából.

²⁾ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 382. számában.

³⁾ Tevfik: *Szólnáme* 1290-re 71—72. l.

⁴⁾ Tevfik: *Szólnáme* 1290-re 82.

lipoliba küldötték, azután Cyprus szigetére (itt írta *Ákif bej* és *Gülnehál* című drámáit 1873—75); 1880 körül Midilli szandsák (Mytilene-sziget) kormányzójává nevezték ki *) (itt írta utolsó drámáját, *Dselédedint*); végre Rhodus szigetére került, a hol aztán meghalt 1888-ban. A mi irodalmi működését illeti, írt költeményeket, regényeket, drámákat (öt darab) s történelmi dolgozatokat is (úgy mint *Devr-i-isztilâ*, *Szalah-eddin*, *Fâtih*, *Szultán Szelim*, melyek *Evrâk-i-perisân* czímen jelentek meg három füzetben 1870—71-ben). Regényei: *Ali bej kalandjai*, azután *Dsezmi*, melynek csak első kötete jelent meg 1882-ben; s a *Behâr dânis*, a mely tulajdonképpen Hindli Sejkh Inâjet-ullah művének fordítása és az első része 1873-ban jelent meg.***) Kemâl bejnek páratlan hatása volt a közönségre és az írókra egyaránt; ez utóbbiak vezérüknek s mintaképüknek ismerték el. Ő a modern nemzeti török nyelvnek legnagyobb mestere; sem előtte, sem utána oly szépen és oly lelkesen nem írt senki török nyelven. A legnagyobb ereje, mint írónak, éppen az elragadóan szép nyelvében van, nem pedig a compositioban, mese-szövéseben, vagy a jellemelek festésében.

Kemâl bej színművei között nemcsak időrendben, hanem rendkívüli hatása miatt, melyet annak idejében az olvasó és néző közönségre tett, valamint ama nemes czélnál fogva is, melyet szolgálni kívánt, első helyen áll *A haza, vagy Szilisztria* (Vatam, jakhod Szilisztra) című dráma 4 felvonásban, a mely 1872-ben (=1889) jelent meg. Azóta a 90-es évekig hét kiadást ért, sőt Európában is ismeretessé vált Hart Henrik német fordítása révén. A szerző az előadás jogát — mint az első kiadás czímlapján olvasható — Güllü Agopra ruházta s ennek társulata a hazafias darab eljátszásával, a költőnek gyújtó hatású dikezióival annyira elragadta, föllekesítette a török közönséget, hogy a kormány jónak látta minél előbb eltiltani többszöri előadását. A tárgyról — mely voltaképpen egy török ifjú és leány szerelmi története — maga a szerző azt mondja (az «*Ebuzzái Gyűjteményé*»-ben kiadott levelében), hogy állítólag megtörtént II. Mahmud szultán uralkodása idején Sumla ostroma

*) *Szálnáme* 130-ra 285. l.

***) *Khajal* 1874. évf. 62. sz.

alkalmával; *) ő csak kibővítette egy kiszé azt a szerelmi történetet és áthelyezte a krimi háború idejébe, illetőleg Szilisztria ostromához. **) A költő aztán ezt a történetet annak a feltűntetésével dolgozta fel, hogy a hazaszeretet erősebb érzelem a szerelemnél is, mert képes legyőzni emezt úgy a férfiban, mint a nőben. A hazafias dráma meséjét röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

(I. felv.) Monasztir városában az ifjú Iszlám bej és az árva Zekkie szeretik egymást. Egy reggel az ifjú búcsúzni megy kedveséhez, mert csatába kell mennie, mivel a haza veszélyben van. A leánynak igen fájdalmasan esik, hogy ily hamar és talán örökre el kell válniok; de végre is bele nyugszik, mert kedvese egy szent cél érdekében cselekszik, a haza hívja. Iszlám bej nemsokára egy önkéntes csapat-tal vonul el Zekkie háza előtt, hol ezt a lelkesítő beszédet intézi katonáihoz: «Testvérek! Büszke vagyok rá, hogy zászlóm alá gyülekeztetek. Nem tudom, ti meg lesztek-e velem elégedve? Én háborúba megyek, de azzal a szándékkal megyek, hogy meghaljak. Zsoldot nem adhatok; a kik ezt óhajtának, ne jöjjenek velem. Zsákmányra nem számítok; a kik számítanak rá, álljanak el mellőlem. Nyugalmat nem keresek; a kik keresnek, ne jöjjenek velem. Ágyú- és puskagolyótól nem félek; a kik félnek, maradjanak itthon az asszonyok mellett. Ha tehetem, gyöngé teszem fogom védő paizsúl tartani összes honfitársaim elé. Ha telik tőlem, a hazámat szivembe fogom elrejtetni s nem engedem, hogy annak egyetlen követ is bárkinek keze érintse, a míg keblemet darabokra nem vagdalják. Halljátok és megértitek szavaimat? Képesek vagytok-e a haláltól való félelmet teljesen kiirtani szívetekből? Képesek vagytok-e arra, hogy magatokat már most megholtak tudjátok? Van-e

*) Tudniillik 1828-ban az orosz-török háború folyama alatt.

**) Szilisztria védelmezése a legdicsebb haditettük volt a törököknek az 1854–55-i orosz-török háború folyama alatt. E várat, melyet 15,000 török védett, 120,000 főre rúgó orosz sereg ostromolta öt hétnél tovább (május 16—június 23.) a legkitünőbb tábornokok vezérlése alatt, de eredménytelenül. Az oroszok vesztesége, két tábornokon kívül, holtakban és sebesültekben 25,000 ember volt. Érthető tehát, hogy a költő miért választotta éppen Szilisztriát drámája tárgyának színhelyéül.

erőtök ahhoz, hogy elmenjetekek halálotokat keresni? Mi a hazát fogjuk védelmezni, minket pedig Allah védelmez majd. Biztok-e eléggé magatokban? Ha tudjátok, ha úgy mint én, szem előtt tartjátok, hogy hova megyünk: semmi kétségem, hogy mindnyájan olyanok fogtok lenni, a milyen én. Testvérek! A Duna partjára fogunk menni. A Duna reánk nézve az élet vize. Ha a Dunát elveszítjük, elvesz a haza; ha a haza elvesz, a hazában egyetlen ember se marad életben: . . . Ember nem élhet úgy, hogy lássa hazájának láb alá láb tiportatását. Ember nem élhet úgy, hogy lássa szülőanyjának láb alá láb tiportatását. Ember nem élhet úgy, hogy lássa jöltevőjének lábbal gázoltatását. A ki jöltevőjét mások lábai alatt látja s mégis él: alábbvaló a kutyánál! Testvérek! Az ember soha és semmiképpen nem lehet alábbvaló a kutyánál!

A hazaszeretetet isten parancsolja nekünk. A mi hazánk pedig a Duna. Mert mihelyt a Dunát elveszítjük, nem marad meg a haza sem . . . A Dunán már sokszor átjöttek, de még soha sem vették el tőlünk, s míg oszman lesz a földön, nem is fogják elvenni soha; míg az oszmánok tudják, hogy mit tesz az oszmán név, nem veszik el soha! Készek vagytok-e meghalni a hazátokért? Nem vonakodtok-e elveszteni az életet a Duna partján? Míg mi meg nem haltunk, az ellenség nem fog átjönni a Dunán; a kik átjönnek, minket már holtan vagy sebesülten fognak találni. Én azt mondom, hogy kész vagyok meghalni. Hát ti közöttek kik azok, a kik nem félnek a haláltól? Megesküsztek-e Allahra, hogy nem maradtok el tőlem?

— Az önkéntesek: Esküszünk Allahra!

— Iszlám bej: A ki szeret engem, sohasem marad el tőlem!

— Zekkie (ki szobájában az ablaknál hallgatta ezt a lelkes beszédet): «A ki szeret engem, soha sem marad el tőlem!» Lám, egész beszéde alatt a hazán kívül gondolt-e másra? Hát nem jut-e eszébe, hogy van itt egy szegény szerencsétlen. A tőle való elválást rosszabbnak tartja az élettől való megválásnál s mégsem tudja módját találni annak, hogy ne kellessék megválniok egymástól! A ki szeret téged, soha sem marad el tőled, úgy-e? Íme, én sem fogok elmaradni. — Ezután fértiruhába öltözködik; s öreg

dajkája, Hanife asszony, hiába igyekszik lebeszélni szándékáról, meggyedve, az ifjú önkéntes tiszt után.

(II. felv.) Szilisztriában a vár parancsnoka, Ahmed Szidki bej, meglátván az önkéntesek között a férfinak öltözött Zekkiét, megszanja a fiatal gyermeket s ráakarja venni, hogy menjen ki a várból, hiszen még nem alkalmas a fegyver használatára. «Meg akarok halni a hazáért, — mondja Zekkie — micsoda más szolgálatot kíván ön tőlem? Én az életemet ajánlom fel önnek, ön pedig fiatal voltomról beszél nekem. Embert ölni jöttek ide önök, vagy meghalni? Ha ölni jöttek, engem is öljenek meg; ha meghalni jöttek, legyen meggyőződve arról, hogy önnél könnyebben és nyugodtabban halok meg».

Jön Iszlám bej, mellén súlyos sebekkel s mivel egészen el van gyöngülve, Zekkie fogja fel karjai között. Azután elviszük és Zekkie is követi, hogy ápolója legyen a sebesültnek. A várparancsnok és helyettese, Ruzstem bej beszélgetése közben kiderül, hogy Szidki bej voltaképen igazi nevén Ahmed bej, Ruzstemnek egykori jó barátja, a kit régebben megfosztottak volt rangjától, s ezért szégyenében elbujdosott Monasztirból, ott hagyván családját. Azóta neje és fia meghalt, leánya pedig — mint értesült róla — néhány nappal ezelőtt tűnt el Monasztirból.

(III. felv.) A sebeiből felgyógyult Iszlám bej betegágyában fölébredve, hallja az ágyúk dörgését és örvendez honfitársai hősiességén. «Milyen nagy tévedésben voltam eddig! Azt hittem, hogy 40 ember sem találkozik, a ki kész meghalni a hazáért s bizonyára az ellenség is én hozzám hasonlóan gondolkozott az oszmánokról. Igen. Az oszmánok egymással való beszélgetés közben, úgy látszik, nem törődnek a hazával, annyira nem törődni látszanak, hogy a kinek erről beszélsz, kőből való alaknak hinnéd. De mutass csak nekik ellenséget! Tudják meg csak, hogy a hazának áldott és szent földjét piszkos idegen akarja taposni lábaival: oh, akkor egészen átváltozik ez a nép; akkor a legnyomorultabb paraszt és én közöttem semmi különbséget sem találhat az ember. Akkor azok az abát, gubát viselő türkök azok a szegény parasztok, kiket alig akarunk különbeknek tartani a járomba fogott ökröknél, egészen eltűnnek s helyettök az oszmánságnak és hősiességnek lelke jelenik

meg előttünk; Akkor egyikük sem marad hátrább a kölykeiket féltő nőtény orozslánnál, a szülőanyját védelmező férfinál határaink minden egyes kövének megvédelmezésében? Lám! Ostort, botot kellett használni, hogy katonaságunkat ellenség elé tudják állítani; most, mikor már az ellenséget meglátta, azt az ostorral, szuronynyal hajtott katonaságot karddal, szuronynyal, bottal sem tudnánk visszatartani az előnyomulástól!» Ekkor aztán a szobájában levő Zekkiétől megtudja Iszlám bej, hogy hosszú betegsége alatt ő ápolta. A vár őrségének helyzete mind rosszabbra fordul. Sokan elestek s mindennemű készlet fogytán van. Szidki bej ahhoz a mentőeszközhöz folyamodik, hogy fel kellene robbantani az oroszok löporkészletét. E veszélyes feladat végrehajtására Iszlám bej és egy csausz vállalkoznak s velök megy Zekkie is.

(IV. felv.) Az oroszok, belátván az ostromlás sikertelen voltát, megkezdik a visszavonulást. A három vállalkozó hős visszaérkezik a parancsnokhoz. Iszlám bej és Zekkie megsebesülve ugyan, de nem eredménytelenül, mőrt Iszlám bejnek csakugyan sikerült egy löporos szekeret felrobbantani. Ekkor, beszélgetés közben, kiderül, hogy a férfiruhában levő fiatal önkéntes tulajdonképen leány, még pedig Szidki bej leánya, Zekkie. A boldog apa megáldja Iszlámot és leányát, mint leendő házastársakat, kik egészen méltók egymáshoz. Az oroszok abban hagyják az ostromot és így a vár felszabadul. Végül Szidki bej ezt a beszédet intézi a török katonasághoz: «Testvérek! Koczkára tettük életünket, hogy megvédelmezzük hazánkat. Máskor is, sőt minden időben koczkára fogjuk tenni. Mert nem oszmánok vagyunk-e mi? Az oszmánok dicsősége mindenha abban állott, hogy készek voltak meghalni a hazának legcsekélyebb hasznáért is. Bárhol, bármikor készek vagyunk meghalni érte. Éljen, Éljen!» — Mire mindnyájan kiáltják: Éljen a haza! Éljenek az oszmánok!

Égészen más természetű Kemál bejnek a második színműve: *A szerencsétlen gyermek* (Zavalli csodsuk) 3 felvonásban, a mely 1873-ban jelent meg s még ugyanezen évben második kiadást ért, mint az alább ismertetendő Akif bej is. Tárnya egészen romantikus, feldolgozása pedig talán túlságosan is sentimentalis. De éppen e tulajdonságai

miatt vált a török nők legkedveltebb olvasmányává. Az egyszerű szerelmi történetet tárgyaló s szomorúan végződő színmű meséje röviden ez.

22
Az egykor gazdag, de később elszegényedett, eladósodott Khalil bej leánya a 14 éves Sefika és fogadott fia, a 19 éves Atā bej, szeretik egymást. Megvallják egymásnak szerelmüket s meg vannak róla győződve, hogy egymás nélkül nem tudnának élni. Azonban Khalil neje, a nagyra-vágyó Tāhira asszony, egy igen gazdag, de már idősebb pasának szánta leányát, már csak azért is, hogy e házasság által a család jobb módba juthasson. De Khalil bejnek nem tetszik ez a terv, mert észrevette már, hogy Sefika és Atā mennyire szeretik egymást és meg van győződve róla, hogy azok csak egymással lehetnek igazán boldogok; s e tapasztalatát közli is nejével. Tāhira igyekszik rábeszélni leányát, hogy menjen nőül a gazdag pasához, a ki mellett nagy úrnő lesz, pompás palotában fog lakni és egész szolgálhad lesi maj parancsait. Sefika azonban kijelenti, hogy ő neki mindez nem kell, mert ő már Atā bejt szereti. Az anya esztelenségnek, gyerekes meggondolatlanságnak tartja leánya szerelmét és minden áron ki akarja verni a fejéből Atā bejt. «A pasa is szép — mondja neki, — a pasa is fiatal, még csak a 38. évében van; már pedig a 38 esztendő férfi még fiatal. Leányom! a férjhezmenetel után majd megérted, hogy a szerelem csak akkor ébred fel». De midőn a leány hajthatatlan marad és kéri, hogy ne adják a pasához, hanem inkább öljék meg a szülői, Tāhira asszony azzal ijeszti, hogy ha nem megy a pasához, a ki kifizetné adósságaikat, akkor apja az adósok börtönébe kerül, ő meghal bánatában, kis testvére pedig mezítláb koldulva fogja tengetni életét. Mire a szerencsétlen Sefika így nyilatkozik megtörötten: «Oh, anyácskám, anyácskám! Én foglak megmenteni benneteket a börtöntől, haláltól és koldulástól? Ezért akartok engem a pasához adni? Legyek tehát áldozat! A szívem is legyen áldozat, életem is legyen áldozat, Ata . . . ő is legyen áldozat. Megteszem. Ezután azt teszem, a mit parancsoltok . . . Csak egy kérésem van tőletek. Szánjatok meg és teljesítsétek. A míg hozzá nem megyek a pasához, Atā ne tudja meg! Az isten szerelmére, két gyermeketek életére kérlek, ne tudja meg! . . . Kedves anyám!

Én miattam semmit se aggódj; majd legyőzöm a szívemet».

Sefika legyőzte ugyan a szívét, de ez a győzelem életébe került. A szegény leány sorvadásba esett és napról-napra közeledett a halála. Az orvos kijelenti, hogy a reggelt sem fogja megérni. A beteg ágyához jövő Atā — ki orvosnövendék — észrevevén, hogy kedvese életét immár nem lehet megmenteni, mérget vesz be és meghal; s követi a halálba a szerencsétlen Sefika is. A fájdalomtól megtört apa ezzel a szemrehányással fordul nejéhez: «Asszony! Látnod-e, mit műveltél?»

Mig Kemál bej az előbbi drámájában arra mutatott fel példát, hogy a szerelemnél erősebb, hatalmasabb érzelem is van az emberben, tudniillik a hazaszeretet; addig emeből azt a tanulságot akarta levonatni, hogy viszont a szerelem erősebb, hatalmasabb bennünk a gyermeki szeretetnél. Sefika amazzal szemben emennek engedett, — s ez okozta halálát. Tāhira pedig — csupán nagyravágyásból — természetellenes dolgot követelt, mikor leányában a gyöngébb érzellemmel akarta elfojtani az erősebb szenvedélyt, s ezért kellett bűnhődni.

Kemál bejnek e most ismertetett színműveit magasan fölülmúlja drámai érték szempontjából két, biztos kézzel alkotott, szilárd szerkezetű tragédiája, az *Ákif bej* és *Gül-nihál*, melyekben a cselekvények szigorúan a jellemek természetéből folynak s az indokolás mindvégig biztos és következetes.

Az *Ákif bej* című tragédia (a szerző egyszerűen ojun tiātoro-nak = színdarab nevezi) öt szakasz, illetőleg felvonásban 1873-ban (1290) jelent meg Konstantinápolyban. Főhőse a títal (28 éves) Ákif bej, egy hadihajó kapitánya, a ki szívvel-lélekkel igaz hazafi és forrón szerető férj, de a kit aztán nejének szinte páratlan gonoszsága gyilkossá tesz. A darab színhelye az oszmán-birodalomnak egyik, legtávolabbi pontja, a Fekete-tenger keleti csúcsánál, Batum városától északra hat óra járásnyira eső Csürük-Szu városa; történeti hátterül pedig a krími háború egyik epizódja, a szinopei tengeri ütközet (1853 december elején) szolgál, melyben az oroszok teljesen megsemmisítik a török hajóhadat (11 hajó, összesen 5055 emberrel, melyből csak 450 maradt épen).

Az egyik török hajónak, a Navik-nak, parancsnoka, Ali bej, látván a veszélyt, még életben maradt legénységét partra szállította, azután ő maga visszatért a hajóra s hogy ez az oroszok kezébe ne kerüljön, felrobbantotta önmagával együtt. Ehhez a tengeri ütközethez s Ali bejnek eme hősieis önfeláldozásához kapcsolja Kemál bej a színmű cselekvényét.

(I. felv.) Ákif bejnek tengeri háborúba kell mennie. Barátja, búcsúzni jött Sahin bej, észrevevén, hogy igen nehezen tud megválni otthonától, korholni kezdi: «Ha félsz a haláltól, miért lettél katona? Ah! Ha egyszer csak fölkelnének sírjaikból őseink, a kik ezt a vidéket meghódították, és látnák, hogy mi milyenek vagyunk, vajjon mit mondanának? Bizonyára nem hinnék, hogy az ő vérükből származunk. Ők az ilyen napot életük legboldogabb perczeinek tartották; ők azért éltek, hogy ilyen időben feláldozhassák életüket; ők bánatukban haltak volna meg, ha háború idején arra kényszerítették volna őket, hogy otthon maradjanak. Mi pedig most annyira sülyedtünk, hogy mielőtt látnánk a harczmezőt, félelmünkben csaknem szörnyet halunk; a hazánkért néhány hónapra sem akarunk megválni otthonunktól». Ákif azonban önérzetesen visszautasítja ezt a vádaskodást. «Ki fél a háborútól? Dicsekedés nélkül legyen mondva, én igazán ama hősök erényeit örökölt fiak közül való vagyok, s kikről beszélsz. Hát lehet-e olyan ember, a ki vonakodik meghalni a hazájaért? Hát én nem tudom-e, hogy ezért a napért születtem, ezért a napért lettem katona? Hát én talán sajnálom az életemet a hazámért odaadni? . . . Nem én voltam-e az, a ki a múltkori háborúban mint első tűztem az ellenség erődtímenyére vérrel áztatott, dicsőséges zászlónkat? S te mégis most mi jogon mondasz engem félénknek? De nem tagadom, hogy mikor távoznom kell, kissé szomorú vagyok. Mit tehetek róla? A mily nagyon szeretem hazámat, a hitvesemet is csaknem annyira szeretem. Szégyen az, ha — mikor távoznom kell — fájó szívvel válok meg tőle? A hazáját szerető embernek a világon semmi mást nem kell szeretnie?» Ezután előadja Sahinnak, hogy halála esetére illendően gondoskodott nejről s egy szersmind kéri, hogy végrendeletét juttassa el Konstantinápolyba apjához, az öreg Szulejmánhoz, a kit levelében megkért, hogy ha ő elveszne a háborúban, vigye el magához özve-

gyét és édes leányaként szeresse. Sáhín eltávozása után — a ki czélozgatott arra, hogy az asszony nem érdemli meg ezt a forró szeretetet, de a férj nem adott hitelt a szavainak — megszólal Ákifban a nemzete dicsőségeért rajongó hazafi. «Ha azok az igen szép ábrándok, melyeket éjjelenként, ágyamban fekvé szőttem volt birodalmunk dicsőségéről, nemzetem nagyságáról és hazám boldogságáról, valaha megvalósulnak, most fognak megvalósulni . . . Az oszmán zászló, az alája állott hazafiaknak ama hősök nagyságát és önfeláldozását fogja hirdetni, a kik azt a zászlót fennen lobogtatták Bécs mezején, Tebriz sikságán, az indiai tengeren és Ispania partjainál! Én egy hajónak — hazám egy dicsőséges kis darabjának — parancsnoka leszek; Khajredinnek, Piálenak, Kilids Alinak helyére állok; a régi oszmán birodalomnak ugyanazt a fegyverét fogom használni, melylyel az egykor évszázadokig zászlója alatt tartotta a Földközi tengert és az óceánt . . . Óh' miért nem engedik meg, hogy hitveseinket magunkkal vigyük? . . . Milyen hiábavaló képzelődés ez! Az állam így parancsolja; szolga vagyok, parancsának készségesen engedelmeskedem. A hazám érdeke így kívánja. Oszmanli vagyok; a hazámért nemcsak Dīrúbától, hanem életemtől is megválok». — Jön Dīruba, kit csak hét hónappal ezelőtt vett nőül s a kiről erősen hiszi, hogy az is olyan forrón és igazán szereti, mint ő. Dīruba — a ki első férjét hűtlenül elhagyta volt — búcsúzkodás közben úgy viselkedik és úgy beszél, mintha a legszeretőbb feleség volna; de alig lépett ki a házból a férje, ezt hahotára fakadva, bolondnak nevezi igaz szeretete miatt s széles jókedvében azt parancsolja szolgálójának, hogy készítse ki gyöngyeit, ékszereit, mert ő lakodalomba készül.

(II. felv.) Nehány hónap múlva holt hire terjedt el Ákif bejnek s Dīruba rögtön új házasságra lép Eszad bejjel. Megérkezett Konstból az öreg Szulejmán, hogy fia végrendelete értelmében magával vigye az özvegyet. Fia házában legelőször Eszad bejjel találkozik; jön azután Dīruba is, a kit Szulejmán atyai szeretettel akar fogadni s elmondja neki idejövetele okát és czélját. Azonban Dīruba kiméletlen modorban tudtára adja, hogy miután Ákif meghalt, ő házasságra lép Eszad bejjel; Ákif jövedelme havonként csak 3000 piaszter volt, annyi pénzből pedig nem lehetett nagy

urasan élni s így nem volna értelme, hogy holtig siránkozzék utána. Szulejmánt igen fájdalmasan érinti ez a nem remélt fordulat, mindamellet ragaszkodik szeretett fia végső akaratahoz és átadja Dilrubának azt az iratot, melyben Ákif 194,000 piasztert hagyományozott neki. Ezután azt hallja Szulejmán Sahin bejtől: nem igaz, hogy fia elveszett volna a szinopei csatában; mert ő egy, Szinopeból jött ismerős és teljesen szavahihető embertől hallotta, hogy Ákif — a veszedelmet látva — tüzet vetett ugyan a löporos kamrába s így a hajóját felrobbantotta. de ő maga megmenekült, kórházba vitték, de már felgyógyult sebeiből s lehet, hogy még ma megérkezik. De az öreg Szulejmán nem hiszi el, hogy fia életben volna, hiszen két szemtanu esküvel bizonyította a törvényszéken, hogy a tengerben lelte halálát.

(III. felv.) Eszad bej mennyegzőjét tartja Dilrubával, — természetesen Ákif bej házában. A jelenlevő vendégek arról beszélgetnek, suttognak egymás között, hogy Dilruba milyen csapodár, kaczer volt mindig és hány férfit kerített hálójába. Később jön Sahin bej is és megsúgja az egyik vendégnek, hogy Ákif életben van, sőt meg is érkezett gőzhajón. Csakugyan nemsokára bejön Ákif és semmit sem sejtve a történetkről, csodálkozik rajta, hogy a vendégek mennyire meg vannak lepődve. Sahin minden áron el akarja innen vezetni, de Ákif nem érti, hogy miért kellene távozni a saját házából. E közben jön apja, Szulejmán is. Sahin ekkor kikergeti a zenészeket, elhívja a vendégeket, hogy Ákif egyedül maradhasson apjával és megtudja tőle a valóságot. Az apa tudtára adja fiának, hogy a házában valóban lakodalom van, mert hűtlen neje, alig hallotta meg halála hírét, azonnal férjhez ment Eszad bejhez. A rendkívül meglepett és levert Ákif kijelenti, hogy ezennel lemond Dilrubáról, elválík tőle. Eszad bizonyítgatja, hogy nem ő a hibás, hanem Dilruba, mert az ajánlotta fel neki a kezét s nem ő csábította el. Bevezeti Dilrubát, a ki felül akarván kerekedni, még ő tesz szemrehányást Ákifnak, hogy nem szerette őt, mert hiszen mielőtt látta volna vagy beszélt volna ő vele, lemondott róla. Ez a szemtelen viselkedés egészen fölingerli Ákifot s attól félve, hogy felindulásában megöli a hűtlen asszonyt, hirtelen eltávozott apjával együtt.

(IV. felv.) Ákif, hogy csillapítsa mély fájdalmát és feledhesse a csapást, iszákosságra szánja magát s még aznap este egy korcsmába megy, hol rákít iszik, aranyakkal fizetve érte. A korcsmában levő vendégek éppen az ő és hűtlen neje esetéről beszélgetnek. Figyel a beszélgetésre és megtudja, hogy maga Dilruba vesztegetett meg egy csónakost, hogy terjessze az ő halála híret (ezt éppen az illető csónakos vallomásából tudja meg). Ekkor és ebből ismeri meg igazán Ákif Dilrubát; most már világosan látja nemcsak hűtlenségét, hanem elvetemült aljasságát is és elhatározza magában, hogy megöli, mert nem tudná elnézni, hogy az ilyen úton-módon jusson egy másik férfi ölelő karjai közé. A vendégek eltávozása után elalszik. E közben a korcsmába érkezik apja Sahin bejjel együtt s hallják, hogy Ákif mit beszél álmában. Dilrubát Eszad bej karjai közt látja s pisztolyát keresi, hogy lelőjje. A sokat tapasztalt Szulejmán, ki jól ismeri fia természetét, meg lévén győződve róla, hogy fia nem fog nyugodni mindaddig, míg Dilrubát meg nem öli, fölkelti és rá akarja beszélni, hogy a hűtlen asszonyt törvényes úton büntetessék meg elkövetett gonzságáért. Ákif azonban nem ad felvilágosítást szándékáról, hanem azt mondva, hogy az éjt hajón akarja tölteni, eltávzik a korcsmából. De Szulejmán — azok után, miket fia álmában beszélt — bizonyosra veszi, hogy az nem a hajóra megy, hanem Dilruba házába. Elindul tehát ugyanoda ő is, hogy ha lehet, megakadályozza fiát a gyilkolásban, vagy pedig boszút álljon fia elveszteért.

(V. felv.) Ákif belép a menyegzői szobába. «Ez a menyegzői szoba. A menyasszony ágya is készen van már. Ez volt a mi menyegzői szobánk is; az ágy ugyanaz az ágy, a menyasszony is ugyanaz a menyasszony. Nem! Nem szoba ez, hanem temető. A ki idekerül, megsemmisül, elpusztul . . . Ugyanez az asszony volt az, a ki hat hónappal ezelőtt ezen a kereveten ülve azt mondta nekem: «előbb válok meg az életemtől, mint tetőled?» Hűtlen áruló! Íme ohajtásod beteljesedik. Megváltál tőlem is, meg fogsz válni életedtől is». — Ekkor visszavonulván egy mellékszobába, jön Dilruba, aki midőn észreveszi Eszad bej közeledését, így beszél magához: «Milyen nevetséges állat a férfi! Ha egy nőt megszeretett, a mint hozzája közeledik,

a mennyi titok van a szívében mind leolvasható arczáról... Ez is most azt hiszi, hogy valami nagy dolgot ért el. Pedig én a bejnek nem szépségébe bolondultam bele, hanem van annyi jövedelme, hogy minden hónapban elvehetne olyan nőt, milyen én vagyok. Az embert lebilincselő szépsége nem arczán, hanem erszényében van. Ákif is ilyen volt. Nem, az még ennél is bolondabb, tökéletes bolond volt. Annyira szeretett engem, hogy igazán kész lett volna meghalni érettem». A mint megérkezik Eszad, Dilruba olyan szavakkal tolmácsolja neki szerelmét, hogy az szinte magánkívül van a boldogságtól. «Ha kívánja ön, megesküszöm: Én egész életemben önön kívül senkit sem szerettem. Oh! miért nincs itt most az a másik, hogy a szemébe mondhatnám neki, akkor bizonyára elhinné ön». — Erre hirtelen belép Ákif a másik szobából, pisztolyt tartva a kezében. «Itt vagyok, itt. Szólj, mondd a szemembe, hadd halljam!» Azután rákiált Eszadra, a ki tört rántva, közéjük állott: «Pusztulj előlem! Elraboltad nyugalmamat, szerelmemet, eszemet, jó hírneveimet, életemet s még a boszúállásban is meg akarsz akadályozni?» Pisztolyát Dilrubára süti, de a golyó Eszadot találja. Ekkor ez a törét Ákif mellébe szúrja, a ki lerogy ugyan, de ismét összeszedve magát, újra Dilrubára akar rohanni; s mivel Eszad útját állja, a melléből kirántott tört abba szúrja. Eszad elesik és meghal sebében. Dilruba menekülni akar, de éppen ekkor belép Szulejmán, kit a megvesztegetett szolgáló bebocsátott volt. Dilruba szemtelenül kérdi, hogy mit akar tőle? «Ki az, a ki itt fekszik? — kérdi szulejmán. — Az én fiam... Mikor Ákif ilyen állapotban fekszik itt, még azt kérdezed, hogy mit akarok tőled? Életednek utolsó lehelletét, vérednek legutoljára kiömlő csöppjét kívánom...» Tudtára adja, hogy mikor Ákif ide belépett, ő már akkor a másik ajtóban állott, de nem sietett a fia megmentésére, mert az elhatározta, hogy ma gyilkolni fog, ő tehát már megholt-nak tudta akkor, mikor ide elindult; ha ma megtudta volna is menteni, holnap halna meg s lehet, hogy megmentése miatt holnap az apja élete ellen fordulna, apagyilkosságot követne el s így örökre elkárhozott volna. «Megértetted, asszonyom?... Te megfosztottál drága gyermekemtől, én pedig drága életemtől foglak megfosztani». Dilruba men-

tegetőzik és rimánkodik, majd a haldokló Ákifhoz akar segítségért folyamodni: «Bejem! nyisd fel szemeidet és lásd, hogy Dilrubáddal mily kegyetlenséget követnek el!» Ákif igyekszik fölkelni, de már nem bír s utoljára e szavakat ejtve ki; «Óh, Dilruba, Dilruba!» — kiadja a lelkét. «Átkozott! — kiált rá Szulejman Dilrubára, — hangodat hallva, még a másvilágról is segítségedre akar jönni! Ilyen hűtlenséged, ennyi gonoszságod után még utolsó lehelletével is a te nevedet veszi ajkára!» Ezt mondva, fölveszi a tört és agyon-szúrja Dilrubát. «Szerencsétlen Ákif! — sóhajt fel végül az apa, — egy ilyen aljas nő miatt mind magad gyilkossá lettél, mind engemet vén koromban gyilkossá tettél! A harczokban s a haza szolgálatában kifejtett fáradságunk kárba veszett... Te életedre törő embert öltél meg, — bocsánatot fogsz nyerni. Én pedig egy kigyót találtam, a ki két ifjút mérgezett és ölt meg: agyontapostam, elpusztítottam, várom a jutalmat.»

A *Gülnehál* című tragédia (a szerző ezt is csak tiatározindarab, nevezi) szintén 5 szakaszra oszlik, 1 változással a 2. szakaszban és 1875 (1292) jelent meg Konstantinápolyban. A történet idejére nézve semmi felvilágosítást sem találtunk benne, a színhelyről is csak annyit tudunk, hogy az európai Törökország valamelyik szandlakjának a székhelye. A tragédia főhőse tulajdonképen Gülnehál, egy gazdag cserkesz úr leánya, kinek jegyesét, egy előkelő cserkesz ifjút, családjának ellenségei 16 évvel előbb megölték, ötöt pedig eladták mint rabnót. Azóta mindig hű maradt első szerelméhez, jegyese emlékét hiven őrizte szívében; mert azt tartotta, hogy amint az ember egyszer él, úgy csak egyszer szerethet életében. Nem is tudott szeretni senkit, csak egy árva leányt, Iszmetet, a kinek atyja halála után anyja lett és odaadó hűséggel megtartotta azt az esküjét, hogy életének egyetlen célja ezután ennek a leánynak boldogsága lesz.

Amde Iszmet boldogságának erős ellensége támad egy szívtelen zsarnok pasa személyében. Ez ellen küzd Gülnehál teljes erejével, hogy célját (Iszmet boldogsága) minden áron elérje. Mikor minden eszközből kifogyott, utoljára — megtagadva multját, a 16 év óta állhatatosan őrzött legkedvesebb emlékét — felajánlja kezét, szerelmét egy férfinak,

a kit voltaképpen nem tudna szeretni, csak azért, hogy célját elérje. Végre ellenfelének gyilkos töre oltja ki életét. Gülnihál sorsában a legtisztább, legmeghatóbb tragikumot láthatjuk. Jóra törekszik, jót akar másokkal, de éppen e tetteivel összeütközésbe jön önmagával, vétséget követ el önmaga és egy halott ellen s ez okozza bukását, a halált.

Vs (I. felvonás.) Kaplan pasa szandák bég egyik nagybátyjának fia Mukhtár bej, másik nagybátyjának leánya Iszmet khánim, a kik egymást szeretik. Gülnihál a dajka — ki már 15 évet töltött el a palotában — jóakarólag figyelmezteti Iszmetet, hogy kedvesével Mukhtár bejjel együtt vigyázzanak, mert veszély fenyegeti életüket, minthogy ebben a palotában a pasa és anyja embert esznek és vért isznak. Jön Mukhtár és ennek Gülnihál egyenesen megmondja, hogy Kaplan pasa nem fog addig nyugodni, míg Mukhtárt el nem teszi láb alól és Iszmetet el nem veszi feleségül, mert nagyon beleszeretett De sem az ifjú, sem a leány nem hisz Gülnihál szavainak. Azonban csakhamar kitünik, hogy igaza volt; mert fegyveres emberek törnek be s tudtára adják Mukhtárnak, hogy a pasa parancsából foglyuk, tehát kövesse őket. Mukhtár eleinte ellent akar állni, de Iszmet és Gülnihál könyörgésére felhagy vele és a pasa emberei elkísérik. Az egyik fegyveres levelet hagy a szobában, melyben a pasa tudatja Iszmettel, hogy szereti s éppen ezért akarja eltenni Mukhtárt láb alól. Gülnihál vigasztalja a kétségbeesett Iszmetet, hogy holnap meg fogja szabadítani Mukhtárt.

(II. felvonás.) A következő napon Kaplan pasa panaszkodott anyjának, hogy ámbár ő egy tartomány ura, parancsait mégis csak felelemből hajtják végre, ellenben a mit Mukhtár mond, mindenki szívvél-lélekkel örömet teljesíti; a mennyire szereti Mukhtárt mindenki, annyira utálják őtet; mindenki azt szeretné látni az ő helyén, s Iszmet is annyira szereti, hogy életét adná érte. Ő tehát ezek miatt semmi módon sem tűrheti Mukhtárt, minden egyéb vágya csak az, hogy kedve szerint bosszút álljon rajta, a miért a nép szemében őtet kisebbsnek tünteti fel. Anyja azt ajánlja neki, hogy mérgeztesse meg, vagy végeztesse ki. De Kaplan a halált nem tartja elegendő bosszúállásnak. «A pokol kinjait akarja átszenvedtetni vele még ebben az

életben. Iszmetet rablom el karjaiból, a szívét tépem ki testéből. Kényszeríteni fogom Iszmetet, a ki engem éppen úgy nem szeret, mint a halálát, hogy olyannak mutassa magát irántam, mintha az életénél is jobban szeretne. S így minden perczen ezer megaláztatással, ezerféle kinnal fogom megmérgezni a szívét, betegágyba fogom dönteni! Minden perczen a halálnak ezerféle kinját fogja kiállani. Érted? Én a bosszúmat így akarom kitölteni.» — Ekkor megparancsolta anyjának, hogy beszélje rá Iszmetet, hogy legyen nejevé, azzal a biztatással, hogy ennek árán Mukhtár megmenekül a haláltól. Anyja tiltakozik az ellen, hogy fia meg-nősülésével még egy asszony, egy másik parancsoló is legyen a palotában, — de Kaplan keményen rászól anyjára: «Mikor ezeket a szavakat mondod, nem jut-e eszedbe, hogy a mint ma a fiad a tartománynak ura, éppen úgy neked is parancsolód? Jól tudod, hogyan neveltél engem. Életed egy olyan ember kezében van, a ki a te kedvedért megmérgezte az apját! Az az ember a maga kedvéért ugyan mire nem képes? Iszmetet tőled kérem, érted-e? Kimondott szavaimat ne téveszd szem elől! — A pasa anyja hivatja Iszmetet, de semmiféle ijesztgetéssel nem bírja megnyerni fia számára. Iszmet nemcsak egész bátran kijelenti, hogy nem fog a pasa neje lenni, hanem azt meg is átkozza. Kaplan — ki a másik szobában hallgatózott — törrel rohan be a leány felé, de Gülnihál a lábaihoz borulva, okos beszédével lecsillapította a haragját s a pasa kijelenti, hogy egyelőre megelégszik az eljegyzéssel, az egybekeléssel pedig vár addig, míg Iszmet elhidegül Mukhtártól. Az okosan számító és ügyes Gülnihál csakugyan ráveszi, illetőleg suggerálja Iszmetet, hogy ez beleegyezik az eljegyzésbe s a visszatérő Kaplan azonnal át is adja neki a jegygyűrűt. «A vadállatnak már kihúztuk a fogait — mondja Gülnihál megelégtlenül, — nemsokára a máját is kifogjuk tépni.»

(Változás.) Kaplan pasa ezután törvényt ül s oly kegyetlen ítéleteket mond teljesen ártatlanok fölött, hogy a szandsák hákimja, Hilmi efendi, a vallási törvény alapján felháborodva tiltakozik, a többi bejek pedig távozásukkor a füle hallattára — egészen örültnek nyilvánítják. — Ezek miatt feldühödve Kaplan azon töri a fejét, hogy hogyan és kire önthetné ki haragját. Eszébe jut Mukhtár s azt

szemeli ki arra, hogy megbosszulja magát a lealacsonyításért. Maga elé vezeteti a bilincsekbe vert Mukhtárt és tudtára adja, hogy eljegyezte Iszmetet s néhány nap mulva egybekel vele. Akkor Mukhtár a börtönből a fal hasadékán keresztül látni fogja, hogy ő a feldiszített mennyegzői szobában Iszmetet ölébe veszi, karjait annak nyaka köré fűzi, fejét keblére hajtja, szóval szemtanuja lesz teljes boldogságnak. — Mukhtár átkokat szór szívtelen nagybátyjára; ez visszaviteti a börtönbe, megparancsolván a poroszlónak, hogy a legjobb bilincseket tegyék a lábára és nyakára, mert hiszen rokona, tehát rangjánál fogva olyan illeti meg.

||*zi* Zulfikár aga (a pasa tüfekát basija) elhiteti a pasával, hogy az ülésből felháborodva távozott bejek a Mukhtárért rajongó néppel szövetkezve még az éjjel ki akarják szabadítani Mukhtárt a börtönből; jó lenne tehát minél előbb kivégeztetni. A megijedt Kaplan beleegyezését adja.

(III. felvonás.) Zejnel bej, Mukhtárnak régi jó barátja este a börtönbe jön és tudatja vele, hogy a pasa az összes bejek könyörgésére kész szabadon becsátani, ha elhagyja ezt a tartományt. Mukhtárnak nem kell kegyelem a pasától; s mivel másrészt Iszmetet hűtlennek tartja, a miért jegyet váltott a pasával, nincs egyéb óhajta a halálnál; arra kéri barátját, hogy lőjje agyon. Zejnel természetesen nem teszi meg, a miért aztán Mukhtár durván kiutasítja. Ezután a megvesztegetett börtönőr bebocsátja hozzá Iszmetet és Gülnihált. Iszmet egy reszelővel elkezdí vágni a kezén lévő bilincset, de Mukhtár rákiált: «Vissza, kigyó! Vissza skorpió! Kaplan pasa felesége! Azért jöttél, hogy azzal a kezeddél vágd le lánczomat, a mely másnak a jegygyűrűjét viseli?» Iszmet összetiporja az újjáról lehúzott gyűrűt s megakarja értetni vele, hogy az eljegyzésbe az ő megszabadításáért egyezett bele, de Mukhtár csak dühöng és átkozódik s amazok kétségbeesetten távoznak. — A mint kilépnek a börtönből, Gülnihál — ki az eredménytelen kísérlet után már is más eszközön törí a fejét — találkozik Zulfikár agával, a ki őt régebben szerette s meg is kérte a kezét, de megtagadta tőle. Most önként felajánlja neki a kezét, ha Mukhtárt megszökteti a börtönből. Zulfikár annál inkább örvend ezen, mert ő is voltaképpen nem azért jött most ide, hogy Mukhtárt — a pasa engedélye alapján —

kivégeztesse, hanem hogy kiszabadítsa; mivel bosszút akar állni a pasán testvére megmérgeztetéseért és honfitársainak tömeges legyilkolásaért.

Zulfikár először azzal akarja rábírní Mukhtárt szökésre, hogy a sokat szenvedett népnek egyedül benne van reménye; szánja meg, álljon az élére és szabadítsa meg a tartományt a zsarnoktól. De Mukhtár semmivel sem törődik, csak a halált óhajtja. «Hogy nincs kedve önnek az élethez, azt értem, — mondja Zulfikár. — Előkelő úri származású ön s nem tud könyörülettel viseltetni a nép iránt, azon sem csodálkozom. De azt már nem tettem volna fel önről, hogy mikor egy hitvány kutyának a kegyetlensége egy asszony-nak a hűtlensége egészen meg akarja semmisíteni, valaha annyira nyomorult legyen ön, hogy a bosszuállás vágya sem ébred föl benne! . . . A pasa tegnap eljegyezte Iszmetet. Nem jut ez az eszébe? S arra sem gondol ön, hogy majd az egybekelés éjjelén az ablakon keresztül nézni fogja a menyasszony szobájának pompáját?» — «Nem! Nem! (kiált fel Mukhtár). Mindenre kész vagyok! Mit akarsz velem tenni? A pokolba menjek-e? Mit tegyek? mondd meg! . . . A bosszút úgy látom szemeim előtt, mint a pokolból szalasztott boszorkányt. . . Ah, bosszú! bosszú! Feláldozom ezért a boldogságért vagyonomat, életemet!» — Leveszik a bilincseket s Zulfikár átadja Mukhtárnak a nép kérvényét, hogy vigye el Szófiába a ruméliai kormányzó pasához (váli) és hozzon fermánt Kaplan pasa megölésére vonatkozólag; mire visszaérkezik, 20,000 fegyveres fogja várni a parancsát. Így Zulfikár Mukhtár bej helyett egy gonosztevőt végeztet ki és temettet el, a kinek Kaplan megkegyelmezett volt.

(IV. felvonás.) Iszmet — a kinek nem árulták el a valóságot, nehogy Mukhtár visszaérkezése előtt gyanut keltsen a pasában — a temetőben a Mukhtárnak vélt sírhalom mellett siránkozik és szemrehányást tesz Gülnihálnak, mert szerinte ez az oka Mukhtár halálának. — Eltávozása után este a temetőbe érkezik a visszatért Mukhtár bej, hogy a korábbi megállapodás szerint itt várja be a Kaplan ellen szövetkezett hiveit. Megáll az előtt a sír előtt, melynek kövére ez van írva: «Hajdar pasa fia, Mukhtár bej,» aztán lefekszik a sirra. Nemsokára ismét idejön Iszmet. Mukhtár meghallván a hangját, felugrik a sirról; Iszmet pedig ijed-

tében azt hiszi, hogy kedvese szelleme jött fel. «Bejem, bejem! Engemet keresel? azért jöttél, hogy engem levigyél? Ime megyek. Kész vagyok veled lenni a sirban,» Mukhtár — ki még mindig hűtlennek tartja a leányt — erős felindulásában visszamegy a sirra, s azután melléje esik fájdalomában Iszmet is. Éppen ekkor érkezik meg Zulfikár s haza viteti Iszmetet; Mukhtárt pedig fölébreszti, mert megérkeztek a szövetséges bejek. Mukhtár beszámol nekik útjáról, bemutatja a kormányzó pasa rendeletét, melyben az őtet nevezett ki szabadkébéggé. Ezután megállapítják a tervet, a mely szerint Kaplant Iszmet palotájában fogják megtámadni, a hova minden este el szokott menni. Mukhtár ebbe nem akar beleegyezni, hogy ne kelljen a hűtlennek házába mennie és azt látnia. Midőn azonban fölvilágosítják, hogy Iszmet most is őtet szereti, ő érette egyezett bele az eljegyzésbe s már ötször megtagadta, hogy a pasával házasságra lépjen: akkor Mukhtár mintegy új életre ébred s türelmetlenül várja a bosszú óráját. A szövetséges bejek hűséget és engedelmességet esküsznek az új szabadkébéjnek.

(V. fölvonás.) Mukhtár, Zulfikár, Zejnel és Hilmi efendi néhány arnauttal belopózkodnak Iszmet házába s egy mellékszobában várakoznak a pasára. Gülnihál tudatja Iszmettel, hogy Mukhtár életben van, ő szabad, meg azzal, hogy Zulfikárnak ígérte kezét. Iszmet megtudván a valóságot, bocsánatot kért Gülniháltól, a miért eddig gyanúsítá és szidalmazá! A hűséges dajka készségesen megbocsát neki s egyszersmint kéri, hogy csak még ma éjjel legyen türelemmel és viselkedésével semmit el ne áruljon a pasának. Megérkezik Kaplan s határozottan kijelenti, hogy nem engedi magát tovább bolondíttatni; azzal a szándékkal jött, hogy ma éjjel egybekel jegyesével. Iszmet könyörög, azt mondja, beteg, halaszszák el még néhány napig az egybekelést. De a zsarnok nem tágít, szemére veti Gülmhálnak, hogy Iszmetet ő tanítja be mindenre; takarodjék innen, ha kedves az élete. Iszmet felé tart, Gülnihál közjök áll s kijelenti, hogy míg él, nem hagyja el Iszmetet, nem mozdul helyéről. Erre a feldühödött pasa beleszúrja törét és kilöki az ajtón s aztán ismét Iszmet felé közeledik. Ekkor lép be Mukhtár Zulfikárral és néhány arnaut katonával s megragadván Kaplant, a földre teperi, miközben bejön

Hilmi efendi és Zejnel bej is. Kaplan kegyelemért rimánkodik s Mukhtár hajlandó is volna új hivatalát kegyelemadással kezdeni, de a tartomány hákimja úgy nyilatkozik, hogy a padisahtól fermán van a zsarnok kivégzésére, ez ellen cselekedni senkinek sincs joga; s mivel itt ő a törvény képviselője, parancsot ad az arnaut katonáknak, hogy vigyék ki Kaplant és végezzék ki. A mint ezek kivezették az ajtón, Zulfikár utána lép és ezt mondva: «Mig én életben vagyok, testvéremért más álljon-e boszút?» — kardjával agyonvágja. Mukhtár bej és Iszmet boldogok, mert most már csakugyan egymáséi lettek. Csak ekkor veszik észre, hogy Gülnihál halálos sebet kapott és siratják a hűséges cselédet. «Ne aggódj, leányom! — vigasztalja Iszmetet a haldokló Gülnihál. — Én csak azért éltem, hogy megláthassam boldogságodnak ezt a napját. Hadd haljak meg. Te immár egyesültél bejeddal, hagyj, én is bejemhez megyek.» Majd Zulfikárhoz intézi szavait: «Aga! Én önnek házasságot ígértem. Mi haszna! nem valósulhatott meg. Isteni bölcs végzés van ebben. Ön szeret engem, én is szerettem volna önt, de csak mint derék embert szerettem volna. Úgy, a mint ön óhajtá, nem szerethettem volna . . . 16 év múlt el, mióta elszakadtam bejemtől, de szerelmem mindennap nagyobbodott szívemben. Ne haragudjék ön. Megesküdtem, hogy szeretem önt; eröltettem is magamat, a mennyire tellett tőlem; de még sem lehet . . . Bejem emlékét semmiképen sem tudtam kitörölni szívemből . . . Az ember egyszer él a világon; az ilyen természetű nő, milyen én vagyok, csak egyszer szeret életében . . . Bocsásson meg nekem!» Haldoklása közben előbb Iszmet anyját látja megjelenni s mondja neki, hogy a leánya, kit ő reá bizott volt, immár boldog; azután pedig kedvese jelenik meg neki. «Jöjj, bejem! Engemet hívsz, úgy-e? Megyek. Ne haragudj; megsebesültem, azért nem bírok futni . . . Te még milyen ifjú vagy; én már megöregedtem. Utánad való bánatomban öregedtem meg . . . Ime megyek.» Ezután Iszmet ölébe esik és meghal.

Ezekon kívül még egy színműve van Kemál bejnek, t. i. a *Dseláleddin* című történeti dráma, melyet a 80-as évek első felében írt s melynek tárgya Mohammed Kutbeddin, utolsó khárezi sah hős fiának, Dseláleddinnek harczi a [mongolokkal a XIII. század első felében. Ez azonban

csak kéziratban maradt fön, mivel a censura eltiltotta kiadatását.¹⁾

Előkelő helyet foglal el az új török irodalomban Ekrem bej, mint drámaíró, azonban messze mögötte marad Kemál bejnek.

Mahmud Ekrem bej, a magasabb állami hivatalt viselt Ridsáji efendi fia, Konstantinápolyban született. Előbb a porta külügyi osztályában volt hivatalnok, majd 1868-ban bejutott az akkor létesített államtanácsba (surai-devlet), melynek később rendes tagja lön.²⁾ E mellett állására nézve tanár, nevezetesen a török irodalom tanára Konstantinápolyban.³⁾ A 60-as évek elején lépett az irodalom terére, legelső költeménye is, — melyről tudomásunk van, — 1862-ből való (a fiatalon elhalt Szálím bej halálára írt elégia). Dolgozott a *Taszvir-i-efkjar* című lapba is, mikor Kemál bej szerkeszté. Írt költeményeket és színműveket s vannak műfordításai. Összegyűjtött költeményei (jó részben alkalmi költemények, gizelek, sarkik) 1871-ben jelentek meg Konstantinápolyban *Nagma-i-szahar* (Hajnali hangok vagy Reggeli dalok) czímen. A mi költeményeit illeti, azoknak egy részében európai versmértéket is használ, míg más részében az a török nemzeti ritmus is érezhető, mely teljesen egyezik a magyar nemzeti ritmussal. Próbát tett némely európai költői műfaj, névszerint a ballada, románcz és elégia meghonosításával is. Az ő nyelvéről és írásmódjáról úgy lehet legtalálébban itél, hogy az mintegy átmenet a régies, kevert, idegenszerű (arabos-persás) nyelvről és stílusról a tisztább új törökre.

¹⁾ Csupán két kis töredéket adott ki belőle a költő barátja, Ebuzzia Tevfik bej. Mivel a kéziratot nem bírtam megszerezni, erről a darabról csak annyit tudok, a mennyit Pröhle Vilmos mond róla a «Kemál bej drámái» című tanulmányában. A darab Dseláleddin apjának, Mohammed Kutbeddin fejedelemnek halálával (a Kaspi-tenger egyik szigetén) 1220-ban kezdődik s a hősnek. Dseláleddinnek halálával ér véget, tehát e rettenthetetlen keleti hősnek egész pályafutását felöleli. A szereplő személyek csaknem mind történetiek s a dráma cselekvényének menete is alig tér el a históriától. Kemál komoly történelmi és dramaturgiai tanulmány alapján írta e darabját, de — Pröhle szerint — alig egyéb, mint dialogizált történet.

²⁾ Mehemmed Tevfik: *Kâfile-i-suara*. Isztambul. 1290. 45. l. és *Szâbnámék*, 1286, 1289-re.

³⁾ *Szâbnámé* 1300-ra. 185. l.

Első színműve az *Erényes Angelika* (Afife Anzselik, azaz Angélique) 4 szakaszban és fölvonásban, melyet ő maga drám. azaz drámának nevez s a mely é. n. jelent meg Konstantinápolyban. De a következő színműve, t. i. az *Atala* előszavából megtudjuk, hogy emennél 4 évvel előbb, vagyis 1869 vagy 1870-ben írta és adta ki, a mikor — mint maga mondja — «fádsa, azaz dráma még nem volt török nyelven.» E rövid szindarab tárgya a francia társadalmi életből van véve s tartalma röviden a következő:

(I. fölvonás.) Angelique szomorkodik és panaszkodik, hogy férje, Michel, már egy hónapnál több ideje oda van háborúban, de eddig még egyetlen levelet sem kapott tőle. Talán már nem is szereti őt, vagy pedig hogy hírnevet szerezzen, el is eshetett a csatában. A belépő Joseph — a házvezető — csodálkozik azon, hogy Angelique szomorkodni tud oly férj távolléte miatt, a ki őt nem szereti; mert ha szeretné, nem hagyta volna itthon egybekelésök után két hónapra. Joseph megkínálja szerelmével Angeliquet, de mivel ez irtózik ettől és határozottan visszautasítja, fenyegetőzik, hogy más módon fogja kényszeríteni szerelme elfogadására. Ráfogja, hogy tiltott viszonya van Philippe-el, a szolgálával; s így a saját felelősségére börtönbeviteli Angeliquet, Philippe-et pedig kivégezteti.

(II. fölvonás.) Angelique már 8 hónap óta van a tömlöczben, hol egy leánya született, kit Annának nevezett el. Joseph igen gyakran lejár hozzá, minduntalan unszolja, hogy fogadja el szerelmét, akkor rögtön megszabadul; biztosítja, hogy tiltott viszonyukról senki sem fog tudni rajtuk kívül. S mivel Angelique állhatatosan megmarad erényességében, a legborzasztóbb büntetéssel fenyegeti. Angelique erre azt feleli, hogy már hozzászokott a börtönhöz és szenvedéshez, a halált pedig éppen óhajtja is. Bármit fog elkövetni vele Joseph, az nem lehet olyan borzasztó, hogy ő attól megijedne. Ekkor Joseph tudatja vele, hogy hóhér kezébe adja s az először is ezt a kis fattyút (Annát) öli meg s csak azután Angeliquet. A börtönbe Élise — Angelique hű szolgálója — hírül hozza, hogy Joseph azt írta volt előbb urának, Michelnek, hogy a börtönben született kis leány nagyon hasonlít Philippe-hez, kétségtelenül attól való és e vád alapján engedélyt kapott Micheltől, hogy

Angeliquet kivégeztesse. Angelique levelet ír, melyben tudtára adja férjének, hogy rajta kívül senkit sem szeretett s hogy a kis leány ő tőle való. E levelet Élisére bizza, hogy majd adja át férjének, mikor haza érkezik. Ezután Joseph két hóhérral megjelen a börtönben és tudtára adja Angeliquenek, hogy férjétől parancsot kapott az ő és kis leánya kivégzésére, de — halkán a fülébe súgja — hogy ha hajlik a kérésére, akkor nem lesz semmi bántódása. A két hóhér észrevevén a suttogást, ők is összesúgnak és gyanakodókká lesznek. A hóhérok átvevén Angeliquet, nem ölik meg, hanem elküldik az erdős hegységbe és ráparancsolnak, hogy ezen a tájon többé ne mutatkozzék.

(III. fölvonás.) A hazaérkező Michel Angelique leveléből és Élise vallomásából megtudja a történeteket, neje és Philipp ártatlanságát s az aljas Joseph gonoszságát. Most tehát azon, hogy ilyen nagy bünt követett el, annyira elkeseredik, hogy meg akarja mérgezni magát. Azonban nevelője — ki annak idején figyelte volt, hogy Joseph tudósítása csak rosszakaratú rágalom lehet s kérte, hogy ne adjon engedélyt neje megölésére, míg a dolog valóságáról meg nem bizonyosodik — lebeszéli az öngyilkosságról, mint a melylyel vétkét már úgy sem tehetné jóvá, hanem azt tanácsolja neki, hogy keressen szórakozást, hogy feledjen, Josephet pedig állíttassa törvény elé Angelique és Philipp kivégeztetéseért. Michel megfogadja mind a két tanácsot.

(IV. fölvonás.) Michel szórakozás kedvéért vadászatra megy embereivel a hegységbe. Egy helyen elválván tőlök, egyedül bolyong és azon siránkozik, hogy nejét ártatlanul megölette, Angelique nélkül pedig nem tud élni. Arra határozza el magát, hogy fölmegy a legmagasabb hegy csúcsára és onnan leveti magát a mélységbe, hogy szörnyet haljon. A mint megy a kiválasztott hegy felé, az annak aljában levő barlangban meglát egy asszonyt és kis leányt s azokban Angeliquet és Anna leányát ismeri föl. Vadászakürtjével összehívja embereit és mindnyájan örvendenek a szerencsés eseményen.

A darab olyan tömören van kidolgozva és megírva, mintha csak kivonata volna valamely más, terjedelmesebb drámának. Minden szakasz, illetve fölvonás elején ott áll röviden összefoglalva az egyes fölvonások tartalma. Más-

különben — mint látjuk — az egész darab nem egyéb, mint elbeszélés, csakhogy dráma alakjába öltöztetve, vagy más szóval dialogizált történet.

Ekrem bejnek egy másik színműve, melyet egyszerűen színdarabnak (tiatoro) nevez, *Atala, vagy az amerikai vadak*: (A. jakhod Amerika vahsilari) öt szakaszban s 1873-ban (1290.) jelent meg Konstantinápolyban. Ekrem az előző évben törökre fordította volt Chateaubriand-nak *Atala* című híres elbeszélését s azután ugyanezt dramatizálta is. Meséje azzal kezdődik, hogy Saktasz visszaérkezik Lopeztől az őserdőbe, a hol Simighan emberei elfogják s végződik Atala halálával. A darabnak természetesen nincs drámai jellege; ez sem egyéb, mint dialogizált történet. A szerző a színműben is egészen híven megtartotta az eredeti elbeszélés legtöbb helyét. A drámaiság hiányát azonban szinte feledtetik az olvasóval az erőteljes, természetesen egyszerű, tiszta török nyelv, az igazán szép, sok helyen egészen költői lendületű stílus, a világos előadás és a gyönyörű lírai helyek.

Érdekes, hogy Ekrem bejnek mind a két színműve milyen hatással volt egy más íróra. Az 1874. (1291.) évben ugyanis egy *Pákdámen* (Az erényes) című hat főlvonásos dráma jelent meg M. R. jel alatt (talán Mehemed Rifat?), mint — az előszó szerint — a szerzőnek első műve. Összehasonlítván az *Erényes Angelikával*, azt tapasztaljuk, hogy az nem egyéb, mint emennek jelentékeny kibővítése és egyzersmint átdolgozása, a mennyiben a szerző áthelyezte a történetet török földre, törökké tett személyekkel. A lényegben s főbb dolgokban sommi eltérés a két darab között; a kibővített átdolgozásban is minden úgy történik, mint Ekrem bej darabjában. Csakhogy Michel amabban már: Ali bej, Angélique: Dilfirib khánim cserkesz származású is; a csábító Joseph: Szaid aga; Élise: Emszál s a két hóhér neve Oszmán és Ahmed.

Ugyanennek az esztendőnek terméke a *Szív parancsa* (Hükm-i-dil) című három főlvonásos dráma, mely szintén M. R. jel alatt látott napvilágot, hasonlóképen, mint első műve a szerzőnek, ki az előszóban azt mondja, hogy Ekrem bej *Atalájának* hatása alatt és példáját követve írta e darabot, illetőleg alakítá át drámává Ahmed Midhatnak *Gönül* (A szív) című elbeszélését. Tárnya az, hogy egy francia

comte leánya, Margit és kertészük, az igen tisztességes, jó modorú, bátor és a becsületre sokat adó Paul, szeretik egymást. A szülők azonban — kik az embereket csupán a származás szerint értékelik — egy üresfejű, nyegle fiatal emberhez akarják adni leányukat; de Margit rábirja Pault, hogy szökjenek Amerikába Spanyolországon keresztül. Itt egy falusi vendéglőben a szülők utólérik a szökevényeket. Margit öngyilkos akar lenni; azonban Paulnak bátor, férfias viselkedése a comte-al szemben és okos beszéde annyira megnyeri Margit szülőit, hogy beleegyeznek a szerelmes pár egybekelésébe, mert belátják, hogy a derék, művelt kertész megérdemli, hogy előkelő nemes családba házasodjék.

A török drámaírói triász egyik tagja — Kemál és Abdulhakk Hámid társaságában — Ahmed Midhat, az új török irodalom legtermékenyebb művelője.

Ahmed Midhat Konstantinápolyban született s fiatal korában különböző hivatalokban szolgált. Sőt a 70-es évek elején (pl. 1871-ben) saját nyomdája volt Perában, melyben a törökön kívül görög és francia munkákat is nyomattak. Azután ő is tagja lőn az ú. n. új-török pártnak (jeni oszmanlilar); ennek elhallgattatása után pedig a kormány szolgálatába állott s attól fogva közigazgatási hivatalokat viselt; újabb időben a közegészségügyi tanács feje. Már fiatal korában, az 50-es évek elején, kiváló stilisza bírében állott,*) Szenvedélyes hírlapíró volt, több lapot szerkesztett, pl. az 1869-ben alapított *Ibret* (Minta) című lapot 1872 februártól júliusig s még ugyanebben az évben, szeptember havában, a *Devr* (Század) című lapot indítá, de ez igen rövid életű volt.***) Később pedig az egyik elsőrangú hírlapnak, a *Terdsümân-i-Hakikat*nak szerkesztője. A hírlapíráson kívül száz kötetnél többre mennek a különböző munkái, melyeknek egy része eredeti, más része pedig fordítás, legtöbbször francziából, de németből is. Munkái között vannak theologiai, történeti, politikai és nyelvészeti dolgozatok, továbbá elbeszélések, regények, színművek és költemények. Ő a legjelesebb és legtermékenyebb művelője a szép-

*) *Fatin* 373.

***) *Tevfik: Száznáme* 1290-re 82., 85. l.

prózának; a megtisztított, nemzeties új török nyelvet volta-képen ő tette irodalmi nyelvvé; s ő a modern értelemben vett regény megteremtője a török irodalomban. Történelmi munkái közül fontos és értékes a nagy terjedelmű *Ussz-i-inkiláb* (Az átalakulás kezdete) 1878-ból, melyben Törökország állapotát beszéli el a krími háborútól kezdve 1878-ig. Regényei közül pedig érdekes a *Pariszda bir türk* (Egy török Párisban) című regény, a mely 1876-ban jelent meg egy vaskos kötetben.

Időrendben első színműve az *Oh jaj!* (Ej vāh!) öt föl-vonásban, a mely 1871-ben (1288) jelent meg Konstantinápolyban s melyet a szerző drám, azaz drámának nevez, vedig voltaképen tragédia. Hőse Meftan bej, egy hivatalnok a hadügyministeriumban, a ki első házassága után megszeret egy leányt és azt is nőül veszi. De mivel mind a két nejét egyformán nagyon szereti, egyiknek sem akar keserűséget, fájdalmat okozni, azért tehát két külön házat tart, úgy hogy a két asszony nem tud egymásról. Voltaképen jót akaráván, éppen ezzel követ el vétséget, mikor a család hazugság útjára lépett természetellenes eljárásával, noha erre nem volt kényszerítő ok, mert hiszen a vallási törvény világosan megengedi a többnejűséget. Ezért kell bűnhődnie s a bűnhődése az lesz, hogy elveszíti mindkét nejét. Ime a legtisztább tragikai bűnhődés, a legigazabb költői igazságszolgáltatás!

I. Meftun bej csaknem minden este azzal jön haza, hogy korholja az olyan férfiakat, kik akárhány nővel találkoznak, mindnyáját megnézik, de a nők a hibásak, mert ezek meg szemükbe nevetgélnek s ezzel reményt nyújtanak a férfiaknak. «Mintha bizony te angyal volnál!» mondja neje Szabire khánim. De Aise (a házvezetőnő) védelmezi urát, hogy csak tréfál, ne gyanusítsa a neje, ő kezeskedik érte. Ezután koczkát játszanak s Meftun ezt ajánlja: ha ő nyer, a felesége megengedi, hogy újra nősülhet, ha pedig vesz, nem lesz joga megnősülni. A nő neheztel az ilyen kegyetlen tréfaért. «Tudom én, hogy ez csak tréfa, de rosszul esik a szívemnek». — mondja fájdalmasan. S aztán elkezd játszani olyan föltétellel, hogy ha Szabire nyer, a férje soha többé szájára nem veszi a nősülést. A játékban Szabire lesz a nyertes. «Tudom én, hogy te nem olyan ember vagy,

ki mást is tudna szeretni; engem szeretsz, kész vagy meghalni is érettem, de mégis esküdjél meg, hogy nem fogsz többé nősülni» = kéri Szabire. «Ah Szabirécském! Istenemre mondom, légy nyugodt, többé nem nősülök meg.» Mire a nő örömeben nyakába borul és megcsókolja. — A mint Méftun magára marad, így töpreng: «Szegény Szabire! De hát Lejla nem az-e? Ő még inkább. Óh istenem! milyen nehéz helyzetbe jutottam! A szívem mindkettőt szereti. Lejlát jobban szeretem Szabirénél, Szabirét pedig Lejlánál. A mikor titkomat megtudják, az a nap mindkettőjüknek utolsó napja lesz. Pedig a titkom végre is ki fog tudódni. Már elmúlt egy esztendő a bejkozi börgyárelszámolások ürügyével. A keddi és szerdai napokat azon ürügy alatt, hogy a bejkozi debbághanei heti számadásokat vizsgálom, Lejlánál töltöm el. S ezt az apósom is hiszi még mindig. Ennek a dolognak pedig nem lesz jó vége, sőt nagyon rossz vége lesz. De hát egyiktől sem bírok megválni. Ha megválok, nekem is végem lesz.» — Azután azt mondja családjának, hogy majd csütörtökön megy ki Bejkozba s ott kell maradnia hétfőig; mert sok dolga lesz.

(II.) Csütörtökön Lejla házába megy s azt mondja, itthon marad nehány napig. Lejla elmondja, mit álmódott: egy fiatal szobaleányuk volt, kit Mefton kerülgetett. Egyszer, midőn ivóvizet adott neki, Mefton a leány kezeit szorongatta. Ő meglátta ezt s keservesen sírt álmában. Pedig csak álom volt. — «Hátha nem álom lesz ő rá? A társ feleségnek nincsen lelke?» kérdi Meftun. — «Jaj, ne beszélj nekem ilyeneket! En másról nem akarok tudni. Nekem rajtad kívül senkim sincs; azt akarom, hogy neked se legyen rajtam kívül senkid. Hiszen ez nem szégyen. Vajjon te is annyira szeretsz engem, mint én téged?» — «Ah, Lejlácskám, két szemem világa!» mondja Meftun és könyekre fakad. — «Most már elhiszem; mert könyeid bizonyítják, hogy mennyire szeretsz engem,» mondja Lejla. — Ekkor a szobaleány jelenti, hogy a kapuban egy úr van, a ki a bejt keresi. Meftun kitekint az ablakon s nagyon meglepődik, aztán kiküldi a szobából Lejlát, mire belép — apósa, Rifat Efendit Szabire apja. Ez 6 hónap óta tudja, hogy Meftun másik házat is tart, de nem azért jött, hogy végre Lejláról mondjon le, mert hiszen ez is törvényes felesége. De ilyenféle hazudo-

zással nem lehet sokáig folytatni a dolgot; ha az asszony megtudja, igen nagy baj lehet belőle, tehát itt valamit kell tenni. Arra kéri Meftun, hogy valami úton-módon hidegítse el magától Szábirét, hogy elválhassanak. — Meftun: «Én az én Szábirémet hogyan hidegítem el magamtól? Mit mondjak neki, mit tegyek vele? Ilyesmire nem vagyok képes, mert Szábirének és Lejlának egyformán foglya, szolgája, rabja vagyok!» — «Már pedig más mód nincs, mint Szábirét elidegeníteni magadtól, azután majd férjhez adjuk máshoz s ezzel el van intézve a dolog.» — «Férjhez? — kiált fel. Óh szerencsétlen Meftun! Óh jaj! Hogyan válhatnék meg életemben az én Szábirémtől, a kitől még halál által sem akarok megválni?» — Rifat eltávozta után a belépő Lejla észreveszi, hogy férje sirt s mikor okát kérdi, azt feleli: Ez az alávaló ember szomorú hírt hozott, hogy legkedvesebb barátom, Szabri bej, meghalt. Mire Lejla és anyja nagyon sajnálkoznak Meftun gyászán és a jó barát halálán, ki özvegyet hagyott maga után. — Meftun nem megy vacsorálni családjával, mert az apósával történt jelenet után enni sem kíván, csak küzd önmagával. «Óh istenem, milyen nehéz helyzet! Micsoda szót találhatnék annak a Szábirének elhidegítésére, kit sohasem tudtam másképen szólítani, mint: lelkem, életem, báránykám?! Először elhidegíttetni, azután elválasztani akarják tőlem, hogy férjhez adhassák azért, hogy engem egészen elfeledjen! Ezt én nem tudnám elviselni; különben is azzal, hogy 2 feleséget vettem, nem váltam hitetlenné. Nem isten rendelése-e ez? Hiszen négyet is jogom van visszavenni! Aztán én mégis kétségbe esem e miatt! Nem hagyom el s ezzel vége!»

(III.) Szábiré 2 hét óta változást vett észre a férjén s e miatt nagyon sokat siránkozik. A hibát nem Meftunban keresi, mert erősen meg van győződve, hogy az szereti őt s csakis őtet, hanem úgy kell lenni, hogy valaki megrontotta, mert el akarja csábitani tőle. — A szomorúan hazatérő Meftun tudára adja, hogy nem maradhatnak együtt; kéri, hogy ne haragudjék reá: hanem haragudjon a maga és az ő társára. Azután fehér kendőt borít Szábiré fejére, jelöl, hogy lemond róla s azzal eltávozik. Szábirét hiába vigasztalják a szülői, kijelenti, hogy Meftun nélkül nincs neki élet, más férj nem kell neki.

(IV.) A másik háznál is észreveszik, hogy Meftunnak valami baja, bánata van, valami történt vele, csakhogy titkolni igyekszik. Szomorú, levert, hallgatag, éjjel sem tud aludni, fölkel és sir. Két hónap óta Bejkozba sem jár, minden este haza jön. Lejla minden erőlködésével sem bírja kedvre deríteni és titkát megtudni. — Meftunnak pedig az fáj, hogy elhagyta Szábirét, kit nem tud feledni. Már egy hónap óta nem látta sehol. Nem hiszi el róla, hogy máshoz ment volna; olyan aljasságot, mint ő követett el, mikor utána második feleséget is vett, nem teszi föl róla. De viszont Lejlát sem bírja elhagyni, hogy visszafogadhassa Szábirét. Töprengése közben éjfélkor levelet kap apósától, Rifattól, miben tudatja vele, hogy a halálosan beteg Szábire aligha éri meg a reggelt, kéri tehát, hogy rögtön jöjjön, mert a leánya látni óhajtja utoljára. Meftun rögtön megy, azt mondva a kétségbeesett Lejlának, hogy holnap mindent meg fog tudni.

(V.) A beteg ágyában fekvő Szábire türelmetlenül várja Meftunt s mikor ez megérkezik, említi előtte a «másik asszonyt.» — «Nem értem a beszédedet, nem tudhatom, ki az a másik asszony», — mondja Meftun. — «Meftun! — mondja Szábire — még csak néhány óra van hátra életemből, legalább ezt ne keserítsd meg. Én mindent tudok.» «Tévedés, a mit tudsz — mondja haragosan Meftun. — Akármit mondtak neked, mind hazugság!» De végre is nem tagadhat tovább s ekkor Szábire: Meftun! én szeretlek téged. Az éretted érzett fájdalom juttatott ebbe az állapotba. Én te éretted egy életet áldozok fel, te pedig áldoz fel érettem egy Lejlát.» Azután levelet írat Meftunnal Lejlának, tudatván vele, hogy ezennel elválik tőle. «Most már nyugodt vagyok. Bosszút álltam s ez a bosszúállás gyógyulást okoz. Legalább mint házastársad fogok meghalni, legalább utolsó percemben tudom, hogy az enyim vagy . . . De nem, nem! Nem fogok meghalni! Vetély-társ, te halj meg, te pusztulj el! Én élni akarok Meftunommal! Óh boldogság! Jöjj, jöjj, óh boldogság. Ezt mondván, meghal. Mire Meftun így kiált fel: «Óh jaj! Elvesztettem Szábiremet, elvesztettem Lejlát is.»

Ahmed Midhatnak egy másik darabja az *Acsikbas* című 4 felvonásos vígjáték (történeti komédia), a mely

1874-ben (1291) jelent meg Konstantinápolyban, nem szerzője, hanem a kiadó-tulajdonos, t. i. Mohammed Dsevedet nevével, épen úgy, mint a következő színműve, a *Bosszú-állás* is.

(I.) A 65 éves Hüszi bej -- a ki magát még csak 50 évesnek mondja s úgy cziczomázza magát, mint egészen fiatal uracs — leányát, a 16 éves Jektát, egy barátjához, az 50 éven felül levő Sehszvár bejhez szándékozik nőül adni s ebben egyetért vele, sőt nagyon unszolja és sürgeti második neje, a még csak 19 éves Hüsna khánum. De Jekta határozottan kijelenti, hogy ő csak Jitán efendihez megy, nem pedig Sehszvárhoz, a ki apja lehetne. A fiatal-ságára hiú Hüszi bej azonban már csak azért sem hajlandó a 25 éves Jitánt elfogadni vejéül, hogy ha a házában fiatal ember lesz, az ő öregsége annál inkább szembetünik. A fiatal Hüsna khánum pedig más okból erőlteti mostoha leányát Sehszvárhoz s az okot meg is hallja Hüszi bej Szadikó asszony házvezetőnő is Jekta szájából. Hüsna és Sehszvár fia, Numán bej, már régóta szeretik egymást; s Hüsna azért akarja Jektát Sehszvárhoz adni, hogy ő meg elvetethesse magát Numánnal. Hüszi persze ezt nem akarja ehinni, a házvezetőnő tehát azt tanácsolta neki, hogy rejtőzzék el a szekrényben s majd saját szemével és fülével meg fog győződni a mondottakról. Hüszi ennél fogva úgy tesz, mintha eltávozna hazulról, de titokban a szekrénybe rejtőzik. — Jön egy görög asszony s üdvöletet és azt az üzenetet hozza Hüsznának Numán bejtől, hogy siettesse Jekta férjhez menetelét, hogy ők is minél előbb czélhoz jussanak. Hüszi elmondja a görög asszonynak, mily nagyon szereti Numánt; sőt sokszor olyan bánásmódban részesül a férjének nevezett vén ember részéről, hogy kedve volna rögtön Numán házába szökni tőle. A görög asszony ujsá-golja neki, hogy körülbelül 20 nappal ezelőtt Egyptomból vagy Bokharából egy tudós khodsa érkezett Konstantiná-polyba, Acsikbas nevű, a ki olyan böles és bűvész, hogy semmi sem maradhat előtte titok. Ehhez kellene folyamodnia, hogy Jektát hidegítse el Jitántól és Sehszvárba tegye sze-relmessé. Hüsna nagyon örvend ezen s a távozó görög asszonyt azzal bocsátja el, hogy üdvözli és számtalanszor csókoltatja Numán bejt. — Hüszi bej hallotta az egész

lla

la

társalgást, de — színlelt hazaérkezése után — úgy viselkedett, mintha semmit sem tudna. Neje elmondja, hogy volt nála egy görög asszony, ki azt mondta, hogy egy Acsikban nevű khodsa érkezett ide Hindosztánból, vagy Jemenből. — «Nem azt mondta, hogy Egyiptomból vagy Bokharából?» kérdi Hüszeni. — «Ej, te is hallottad?» kérdi csudálkozva a neje. — «Hallottam,» mondja Hüszeni. — «Hol hallottad?» — «A szek... izé... elfeledtem, hogy hol, csakhogy hallottam,» mondja Hüszeni. — Neje rábeszélésére beleegyezik, hogy még ma elmennek a khodsához és megkérdezik.

(II.) Egy köztéren ül az ősz hajú és szakálú Acsikbas khodsa, ki bocharias kiejtéssel beszél. Idejön Sehszuvár bej és fia, Numán, megkérdezni. Acsikbas megmondja, hogy Sehszuvár egy fiatal leányt szeret, valamint fia is szerelmes egy nőbe, csakhogy a leány nem szereti Sehszuvárt, ellenben Numánt nagyon szereti az a bizonyos nő, de a leány szívét meg lehet nyerni Sehszuvár részére, annál inkább is, mert szülői ő hozzá akarják adni. Ezután megérkezik Hüszeni bej is nejével. Acsikbas megmondja Hüszeninek, hogy a neve // betűvel kezdődik és hogy szívében nagy fájdalom van. — «Óh, az a föld alá sülyedni való Numán!» — mondja magában Hüszeni. Továbbá megmondja neki, hogy van egy leánya, kit férjhez akar adni, csakhogy a leány máshoz akar menni. Férj és nő csodálkoznak a khodsa bölcsességén és kérdik: mit kellene tenniök? Acsikbas: Most a leány egy ifjút szeret, kinek a neve F.-el kezdődik. Először is tehetetlen, a leány szívét el kell hidegíteni az ifjútól, szerelmét elfordítani attól, aztán pedig beleszerettetni abba, a kibe óhajtják. Mivel pedig az imént itt járt Sehszuvár, éppen ennek a leánynak szerelmét akarja megnyerni magának, a dolog igen könnyen megy. Sehszuvárnak és a leánynak egy éjjel ugyanazon fedél alatt kell tartózkodniok, akkor ő elmegy Hüszeni házába és bűvészetével megcsinálja azt, hogy a leány beleszeret Sehszuvárba. Hüsna khánum nagyon örvend ezen, ellenben Hüszeni bej nem áll rá, hanem azt ajánlja a khodsának, hogy egy este jöjjön az ő házába, a leánya szerelmét először vonja magára, aztán a következő éjjel menjen Sehszuvár lakására és a magára vont szerelmet ruhazza át arra. A khodsa elfogadja ezt a megoldást s a következő estére ígérkezik.

(III.) A khodsa a következő este megjelent Hüszeni házában. Vacsora után kérde a házigazda, hogy melyik varázslatot fogja előbb csinálni? Mire a khodsa megnyugtatja, hogy először Hüszena khánum szerelmét vonja el Numán bejről és átviszi Hüszenire. Miután a házban mindnyájan lefeküdtek, Acsikbas hozzá fog bűvös mesterségéhez. A szoba közepén kör alakban kiteríti nagy olvasóját, a körbe ül s egy könyvből el kezd olvasni, hogy imával megidézze Kefsint, kinek segítségével mindent végre tud hajtani. Alig olvas, nyilik az egyik szoba ajtaja s bejön Jekta és a házvezetőnő s kéri a khodsát, hogy Jektát ne adassa Sheszuvárhoz. A khodsa kivallatja Jektát, s meg tudja tőle, hogy Jitán efendit nagyon szereti, csak annak a neje óhajt lenni. Ha így van a dolog — mondja Acsikbas — én Jitán efendit rögtön ide hozom, de addig Szadika kadinnak ki kell mennie.» Ekkor Jektának ilyen utasítást ad: Én most egy rövid imádságot fogok olvasni. Mikor elsőt köhintek, te behunyod a szemeidet; mikor másodszor köhintek, te harmadszor kiáltod: «jőjj Jitán!»; harmadik köhintésemre kinyitod szemeidet s magad előtt fogod látni Jitán efendit.» Minden az utasítás szerint történik. Míg Jekta szemei csukva vannak, a khodsa leveszi parokáját, ál-szakálát, leveti kaftánját, s mikor Jekta kinyitja szemeit, maga előtt látja mágnás öltözetben — Jitán efendit. Örömeben kedvese nyakába borul s kérde: hát a khodsa hova ment? «Ime, itt a khodsa», mondja a földön levő ruhájára, ál-hajára és szakálára mutatva. «A dolognak ezzel még nincs vége — mondja Acsikbas, vagy most már: Jitán efendi —; mert én úgy fogtam bele, hogy házasságunk megkötését is kieszközölöm.» Jektának tehát ezt az utasítást adja: «Mivel az volt a feladatom, hogy Jekta szerelmét Acsikbas khodsára vigyem át Jitán efendiről, holnap ezt fogod mondani apádnak: «apácskám! én lemondottam Jitán efendiről: ha Acsikbas khodsa elfogad engem, ahhoz adj nőül.» A további teendő aztán az én dolgom lesz.»

(IV.) Jekta csakugyan megvallja apjának, hogy Acsikbas khodsát szereti s ahhoz óhajt nőül menni. Hüszeni bej és Hüszeni khánum — meglepetve a varázslat sikerült voltától — beleegyeznek s néhány nap múlva megtörténik a házasságkötés. Az ez alkalomra összegyűlt tanuk és vendégek mind-

nyáján dicsérik Acsikbas khodsát, helyeslik Hüszní elhatározását s ezzel még inkább megnyugtadják a történetek felől. Termében megjelenik Jitán efendi is mint Acsikbas khodsa s kijelenti, hogy hajlandó nőül venni Jektát. Erre az imám, a völegény s a tanúk egy másik szobába mennek s megkötik a házassági szerződést. Ennek megtörténte után ismét előjönnek a felek s ekkor Acsikbas khodsa levetkezvén, átalakul Jitán efendivé. A meglepett Hüszní bej csaknem esztét veszítve kiabál: «Micsoda aljasság ez! Én ebbe nem egyezem bele! Imám efendi, micsoda dolog ez?» De az imám kijelenti, hogy ő hitese tanúk jelenlétében Jekta khánimot összeadta Jitán efendivel, mivel mindakét fél beleegyezett; ez a házasság törvényes házasság. S hasonló értelemben nyilatkoznak a többi jelenlevők is. Jitán Hüszní felé nyújtva kezét, békíteni akarja, de az felindulva kiált rá: Meg meg mersz előttem állani és hozzám beszélni? Pusztulj egészen előlem, te csaló!»

E darabnak kétféle tendenciája is van. Egyik az, hogy gúny tárgyává, nevetségessé tegye a török könnyenhitését a khodsákban, kik bűvészkedéssel, szellemidézéssel bolondítják és zsarolják a népet. A harmadik felvonásban a szerző ezt elég világosan meg is mondatja Jitán efendivel: «Hála istennek, hogy Isztambulban vagyunk. Mert ha más országban volnánk, ahol nem lehet ilyen hamar és ilyen könnyen hitelre találni, mint Isztambulban s ha a nép nem hinne khodsáknak, szellemidézőknek, akkor ez a dolog sikerülhetett volna-e?» S ugyanitt elmondja Jektának, hogy bűvös mesterségével mily sok pénzt szerzett s mily sok ajándékot kapott. Az ember nem hinné, hogy kik és mifélek mentek hozzá megkérdezni s miféle titokról, fájdalomokról, óhajtasokról volt alkalma tudomást szerezni. S a legfurcsább a dologban az, hogy varázslata nagy részének csakugyan volt sikere! — Másik tendenciája pedig az, hogy pellengére állítsa, nevetségessé tegye a régi stilusu, hivatalnok-osztály nyelvét, mely persa és arab dagályos kifejezések vegyülete és mit csak a mívelt osztály ért meg.

Idégen tárgyú a francia társadalmi életből vett drámája a *Bosszúállás vagy Európa régi műveltsége* (Akhzi-i szár. jakhed Europeanin eszki medenijeti) 4 felvonásban (Konstantinápoly, 1291—1874). Az előszóban azt mondja a

szerző, hogy ámbár e darabjának tárgya idegen, de azért ne gondolja senki, hogy talán fordítás, vagy akár átdolgozás volna, hanem eredeti műve. Tartalma röviden a következő :

I. Virginie egy gazdag földesúr lánya, szeretett egy falusi ifjút, Nicolas-t, Saint-Honoré földesúr pedig Nicolas húgát, Annát. Azonban Virginie nőül ment Szent-Onorhoz s e miatt a két testvér nagyon bánatos lőn. Nicolas elhátározta, hogy véres bosszút áll: megöli Szent-Onort és Virzsinit. Anna le akarja beszélni, mert a következménytől félti testvérét és sajnálja előbbi kedvesét is. Virzsinnak fülébe jutván, hogy Nikola mindenkinek beszél régi szerelmükről, megöleti Nikolát Chevalier Jeannel, hogy a saját becsületét megmentse. Így a bosszú végrehajtása Annára maradt s ő bátyja holttesténél meg is fogadja, hogy kétszeresen fog bosszút állni: testvére megöletéseért és azért, hogy kedvesét (Szent-Onort) elrabolták tőle.

(II.) A kicsapongó Virginie férje mellett szeretőt tart, még pedig a gyilkos Chevalier Jeant. Titokban leveleznek és találkoznak egymással, Virginie szolgáinak közvetítése mellett. Saint-Honor észrevevén valamit, már három ilyen közbenjáró szolgának üttette le a fejét. Virginie tehát most új embert keres szerelmi viszonya közvetítésére. Társalkodónője egy 18—19 éves fiatal embert hcz eléje, neve Jeune-Fier, a kit megkedvelvén, szolgálatba fogad s megtanítja, hogy mellette miféle teendői lesznek: levelet vagy üzenetet fog vinni Chevalier Jeanhoz és hozni tőle, továbbá alkalmas időben gyaloghintón ide szállíttatja Chevalier Jeant, de az embereknek azt kell hinniök, hogy Saint-Honort viszik haza. Mindenben pedig a legnagyobb titoktartásra kötelezni.

(III.) Zsön-Fier egyideig hűségesen teljesíti Virginie és Chevalier Jean szerelmi viszonyának közvetítését. Azonban Saint-Honoré egyszer rajta érte, mikor Jeant Virginie-hoz vitette a gyaloghintón. Tehát két fegyveres szolgájával maga elé hozatja s tudtára adja, hogy fejét véteti, mert az ő becsületét segített tönkre tennie. Zsön-Fier azonban egész bátran azt mondja, hogy ő egy szent ügyet szolgált s egy kötelesség teljesítésére vállalkozott. Saint-Honor nem érti a dolgot. «Vajjon egy szerencsétlen leányka, kit önszeretetből édes-kedves Annájának nevezett, tudna-e árulást elkövetni Ön ellen? — mondja Zsön-Fier. «Micsoda édes-kedves Anna?»

kérdi Szent-Onor csodálkozva. «Gondoljon ön vissza a három év előtti dolgokra. Én istenem! hát már egészen elfeledett ön? Annyira megváltoztam azóta?» «Édes-kedves Annácskám! hiszen te vagy!» — kiált fel Szent-Onor és keblére öleli Annát. «Óh, milyen élet volt az! Óh boldog napok! Akkor ezerszerre boldogabb voltam. Attól fogva minden mosolyomért csak hűtlenséget, árulást tapasztalok: az akkori idők értékét csak most tudom megbecsülni! Édes-kedves Annácskám, istenre mondom, hogy a régi szerelmemet felújulni érzem szivemben.» — Ekkor Anna előveszi egy ládából testvérének, Nikolának fejét; elmondja, hogy Virginie leánykorában a szeretője volt, férjhez menetele után megölette Chevalier Jeannel. Ő tehát azért öltözött férjruhába s azért állt Virginie szolgálatába, hogy bosszút álljon. — Most tehát Szent-Onor és Anna szövetkeznek a bosszúlásra. Abban állapotok meg, hogy holnap Szent-Onor vadászatra megy, Virginie pedig estére biztosan elhozatja magához Chevalier Jeant a gyaloghintóban Anna, illetőleg Zsön-Fier segítségével; azonban a gyaloghintóban maga Saint-Onor fog jönni s magával hozza Chevalier Jean levágott fejét.

(IV.) A következő nap estéjén Virginie türelmetlenül várja Chevalier Jean érkezését. Egyszer két ember megérkezik a gyaloghintóval, Virginie elébe siet, maga nyitja ki az ajtaját, de majdnem lerogy ijedtében, a mint Jean hitves férjét látja kilépni belőle. Saint-Honor ekkor előhoz és megmutat Virginiének egy levágott fejet, melynek érdekes története van. S elmondja neki, hogy ez egy Nikola nevű fiatal ember feje, a kit egy gazdag leány szeretett. Mikor a leány férjhez ment, újabb kedvesével megölette, hogy régi viszonya ki ne tudójék. Azután előhossa és megmutatja neki Chevalier Jean fejét is. Az ájulásából magához tért Virginie azzal mentegetőzik, hogy Zsön-Fier árulkodása teljesen alaptalan s ezt csak azért tette, mert szerelmes lett társalkodónőjébe, de nem bírta elcsábitani, sőt ő nála is próbálkozott. A társalkodónő egy levelet is mutat, mit Zsönfier irt hozzá, hogy megnyerhesse magának. «Ez mind jól volna — mondja Saint-Honor, — de hát Zsönfiernek hogyan lehetne szerelmi viszonya veletek, mikor ő is épen olyan nő, mint ti vagytok.» S erre felvilágosította őket, hogy Zsönfiér nem más, mint a meggyilkolt Nikola húga, Anna, a kit az ő

házassága előtt szeretett és a ki bosszút állni jött ide. Miután Virginie meggyőződött Zsöntier és Anna azonosságáról, bevallja, hogy csakugyan vétkezett és mindenféle büntetést megérdemel. «Ez a nap a bosszúállás napja — mondja neki Saint-Honor. Az alávaló Jeanon már bosszút álltunk, most pedig Annával együtt te rajtad fogunk bosszút állni. Utolsó percedben azt is tudd meg, hogy a mint te kipusztulsz e világból, én azonnal nőül veszem hű kedvesemet, Annát.» Ezzel egy tört és pisztolyt ad neki, ráparancsolván, hogy a büntetést még ezen az éjszakán s itt a házban hajtsa végre magán, a melyik fegyverrel akarja. Virginie elvevén a pisztolyt, kimegy a másik szobába és agyonlövi magát.

Az új török irodalom kimagasló munkásai közé tartozik még Abdullhakk Hámid, a történetíró Khajrullah efendi fia. Fiatal korában külügyi államszolgálatba lépett s mint ilyen tartózkodott több európai országban, u. m. Francia-, Orosz-, Görög- és Angolországban (Londonban mint követségi titkár). Egészen európai műveltségű ember. Mint költő, Kámál bej után a legnagyobb tehetségnek mondható, főleg pedig a drámában. Írt néhány kötet költeményt (különösen szépek a *Temető* című kötetében megjelent elégiái) s egy-két regényt is, de legjelesebb művei mégis a drámái. Nem lehet elegendé sajnálni, hogy ez a kiváló lírikus és drámaíró az irodalom művelésének nem kedvező legújabb korszak viszonyai következtében letette a tollat. — Első drámája a nagyszabású és igen nagy terjedelmű *Szerelmi történetek* (Mádsera-i-ask) 4 szakaszban, 1873-ból, a melynek meséje egy közép-ázsiai török törzsnél történik a 16. század első felében. A benne szereplő személyek egy részét Iszmail sahval, a persiai szafevida dinasztia alapítójával, más részét pedig a nagy Bábber Mirzával (előbb *Jergána* fejedelme, később az ú. n. mongol dinasztia alapítója Indiában) hozza kapcsolatba és így e műve történeti háttérű dráma. Legnevezetesebb érdemei a bonyolult mesének ügyes szövése, a mely érdeklődésünket mindvégig leköti és a kíváncsiságot folyton fokozza; a dialogus élénk, eleven volta; a természetes és erőteljes nyelv; a felfogásban és előadásban a józan, helyes ítélet, s végre néhány igaz jellem alkotása. Európai felfogással itéli el benne az ósdi, észszerűtlen mohamedán felfogást és szoká-

le

L F T a

sokat. Így például azt, hogy a szülők legtöbbször olyan férfihez erőltetik leányukat, a kit az éppen nem szeret s a kivel természetesen soha sem lehet boldog (III. szakasz 3-ik jelenet.) Megróvja az oly asszonyokat és leányokat, a kik — mohamedán létükre — ha valahol férfakkal találkoznak, kaczérságból megmutatják nekik arcukat (III. szakasz 4-ik jelenet.) Élesen elítéli azt a helytelen szokást, hogy a leendő házastársaknak az egybekelés előtt nem szabad látniok és megismerniök egymást. «Miért venne el olyan leányt, a kit nem látott, nem ismer? — mondatja egy nővel, kitől a férfi megszökött a házassági szerződés megkötése után. — Mert az, hogy a leányt nem mutatják meg annak a férfinak, a kihez menni fog, semmi egyéb, mint puszta szokás. De hát a müszülmánoknál állhat-e fenn valamely szokás a vallási törvény ellenére? Mi haszon van a vallási törvény ellenére divatozó szokásokból? Bizonyára semmi. Ime itt a bizonyága, itt a gyümölcse!» (III. szakasz 4. jelenet).

Ezt követi nemsokára a *Türelem és kitartás* (Szabr. u. szebát) című 5 felvonásos drámája, minek az a tárgya, hogy egy törvényes ifjú és egy cserkesz rabnő — kik erős fogadást tettek egymásnak, hogy soha mást nem szeretnek, a sokféle és legnagyobb akadályok daczára is végre, öt évi kitartó türelem után, csakugyan egymáséi lesznek. Legsikerültebb alakok ebben a falusi török parasztok, a kiknek jellemzéséből kitünik, hogy a szerző milyen jól ismeri a török paraszt észjárását és beszédmódját, a ki csaknem minden gondolata kifejezésére s főleg ha bizonyítani akar valamit, folyton megtalálja az odaillo és sokat mondó közmondásokat. Ezenkívül — a jellemzetesség kedvéért — több olyan szót és nyelvtani alakot használ a szerző paraszt személyei beszéltetése közben, melyek a Drinápolyvidéki nép-nyelvben használatosak.

Legjobb színművei azonban Hámid bejnek az *Esber* című tragédiája versben, és a *Tárik; vagyis AndaluZIA meghódítása* (T., jakhod Endelúsz fethi), a mely utóbbinak tárgyát a spanyolországi mór hódítás korából vette.*)

THURY JÓZSEF. †

*) Minthogy a szerző Abdulhakk Hámidról és munkáiról külön tanulmányt szándékozott írni, itt őt csak a teljesség kedvéért említette fel röviden a drámaírók sorában.

EGYSZERŰ TÖRTÉNET.

Norvég elbeszélés.

Volt egyszer egy kis leány. Karinának hívták.

Egy nagy tanyán nőtt fel, jó messze a határban. Az anyja fejőleány volt s az uraság megengedte, hogy magánál tartsa Karinát, ha már a gyermek így is, úgy is megvolt. Az uraság szigorú ember volt, a gyermek érezte azt. De még nagyobb volt a baja saját édesanyjával. Az ugyancsak nem fukarkodott a virgácscsal és a kemény szóval, mert gondolhatta, hogy neki magának nagyon is kevés jutott ki egyikből épp úgy, mint a másikból, azért is járta meg úgy és azért verte jobban a gyermeket, mint a szigorúság megkövetelte volna. De a gyermek sorsa ne legyen olyan, mint az övé. Azért így szólt Karinához: Ha azt akarod, hogy valamikor jó dolgod legyen a világon, kegyetlen iskolát kell végig járnod! Tanuld meg magad is, hogyan légy szigorú magaddal szemben.

S a kis Karina elkövetett minden tőle telhetőt. Gyermekkorának napjai nem folytak szeliden. Annyit fáradott és dolgozott, hogy alig győzte kis testével.

Egyszer, nyolcz éves korában, így szólt hozzá anyja:

— Szedd össze mindenedet és kotródjál el innen. Többé ne lássalak!

A gyermek ezt szószerint vette. Kora reggel fölkelt és batyúba kötötte csekély czók-mókját. Karina végtelenül boldog volt; mert úgy vélte, hogy sorsa már-már elviselhetetlen. De aztán nem tudta, hogy hova menjen. És megértette, hogy anyja nem komolyan üzte el.

Utóbb talált egy kis patkánymérget. Nem volt sietősebb dolga, mint hogy bevegye. Mert hallotta, hogy a ki

beveszi az ilyet, meghal és egyszerre megszabadul minden bajától. De alig hogy lenyelte, jött az anyja egy tál borsóval. És minden szó hiában volt. Tüstént ennie kellett belőle. És kihányta a mérget s egy darab ideig beteg volt. Aztán meggyógyult.

Utóbb megnyugodott. Gondolta: így kell annak lenni. Egyszer aztán mégis jobb dolgod lesz! Ez a gondolat megvizsgáltta. És a lelke megkönnyebbült.

Volt a tanyán egy szegény kis kosztos fiú. Nyáron őrizte a jószágot, télen segített az istállóban. Egykorú volt Karinával és Hilmárnak hívták.

Nem volt nála szebb fiú a világon, szép termetű, nagy kék szemű, fürtös hajú, hófehér fogú, szép fiú volt. Hozzá még úri volt a származása is. Valaki említette, hogy előkelő városi ember fia volna. A tanyabeliek mind kényeztették, s híre járt, hogy a ház asszonya is úgy bánik vele, mint a saját gyermekeivel.

Multak az évek és Karina egyre fokozódó csodálattal nézte Hilmárt. Szemében senki sem volt oly derék, mint ő. Saját magát nagyon együgyű teremtesnek tartotta, kinek nagyon, de nagyon egyszerű neve van. De az a Hilmár! Annak már a neve is sokat ért. Hát még ő maga, — nem volt az hitványabb a nevénél!

Hilmár elég hamar észrevette, hogy Karina jó szívvvel van hozzá. És nem késett, hasznot húzni e tapasztalásából. Karina nem fogyott ki az igyekezetből, hogy keresse kedvét. Hilmár nem is mulasztotta el, hogy a reá bizott munkát, ha alkalma nyílt, Karinára hárítsa át. Karinának boldog öröme telt abban. Jól esett lelkének, ha könnyíthetett Hilmár dolgán, mert azt tartotta, hogy nincs az a jó, mely sok volna Hilmárnak. Midőn pedig Hilmár vasárnap esténként a ház mögött levő borjúakolba vitte és felolvasott neki abból az ócska könyvből, melyet egykor valamelyik csürben talált, Karinának akkor sejtelve támadt az élet dicső örömeiről.

Az a kis térség, melyen ilyenkor ültek, — égerfák csalitja vette körül — egyszerre csodásan átváltozott. És Karina kinyílt ajakkal és égő szemmel hallgatta Floramunda kertjének és Irmengard hercezkisasszonynak történetét.

Soha, soha életében, nem látott többé ily fényt és gyönyörűséget. Soha, soha életében nem érte többé oly nagy tisztesség, mint akkor, midőn eljött Ramundur, az agg óriás, és fölvezette szinarany várkastélyába.

A két gyermek egykorú volt és együtt konfirmálták őket. Karinához e napon így szólt anyja:

— Vésd elmédbe, hogy szigorú leszel önmagadhoz!

Igen, maga is úgy akarta. Nem is esett már neheze, különösen most, midőn sorsa jóra fordult.

Kisegítő leánynak a konyhába rendelték s ott, természetesen, erős munka várt reá. De úgy vette észre, hogy könnyen végzi dolgát. Most már nagy, erős leány vált belőle. És szép is volt, szőke is volt.

De Hilmárnak, annak másként folyt dolga, mint a hogy nem is lehetett másképp. A földesasszony a községi iskolába járatta, utóbb meg a gazdasági tanfolyamra, mert azzal a gondolattal járt, hogy valamikor megteszi amolyan ispánfélének a birtokon.

De Hilmár hazajött, még mielőtt letelt volna az ideje. Sokalta a munkát, a mit ott reá róttak. Az a Hilmár soha sem tanulta meg, hogyan kell szigorúnak lenni önmagával szemben. De hiszen nem is volt szüksége reá. Azt mondotta, hogy már is tökéletesen érti dolgát.

De milyen ember is volt az a Hilmár! Ragyogó szemével és selyemfürtű hajával. S mily vig kedvvel énekelt reggeltől napestig!

Maga a ház asszonya is azt mondotta, hogy nincs senki hozzáfogható.

Karinának sem volt kedvesebb dolga a világon, mint ha Hilmárért tehetett valamit, most még inkább, mint bármikor annak előtte. És Hilmárnak sokszor volt szüksége reá. Oly derék leány vált belőle. Senki sem vasalta oly szépen a fehérneműjét, mint ő.

Hilmár egy nyári napon odahagyta a tanyát. Katónának vitték.

Előtte való este odament Karinához.

— Borzasztóan szeretlek, Karina; de azt, hogy meddig marad úgy, még sem tudhatom!

Karina egészen odáig volt és eleinte nem volt ura egy

szavának sem. De midőn Hilmár nagyon kérte, hogy ő is mondjon valamit, csöndesen így szólt:

— Én is úgy szeretlek. Azt hiszem, úgy is marad.

Azután jegyet váltottak egymással.

Karina úgy érezte, hogy Hilmár, midőn elbúcsúzott tőle, elvitte magával a nyár melegét is.

Hilmár tovább maradt oda, mint kezdetben hitték. Foglalkozást lelt a városban, írta levelében. Sokat tanulhat ott.

Karina ezen örült, mert hiszen Hilmárnak az csak javára válhatott, ha kissé többet tanul.

De ő maga sem vesztegette idejét. Mert most már gondolnia kellett a menyegzőre. Egész áldott nyáron át meglapta az éj óráit és fáradhatatlanul dolgozott és öltögetett a szerény kis kelengyében.

Mint örült, hogy megtanult szigorúnak lenni ömagával szemben. S neki volt része még abban a különös szerencsében, hogy szigorúan bántak vele mások is.

Hasznát fogom látni, gondolta magában. Szinte úgy tetszik, mintha minden jót, a mi a világon van, későbbre tartogattam volna, hogy aztán annál jobban menjen sorom.

Hilmár a következő év nyarán még bevonult a hadgyakorlatra. Aztán visszatért a tanyára.

De mily gyönyörű ember vált belőle!

Karina épp úgy szerette, mint azelőtt, mert jobban már nem szerethette, de csodálata mélyebb gyökeret vert, mint valaha.

Senki sem volt hozzá fogható, még a pap sem. És megfordult utána a falu minden asszonya és utána néztek, midőn elhaladt mellettök.

Karina most is oly csekélynek érezte magát, mint azelőtt — és boldogtalan volt. Mert most már nem hihetett benne, hogy kellene Hilmárnak. Eszébe jutottak szavai, hogy nem tudja, meddig szereti. Már akkor különösnek tartotta azt a mondást, de most megértette, hogy nem érdemel meg ily férfiút.

Ám, midőn mégis látta, hogy Hilmár nem kicsinyli s a régi érzéssel van hozzá, akkor azt gondolta, hogy Isten nagyon is kegyelmes és minden ember nagyon is jó hozzá. Szinte félt, hogy most egyszerre reászakad mind az a jó, a mit tartogatott magának.

Ha estére kelve, kimentek bolyongni arra a térségre, hol együtt üldögéltek gyermekkorukban, ha aztán Hilmár leült melléje és tiszta, szép hangján elénekelte azt a dalt, melyet, mint mondotta, csakis neki hozott haza, Karina boldogsága nem ismert határt.

S az a dal úgy bevésődött elméjébe, hogy akarva, nem akarva, mindig csak azt zümmögte, ha egyedül volt:

Piczi piros rózsaszál,
Figyelj drága lelkem;
Harangszóval ma hirdettek
Tégedet meg engem!...

.
Piczi fehér rozsmaring,
Szende kis királyném,
Fehér rozsmaring!

Voltaképpen nem tudta, hogy mit jelent. Nem, nem tudott semmit a rózsaszálról és a rozsmaringról, csak azt tudta, hogy Hilmár egyedül neki hozta ezt a dalt. S gondolta, hogy a dal olyan, mint a virág a domboldalon.

Telt az idő s a tanyán már nem voltak úgy megelegve Hilmár munkájával, mint azelőtt. Knut, a legidősebbik fiú, mindig mellőzöttnek érezte magát Hilmár mellett. Most elmondotta anyjának, hogy Hilmár nem való a dologra. Nem akar, de bizonyos, hogy nem is tud dolgozni. Csak egy dologhoz ért: a tréfához meg a nótázáshoz. Hallotta is róla a városban, hogy eldorbézolta az egészségét. Mert hiszen nem tagadhatott meg magától soha semmit ez a Hilmár.

Hilmár maga is beismerte, hogy nem tökéletes az ép-sége. De azt mondotta, hogy majd jobban lesz nemsokára.

A dolog szemébe tűnt a többieknek is.

De az asszony pártolta Hilmárt.

Karina is észrevette, hogy Hilmár talán nem oly buzgó a munkában, mint kellene.

De tudta, hogy másképp lesz minden, ha megesküdtek. Mert maga Hilmár mondotta neki.

Karácsonykor lesz a menyegzőjük.

A tanyabirtok asszonyának lesz gondja a lakodalomra s hozományt is ad nekik. Még azt is megígérte Hilmárnak, hogy csinos kis háztartást rendez be számukra. De mikor

eljött az ősz, az asszony meghalt és Knut nem türte tovább Hilmárt a tanyán. Rögtönösen megrendelte a lakodalmat és helyet szerzett Hilmárnak a város közelében, egy közö-rűs műhelyben.

A szomszédoknak igaz örömkre vált, ha betekinthet-tek az ifjú párhoz. Mert keresve is alig találtak volna oly rendes, takaros házat. Aztán meg olyan volt Hilmár, hogy nagyon könnyen összeismerkedett az emberekkel. És hogyan tudta forgatni a szót és hogyan tudott tréfára fordítani mindent!

A fiatal emberek elég hamar reá jöttek, hogy nélküle nincs igazi jókedv a társaságban.

Karinának egynémelykor méltán úgy tetszhetett, mintha már kissé sok is lett volna a jóból. De azt az egyet nem tanulta meg, hogyan kell szigorúnak lenni másokkal szemben.

Aztán meg Hilmár oly páratlanul gyönyörű ember volt. De hozzá már jobban illett, hogy dolgozzék és elsi-gázza magát. Dolgoznia pedig kellett, ha azt akarta, hogy csak valamelyes mód is lássék a házán. Erre pedig szük-sege van, már a Hilmár kedvéért is.

Kezdett nagymosásra járni. S nem telt bele sok idő, már mindenki az ő munkáját kereste. Nem is egyhamar lehetett oly dolgos asszonyt lelni, mint ő.

S neki ez jól esett. Hálát adott Istennek, hogy nem kimélték meg a munkától kicsiny korától fogva. Hilmárral másképp állt a dolog. Az nem dolgozhatott a hét min-den napján. Nem is kellett. A viláért sem.

Hilmárnak olykor-olykor szüksége volt egy kis szóra-kozásra, az őrizte meg a jókedvét. Ő nem szorult reá az effélére. Neki a nélkül is jól ment dolga. A mit megint csak Hilmárnak köszönhetett. De neki mind több és több ember-ről kellett gondoskodnia. Minden évben egygyel szaporodott a gyermekek száma. Anna Mária volt a legidősebbik közöt-tük. Az már kis pöttön korában segített az édesanyjának.

Aztán jöttek egy páran a világra, s meghaltak. Oly szépek voltak, mint az angyalok és Hilmárhoz hasonlítot-tak. De nem voltak elég erősek. Meghalt egyikök a másik után. De az utolsó három, Olaug, Péter és Veslemand már

az anyjához hasonlított. Már pólyás korokban is oly dolgra termett kezecskéjük volt.

És most már jobb rendben is folyt minden, mikor Anna Mária akkorára nőtt, hogy úgyszólván egészen magára vállalta a kisebb gyermekek gondját — mintha ő lett volna az anyjok. Igen, Anna Mária olyan volt, mint egy felnőtt kis ember, oly szívvel-lélekkel volt rajta, hogy minél szebb rendben folyjék minden. Karinának barátja és vigasztalója támadt benne. Megosztották egymással mindennapi apró gondjaikat és örömeiket.

Anna Mária együtt csodálta anyjával az édesapját.

Midőn Hilmár hazajött és vidám dolgokat beszélt, s dalolt és jó kedve volt, úgy tetszett neki, hogy kis házuk a vígság és a gyönyörűség otthona.

Egyszer ragyogó jókedvvel tért haza az apjok.

Anna Máriát az ölébe ültette, Karinát pedig magához ölelte. Nem kell úgy sietni a kenyérsütéssel, baj is az, ha nem kel meg a tészta. Dalolni fog nekik valamit.

És lágy, bizonytalan hangon így énekelt:

Picziny gyöngé rózsaszál,
Figyelj, drága lelkem:
Harangszóval ma hirdettek
Tégedet meg engem!
Piczi fehér rozsmaring,
Fehér rozsmaring!

Anna Máriának ragyogott a szeme; és túláradó örömében összeszorította a kis kezét.

Apa énekelt.

Karina Hilmár kezébe tette a kezét.

Haza gondolt, amaz estére, midőn először hallotta tőle ezt a dalt. Szeme könybe lábadt, oly szép is volt arra gondolnia . . .

De akkor megszólalt Anna Mária.

— Ne feledkezzél meg a kenyérről, anyám!

Maga is lesiklott az apja öléből, mert már nem ért reá. Egyikök sem vette észre, hogy Hilmár ittas volt. De Hilmár ugyanakkor kalapot is ígért Anna Máriának. Meg is hozza neki holnap, mire haza jön ebédre.

Anna Mária ez este nem köszöntötte a szokott szeretettel Syversen. anyó macskáját, midőn beállított szo-

kott esteli látogatására. Mindig és mindig csak a kalapra gondolt. Nem vetett sok ügyet Arntra, a hentes kutyájára sem, midőn eljött másnap délelőtt.

Pedig máskor az volt Anna Mária legeszeveszettebb barátja. De ez egyszer még azzal sem ment semmire sem, hogy felkapaszkodott Anna Mária térdére, fejét a hóna alá dugta és sóhajtott, mint az ember, midőn boldogtalan. A gyermek elhárította magától, sietnie kellett, hogy elvégezze varrását, mert eléje akart menni az atyjának, midőn jön hazafelé a kalappal . . . A sövénynél akart találkozni vele, hogy mindjárt fel is tehesse a kalapot . . . A fejére akarta tenni holnap is, midőn az iskolába megy. Hadd lássa és bámulja mindenki . . .

Azért nem vette észre, hogy Arnt megállt és nagyon gondterhelten néz reá, mert mellőzöttnek érezte magát. Ő csak sietett.

Reszketett örömeiben, midőn a sövényhez ért.

Akkor jött az apja! . . .

A kalap nem volt nála. Egészen megfélekedett róla! De sebjaj! Nem kell azért mindjárt úgy búsulni . . . no, úgy-e nem sírsz? Majd holnap . . . holnap egész bizonyosan . . . hiszen tudja ő, mily okos kis leány az ő Anna Máriaja . . .

A gyermek másnap ismét ott várt a sövény mellett, midőn jött az apja. És tágra nyílt, különös szemmel nézte.

Az apja nevetette.

— Tudhatnád, Anna Mária, hogy atyádnak egészen más dolgokra is kell gondolnia. De holnap, meglátod . . .

Másnap magával vitte Péterkét, mert oly kellemetlen volt, egyedül állni ott és várni.

Együtt mentek a sövényhez. Anna Mária nagy nyugtalanság vett erőt. Láta, hogy jön az apja. És elsápadt s lehúnyta szemét. A kalap a zsebében lehet, vagy ha ott nem, a köpenye alatt. De lehetséges-e, hogy oly kicsiny volna az a kalap? . . .

Atyja bosszankodott, midőn meglátta.

— Nincs jobb dolgod, mind itt álldogálni? Pedig én mindig azt hittem, hogy okos gyermek vagy, Anna Mária! Hiszen csak tudhatod, hogy egyszer majd mégis meglesz az a kalap!

Napok, hetek multak. Anna Mária nem ment többé a sövényhez, de mindig feltekintett, midőn hazaért az atyja.

Elmult az egész nyár. A dolog oly kínos volt reá nézve. Szinte becsületbe vágott már, hogy végre megkapja azt a kalapot. Hiszen annyit emlegette már minden gyermeknek az iskolában.

Egyszer kérdezősködni mert róla. Az atyja kaczagott és csodálkozva nézett reá.

— Hiszen ma-holnap már itt van a tél.

Anna Máriának úgy tetszett, hogy az atyja beszédén érzi a hideget. S reá nézett. Láta, hogy ki van pirulva az arcza. És nagyon fenhangon beszél. Azt is észrevette, hogy az anyja elfordul tőle. Utóbb odalépett hozzá az apja és azt kérdezte tőle, hogy nincs-e esze és belátása. Ekkor félni kezdett tőle. Dehogy nincs, mondotta halkán és kiosont a szobából. Kiment a ház mögé s leült a fűbe. Aztán csöndesen sirt, hogy senki se hallja.

Most már tudta, hogy sohasem kapja meg a kalapot.

Őszkor megbetegedett Hilmár s a kórházba kellett vinni. Baja sokáig tartott. S még többször be kellett mennie.

Végre mégis elbocsátották. De az egészsége oda volt. Nem bírta többé a munkát a köszörős-műhelyben, mert nyílt sebek voltak a hátán.

Oththon maradt és tett-vett egyet és mást a ház körül. Ha képes volt dolgozni is egy kissé, az emberek szívesen juttattak neki néhány garast; megbízásokat látott el a városban, utczát söpört s így tovább.

De Karina nem sokat látott a keresményéből. Mert Hilmár nem tudott takarékoskodni, azt az egyet nem tanulhatta meg.

Nehéz idők következtek. Gondoskodni kellett számára ételről, orvosságról. De majd csak ellátja az asszony. Annak a terhét is magára veszi. Reá vall ez elhatározásra az arczán mutatkozó kemény vonás. És elvisel mindent. Erre vallott békén tűrő, megnyugvó tekintete.

Aztán ott volt mellette Anna Mária is.

Amaz év őszén látogatóba érkezett hozzá az öreg édesanyja. Azzal a gondolattal jött, hogy öreg napjaira meghúzza magát a leányánál. De megváltoztatta elhatározását.

Körülnézett a házban és látott mindent. Aztán így szólt :
— Látod, mily jó volt, hogy munkára, igénytelenségre és Istenfélelemre szorítottalak. Most hasznát veheted.

Aztán visszament haza, a mi a legjobb megoldás volt mindannyioknak.

Mert nagyon szigorú tél következett. Kétszeresen föl kellett készülni reá. De Karina nem csüggedett. Bizott a dolgos két kezében.

Aztán bizott Anna Máriában is. Csoda volt nézni, hogyan neki adja magát e gyermek a munkának. Az is kezdett eljárni a háztól. Szakasztottan az anyja leánya volt.

Hilmár csak járt-kelt és nézte mindezt. Semmit sem szólt. De azért némelykor különös érzése támadt, midőn oly erős munkában látta kettőjüket.

Hanem azért, ha éhesen jött haza és nem talált készen és rendben mindent — mert házon kívül dolgoztak — néhanapján zugolódott is. Nagyon könnyen fellobbant, ha nem állt készen számára minden. Aztán meg még neki nem tetszett, hogy oly haragos volt. Ők voltak az oka. Mindenért csak neki kell megszenvednie.

Egészsége most kissé jobbra fordult, s valamennyire többet keresett, de a háztartás dolgán biz az nem lendített sokat.

Ám azért mégis sajátyszerű érzés támadt benne, midőn látta, hogyan töri-zúzza magát az a szegény Karina meg az a szegény Anna Mária. Szeme könybe lábadt, midőn reá gondolt. Igen, Anna Mária oly halovány, az ő nagy, bánatos szemével, aztán az alakja is oly sajátyszerű, a nyaka előrehajlott, a dereka oldalt görbült. Bizonyára azért van úgy, mert mindig ő czipelte a kis gyermekeket, midőn maga sem volt nagyobb, mint az öklöm . . . Úgy van biz az, gondtól roskadó ember lett a kis Anna Máriából, mintha már egészen fölcseperedett volna . . . Kezdett már nagymosásra járni Syversen anyóhoz és a henteshez.

Oly derék két fehérszemély is volt az a Karina meg az az Anna Mária. Aztán meg nem maguk mondják-e, hogy meg vannak elégedve sorsukkal? . . .

Majdnem mindig jó falattal várják apát, midőn haza érkezik.

Az élet még sem volt oly egészen rossz. De azért mégis

sokszor rajta érte magát, hogy nagyon nehéz gondolatok járnak fejében. Mert bizonyos, hogy ha úgy tett volna, mint Karina, ha akkor kissé szigorúbb lett volna magával szemben, talán jobb dolga volna mindnyájoknak. Akkor ép, nyugodt lelkű ember vált volna belőle és nem lett volna szüksége reá, hogy lelkifurdalással gyötörje magát. De Istenem, az embernek ügyelni kellett reá, hogy ne veszítse kedvét. Hiszen Karina meg Anna Mária is mindig mondták, hogy mily kedves dolog az, midőn apának jó kedve van.

Ő legalább úgy gondolta magában, hogy nekik tartozik vele, hogy nekik ezen a módon jut rész az élet fényüzéséből.

És vasárnaponkint, midőn kék selyem nyakkendőjével a nyakán hazajött és szivarral a szájában és pálczával a kezében sétálni készült, akárhányszor megesett, hogy Karina megállt a kapuban és régi, leküzdhetetlen csodálatával utána nézett. Aztán hátra fordult Anna Máriához és azt kérdezte tőle:

— Hát nem szép ember a mi papánk, Anna Mária?

És Anna Mária eldobott mindent, a mi a kezében volt és ő is utána nézett az apjának. De nem szólt semmit. Mert lehetetlen volt azt kimondani, hogy mily szépnek tartotta, ámbár igen sok szálát elhullatott már gyönyörű szép hajából.

Télen jobbra fordult Hilmár egészsége. Emlegetni kezdte, hogy ismét munkába áll. Szívesen visszafogadják a köszörűsműhelybe. De előbb mégis körülnéz máshol. Lehet, hogy talál jövedelmezőbb foglalkozást.

Elmult három nap. A család viszonyai mind súlyosabbra fordultak. Anna Mária alig járt az iskolába s ha ott volt is, másfelé járt az esze, úgy hogy akár otthon is maradhatott volna.

Karina azt mondta, hogy mégis az volna legjobb, ha Hilmár a köszörűsműhelyben vállalna munkát. De Hilmár kijelentette, hogy az épen annyi volna, mintha elejtené jó kilátásait, pedig úgyszólván a zsebében van már egy jó állás, mely biztosítani fogja jövőjét.

Karina pedig sóhajtott és megnyugodott benne.

De nehéz tél várt Karinára és Anna Máriára.

Hilmár hiába várta a jó állást, mely «biztosítani fogja jövőjét». És Karina megtudta Syversen anyótól, hogy Hilmár nem kell a köszörűsműhelybelieknek sem.

Hilmár egy éjjel felébredt.

Karina fönn ült az ágyban és hangosan zokogott.

— Ugyan, mi dolog az, Karina? Nem gondolsz reá, hogy mást felébresztesz?

Hangja bosszús volt.

— Ne haragudjál reám! Ismét gyermekem lesz, s akkor, azt hiszem, nem lesz többé elég erőm . . .

Zokogott.

Hilmár eleinte nem szólt semmit. Kissé gondolkozóba esett és bántva érezte magát. Mert felesége oly különös hangon szólt, mintha sokkal többre gondolna, mint a mit kimondott.

Karina aztán beszélni kezdett Hilmár betegségéről s rég elmúlt idők sok más dolgáról, kora fiatalságától fogva. Oly sokat nem tud abból az időből, a mivel szeretne most tisztába jönni; oly sok minden történt, mondotta, a mit eddig nem értett meg.

Hilmár úgy vélte, hogy Karina kellemetlen dolgokat emleget.

— Nem értem, mire való, ily bolondságokkal hozakodni elő! Furcsa és műveletlen tempó, ily dolgokkal bántani az embert éjnek éjszakáján, bizony mondom, hogy az — — Meg kell nyugodni a Teremtő akaratában, — tette hozzá. — Elvégre, talán nem ártana bizni egy kissé az Isten mindenhatóságában, a manóba is!

Hilmár egészen neki tüzesedett. Mert a mit Karina mondott, az egyenes szemrehányás volt neki. Ki tehet arról, a mi elmúlt? A jó Istenre tartozik az, senkire másra. Vagy nem? — —

— S ha a jó Isten úgy akarta volna, Hilmár, hogy más-képen vettük volna fel mindezt!

Hilmár észrevette, hogy hatalmának gyökerei meglazultak a feleségével szemben. S ez bosszantotta. Azért hát befordult a fal felé s a dolog annyiban maradt, hogy az efféle kérdés egyedül és kizárólag a jó Istenre tartozik. Aztán megjegyezte, hogy mégis csak különös dolog, nem látni be, hogy neki nyugalomra van szüksége, mert még nem tökéletes az egészsége. Aztán csönd lett közöttük. És Hilmár néhány percz múlva ismét aludt.

De Karina, nyitott szemmel, mozdulatlanul, szótlantul,

ébren maradt. Ott feküdt az ágyban s érezte, hogy mily üressé vált körülötte minden. Ez éjjelen veszendőbe ment számára mindaz, a mi eddig e világhoz kötötte: az a bizonyosság, hogy Hilmár szereti. Most látta, hogyan gondolkodik. Aztán történt még valami rosszabb dolog is: tisztelete, melyet iránta érzett, egész életre szóló törhetetlen csodálata, melylyel iránta viseltetett, kiégett lelkéből. hirtelen, gyötrelmesen, mintha tűzvész pusztította volna el!

Másnap nagymosásra ment Syversenékhez.

Syversen anyó azt mondotta róla, hogy olyan, mintha a koporsóból kelt volna ki.

Bizonyosan rosszul táplálkozik, gondolta magában, és bőkezűen megajándékozta, midőn hazament, de azzal a nyomatékos kijelentéssel, hogy nem Hilmárnak adja.

Hilmárt e napokban nagyon vádolta a lelkiismerete. Csak most vette észre, mily bágyadt és lecsigázott Karina arcza s hogy mennyire megöszült a halántéka körül.

Megkellett mondania: hogy azt hiszi, rútol és alávalóan bánt vele.

Karina reá nézett. Sajnálta nagyon.

— Sohasem panaszkodtam reád, Hilmár!

— Mert olyan voltál, mint az angyal, Karina; látod, azért oly rossz nekem!

A ház körül máskép folyt minden, mint azelőtt. Hilmárnak már nem volt oly jó sora; mert Karinának most sok másra kellett gondolnia.

Éjjel-nappal az a nagy igaztalanság forgott eszében, melyet születendő gyermeke ellen követett el.

Sokszor elcsodálkozott és azt gondolta magában, hogy a jó Isten mégis másként intézhetett volna mindent. Régebben úgy tetszett neki, mintha kegyetlenül bánt volna vele és azokkal a kis gyermekekkel, kik csak azért jöttek a világra, hogy egy darab ideig szenvedjenek, aztán meghaljanak. És Anna Mária — hisz annak nem volt szabad meghalnia; de nem lett volna-e jobb számára is, ha nem kellett volna tovább élnie? . . .

Azután mégis belátta, hogy vakmerőség szembezállni az Istennel.

De azért mégis tépelődni kezdett Istenről és más egyéb

dolgozról, bizony azt tette. Hideg borzadály futott végig a hátán, de kénytelen volt vele.

Aztán, egy éjjel, egyszeriben megértette, hogy ők mindannyian félreértették a jó Istent. A jó Istennek egészen másképp lett volna kedve szerint, mint az emberek hiszik és tanítják. . . .

De attól a pillanattól fogva, midőn elmékedésre adta fejét, midőn kinyilt a szeme és kezdett megérteni mindent, borzasztóra fordult Karina sorsa. Úgy érezte, hogy mindennek gyökeresen meg kellene változni a világon, hogy igazság szerint történhessék minden.

Magaviselete oly különössé vált, hogy a szomszédok beszélni kezdtek róla. Sokan úgy vélték, hogy nem tökéletesen ép az elméje.

Egyszer, karácsony táján, beköszöntött hozzá egyik szomszédasszonya, Magda. Azt mondotta, tud egy családról, mely karácsonyfát állít szegény gyermekek számára s hogy engedelmet kapott arra, hogy elvigye oda Anna Máriát is. Épen érette is jött.

Derült arczczal fordult Anna Mária felé. Látni akarta, hogy mennyire örül a gyermek.

Anna Mária, szinte megdermedve rémületében, abban hagyta munkáját. Nem merte mondani, hogy vele tart, de azt sem merte kimondani, hogy nem megy vele.

Félénken elfordult. Kifogást mondjon, hazudjék-e, hogy végét vesse a dolognak? Csak szegénységet és nyomoruságot látott mostanában. Az a sok szépséges dolog, melyről Magda beszélt oly idegenszerűen érintette, hogy csak félelemmel, de egyszersmind reszkető örömmel gondolhatott reá.

Anyjához fordult. Attól akarta hallani, hogy mit feleljen — —

Karina eléggé keserves lelkiállapotban volt. Csak néhány gondolat maradt meg lelkében. És különösnek tartotta most, hogy gyermeke új ruhát kapjon és jól lakjék kitünő ennivalóval . . . s hogy vidám gyermekekkel együtt tánczolja körül a karácsonyfát! Úgy érezte, mintha ördögi kísértés volna az egész.

Bizalmatlanul nézett Magdára. Aztán megrázta fejét, kaczagott és felemelte a két kezét.

— Nem, nem, mi nem tagadjuk meg igaz lutheránus

hitünket. Jobb nekünk nem menni oda és nem veszíteni el örök üdvösségünket.

Aztán leült és sírt.

De Anna Mária odafutott hozzá és a szívére ölelte, mintha az anyja kis gyermek lett volna, Anna Mária pedig nagy volna és öreg.

— Nem, anyám — vigasztalta — nem is tesszük mi azt. Mi ketten. Nem tesszük meg mi azt!

Magda pedig Anna Mária nélkül ment az ünnepre.

Télen megszületett Karina gyermeke.

Minden jobban fordult, semmint remélte volna. A gyermek, szinte születésének pillanatában, meghalt. Erre mindjárt bátrabb és nyugodtabb lett Karina lelke. Majdnem olyan volt, mint régente.

— Ebből is láthatod, Hilmár, — mondotta — hogy a mennybéli Isten jóvátette botlásunkat.

És nemsokára már szokott munkájához látott ismét. Syversenék disznóölésre készültek.

— Nem szabad oda menned, anyám — szólt hozzá könyörgő hangon Anna Mária. Engedd meg, hogy én menjek oda. Mert Anna Mária tudta, hogy anyjának testi ereje oda van.

De Karina kaczagott és készült az elmenetelre.

— Tudhatod, hogy nem lehetek el egy kis munka nélkül. Hilmár odalépett hozzájuk.

— Miért nem akarod, hogy Anna Mária menjen? Tudod, hogy mily nehéz, azt a sok vizet hordani!

Karina elfordította fejét, mosolygott rajta, és elment.

De midőn este hazatért, Hilmár haragudott, mert Karina úgy el volt csigázva, hogy megrendült láttára.

— Nem engedem meg többé — mondotta — hogy így megerőltessd magad. Anna Máriának kellett volna oda mennie helyetted.

Karina csitította:

— Mit szólnál hozzá, ha efélet főznénk vacsorára? — És a vederre mutatott, mely színültig volt a legkövérebb, legjobb húsfélével, minőt csak képzelni lehetett.

És Hilmár felemelte és meglóbálta a vedret.

Anna Mária hallgatagon állt és csöndesen mosolygott

magában. Nagy kő gördült le szívéről. Lám, egy darab ideig van mit enniök, mert a hús mellett ott állt a földön még egy kosár is, kenyérrrel és liszttel telve.

Hilmár kiment, sört hozni a vacsorához. Mert sör való az ily pompás kolbászhoz és illik koczintani Syversenné asszony egészségére.

Igen, ünnepet kell ülniök ma este.

És este lett. Rendbe tettek mindent, asztalt terítettek, s jó ételszag töltötte meg a házat. Sokáig és jóízűen falatoztak, mert a kolbász, melyet Syversenné asszony küldött, nagyon jó volt, aztán sörrrel öblítették le a falatokat és koczintottak is egymással.

Anna Mária fölegyenesedett. Szinte megnőtt. Kaczagott és csacsogott. Nem mindennap esett meg az eféle Anna Máriával.

De ma, este sugárzott örömeben. Mert anyjának is jó kedve volt. Anna Mária úgy vette észre, hogy anyja jó színben van. Piros volt az arca, sugárzott a szeme.

Hilmár oly aranyos kedvében volt ez estén, hogy elragadta az egész családot.

De hogyan is tudott fésűn muzsikálni! Úgy szolt a nótája, mintha valami roppant zeneszerszámon fújtak volna.

A sör erős volt, jó volt. Karina bőven töltögetett neki. Neki magának, meg Anna Máriának nem kellett sok.

És Hilmár elmondotta a katonakorából, hogy menyire bolondultak utána a lányok. És kaczagott, tréfálkozott mindenkivel.

— De Anna Mária, úgy veszem észre, Anna Mária, hogy egészen meggörbül a hátad. Nem jól teszed, Anna Mária! Egyenesen tartsd magad, mert úgy illik ám!

Anna Mária kinyújtózkodott, de a köny elborította szemét, úgy hogy Hilmárnak ugyancsak össze kellett szednie magát, hogy megvigasztalhassa.

— Oh, szép leány lesz az én Anna Máriából. — mondotta és megsimogatta a fejét; de mily szép finom hajad is van; mindig azt hiszem, hogy szert tettél egy néhánnyra az én fürtjeimből . . . azokra, melyeket elhullattam!

Erre már kaczagnia kellett Anna Máriának is — — —, azután pedig Hilmárnak énekelnie kellett.

De mily különös hangon is énekelt.

Karina, ültében, a falhoz támaszkodott.

Gondolatai visszazálltak a régi időbe, a ház mögött levő kis térségre, az árvácskák kéken viruló szőnyegére, melyen lábuk pihent.

Mosolygott. Álmodott — — —

És Anna Mária odaült melléje, hozzá simult és kaczagott.

Erre már Karina is felkaczagott és megczibálta Anna Mária hosszú szőke hajfonatait.

— Hát nem gyönyörűen énekel apa? . . . És hogyan eszébe jut minden!

Anna Mária kaczagott. Mindegyre kaczagott. Öröm és ragyogás töltötte meg az egész szobát.

Ez este boldogok voltak mindannyian abban a kis házban, fenn a domboldalon.

De éjjel zaj, különös zaj riasztotta fel álmából Karinát a sötétségben. Hangok támadtak mindenfelől és összecsaptak fölötte. Aztán elvitték messzire — valahová, a hol minden fehér volt.

Gondolta magában: Most bizonyosan meghaltam — eljött értem a halál!

És nem félt. Inkább felüdült, a mint alá szállt a mélyes fehér némaságba, mert hiszen oly véghetetlenül fáradt volt. Ha tudná Hilmár és Anna Mária, mily jól esik ez neki.

Aztán magához tért. De az az érzés többször is erőt vett rajta. Mindig észrevette magán, ha újra közeledett. Soha sem hitte volna, hogy oly jól eshetik a halál.

De oly üres lett körülötte a világ. Minden eltűnt. Csak egy különös, nagy madár maradt mellette. Jött és oda ült az ágya szélére. Karina nem tudta, mit akarhat vele. Nagy hideget hozott magával.

És Karina fel akart ülni ágyában.

De hiszen egy nagy hegy gyomrában ült és bizonyos, hogy többé nem látja meg a napot.

Most hallotta, hogy Anna Mária kéri, jöjjön ki. De nem tudott kijönni. Erre megijedt és nagyon hideg lett ott benn. S ő sírt egy kis melegségért.

Anna Máriát és a gyermekeket mind — látta, de nem érthette el őket. Egyszerre oly forrón vágyott utánok. Borzasztó volt! . . .

De aztán nevetnie kellett. Mert hiszen nem is történt semmi. Minden jóra fordult — — —

Fehér madarak szálltak feléje — és látta a tengert. Ő, ki tengert soha sem látott!

Aztán jött Anna Mária . . . Megállt és forrón megölelte. Mily kicsiny ez az Anna Mária! Az ember nem is hinné, hogy már tizenhárom éves. Igen, Anna Mária volt az . . . halovány, okos kis arczával, mely úgy ismerte már az élet nyomorúságait . . . Anna Mária jobb volt, mint sok felnőtt ember.

Most meg akart köszönni neki mindent, s meg akarta mondani neki, mennyire a lelkéhez nőtt. Mert azt még nem mondotta meg neki soha.

De most sem bírta kimondani, bármennyire erőlködött, mindig más sült ki belőle.

— Anna Máriám, gyermekem, — mondotta végre szomoruan. — Ne hallgass arra, a mit mondok neked. Inkább arra hallgass, a mit nem mondok — — — Nem, csak eredj most már, Anna Mária. Tovább már nem tartóztathatsz . . . Hív már engem a harangszó!

Aztán jött valaki és lenyomta a föld alá. Fájt neki, de nem volt képes ellenállani.

Csak legalább tudta volna, hogy él-e még vagy meghalt-e már — — — .

Ismét magához tért, midőn az óra épen ütött. Kora reggel volt. Erőt vett rajta a félelem: mert a fejében úgy kavargott minden, de a szíve nem vert, s most vadul keringett a vér egész testében.

Most már tisztában volt vele, hogy el kell mennie. De nem tudott megmozdulni helyén. Gondolatai egyszerre gyökeret vertek mindenütt, künn és benn, a székeken és az asztalon, az ágyban, odaát a gyermekeknél — —

S csak most jutott eszébe, mily másképp kellett volna történnie mindennek. Oh, mily boldogok lehettek volna mindannyian, ha legalább . . . ha legalább . . . Nem, nem gondolhatott reá. — Oh, hogy Hilmár és Anna Mária . . .

hogy ott feküdtek, ott aludtak közelében és nem vették észre, mily szörnyű állapotban van.

Fel kellett jajdulnia. Hát itt feküdjék magában és szó nélkül pusztuljon el?

Fuldoklási roham vett rajta erőt; hörgött. Ez körülbelül egy óra hosszáig tartott. Aztán jobban lett, úgy, hogy beszélni is tudott. Felült. Ki kellett szabadulnia az ágyból. Mert csak nem akarhatott elevenen elégni — —

Összekulcsolta kezét és fennhangon imádkozott.

Jézusom, ki a kereszten függél és nem rettegtél, segíts meg engem! És bocsásd meg csüggettségemet. Szívesen megyek hozzád!

Midőn Anna Mária felébredt, látta, hogy anyja fenn ül az ágyban és kezei tévetegen járnak a takarón.

Megbetegedett az anyja? Anna Mária kiugrott az ágyból s magára kapott néhány ruhadarabot.

Milyen jó, hogy ide jöttél, Anna Mária. Öltöztessetek fehérbe, te pedig mosd meg a kezem, mosd fehérre... tudod-e, hogy öröm meghalni? Isten is meghalt, de én csak ember vagyok, nekem élni kell — — —

Anna Mária odarohant az apjához.

— Kelj fel, — suttogta — mama nagyon rosszul van!

De Hilmár sokat ivott az este s nem volt kedve felébredni.

Azt mondod, hogy mama beteg? Főzz csak egy kis erős feketekávét, mindjárt jobban lesz tőle. De jobb lesz, ha főzöl mindnyájunknak; ha nincs itthon elég babkávét, ugorjál át Syversen anyóhoz, addig én majd gondját viselem mamának.

Hilmár ismét elaludt. De kisvártatva mégis talpra állt — No, majd megnézem az érverésedet.

Odament az ágyhoz. És akkor látta, hogy hiszen Karina haláltusáját vívja. Elfogta a félelem s meg akarta tapintani az erét, de nem találta meg s nem hallotta a szivverését sem. Úgy rémlett neki, hogy már megtörnek szemei. Megragadta a kétségbeesés, gyötrő bűnbánat vett rajta erőt. De aztán felkaczagott, mert hiszen csak bolondság az egész. Egy szó sem igaz belőle. Fel kell serkentenie egy kissé magát és Karinát. Dalolni kezdett:

Piczi piros rózsaszál,
Figyelj, drága lelkem . . .

mert hiszen Karina mindig nagyon szerette ezt a nótát. . .

De akkor megjött Anna Mária. Szinte szigorú volt az arca.

Hilmárnak odább kellett állnia, mert Anna Mária oly csöndesen elfoglalta helyét. Anna Mária megfogta s összekulcsolta anyja kezét, s remegő hangon énekelte :

Sohase' hagysz el, jól tudom,
Óh áldott Jézus Krisztusom!
Ez önt erőt belém
A gondok és az inség idején.

Karina erre mosolygott és megmozdította kezét.

Anna Mária reáhajolt és hallgatózott.

— De hidd el ám nekem, Anna Mária, hogy boldog voltam . . . mert hiszen mindig csak ebben bizakodtam! — És kis vártatva suttogó hangon hozzá tette: — Most már boldog leszek. Vigyázz Veslemandra. Tudod, mily hamar megperzseli magát.

Reá nézett nagy, kinyílt szemével.

Reáborúltak az árnyak.

Anna Mária letérdelt az ágya elé.

— Oly szép vagy most, anyám, egészen megváltoztál! kiáltotta rémulten.

És Karina mosolygott.

Ez volt a pillanat, midőn meghalt.

Késő este volt. Anna Mária kinézett az ablakon. A gyermekek aludtak, és atyja is rég lefeküdt. Mert nem tehetett semmit és nem foglalkozhatott semmivel. Négy nap mulva teszik sírba anyját! . . .

Mint lüktetett a feje! Oly sok mindenre kell gondolnia.

Anya meghalt . . . mit tegyünk mindnyájokkal? Nem értem . . .

És gondolkozóba esett. Néhány napra van még mit enniök, de aztán . . .

Két helyen is segített a munkában, de mit ér az, midőn az anyja elment . . .

És az iskola — most már sohasem mehet többé iskolába!

Most már neki is le kellett volna feküdnie — de inkább ott maradt és kitekintett a kis ablakon.

Hideg és sötét lett odakünn, aztán forróság támadt.

Nappal volt, midőn ismét eszméletére tért. Ott ült mellette Syversen anyó. Lefektették abba az ágyba, melyben anyja meghalt, és jeget raktak a fejére.

Hallotta, midőn Syversen anyó azt mondotta az orvosnak, hogy azt hiszi, a megélhetés gondja az oka mindennek.

Aztán nem hallott többé semmit. Mert most eljött az anyja és elvitte magával. De anyjának szárnya volt és nagyon magasra szállt.

És megnyílt egy aranykapu. Beléptek rajta s a kapu megint úgy becsukódott, hogy végig hallatszott az egész mennyországon.

Érezte, mily szép az üdvözültség, mily jól lehet pihenni ott.

Mert most már Isten országában voltak, ő meg az anyja, örökkön örökké.

Kinyitotta szemét. És látta, hogy mégis a szobában van.

Tehát csak álmodtam volna? — suttogta szomoruan.

Atyja ott ült az ágyánál. Nézte a fehér arczoeskáját és megint felébredt a lelkiismerete. De midőn látta, hogy magához tér, megkönnyebbült a lelke.

— Éppen most határoztam el, Anna Mária, hogy kalapot kapsz! Igen, igen, megkapod, — folytatta nagy felbuzdulással. — A legközelebbi napok egyikén, ha jobban leszel, elmegyünk együtt, eljössz velem és magad választhatod ki magadnak azt, a melyik legjobban tetszik, magad bizony . . . olyan lesz, mint kívántad, oly kék, mint az én selyem nyakravalóm. Úgy-e, hogy szép lesz?

Anna Mária mosolygott. Úgy tetszett, mintha örülne rajta.

Aztán a gyermekek felé tekintett.

Inkább zubbonyt vág a Péterkének, — mondotta csendesen.

Másnap elmondotta atyjának, hogy éjjel hívta az anyja.

Hilmár szeme könybe lábadt.

— Hagyd a mamát, Anna Mária. Meg fogsz gyógyulni és velünk maradsz.

Mindig is tudta, hogy Anna Mária inkább húzott az anyjához. De most úgy tetszett neki, hogy ő kerül sorra. Aztán mégis kétsége támadt, hogy van-e jogcíme reá.

Hilmár odafordult Péterhez és Vaslemandhoz.

— Mondjátok meg a jó Istennek, ki fenn van az égben, hogy ne vegye magához Anna Máriát!

Anna Mária kérte, hogy ültesse föl az ágyban. Hangja elváltozott és nehezen beszélt.

Félelem fogta el Hilmárt.

— Inkább ne beszélj, Anna Mária, akkor meggyógyulsz ismét.

Anna Mária kinyújtotta feléje kezét.

— Atyám! Miért kívánod, hogy mama egyedül legyen ott fenn? A jó Isten majd gondját viseli a gyermekeknek.

Anna Mária levetett minden gondot magáról. Hilmárnak nevetnie kellett. Fortélyos ötlete támadt.

— Igen ám, Anna Mária, de neked életben kell maradnod! Beláthatod, hogy nincs most pénzem még egy második koporsóra is!

Ez az ok megzavarta Anna Máriát. Egy pillanatig gondolkozott. Aztán felderült az arcza.

— Kérjed Istent, atyám, hogy most mindjárt elkísérhessem mamát. Akkor olcsóbb lesz. Elfekszem én a lábánál is.

Hilmár feláll.

— Anna Mária, most elmegyek és hozok néhány jó cseppet. Valami erősítő szert választok; az orvos azt mondotta, tudod, hogy csak az erődön fordul meg minden.

Elment, mert nem bírta tovább a szobában. Ép akkor jött Syversen anyó.

Hilmár sokáig oda maradt. Kissé távol kellett tartania magát.

Midőn visszatért, nem hozott cseppeket.

Nem is volt szükség reá. Mert most már nem volt semmi baja Anna Máriának.

Syversen anyó kezét összekulcsolva ült az ágy előtt. A lesorvadt kis arczról eltűnt a bánat kifejezése. Nyugalom, derű és vidámság borult reá, úgy, hogy Syversen anyó később sem felejtette el soha.

Önkénytelenül Isten fiára gondolt, ahogy a kereszten függött és minden elvégeztetett.

A BÉRCZ.

Fönn a bércz; — talán egy ősi harcznak,
Égre lázadt földi gondolatnak
Csonka szobra. Mintha egy titán
Szikráztatta volna homlokán
Vésőjét, hogy égből számüzötten
Itt teremtsen, s műve álljon itten
— Hirnevének halhatatlan öre; —
De irigyen az olympi isten
Villámot dobott a vakmerőre.

Abba múlt a roppant alkotás.
Arcza így is fönséges, csodás.
Homlokán, mint férfién a gond,
Mindig árnyék, ködfelhő borong.
Ugy tekint át völgyön, hegygerinczen, —
Mert király — és birodalma minden
Addig, hol az ég köröskörül
Fáradtan a havasokra dül.
Népe: sziklák, hegyormok sereggel
Ágaskodva nézik este, reggel;
Bizva várják arról egy szavát,
Mit a rejtett messzeségbe' lát;
Vagy mesét a magas légi honból,
Hol viharok ádáz harcza tombol;
Honnan rájuk felzúgó keservvel
Egy-egy sebzett szélroham ha hull,
És az erdők lombjain kimul...

Hallgat ő; zord méltósága néma.
Csak mogorván szétnéz néha-néha;

Nézi, ott lenn lábai alatt
 Az idő hogy mekkorát haladt? —
 Láta még a földnek boldog álmát,
 Érintetlenül vadon-ruháját;
 Még nyugalmát nem zavarta lent
 Senki, semmi; hangja volt a csend...
 Haj, de egyszer, mint alvó beteg,
 Felriadt a néma rengeteg.
 Ága zörrent, csöndje meghasadt,
 Szűz füvében, lombjai alatt
 Bősz vadaknak harcza csörtetett
 S szent magánya tüstént oda lett.
 Aztán új ellenség jött elő;
 Nem is óriás, hajh de vakmerő;
 S érthetetlen átkos hatalommal
 Megbirkózott vaddal és vadonnal;
 Meg a földdel; — s mintha nagy határán
 Úr csak ő, az ember lenne itt,
 Foltot irtott szépséges ruháján,
 Megrabolta rejtett kincseit;
 Lázongó erőit lánczra rakta
 És magának fogta fegyverül,
 S most, ha indul hódító utakra
 Tűznek, víznek szárnyain repül.

El-elnézte fellegrónusából
 E csodát a sziklák óriása.
 Láta, egy-egy ezredév porából
 Hogy kel ki a földnek újulása.
 Megmosolygá a föld emberét
 S végtelenbe járó vágyait,
 Kit le nem győz és meg nem tanít
 Csüggedésre a parányi lét.
 Meg-megrázta őt is a varázs:
 Ez örök harc, örök változás.
 Mégse mozdult; ennyi változatban
 Ő maradt csak mindig változatlan.
 Zúgott lenn az élet zaja váltig,
 Nem hatott fel az ő otthonáig.
 Ezredévek, e bősz óriások,

Harczukat nem irhaták kövére ;
 Az időnek gyermeki, a pajkos
 Évszakok se játszadoztak véle.
 Rajta meg nem állt a tél hava,
 Hogy legyen szép ősz haja, szakálla ;
 A tavasz se kűszhatott oda,
 Hogy koszorút fonjon homlokára.
 Nem vidul fel, ha szellőcske lebben,
 A komor bút hogy elűzze róla,
 Nem, ha zúg alá a völgyek ellen
 A viharnek harczí riadója.
 — Mint kinek a föld nem otthona,
 Mint ki nem hitt semmiben soha,
 A mi itt a nap alatt terem ;
 Tudja, hogy e lázas küzdelem,
 Mely vakon a végtelenbe tör,
 Mind csak álm. hiú, czéltalan ;
 Mint kit egy bús sejtelem gyötör,
 Áll csak és vár némán, szóttalan . . .

Csak ha majd a gyászos nap jövend ;
 S mely bilincsen oly soká pihent.
 Börtönéből a romlás kiszáll,
 Diadallal, mint egy új király ;
 S merre átrobog, meging a föld,
 S mindent, a mi rajt' él, romba dönt ;
 És az átok milljó ember ajkán
 Átsikolt a pusztulás robajján :
 Akkor — mint e romlás tengerén
 Súlyedő világnak árbozca —
 Még vad daczczal nyúlik ég felé,
 Még nem ing a bércznek homloka ;
 Szétttekint még egyszer és kaczagva
 Dől a mélybe a vészforगतagba ;
 S lenn, fölötte romnak pusztulásnak,
 Sírköve lesz egy letűnt világnak.

MORRIS ROSENFELD KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

Az én dalom.

Higyjétek, ah! Nincsen aranybul a lant,
Mely lelkem a dalra vidítja;
Higyjétek ah! Nem csoda-mennyei hang,
Mely húrom epedni tanítja!
De jajgat a rab, de könnyez a rab,
Ez készleti dalra a lelkem!
S szívemből egy-egy dal lángja kicsap:
Testvéreim kedvire zengem!

És ezzel emészttem az ifju időt,
És erre pazarlom az életem!
S jutalmul ezért mit nyújtanak ők,
Kiket nyomor űz? Sohse kérdem.
Bús könnyeimért egy könny ha folya,
Adhatnak-e kedvrealóbbat? —
Én, könnymillióknak gazdag ura,
Megkönynezem a milliókat!

II.

Munkásdal.

Berregve a gépen
Pergetjük a munkát, —
Munkánknak az ára mesés!

Mégis, mibe kezdünk,
S a mit mi bevégzünk ;
S a mit mi teremtünk,
S a mit mi elérünk :
Éhség, nyomor és feledés !
Csak varrjuk a gombot,
Feledve a gondot, —
Mit ér, mi bolondok ?
Bolond a nevünk !
Berregve lepergünk,
Míg megfagy a lelkünk,
S járomba esünk.

És csendül a nótánk,
És lendül a gépünk, —
A mester e dalnak örül !
E dal csupa könny,
Mely dúsan özönlik,
Vér — s átoközön,
Mely gazdagon ömlik
A koldusok életiből !
A gép tovalendül,
A dal szava csendül,
Ifjúból, öregből !
Ah, gyöngé tudónkből
Hízik meg a pompa, a fény !
S csak zengve mi zengünk,
Míg elnyeli testünk
A hallgatag éj . . .

THALY LORÁNT.

AZ ANNECTÁLT TARTOMÁNYOK NÉPE.

Soha teljesebb beigazolást nem nyert, hogy a dynamikának az erők hatásáról és visszahatásáról szóló törvénye a népek történetében is érvényesülő jelenség, mint most Európa történetének abban az izgalmas fejezetében, mely szemünk előtt lejátszódott.

Az eddig autocratikus uralom tehetetlensége alatt vergődő török népnek, az alkotmány helyreállítása nyomán kipattant alkotmányos hevülete túlsapott a jelenlegi Törökország földrajzi határain és eljutott a régi török birodalom régi határaihoz. Ama ténynek következtében, hogy az 1876-iki alkotmányt változtatlanul, ugyanabban a formában állították vissza, a mint az a berlini congressus előtti török birodalom számára készült, melynek része volt még Bosznia, Bulgária, Kelet-Rumélia, Egyptom, Cyprus és Kréta, olyan törekvések keltek életre Törökország elszakadt részeiben, hogy ha a török parlament kísérleteket akart volna tenni ezen törekvések megvalósítására, úgy szólván egész Európát maga ellen zúdította volna.

Az alkotmányos mozgalom leplébe burkolózva léptek fel ez áramlatok; az alkotmány követelésének jelszava mögött azonban valójában separatistikus törekvések lappangtak, melynek célja a fennálló új uralom megszüntetése mellett a régi ozmán birodalom visszaállítása volt.

A mind erősebb áramlattá növekedő mozgalmakkal szemben váratlanul gyorsan és rendkívüli energiával nyilatkozott meg a visszahatás. Az érdekelt hatalmak fenyegetett szerzett jogaik érdekében a védekezés legbiztosabb formáját választották, s hirtelen jelenetekben egymást követik a világtörténelmi fordulatok és ma már Bosznia Magyarország-Ausztriának, Kréta Görögországnak annectált tartománya, Bulgária független királyság, Anglia is kezdi már kényelmetlennek találni a cyprusi szerző-

desben vállalt uralmának tartalmi és időbeli korlátait és igyekeznek végleg megvetni lábát Egyiptomban is, noha ez az uralma máig sem nyert nemzetközi szentesítést.

A meglepetésekből felocsúdott Európa immáron kezdi belátni, hogy a lejátszódott eseményeket nem erőszakos hatalmi törekvések, hanem a történelem természettörvényei igazgatták. Az európai közvéleménynek az a része is, mely az annexio hírére valósággal reánk förmedt, a novibazári szandzsák kiürítésének hallatára hajlandó végre elhinni, hogy mi keleti missiónkat nem vakmerő hódító politikában, hanem a Kelet békéjének biztosításában, tartós hata'mi viszonyok fenntartásában keressük és hogy Bosznia annexióját épen ezen hivatásunk betöltésének kényszerű szüksége írta elő.

Kétségtelen, hogy a mikor az alkotmányt követelő mozgalomnak kívülről is mesterségesen fölkorbácsolt hullámai mind magasabbra csaptak és Bosznia népének mindhárom elemét, a törököt, szerbet és horvátot egyaránt hatalmukba kerítették, s a mikor e nemzetiségek mindegyike arra hivatkozott, hogy más uralom alatt élő testvéreik alkotmányos szabadságban élnek, nekünk is számolnunk kellett a nép szavával. A mikor az idők az alkotmányos mozgalmaknak kedveztek és egész Európából már csak ez a kis tartomány, mint egy izolált sziget maradt absolut kormányzás alatt, az alkotmány behozatalát mi sem halaszt-hatjuk tovább.

Ámde hová vezetett volna a népképviselési alkotmány ott, a hol egyidejűleg három, nemzetiségileg is, felekezetiileg is ellentétes népelem, melyeknek mindegyike másfelé húz, s melyek közül csak a számban legkisebb horvátokra *) számíthatott Magyarország-Ausztria, törekedett volna a közjogi helyzet határozatlanságát a maga javára kiaknázni. És ugyan mi maradt volna a monarchia számára Boszniából, ha az összeülő boszniai tartománygyűlés e tartományok hovátartozásának kérdésében akart volna határozni.

Az alkotmányos szabadság mellett a centrifugális áramlatok szabad működése természetszerűleg is oly bomlási folyamat megindítója lett volna, hogy a nyomában bekövetkező politikai

*) Az 1895. népszámlálás adatai szerint 548,632 mohammedán, 673,246 orthodox szerb és 334,142 katolikus horvát lakott Boszniában.

szétzúllás és anarchia a boszniai kérdést bizonyynyal sokkal jobban elmérgesíti, mint a minő az occupatio előtt volt. És a keleti kérdés hinárjából a berlini szerződés óta félig-meddig kilábolt Európa egy újabb, minden eddiginél súlyosabb Balkán-kérdés bonyodalma előtt állott volna, melynek megoldásánál egészen új erők: a délszláv propaganda merész vállalkozása, a török népben fölébredt új szellem ereje és a monarchia által vállalt missio kudarcza nyomán a Balkánon érvényesülésre törő hatalmak új követelései, tehát oly erők szállottak volna harczba, melyeknek lenyűgözése kiszámíthatatlan nemzetközi bonyodalmakra és az európai béke földúlására vezethetett volna. Vajon elvállalhatuk-e a felelősséget ily következményekért, ha a reánk ruházott mandátumnak híven akartunk megfelelni? A ki elfogulatlanul tekinti az eseményeket, annak valóban el kell ismernie, hogy tartozást róttunk le Európa irányában, a mikor Bosznia nemzetközi jogi helyzetének végleges tisztázásával elejét vettük egy áldatlan európai válság beláthatatlan káros következményeinek.

Ámde azokkal a történelmi okmányokkal, melyekkel Boszniához fűző tényleges viszonyunkat legitimáltuk, földadatunknak csak első felét oldottuk meg; a feladat másik és pedig nehezebbik része még előttünk áll.

A nemzetközi jogi helyzet végleges kiformálásával kizártuk ugyan azt, hogy a széthúzó népelemek a maguk separatistikus törekvéseit gyakorlatilag meg is valósíthassák, de ezzel még épenséggel nem biztosítottuk e tartományokban az alkotmányos rendszer zavartalan menetének, a belpolitikai élet nyugodt fejlődésének lehetőségét, hiszen jól tudjuk, hogy a nemzetiségek politikai álmaikért is szívesen vívnek czéltalan harczokat.

Az a nagyszabású államférfiúi conceptio, melyet az annexio előtt a közös kormányzat programmként tűzött maga elé és melynek czélja volt Bosznia belpolitikai életének tervszerű kiépítése, a népnek az önkormányzatra való nevelése és fokozatos bevezetése az alkotmányos élet útjaira, idővel talán eredményre vezethetett volna, ha Bosznia kormányzása nyugodt mederben és külső események zavaró hatásától menten folyik tovább. Lehet, hogy a népnevelésnek e classikus eszköze segélyével a kormányzatnak sikerült volna különböző népelemek antagonismusát, azoknak egymáshoz szoktatása, szelidítése, összebarátkoztatása útján az idők során csökkentenie és e révén az alkotmányos kormányzás lehetőségét a jövőben biztosítania. A legújabb

áramlatok hullámcsapásai igazolták azonban, hogy a lefolyt idő nem volt elégséges arra, hogy azokat a heterogen népelemeket, melyek odalenn összetalálkoztak, az alkotmány fokozatos kiépítése útján egymáshoz és az államhatalomhoz simíthassuk. A pyramidalis alkotmány-építésnek épen az volt a gyengéje, hogy nem számolt a történelem eshetőségeivel és nem tudta a népnek külső erőkkel szemben való ellenálló erejét kiképezni. Nem tudta belevinni a népbe azt az ellenálló és összetartó erőt, a mely belőle alapjában hiányzott, éppen, mivel ez a nép jelenlegi összetételében az alkotmányos életre alkalmatlan.

Boszniában voltaképpen hiányzik az alkotmányos államéletnek legfőbb alkotó eleme, a nép, az az ethikai értelemben vett nép, melyet egy egységes államterületen az állameszme egysége, az államezél közössége tart össze és a melynek az állami élet egészséges fejlődése mellett fednie kell a jogi értelemben vett nép fogalmát, mely az államnak, mint egységes politikai testületnek kötelékébe tartozók összeségét jelenti.

Boszniában élő három népelemet se politikai, se culturalis czélok közössége nem fűzi össze, sőt ellenkezőleg, a felekezeti, nemzetiségi és nyelvi különbségek szinte állandóan elkülönöztet, folytonos feszültségben, egymással szemben harcra készen tartják őket. Társadalmilag is szigorúan elhatárolt rétegeket alkotnak; a föld a mohammedánok, az ipar és kereskedelem az orthodox szerbek kezén van, a horvátok jobbára a szellemi foglalkozások körül csoportosulnak. De nemcsak egymással néznek farkasszemet e nemzetiségek, hanem — a katolikus horvátot kivéve — a felettük álló államhatalommal szemben is a merev negatio álláspontjára helyezkednek.

Ha azt akarjuk, hogy az alkotmányos élet biztos alapon, veszélytelenül indulhasson meg és Bosznia népét valóban megerősítse, akkor mindenekeelőtt meg kell erősítenünk magát ezt a népet, fel kell frissítenünk, alkalmassá kell tennünk az alkotmányos életre, a mit csakis egy egészen új népanyaggal, új népelemmel való vegyítés által, egy nagyarányú telepítési actio útján vélünk elérhetőnek. Hogy a részek között ma hiányzó összetartó erőt, cohæsíót megteremtsük, a különnemű, súrlódó elemek közé egy redukáló anyagot kell elhelyeznünk, mely elmosván a közöttük levő éles határvonalakat, segítene azokat egységesebb egészszé olvasztani, s ezáltal a kifelé irányuló törekvésekre is redukálólag hatván, a részekben, hogy úgy mondjuk,

egy bizonyos centralis törekvést fejleszthetne ki. Erre a szerepre, ennek a népjavító műveletnek végrehajtására egyedül a magyar népet tartjuk hivatottnak.

Meg kell hát nyitnunk népünk számára ezt a kincsekben gazdag tartományt, a hol gazdaságilag is, politikailag is jelentős missio vár reá. Boszniának gyéren lakott földje és külterjes gazdálkodást űző népe valósággal rászorul egy gazdaságilag fejlettebb népelem beáradására, hogy attól elsajátítván a belterjes művelés ismereteit, a magasabb gazdasági cultura eszközeivel megsokszorozza földjének gyümölcsét.

Annak a nagy culturmunkának, melyet odalenn három évtizeden át végeztünk, minden korszakos eredménye mellett is, az európai mandátumból még visszamaradt tartozásként terhel bennünket e tartományok gazdasági felvirágoztatásának feladata.

Intensiv művelési rendszer nélkül nincsen gazdasági jólét. Az intensiv gazdálkodáshoz azonban Boszniában ma nemcsak a lakosság gazdasági képzettsége és kellő vezetése hiányzik, de hiányzik elsősorban a megfelelő számú népesség is. Az a nép, mely Bosznia földjét benépesítvén, lakosságát a gazdasági cultura áldásaival megajándékozta, lesz Bosznia népének igazi meghódítója.

Különösen szüksége lesz azonban Boszniának egy nagyobb arányú telepítésre most, mert a nagy fordulat nyomán előreláthatólag meg fog indulni az új viszonyokkal elégedetlen népelemeknek, különösen a szerbeknek jelentékenyebb, kívülről is szított kivándorlása, és pedig alkalmasint Szerbia felé; úgy, a mint az utóbbi időben állandóan, bár csak csekély mértékben, folyik a vallási okokból elégedetlenkedő mohammedánoknak is Törökország felé való átszivárgása.

A magyar népelem a maga nagyobb gazdasági és culturalis fejlettségével Bosznia kezdetlegesebb culturfokon álló népelemei között természetsszerűleg is el fogja foglalni azt a vezető helyet, melyet a népek fejlődéstörténetének tanúsága szerint, a magasabb műveltségű népelemek az alacsonyabb létszínvonalon álló népek között mindenkor kivívtak maguknak.

A gazdasági és culturalis felsőbbség, súlyával és tekintélyével, adja meg mindenütt a közéletnek is irányát és jellegét. A magyar telepések is, mint a gazdasági jólét megteremtői, fognak szerephez jutni e tartományok alkotmányos életében, a hová bevihetik a maguk higgadtabb, nyugodtabb, a szláv szenvedély

túlkapásaitól ment politikai érzéket, alkotmányos felfogását és reális valóságot adhatnak annak a jogi köteléknek, mely Boszniát hozzánk fűzi. A magyar elemmel megerősített nép körében, mely lépten-lyomon érezni fogja népünk gazdasági missiójának jótékony hatásait, nemzetünkkel ellenséges politikai áramlatok kevésbé fognak alkalmas talajra találni; elejét vehetnők ekképen reánk nézve kedvezőtlen pártalakulások képződésének, különösen pedig útját szeghetnők a boszniai ellenzék nagyobb térfoglalásának és ezzel egyúttal annak, hogy egy, a horvát kérdésnél is veszélyesebbé válható boszniai kérdés gondja nehezedjék közéletünkre. Nincsen abban kétség, hogy a boszniai magyarság ilyenképen redukáló anyagként fog hatni a nemzetiségi ellentétek között, érintkező pontokat fog teremteni a súrlódó érdekek tömegében, mérséklő elemként működhetik a politikai árnyalatok között és az államhatalomhoz való hajlandóságával biztosítja a zavartalan és céltudatos kormányzás lehetőségét, melyet különben a nemzetiségi súrlódások, belső küzdelmek, az államhatalommal szemben való renitentia, bizonyynyal minduntalan megzavarnának. Így bizvást várhatjuk, hogy a magyar elem fellépésével idővel lecsillapodnak a nemzetiségek és belátván separatistikus törekvéseik céltalanságát, az eddig meddő marakodásban eltékozolt erejüket más téren, a culturalis érvényesülés nemes versenyében fogják kifejteni.

A történelem tanúsága szerint a területhódítások nyomán rendszerinti jelenség a hódító hatalom népének a meghódított területre való nagyobb arányú bevándorlása. Bosznia occupatiója nyomán azonban ilyen természetszerűleg várható jelentékenyebb betelepülés nem következett be.

Talán a közjogi helyzet határozatlansága, vagy az Ausztriával való közös uralom formátlan idegenszerű volta, mely nem látszott eléggé biztosítani azt, hogy odatelepülő népünk nem vész-e el számunkra, — volt az a visszatartó erő, mely eddig a magyarságot távol tartotta e földtől. Most azonban a föléledt ősi jog, melynek fénye mellett talán jobban meglátjuk Boszniának kincseit, közelebb hozza népünkhöz és bizonyynyal vonzóbbá teszi számára ezt a tartományt. Az ősi jog parancsoló ereje utal bennünket arra, hogy gazdaságilag is meghódítván e földet, mind szorosabbra fűzzük a kacsokat, melyek népét hozzánk kötik, hogy a mikor a végleges közjogi rendezés idején az egyedüli lehetséges megoldást kell valóra váltanunk, joggal számíthas-

sunk Bosznia népére is, melynek e kérdésben talán már szintén lesz szava.

Bosznia lakossága nem vár bennünket ellenséges indulattal, hiszen a Bosznia-Herczegovina népéhez intézett fejedelmi szózat nem ok nélkül hivatkozott az ősi kötelekekre, melyek királyunk «dicső elődeit a magyar trónon ezen országokhoz fűzték.» E kötelek e nép előtt nem volt ellenszenves soha. Emlékezzünk csak az elmúlt esztendőben itt járt boszniai mohammedán küldöttségre, mely eljött hozzánk, hogy sebeire tőlünk kérjen orvoslást. És ne feledkezzünk meg arról sem, hogy mielőtt a kívülről jövő izgatás megfertőztette Bosznia szerb nemzetiségű lakosságának egy részét, a boszniai szerbek is testvéreinknek vallották magukat. Valójában csak az «osztrák provinciává» válás gondolatától irtózik Bosznia népe; a mi uralmunkat azonban zúgolódás nélkül fogadja. A türelmes török népelemet a felekezeti kérdések szabadelvű rendezésével hamar megnyerhetjük, de a szerbek szenvedélyét is, az agrárkérdés megoldásával és gazdasági helyzetük javításával könnyen lecsillapíthatjuk.

Különösen meg fogja könnyíteni számunkra a telepítés nagy műveletének végrehajtását az a körülmény, hogy a szükséges népanyag készen várja odatelepitését. Magyar vármegyéink népének Amerika felé tóduló tömegeiben és a Dunántúlnak ma jórészt Horvátországba húzódó s ott nemzetiségünkre veszendőbe néző népében keressük a jövő boszniai magyarság anyagát.

Más alkalommal rámutattunk arra, hogy egy ilyen nagyarányú telepítési actio mennyire nélkülözhetetlen és Bosznia természeti, gazdasági viszonyainál és népességet befogadó képességénél fogva, milyen kedvező kilátásokkal kecsegtető eszköze volna annak, hogy népünknek ma Amerikába való kivándorlását onnan eltereljük. A magyarságra mind kedvezőtlenebbé váló tengerentúli kivándorlás elterelésének érdekéhez, most Boszniában való uralmunk biztosításának szüksége járul a maga cardinális jelentőségével.

Ne késlekedjünk tehát, ne riadjunk vissza a telepítési actio követelte anyagi áldozatok nagyságától, sem a művelet keresztülvitelének nehézségeitől; a kockán forgó érdekek józan megfontolása, erélyes kezdeményezés és céltudatos irányítás mellett már rövid néhány év alatt is rendkívüli eredményeket érhetnek el. Az utolsó öt év alatt 800.000 emberünk vándorolt Amerikába, tehát körülbelül félmillió, mint a mennyit Bosznia összes

jakossága kitesz.*) Lehetetlen, hogy komoly törekvés mellett ne tudnók ennek az óriási áradatnak egy részét Bosznia felé irányítani.

Bátorítson bennünket e nagy munkának erővel teljes megindítására az a megnyugtató tudat is, hogy Ausztriát egy ilyen actiótól nemcsak a természeti akadályoknak, a Boszniától való nagyobb távolságnak, de főleg ama körülménynek kell visszatartania, hogy — a mi egy ilyen művelet sikerének legfőbb biztosítéka, a betelepített népnek nemzetiségi tekintetben való egyöntetősége — ennek a kelléknek a nemzetiségekre bontott Ausztria úgy sem volna képes megfelelni. Ezenfelül pedig Ausztria népének kivándorlási mozgalma is egészen más jellegű, mint a magyarországi kivándorlás és míg a mi kivándorló népünk számára új irányokról, új levezető csatornáról gondoskodnunk immár elkerülhetetlenül szükséges, addig Ausztriára nézve ilyen ok egyáltalán nem forog fenn. De bizonynyal visszatartja Ausztriát egy ilyen actio megindításától a mi feltétlen és kétségbevonhatatlan jogunk ereje is, a mely előbb vagy utóbb Boszniát a magyar szent koronához fogja csatolni.

Attól a vezetéstől, mely a hirtelen történelmi fordulat előkészítésének lázas, forrongó munkájában sem engedte elmerülni régi jogunkat, teljes bizalommal várjuk, hogy felismeri a boszniai telepítési actio nagy politikai jelentőségét és megindításával késlekedni nem fog.

KIRÁLYFI ÁRPÁD.

*) Az 1895-iki népszámlálás szerint Boszniának 1,568,092 lakosa volt.

ÉRTESÍTŐ.

A magyar dráma irányai. Irta dr. Janovics Jenő. Budapest, Benkő Gyula kiadása 1907.

A magyar dráma fejlődése nem haladt egy úton a külföldi kulturnemzetek drámájával s így azt nem is lehet az irodalomtörténetben használt és elfogadott korszakok szerint tárgyalni. E műfajban nálunk csak két nagy korszakot vehetünk fel: az első és nagyobb az, mikor még nincs, a második az, mikor már van magyar dráma s ez a második korszak egyúttal az, mikor a színpad létrejő, vagyis a tizenyolcadik század vége. Csakis innen fogva lehet a magyar drámáról s annak irányairól beszélni. Abban a hosszú időszakban, mely eltelt eddig az időpontig, legföljebb gyér nyomokat találhatunk: betlehemes játékokat a középkorban, dramatizált vallási vitairatokat a tizenhatodik században, iskoladrámákat a tizenhetedik és tizenyolcadikban. Más a dráma története a külföldön; ott a nyilvánosság számára szól, ott mindjárt van színpada is, először a templomban, majd azon kívül: így megszakítatlan, szerves fejlődést mutat más irodalmi műfajokkal együtt és kezdettől fogva kultúrtenyező, épen mivel lépést tart a művelődés, a vallási, politikai, társadalmi, művészeti mozgalmak irányával, sőt ezeknek egyik leghatásosabb szószólója. Ott tehát a drámának csak úgy, mint a színpadnak megvannak saját hagyományai, a mi már korán lehetővé tette a dráma válfajainak kialakulását is. Nálunk a dráma nem fejlődhetik önmagától, nincsenek saját hagyományai: idegen nyomokon indul meg s eddigi történetében is, valahányszor egy egy újabb phásishoz érkezik, többé-kevésbé mindig külföldi mintákat tart szem előtt. Majd mindegyik kiválóbb drámairónkról elmondhatjuk, hogy ettől vagy attól tanult: ki a német, ki a francia romantikától, ki a francia társadalmi drá-

mától, ki Ibsentől s ez így van Kisfaludy Károlytól Csiky Gergelyig és a legújabb szerzőkig. A színpad s a színészek nevelése ugyancsak esetről-esetre a külföldön uralkodó áramlatokat tartja szemmel. Ez az oka annak, hogy nagy színházaink műsora ma is jórészen fordított, vagyis idegen darabokból telik ki s hogy az igazán értékes, eredeti drámák száma oly kevés. A magyar drámának igazában vett története mindössze egy századra terjed; irányairól beszélni tehát csakis ezen az időn belül lehet.

Midőn Janovics Jenő, Csiky Gergely életírója, a magyar dráma irányainak ismertetését tűzte ki feladatául most megjelent könyvében, még pedig azzal a célzattal, hogy «a már ismert adatok csoportosításával, összefoglalásával és egymásra hatásuknak vizsgálatával keresse a rugókat, melyek különböző korokban drámánkat mozgatták,» nagyon hálás munkát végzett volna, ha a lefolyt századon belül vizsgálja a magyar drámaírás történetét. Ebből is kitelt volna az a tizenégy fejezet, mely könyvét megtölti. De szerzőnk, úgy látszik, más szempont vezette. Kezdi a középkorral, folytatja a renaissance-szal s csak a hatodik fejezetben jut el Katona Józsefhez. A könyvnek fele többet beszél a külföldi (francia, német, angol) drámáról, mint a magyarról s így voltaképen idegen nemzetek drámatörténetéről nyerünk képet. Szemünk elé tárja, hogy milyen gazdag volt a külföld s milyen szegények voltunk mi. E mellett bőven, hosszadalmasan fejtegeti azokat az okokat, melyek nálunk a dráma kifejlődését megakadályozták. «A fejlődés minden fokán szemmel tartja — írja előszavában — ugyanazon idők külföldi drámájának állapotait, vizsgálja virágzásának termő talaját, vagy hanyatlásának sorvasztó körülményeit s az összehasonlítás révén, a tanulságok levonásával próbálja évszázados szomorú elmaradásunk okait megvilágítani.» De kérdjük, volt-e a magyar drámának középkora, volt-e renaissance? Nem volt, tehát ez a beosztás hibás. Az első két fejezetben nem tesz egyebet, mint elsorolja Bayer József és Váli Béla adatait, közben hűségesen, néha szószaporító frázisokká nyújtva, felmondja Haraszi Gyula egyetemi előadásait a francia dráma történetéről. E mellett elköveti azt a botlást, hogy a «renaissance» cím alatt beszél a tizenhetedik és tizennyolczadik századbeli magyar iskoladrámáról és egyéb kísérletekről is. (31. és köv. l.) A bőbeszédűség különben nagy hibája szerzőnknek. A harmadik és negyedik fejezet sem szól igazában a tárgyhöz, csak azokat az általános tényezőket sorolja fel, — még

pedig Széchy Károly nyomán — a melyek nemzeti irodalmunk s így a drámairodalom kifejlődését is elősegítették.

Még aránylag legbővebben foglalkozik Katona Józseffel, a kinek két fejezetet is szentel, hosszasan polemizálva Gyulai Pállal, a ki ellen Rákosi Jenőnek argumentumait ismétli meg Bánk bán tragikumáról; a szerkezet gyöngéire vonatkozó kifogások szintén megtalálhatók már Arany és Vörösmarty bírálatában. Kisfaludy Károly, Szigligeti, Csiky és a mai dráma következnek ezután, nagyon vázlatos áttekintésben; mindegyik fejezetén érzik az elsietettség, holott épen itt mondhatta volna a szerző a legérdemlegesebb véleményt. Úgy látszik azonban, cserben hagyta a türelme. Nem tagadjuk, hogy van azért néhány találó észrevétele, így a párhuzam a magyar és a dán dráma között (Brandes nyomán 64—67. és 94—95. lap), sikerültnek mondható a Csiky Gergelyről szóló fejezet (257—284. lap), a népszínmű elmélete (237—243. l.), valamint a könyv záradéka, ahol igazán a színházi szakember szólal meg:

«A legnagyobb tévedés, a mely felé dráma-újítóink az utóbbi évtizedekben elkalandoztak, az, hogy az új drámát, a jövő nagy drámáját alkotják meg akkor, a mikor a meglévő drámai formákat — mint idejüket multakat és hasznavehetetleneket — összetörik. Az így összetört formákat azonban másokkal kellett helyettesíteni, minden fontolgtás nélkül színpadra állították tehát — mint legdivatosabbat — a naturalisztikus regény formáit, melyet a közönség épen akkor kezdett csodálni; mások az Ibsen technikáját, az ő sajátosan individuális megnyilatkozási formáját próbálták utánózni. Ezzel sem boldogulván, visszasomolyogtak a régi formákhoz, de ahhoz már nem volt elegendő nyíltságuk és bátorságuk, hogy a naturalisztikus theóriával is véleg szakítsanak.»

Szívesebben hallottuk volna mindvégig a szakember véleményét az egész könyvben, melynek sok helye — sajnos — csak frázishalmaz, sokszor oda nem illő, hosszú lére eresztett adatok gyűjteménye, melyek között elvész a lényeg. (Ilyen különösen *A nemzeti ujjászületés* című fejezet, mely csak általános érdekű s ép úgy megállhatna bármely más műben.) Sokkal rövidebbre fogva a dolgot, ügyesebb csoportosítással több értéke is volna e munkának. Ma a könyvírásnak is van technikája s ebben, úgy látszik, nem igen gyakorlott a szerző. Ha leleménye meglankad, kiegészítőnek közbeszúr sokszor lapokra terjedő idéze-

tet valahonnan, mondván: most beszéljen más is. (Pl. 87—90. l. Majdnem három oldal nyereség, mert ezt nem keli megírni.) Több kifogást emelhetünk a stilusa ellen. Nincs benne erő, tömörség, eredetiség; igen kedveli a szóvirágokat, sokszor esik ismétlésbe s a mellett mindig megérzik rajta, hogy kinek nyomán ad elő szabadon. Íme egy pár jellegzetesebb példa: «A sensatio-hajhászás, a mulatni vágyás — mint *vörös fonál* — húzódik keresztül a (francia) nemzet egész történetén . . .» (9 l.) És ismét: «(A Burgszínháznak) egész életén át *vörös fonalként* húzódik keresztül a spanyol művészet iránt való belső sympathia.» (190. l.) A könyv második részéből lehetetlen volna kiirunk, hányszor ismétlődik ez a hasonlat: «Ez a kor olyan volt a drámának, mint *a zord fagy a gyenge rügynek.*» (149. l.) «. . . Fölbukkan egy egy erőteljesebb tehetség, de sorsuk az, a mi *a fagyban kifakadó rügyét.*» (177. l.) «. . . Ez a kor *fagyasztotta meg* a dráma itt-ott *fakadó rügyét.*» (180. l.) Vagy másutt ilyen naivságokra akadunk: «. . . A kényszerűségből otthonmaradtok lelkiállapota, kicsi számuk miatt kettőzötten terhes munkája és siralmas gyásza, épenséggel nem volt alkalmas arra, hogy a bohókás játékos kedv kifejlődjék bennük.» (21. l.) «Olaszországban soha nem látott, káprázatos fényben szüli meg (a renaissance) a festés művészetét, Angliában pedig teremt olyan drámákat, a melyekhez hasonlót *emberi agynak* sohasem fog sikerülni (?) alkotni.» (32. l.) «De a kinek lelke az előkelő, finom, varázslatos hatalmú és választékos ízlésű szónoklás korából is vissza tud szárnyalni a kezdő és bátortalan gügyögés, a beszélni tanulás félnék és gyermekded létfokára, az meg fogja érteni, hogy a Sztáray Mihály írásai drámai művek» stb. (39. l.) «A magyar dráma delejtű nélkül *kóválygott* a kietlen, terméketlen síkság úttalan útján.» (221. l.) «Ludwig Ottónál . . . egy jellem támad föl először bizonyos situációban, *vérvörös hangulat-ködbe* burkoltan. . .» (255. l.) Nem emlékeztetnek-e az ilyen sorok Joseph Prudhomme hírhedt frázisára: «E kard legszebb napja életemnek»? Helyel-közzel egy pár magyartalanság is föltűnt nekünk, mint: «. . . A culturalis haladás nagy akadályát *képezték* ezek az előítéletek.» (111. l.) «Ennek a kornak . . . eredeti mősora szolgáltatja *legkézenfekvőbb* tanuságát annak» stb. (121. l.) Ennél csak az a nagyobb baj, hogy a szerző néha az értelmet áldozza föl a stílus szóvirágainak. A második fejezetben (50. l.) például vádolja a jezsuiták latin nyelvű iskoladrámáit, melyekről elis-

meri ugyan, hogy «nem kezdetlegesek», de mégis «a protestán-
sok által ültetett és ápolt egészséges csemetét elhervasztották»;
ám a következő lapon beismeri, hogy «a mi az iskolák falain
kívül jelentkezik, annak még annyi része sincs a nemzeti dráma
megindításában, mint az iskolai színjátéknak.» (51. l.) Akkor
miért vádolja az iskoladrámát? A legérdekesebb azonban az,
midőn a könyv 177. lapján — tehát jóval a felén túl, a IX.
fejezet bevezetésében — kijelenti:

«Mindabban, a mit eddig — nagy és általános vonások-
kal — vázolni próbáltunk, nem tudtuk föltalálni a magyar
drámairás fejlődésének kiinduló pontját. Következetes irányt,
tört utat, összefüggő láncszemeket hiában kerestünk. Csak
egyed, izoláltan álló, egymástól nem függő, egymást nem is-
merő s egymásra nem ható kísérletezéseket találtunk, de szer-
ves fejlődésnek halavány nyomát sem.»

Ezt azonban a szerzőnek eleve tudnia kellett volna, de a
főbaj az, hogy nincs átfogó tekintete s így merőben ötletszerűleg
kezeli anyagát. Máskülönbem nem követi el ezt az aránytalan
beosztást, vagy olyan hibákat, hogy teszem a *Kisfaludy követői*
című fejezetben miért beszél voltaképen a Vörösmarty, illetve
a francia romantika iskolájáról. (214—218. l.) Sőt a fejezet
utolsó mondatában mélabúsan állapítja meg, hogy «a Kisfaludy
által kijelölt útról egészen letért a magyar dráma». Nos, a szerző
is letért a címben kijelölt útról, a mi — mint mondtuk —
nem első eset nála és hozzátehetjük, hogy ezekről az írókról
bármely irodalomtörténeti kézikönyvben jobbat, alaposabbat
találhatunk. Ismét megboszúlja magát a szerkezet egyenetlen-
sége, a hol nincs adat, ott egymásra hordja a szót; itt, a
hol volna, egy pár ismert frázissal átsiklik. Azt sem értjük,
miért kellett Dugonics Andrásnak, mint drámairónak (?) külön
fejezetet juttatni.

Györi Károly.

*Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése
Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Budapest, 1908. (237.) 8°.*

Hazai jogtörténetünk sajátos nemzeti intézményével, a vár-
megyékkel foglalkozik Gábor Gyula dolgozata, a mely eredetileg
pályamunkának készült s a budapesti egyetem a Schwartner-
díjjal jutalmazta.

Midőn a budapesti egyetem a vármegyei intézménynek Nagy Lajos korabeli ismertetésére hirdetett pályázatot, föltette azt, hogy a megelőző korszakok vármegyéinek története már eléggé tisztázva van s az intézmény továbbépítésére a szükséges előmunkálatok irodalmunkban megtalálhatók. Joggal csodálkoztunk ezért, midőn Gábor Gyula könyvének kezdetén azt olvastuk, hogy a vármegyék történetével hivatásszerűen eddig csupán Botka és Csutorás foglalkoztak, mert idézett dolgozataik nem mondanak sokat s Botka a *Századokban* sokkal terjedelmesebben és alaposabban foglalkozott a nevezett kérdéssel, sőt Balássyval polemiája is volt e miatt. Nyilvánvaló, hogy az író túlságosan lekötötte az okleveles anyag s ennek jelentőségét túlbecsülte, azért nyilatkozik tévesen a megyei intézménnyel foglalkozó történeti irodalomról. Természetes, hogy oklevelekből kell rekonstruálnunk a Nagy Lajos-korabeli vármegyei életet, miután más forrásunk nincs; de történeti irodalmunk régtől fogva így dolgozik már s nagyon messze vagyunk attól a primitív kortól, a mikor oklevelek nélkül dolgoztak a történetírók. Példa erre éppen Katona, kinek diplomatikai járatlanságát a felhozott egyetlen példa éppen oly kevéssé igazolja, mint a hogy nem mondhatnók Gábor Gyuláról sem ugyanazt pusztán azért, mert «cum comitatu duorum episcoporum»-ról azt hiszi (4. l.), hogy két püspök vármegyéjét jelenti, holott világosan két püspök kíséretéről beszél az idézett oklevél.

A vármegyei intézmény sajátos jellemvonását a közigazgatási és igazságszolgáltatási ténykedések helyi elkülönítése tette ugyan, de e területi határoeltság alakító hatással volt a gazdasági, társadalmi és politikai életre is, s innen van, hogy az egyes vármegyéken belül sajátos viszonyok támadtak, a melyek a vármegyei intézményt fejlődése összes szakaszaiban jellemzik. Gábor Gyula könyve túlnyomóan a vármegyei élet közigazgatási és igazságszolgáltatási részét jellemzi s így az intézményt egyoldalúan szemlélteti. Jogtörténetet ad a nélkül, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokkal igyekeznék kellően megvilágítani a jogtörténeti intézményeket, illetőleg hogy e viszonyokra törekednék következtetni az oklevelekben rejlő óriási jogtörténeti anyagból.

Semmi elfogadhatót nem tudunk Gábor Gyula azon, bár fentartással kimondott föltevésének indokolására, hogy a magyar vármegye «egyházi» eredetű intézmény volna. Ellene mond e

föltevésnek elsősorban az általános európai jogfejlődés, mely a magyar vármegyékhez hasonló intézményeket nem mutathat fel, holott a katolikus egyház egész Európában azonos egyházi intézményeket teremtett. Azt még elfogadhatnók, hogy földrajzilag az egyház és vármegye befolyást gyakoroltak egymásra, de intézményes jellegüket ez teljesen érintetlenül hagyta.

Az egységes jogfejlődést nálunk már eleve kizárta az, hogy hazánk népessége nem azonos népelemekből alakult, s míg a népesség egyik részének jogviszonyait a jogszokás szabályozta, addig a másik rész joga királyi kiváltságlevélen alapult. Ez utóbbiak közé tartoztak a városok is, míg a vármegye közönsége a jogszokás alapján állott. Már a városok jogállása is kizárja azt, hogy a vármegyében egyházi eredetű intézményt lássunk, mert e föltevés alapján a városi papnak olyan jogokkal kellett volna bírnia, a melyek a falusi papnál hiányoztak. Ezt azonban nem találjuk meg. Sajnos, a városok kiváltságos helyzetével nem foglalkozhatott bővebben Gábor Gyula, midőn a vármegyén belül keletkezett kiváltságos területekkel és népekkel foglalkozik s csupán a királyi várakkal egyetemben szentelt a városoknak rövid figyelmet. Tévesen jegyzi meg azonban (29. l.), hogy Illésy a városi kiváltságleveleket összegyűjtötte, ez óriási munka volna, mert Illésy csupán a városok vásári privilegiáumait foglalta jegyzékbe. Tévedés az is, hogy a vármegye birtokosai között a városi polgárságon kívül más nem nemesek is voltak (31. l.), mert ebben a korban a nemesség már annyira egységessé vált, hogy a vármegye összes birtokosait felölelte, s a bizonyításul fölhozott oklevélszövegből különben sem lehet nem nemes birtokosokra következtetni.

A földesúri hatóságban mi nem olyan értelemben keresnők a nemesség érdekeinek védelmére alkotott gazdasági intézményt, a mint azt könyvünk teszi, hanem a földesúr és jobbágy között fennálló viszony meghatározásának a földesúr önkényére bizásában találnók meg a gazdasági jelentőséget. Ez a magyarázat azonban e helyütt fölösleges is, mert itt aligha törvényerőre emelt jogszokásról van szó, hanem a nyugateurópai feudális intézmények átvételéről, a mit nem kell gazdasági érvekkel magyarázni, hanem a miből gazdasági tényekre kell következtetni.

A vármegyei tisztviselők jogállásának, fejlődésében nagy körütekintéssel tájékoztat szerzünk; óriási tévedést követ el azonban, midőn a magyar comest azonosítja az evignoni gróffal,

mert hiszen a comes Magyarországon közhivatalnok, az evignoni grófság pedig a családi tulajdona volt Johanna nápolyi királynőnek. (60. l.)

Legszébbek Gábor Gyula könyvének azon részei, a hol a vármegye közigazgatási és igazságszolgáltatási működését jellemzi, mert okleveles forrásai alapján olyan sikerült képet adott ezekről, a melyet Hajnik perjogi munkája kivételével a magyar jogtörténeti irodalomban nem találunk. Egyedül az ellen a magyarázat ellen kell óvást emelnünk, mely a földesúri kilenczedben hadi adót lát. A hadi adó külön lapra tartozik s a kilenczed eredetének kifogástalan magyarázata hazai történetünk jövő feladata marad ezután is.

Sok érdekes adatot tartalmaznak azon oklevelek is, melyek a munka függelékét teszik.

Nem tagadhatjuk, hogy Gábor Gyula érdemes munkát végzett s hazai jogtörténetünk felderítéséhez nem egy jelentős adattal járult; sajnálattal kell azonban ismételten hangsúlyoznunk, hogy a munka egyoldalú, mert csupán jogtörténet. Addig, míg a vármegyei élet társadalmi, gazdasági és politikai jelentősége nem nyer hasonló megvilágítást, a vármegyei intézmény múltja nem lesz teljesen megfejtve.

Alaki tekintetben ismét hátránya e könyvnek az, hogy túlságosan szakadozott. Nem símul eléggé a megelőző korszakokhoz, mert az okleveles anyag túlzott mértékben vontta el a szerző figyelmét az irodalomtól. Nagyon fel van aprózva az anyaga is, s ha a főcímek nem foglalnék össze a sok apró szakaszt, egészen elvesztenők a fonalat. Ennek magyarázatát is az oklevelek adatainak folytonos szemmeltartásában találjuk, a mi a munka tárgyi jelentőségét feltétlenül emeli, de élvezhetőségét nagyban csökkenti.

G. A.

Az újkori állam és társadalom. — Staat Und Gesellschaft Der Neueren Zeit. (Bis zur französischen Revolution.) von Fr. v. Bezold. E. Gothein. R. Koser. (Die Kultur der Gegenwart, Teil II. Abteilung V. 1.) 1908. Berlin u. Leipzig, Teubner.

E nagy encyclopædikus vállalat a tudomány minden ágát monographiákban tárgyalja s talán negyven kötetre terjed majd. Nem akarunk itt a vállalat tervéről szólni, melynek európai

hírű munkatársai közt örömmel olvassuk két magyar tudós, Goldziher Ignác és Riedl Frigyes nevét is. Csak a nemrég megjelent kötetről szólunk. Ebben három szerző tárgyalja az újkor történetét. Bezold a reformatio korát, Gothein az ellenreformatióét beszéli el s Kosernek jutott a kor, mely a westfáliai békétől a francia forradalomig terjed. A három ismert nevű szerző nem egyformán, de mégis alapjában hasonló módszerrel dolgozza föl a tárgyat. Mindegyik abból a gondolatból indul ki, hogy nem érhetjük be a szorosán vett politikai történet ismeretével, a társadalmi és szellemi élet történetét is ismertetnünk kell. Szóval mind a három szerző az új kulturtörténeti módszer híve, de nem egyenlő mértékben. Bezold egyenlő arányokban tárgyalja egyrészt a politikai, másrészt a társadalmi és szellemi életet, Koser részletesebben foglalkozik a politikai fejlődéssel, mint a másik két iránynyal, Gothein pedig tökéletesen elmellőzi a politikai életet és az ellenreformatio korában csupán a szellemi irányokat ismerteti. Szinte hihetetlen, de mégis igaz, hogy e vállalat történeti részéből a harmincz éves háború politikai és hadi története teljesen kimaradt. Gustav Adolf neve Gothein tanulmányában elő sem fordul, Tilly nevét az újkor e történetében hiában keressük.

A ki tehát a *Kultur der Gegenwart*-ból tanulja az újkor történetét, annak tudomása sem lesz II. vagy III. Ferdinándról, Bethlenről, Gustav Adolfról, a svéd és francia politika nevezetes fordulatairól stb. Érdekes eredménye ez az új kulturtörténeti módszernek. A ki sokat markol, keveset fog. Minő nehéz csak egy nemzeti történeti korszak tárgyalásában is minden politikai, társadalmi, tudományos irodalmi és művészeti mozgalom fölfogását az első forrásokból meríteni. Világtörténeti szakaszok ily mindenre kiterjedő előadása csakis úgy lehetséges, ha a legtöbb eseményt mások után ismertetünk vagy fontosabb irányokat egészen elmellőzünk. Lamprect nem régen maga is megvallotta, hogy másodkézből vett források után kell dolgoznunk, ha programját végre akarjuk hajtani. Ilyformán encyclopædikus stílű tárgyalásokat kapunk s nem a történetírói egyéniség szellemétől áthatott elbeszélést. A régibb iskola sokkal bölcsőbb volt önmérsékletében. A történeti élet sokféleségéből kiválasztott egy vagy két szempontot s ezt teljes erővel dolgozta föl, a többi szempontnak kidolgozását a szakirodalomra bízta. Ez irodalom eredményeit fölhasználta a történetíró, de nem akarta pótolni a

katonák, nemzetgazdák, irodalomtörténetírók, műtörténetírók stb. munkáját.

Az előttünk fekvő kötet szerzői nem így jártak el, encyclopædikus ízü előadásuk sokféle kíváncsiságot ébreszt, de nem elégti ki érdeklődésünket. Bármily nagyra becsüljük a szerzők tudományát és írói tehetségét, tárgyuk történetére nézve mégis szívesebben nyúlunk a régi monographiákhoz.

Bezold nagyon érdekes s alapos, de annyi mindenfélét érint röviden, hogy a reformatio korának nagy eseményei elhalványodnak előadásában. A régi jó Ranke, kit a divatos irányok már-már lesajnálják (Bezold nem teszi!), mennyivel szebb és gazdagabb könyvet írt a reformatióról. Munkája elevenségének a kor és a divatok változása meg nem ártanak. Gothein nagy essayje igen szellemes s telve van tanulságos írói jellemrajzzal, de a theologiai, tudományos, irodalmi és művészeti irányok fejtegetése magukban véve még nem alkotják meg az ellenreformatio történetét. Mindezeket a történetírónak ismernie kell, de igazi feladata ott kezdődik, a hol a szellemi mozgalmak az élet valóságába mennek át, s a nemzetek és vezető egyéniségek lelkén áthatva viszik tovább az emberiség történetét. A föladatról Gothein egyszerűen lemondott — tér vagy kedv hiánya miatt? nem tudjuk — s itt a *Kultur der Gegenwart* című vállalat föltűnő hézagot mutat. Koser az 1648—1789-ig terjedő korszakban jobban összpontosítja erejét, mint két szerzőtársa. Inkább a politikai fejlődés tárgyalásánál marad s igen tartalmasan tájékoztató előadása, még jobban hatott volna, ha pusztán a politikai életet veszi figyelembe. Magyar szempontból azonban leginkább Koser ellen van kifogásunk. A XVII. s XVIII. század magyar mozgalmait igen futólagosan érinti; még vázlatos előadásában is valamivel több helyet juttathatott volna e mozgalmaknak. Csak egy példát említünk. Érdekesen jegyzi meg Koser, hogy Saint-Simon volt az első szószólója a francia-orosz szövetségnek. A magyar történetirodalomból értesülhetett volna Koser, hogy e szövetséget Saint-Simonnal egyidejűleg II. Rákóczi Ferencz is ajánlotta a francia udvarnak és Nagy Péter cárnak. Nem lehetetlen, hogy Saint-Simont Rákóczi Ferencz figyelmeztette a szövetség célszerűségére. Annyi bizonyos, hogy Rákóczinak személyes viszonyaiból és politikai vágyaiból könnyebben kimagyarázható a szövetség gondolata, mint Saint-Simon eszmeköréből.

Gobineau. — L. Dreyfus: Les prophéties de Gobineau, Paris, 1907.

Gobineauról most igen sokat irnak a francziák is. Csak most fedezik fel, hogy mily jeles írójukat mellőzték benne. Ezek közt a fent idézett mű a jobbak közé tartozik.

Gobineau 1855-ben — mikor nagy örömmel hagyta el Bernt, hogy Teheránba menjen követségi titkárnak — igen ismert és igen kedvelt alakja volt a legelőkelőbb párisi köröknek. Ő maga is Párist vallotta szülővárosának (tulajdonképen Ville d'Avrayben született 1816-ban), családja pedig egy igen előkelő gascognei törzsből eredt. Származásánál s gondolkozásánál fogva igen beillett azokba a kellemes szalonokba, melyekre ma már csak a legöregebb francziák emlékeznek. Az emberek, a kik itt találkozni szoktak, többnyire szegények voltak, de igen műveltek és igen finom erkölcsűek. Ezért szalonjaik is kevésbé voltak emberszólásra berendezve, mint a mai szalonok. Legitimisták voltak, bár ők maguk tudták a legjobban, hogy a régi rend többé nem térhet vissza s legértékesebb elemét alkották annak a *regimenek*, mely őket magától eltaszította. Vallásra nézve katolikusok voltak ugyan, de azon buzgó és türelmes katolikusok sorából, a kikhez hasonlókat a XX. század már nem ismer; szabad gondolkozásúak és őszinte szavúak, a kik mindennemű vallási vitát egy Diderothoz méltó szellemes mosolylyal s egy igen higgadt és igen biztos felelettel tudtak lezárni, mely szintén Diderotra emlékeztet. «A mi pedig hitbeli ügyekre vonatkozik, abban én az én egyházam, az én papom véleményén vagyok.» Maga Gobineau fiatalnak látszó, elég magas termetű, sovány és halovány ember volt. De La Tour herczegnétől festett arczképe, mely az 1875-ki *Szalonban* is ki volt állítva, már élemedettebb korban mutatja őt. Megvan azonban ezen is tartásának ígéző előkelősége és arczának örökös mosolya, mely évről-évre gúnysabbá vált, úgy hogy végül sokkal több volt benne a gúny, mint a mosoly. Arczát rövid bajusz és Don-Quijoteszerű szakáll veszi körül s fejére igen jól illik a kétágú tollas kalap, termetére pedig az arannyal hímzett frakk s a fehér kasmir szövetből készült nadrág. A külügyminiszteri tisztviselők viselete ez, melyet bizonyára Gobineau is épen oly szívesen csodáltak meg a tömeg és a nők, mint a Quai d'Orsay többi előkelőségein. Ezt a csillogó köntöst Gobineau utoljára Drontheimben viselte

azokon az ünnepélyeken, melyeket Oszkárnak Svédország és Norvégia királyává történt koronázásakor tartottak. Ez időben ő épen Stockholmban képviselte Franciaországot, a hol öt évet (1872—77) töltött. Diplomáciai pályájának odysseájában ez volt a legutolsó állomás.

Nagy akaraterevel rendelkezett s azzal a természetes ékeszólással is, mely neki bármely körben vezérszerepet biztosított. Életét mégsem rendezhette be a maga aristokratikus világfölfogása szerint. Külpolitikai tekintetéből folytonos áthelyezéseknek volt kitéve s Gobineau, a ki egyik élettrója szerint nem szeretett veszekedni vagy panaszkodni, könnyen beletörődött a nomád életbe. Bernen és Teheránon kívül hosszabb vagy rövidebb ideig tartózkodott Hannoverben, Frankfurtban, Rio de Janeiróban is. Legnyugodtabb állomása talán Athén lehetett volna. (1864—1868.) De Gobineau nem szerette se a régi, se a modern görögséget. Ulysses honfitársait túlságosan délieknek s mindenkifőlött túlságosan sémitizáltaknak tartotta. Stockholmi követségét egy hosszabb utazás szakította meg, melyet Don Pedro braziliai császárral együtt tett Európa keleti részében. Ekkor nyílt alkalma megismernie Szent-Pétervárt, Nizsni-Novgorodot, Moszkvát, Kievet, Livadiát és Konstantinápolyt. Don Pedro császár, kit a legelső sovinszták egyikének tekinthetünk, igen szerette Gobineau társaságát. Mindenesetre tévedés volna azt hinni, hogy kortársai nem ismerték, vagy félre ismerték őt. Bizalmasa volt V. György hannoveri királynak, meghittje a híres Mulla-Lalazar rabbinusnak, kedvelt embere a perzsa sahnak; e mellett állandó levelezésben állt Violet-le-duc-kel és gróf Prokesch-Ostenel; Mérimée és Remusat pedig mindvégig nagy tisztelői és szorgalmas olvasói voltak.

A *Revue de Deux Mondes* szerkesztőségében s a *Journal des Débats* tintafoltos asztalai körül (mindkettőnek dolgozótársa volt), továbbá Ary Scheffer vendégszerető műtermében gyakran találkozott egy nehézkes, hallgatag, engedékeny emberrel, a kire mély hatást tett. Ez az ember Renan volt. Azok az essayk, melyeket Renan ez időben írt s a melyek később összegyűjtve is megjelentek *Essayk* cím alatt, a Gobineau műveivel rokon problémákat tárgyalnak. Renannak az a véleménye, hogy a faji tényező ellentétben áll-e a civilizációval és hagyományyal.

Fontos tény az, hogy ez eszmék művelésére Stuttgartban egy Gobineau-társaság alakult. E társaságról csak most vettek

tudomást a francziák; lassanként tehát mégis terjednek a Gobineau eszméi.

Chamberlein, a ki a XIX. század fejlődésének alapjairól egy nagy művet írt, szintén Gobineau tanítványa.

m.

Új magyar könyvek.

Árpád és az Árpádok. Történeti emlékmű. Szerkesztette Csánki Dezső. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmára. Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával. Budapest, 1908. Franklin T. (2-r. XVIII, 396 l.) 125 K.

Bethlen Lajos gróf önéletírása. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli Szádeczky Lajos dr. Kolozsvár, 1908. Radics S. (8-r. 126 l.) 2 korona.

Dorner Béla (Enesei). A sertés Magyarországon. Második, teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. VIII, 512 l.) 7 K. 20 f.

Dutka Ákos. A föld meg a város. Versek. Budapest, 1908. Singer és Wolfner (8-r. 110 l.) 3 K.

Falcsik Dezső dr. A polgári perjog tankönyve. (Magyar polgári törvénykezési rendtartás.) Második, javított és a kivételes eljárással kiegészített teljes kiadás. Második kötet, második fele. Budapest, 1908. Grill (8-r. XII, 353—471 l.) 2 K.

Fényes Samu dr. Ártatlanok. Színmű 3 felvonásban. Budapest, 1908. Sandau J. (16-r. 123 l.) 2 K.

Feszty Árpád. Árva Bandi. Budapest, 1908. Pallas. (8-r. 116 l.) 2 K.

Gárdonyi Géza. Isten rabjai. Regény. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 461 l.) 5 K.

Giddings Franklin Henri. A sociologia elvei. A társulás és a társas szerződés jelenségeinek elemzése. Fordította Dienes Valéria. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XVIII, 548 l.) 7 K.

Harsányi Kálmán. Homo és Homunkulus. Dialogus. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 43 l.) 1 K.

Hires asszonyok. Vázlatok a világtörténet nevezetes nőalakjairól. Második kiadás. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 348 l.) 12 K.

Hutyra Ferencz dr. Törvénytörvénykezési állatorvostan. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. XV, 354 l.) 10 K.

Jaloviczky Géza. A tűzgépek szerkezete és kezelése. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. VII, 351 l.) 8 K.

Kemény Zsigmond br. összes művei, XII. kötet. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XLIV, 398 l.) 5 K. 40 f.

Kenedi Géza dr. A magyar szerzői jog. Az 1884: XVI. törvénycikk rendszeres magyarázata, valamint a vele egybefüggő törvények és rendeletek. Budapest, 1908. Athenaeum. (8-r. 250 l.) 6 korona.

Kun Béla dr. Magyar reformatus egyházalkotmány. Debreczen, 1908. Hegedüs és Sándor (8-r. 348 l.) 7 K.

Kunz Jenő dr. A jog. Budapest, 1908. Athenaeum, (8-r. 74 l.) 2 K 40 f.

Lovas Sándor. A legújabb állami telepítések Magyarországon. Darányi Ignác m. kir. földmivelésügyi miniszter megbízásából. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 426 l.) 2 K.

Malomhegyi István. Poemák. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 187 l.) 3 K.

Márffy-Montuano Rezső dr. Külügyeink közössége Ausztriával. A történelmi fejlődés s a helyzet a kereskedelmi és vám-szövetség felbontása után. Közjogi tanulmány. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 126 l.) 3 K.

Márkai Sándor dr. II. Rákóczi Ferencz. Első kötet. 1676—1707. A Bay Ilona pályadíjjal jutalmazott mű. Budapest, 1908. Athenaeum. (8-r. 646 l.) 16 K.

Mezey Bertalan. Electrotechnikai gyakorlati alapismeretek. Második kiadás. Budapest, 1908. Kilián, Fr. utóda. (8-r. 378 l.) 7 korona.

Molnár István (Rudinai). A nemes fűz termelése. Darányi Ignác magy. kir. földmivelésügyi miniszter megbízásából. Második bővített kiadás. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 71 l.) 60 fillér.

Monostori Károly. A juhtenyésztés alapvonalai. A kisgazdák szükségleteihez mérve. Második, bővített kiadás. (Falusi könyvtár. 52. füzet.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 100 l.) 1 K.

Murai Károly. Eljegyzés menyasszony nélkül. (Elbeszélések.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 254 l.) 4 K.

Nádaskay Béla dr. és *Schwenzky Ármin.* Patkolástani kézikönyv. Ötödik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Athenaeum. (8 r. XVI, 259 l.) 6 K.

Nagy László. A gyermek érdeklődésének lélektana. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 172 l.) 3 K.

Pekár Gyula. Atalanta csókja és egyéb elbeszélések. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 231 l.) 4 K.

Perczelné Kozma Flóra. Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és szociológia terén. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 372 l.) 4 K.

Plósz Béla dr. Sebészeti operálástan. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. XIII, 315 l.) 10 K.

Somssich Gyula. Amerika. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 118 l.) 2 K.

Szabó Endre. Derű-ború. Költemények. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 288 l.) 2 K 60 f.

Szegh Dezső. Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 77 l.) 2 K.

Sztehlo Kornél. Kétszáznegyven esztendő az egyház szolgálatában. Művelődéstörténeti rajzok. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 215 l.) 10 K.

Tomcsányi Vilmos Pál. A parlamentek költségvetési joga. Politikai tanulmány, Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. X, 261 l.) 6 korona.

Tormay Béla. Nádudvari uram beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 476 l.) 7 K 50 f.

Tóth Lajos dr. A növényvédők. Debreczen, 1908. Hegedüs és Sándor. (8-r. 301 l.) 5 K.

Ujházy Ede. Régi színészekről. Bródy Sándor előszavával. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 116 l.) 2 K.

Vita Emil dr. A magyar állampolgárságra, községi illetőségre és az idegeneknek Magyarországon való tartózkodásra nézve fennálló jogszabályok a nagyközönség, közigazgatási tisztviselők és ügyvédek használatára. Budapest, 1908. Athenaeum. (8-r. 128 l.) 2 K.

Zselénszki Róbert gr. Tizenkét évi küzdelem a tőzsdéken üzött fedezetlen határidőüzleti szerencsejáték ellen. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 300 l.) 5 K.

THAN KÁROLY EMLÉKEZETE. *)

A mult nyár elején nagy veszteség érte a tudományos világot és legelső sorban hazánk tudományos életét, a nemzeti kulturát. Than Károly rövid szendvedés után és az évtizedek egész során át fáradhatatlan erélylyel, lelkes buzgalommal és fényes sikerrel folytatott tudományos munkásság után, életének hetvennegyedik évében, áldásos pályájának végéhez érkezett.

Midőn e gazdag élet, mely a tudomány birtokállapotát és nemzetünk szellemi életét annyi évtizeden át gyarapította, véget ért; mindnyájan úgy éreztük, hogy e munkateljes élet korán szakadt meg, mert mindnyájan még új reményeket fűztünk a lankadást és pihenést nem ismerő tudós további munkásságához.

A boldogult tudós életét a természettudományi kutatásnak és oktatásnak szentelte. De a veszteség, mely az ő elköltözésével mindenek előtt a chemiai tudományt és a chemiai tanítást érte, valóban a mi egész tudományos életünknek nagy és pótolhatatlan vesztesége.

Mert Than Károly mindnyájunké volt. Az ő kutató és elméleti munkásságának, az ő nagyszabású didaktikus tevékenységének, a felső oktatás és természettudományi életünk szervezésében való irányító közreműködésének jelentősége és hordereje messze túlterjed az ő szűkebb tudományos hazájának, az ő sajátlagos szakterületének határain. Azért az ő elköltözésének a hatása is a hazai tudományos élet különböző területein sokáig érezhető lesz.

A Magyar Philosophiai Társaság már ezen okból is osz-

*) Elnöki beszéd, melyet a szerző a Philosophiai Társaság 1908 október 11-én tartott Than-emlékünnepején adott elő.

tozik a természettudományok nagy veszteségében, a magyar természetvizsgálók táborának gyászában és bánatában. De a mi társaságunknak még más oka és más jogcíme is van arra, hogy bánatának és kegyeletének ünnepélyes kifejezést adjon. Mert a nagyérdemű természetvizsgálóban tiszteletbeli tagunkat is gyászoljuk, kit nemcsak mély tisztelettel, hanem igaz lelkesedéssel és örömmel hívtunk a mi körünkbe, és kinek ünnepelt neve a mi társaságunknak is dísze és büszkesége, sőt társaságunk tudományos törekvéseire nézve symbolikus jelentőségű volt.

A mi örömünk rövid volt. Mert alig hogy megnyertük e díszünket és büszkeségünket, már el is veszítettük.

Midőn általános lelkesedés közt tiszteleti tagunkká választottuk, a nagynevű tudós egészségének helyreállítása végett délvidéken tartózkodott. Akkor elhatároztuk, hogy hazatérése után, mihelyt egészségi állapota megengedi, küldöttségileg is üdvözljük és kifejezzük azt a lelkes tiszteletet, mely az ő nevét a mi társaságunk körében is övezi. De — fájdalom — e szándék nem volt megvalósítható. A hazatérő tudós állapota váratlanul mindinkább rosszabbodott, majd válságossá lett; és néhány hét múlva minden szándékot és minden reményt meghiúsított a halál.

De társaságunk elnökének a válságos fordulat előtt alkalma volt, a boldogult tudóst a közgyűlés határozatáról értesíteni és a Magyar Philosophiai Társaság hódolatát átadni.

A boldogult az utolsó találkozások alkalmával ismételve kijelentette, hogy a választást örömmel és köszönettel fogadja és hogy a Magyar Philosophiai Társaság törekvéseit rokonszenves érdeklődéssel kíséri.

A kilátásba helyezett erkölcsi támogatásra alapított reményeket meghiúsította az emberi tervezgetések és remények nagy meghiúsítója, a halál. De a mi nagy természet-tudósunk meleg rokonszenvének és érdeklődésének utolsó kifejezéséből tartós buzdítást és bátorítást merithetünk társaságunk további munkásságában.

Nem szándékozom ezen megemlékezésnek a keretében a tudós kutatónak és akadémikus tanítónak életrajzát nyuj-

tani, melynek főbb mozzanatai tudományos köreinkben általában ismeretesek. *)

E megemlékezésnek célja: hódolatunknak és kegyeletünknek adóját leróni azon férfiú irányában, kiből mindnyájan a fáradhatatlan, gondos, lelkiismeretes kutatónak

*) Mindazonáltal megfelelőnek tartom a Than Károly életrajzának néhány nevezetesebb adatát ideiktatni.

Than Károly 1834 december 20-án született Ó-Becsén (Bács-megyében). A szabadságharcban mint tizennégy éves fiú vett részt. Mint fiatal tűzér kapta az első impulzust a kémiai tanulmányokhoz. Egyetemi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte. A kémiai tanulmányokba Bécsben Redtenbacher vezette be. Utóbb Heidelbergbe ment, hol Bunsen volt tanító-mestere. Már 1860-ban kezdi meg tanári működését a pesti egyetemen, helyettes tanári minőségben. Két év múlva pedig, 1862-ben, mint rendes tanár foglalja el a kémia tanszékét a pesti egyetemen, melyen e minőségben negyvenhat éven át működött. 1875/76-ban mint rector magnificus vezette az egyetem ügyeit. 1902-ben ünnepelte meg negyvenéves rendes tanári jubileumát. A M. T. Akadémiában már 1860-ban mint levelező tag szerepel, 1870 óta mint rendes tag, 1887 óta mint osztály-elnök és az igazgató-tanács tagja, végül, életének utolsó évében, mint a M. T. Akadémia másod-elnöke. Irányító hatással volt több nagy tudományos egyesületnek az életére; kiváltképpen a m. kir. Természettudományi Társulatéra, melynek sokáig alelnöke, majd elnöke s tiszteletbeli tagja volt. 1892-ben a főrendiház tagja lett.

Munkái közül itt első sorban mint a rendszeresítő munkásság és az elméleti gondolatmunkának általánosabb érdekű termékei *A kísérleti kémia elemei* című nagyszabású művét, melynek két nagy kötete jelent meg (1897—1906) és melynek utolsó részét a szerző már nem adhatta ki, továbbá a Markusovszky-cyclust megnyitó nagyjelentőségű művét emelhetjük ki, mely a kémia újabb fejlődésének és általános jelentőségű eredményeinek mesteri kézzel alkotott képét nyújtja. Kiváltképpen a tudományos oktatás céljait szolgálja *A kvalitatív kémiai analysis elemei* című munkája (1895), a melynek második kiadása 1904-ben jelent meg.

Itt nem sorolhatjuk fel sokoldalú specialis kutatásainak eredményeit tartalmazó értekezéseit, a melyeknek hosszú sorozatáról a különböző közleményekben foglalt bibliographiai jegyzékek adnak felvilágosítást. Hogy az általánosabb érdekű és horderejű tanulmányok hosszú sorából mégis néhányat kiemeljünk, megemlíttjük *A szabályellenes térfogatú gőzökről* és a carbonylsulfid fölfedezéséről (*A szén-élegkénegről*) és *Az ásványvizek kémiai constitutiójáról* szóló tanulmányait, továbbá a *Vegyeréltani vizsgálatokról*, a *kiegyenlítő gázometrikus módszerrel*, a *volumetrikus normáloldatok készítéséről* szóló értekezéseit.

és a tudomány magaslatán álló akadémikus tanítónak mintaképét tiszteltük és bámultuk.

De könnyen érthető, hogy egyúttal néhány vonással jelezni óhajtom ama szellemi kötelékeket is, melyek az elméleti gondolatmunkának magas színvonalára emelkedő természetvizsgálónak munkásságát a kor philosophiai törekvéseivel s így a Magyar Philosophiai Társaság feladatával és törekvéseivel is kapcsolatba hozták.

* * *

Than Károly külső élete aránylag szűk és egyszerű keretben folyt le. A külső sikerek, megtisztelések és kitüntetések ugyan ismételve elérték őt is; de egészben véve nem állottak teljesen megfelelő arányban a nagy tudós jelentőségével és sokszoros érdemeivel.

Így p. o. egy nálunk is a legmagasabb társadalmi értékelésben részesülő megtisztelés, melylyel a nyugati szomszéd államokban annyira kimagasló, valóban kivételes jelentőségű tudósokat ismételve a társadalmi és állami élet hierarchiájának magaslatára helyeztek, a mi tudományos életünknek ezen legkipróbáltabb, a legáltalánosabb elismerést és nagyrabecsülést élvező vezérét nem érte el.

Igaz, hogy az ilyen külső dísz az ő egyéni jelentőségét, tudományos és erkölcsi tekintélyét nem emelhetne volna. Igaz, hogy az ő nemes ambíciója hosszú pályájának egész folyamán egészen más célokra és sikerekre irányult, és hogy semmi sem állott távolabb a mi nagy tudósunknak mélységesen komoly, csendes és szerény természetétől, mint a közéletnek külső sikereire vagy előnyeire, külső megtisztelésre vagy díszre való törekvés. De az ilyen, a tudomány fóruma előtt, a philosophiai elmélkedés magaslatán és az ethikai értékelés magas szempontjából jelentékteleneknek minősíthető külsőségek, melyekről éppen mi, a philosophiai gondolatmunkának szentelt körünkben azt mondhatjuk, hogy *Vanitas vanitatum*, — kulturtörténeti szempontból mégis némi érdekléssel bírnak: a mennyiben arról tanuskodnak, hogy bizonyos megtisztelésekre, melyekben a nagy nyugati szomszéd államokban a szellemi életnek ennyire kimagasló tényezői, a tudományos életnek legkiválóbb vezérei is részesülnek és melyekre mai nap a társa-

dalmi és politikai életnek szereplői aránylag rövid idő alatt igényt tartanak. nálunk eddig a kizárólag a magasabb szellemi élet, nevezetesen a tudományos munkásság körében szerzett legnagyobb érdemek sem minősítettek.

Bármennyire közömbösnek tartjuk a magyar közéletben eddig az ilyen külsőségek ügyében uralkodó felfogást, a jelzett tényállás symptomatikus érdekét alig tagadhatjuk; mert nyilvánvaló, hogy ez is egyik jele a tudomány, a más téren nem szereplő tudós, a tudomány szolgálatában töltött élet társadalmi és közéleti értékelésének.

A mi nagyérdemű tudósunk bizonyára nem elmélkedett az ő nagyszabású munkásságának ilyen társadalmi és állami értékeléséről és nem érezte az ilyen külső dísznek a hiányát. Mert ő más téren keresett és ért el minden sikert, mely az ő elméjét és kedélyét kielégíthette. Ő elérte azon sikereket, melyek egy egész nemzetnek magasabb szellemi életét gazdagítják és egyúttal az emberiség szellemi tőkét gyarapítják; azon sikereket, melyek által a tudós kutatónak és a tudományos élet hivatott vezérének a lelkes munkássága maradandó nyomokat hagy az új nemzedékek szellemi életében.

Az a munkásság, mely e nagy és messze kiható sikerekhez vezetett, több irányban rendkívüli, a mi philosophiai életünk alakulása tekintetéből is méltatandó jelentőséggel bír.

* * *

A mi philosophiai életünknek eredetileg lassan meginduló és elég lassan emelkedő, de egészben véve a legújabb időben mégis csak fokozatosan haladó kifejlődése is a különböző területeken és különböző irányokban kifejlődő tudományos élet és kiváltképen a természettudományi munkásság hatalmas kialakulásának egyik természetes folyamánya volt. A philosophiai szellem ébresztése és élesztése is az igazi tudományos szellem kifejlődésének és terjedésének köszönhető; mindenekelőtt és mindenekfelett az exact kutatás győzedelmesen előrehaladó szellemének, melynek meghonosodása és terjedése körül hazánkban éppen Than Károly a legnagyobb érdemeket szerezte, mint a ki a nagy szellemi átalakulás és a modern tudományos élet kifejlődésének korában ezen szellemnek leghivatottabb, legtipikusabb képviselője volt.

Ezen, az igazi tudás tökéjét óvatosan és lelkiismeretesen kezelő, a kutatás eredményeivel való önkénytes és vakmerő visszaéléstől gondosan tartózkodó tudományos szellemnek hűséges szolgálata, ápolása és terjesztése által a nagyérdemű természetvizsgáló az igazi philosophiai szellemnek az ébredését és terjedését is hathatósan előmozdította.

A chemia területén végzett specialis vizsgálatok, a szakszerű ismeretek anyagát különböző részletekkel gyarapító részlet-kutatás eredményeinek ismertetése és méltatása nem tartozik ezen kegyeletes megemlékezésnek a keretébe és mindenképen csak az e téren munkálkodó szakférfiakat illeti meg. Egyébként ezen specialis vizsgálatok a jelzett irányban inkább közvetve gyakoroltak befolyást, a mennyiben ama tudományos szellem meggyökerezését a fáradhatatlan kutató szűkebb szakterületén elősegítették s biztosították.

De reánk nézve közvetlenebb érdekel s jelentőséggel bír a mi nagytekintélyű természetvizsgálónknak általán elismert rendszeresítő munkássága, mely a felette nagyterjedelmű tudományos anyagnak összefoglaló feldolgozásában nem egy tekintetben figyelemreméltó, önálló és termékeny szempontokhoz jutott; és evvel kapcsolatban a súlyosabb és bonyolultabb anyagokat is ritka biztossággal átható és a legteljesebb világosságba helyező, elméleti gondolatmunkája. Amaz a maga útjain járó rendszeresítő munkásságnak és ezen, a problémáknak és elméleteknek subtilis szövevényeit is szerencsésen átvilágító, theoretikus gondolatmunkának termékeit találjuk meg a nagyobb összefoglaló művében.¹⁾ De ezen, a tudományos philosophiai szellem ébredését és terjedését is hathatósan elősegítő munkásságnak kiválóan értékes termékeit tartalmazza a Markusovszky-cyklust megnyitó classikus előadások sorozata²⁾ is, melyről e körben egy korábbi alkalommal elmondatott, hogy tudományos anyagának feldolgozását valóban philosophiai magaslatra emelte.³⁾

¹⁾ *A kísérleti chemia elemei.* (Budapest, 1897; 1906). Két nagy kötet.

²⁾ *Az elméleti chemia újabb haladásáról.* (Markusovszky-féle egyetemi jubiléris előadások. I.) Budapest 1904.

³⁾ Itt említést érdemel egy általánosabb érdekű kis tanulmánya is: *Kulturánk és a természetbuvárkodás.*

Ez a magas színvonalon haladó elméleti gondolatmunka és rendszeresítő munkásság tette Than Károlyt a természettudományok egyik elsődrendű akadémikus tanítójává. Az ő évtizedes didaktikus működésének fényes sikere és rendkívüli hordereje is benső kapcsolatban áll elméleti munkásságának e kiváló jelentőségével, tudományos gondolkodásmódjának, egész gondolatvilágának jellemző sajátágaival.

Tudományos életünknek és közművelődésünknek minden ismerője tudja, hogy a chemia nagy tanítómestere valóban elsődrendű didaktikus tehetség volt, hogy az újabb nemzedékek a hivatásának magaslatán álló akadémikus tanítónak eszményi mintaképét tisztelték benne. De ez a nagyszabású didaktikus működés nemcsak a magyar felső oktatás és a hazai természettudományi munkásság történetében bír jelentőséggel; hanem ezen messze kiható működés, az egyetemi tanszéken és az egyetemi laboratóriumban végzett munka, a természettudományok új munkásainak szellemi irányításával, az igazi tudományos szellem ébresztésével, hozzájárult az igazi philosophiai szellem ébresztéséhez is.

* * *

A jelzett tekintetből kiváltképen nagy jelentőséggel bír az a szerep is, melyet Than Károly az egész hazai természettudományi munkásság irányításában, sőt azt mondhatjuk, általában hazai tudományos életünknek a szervezésében vitt. Nemcsak a M. T. Akadémia és természettudományi egyesületeink körében kifejtett intenzív és sokoldalú munkássága, hanem különösen az a kiváló rész, mely a chemia nagy tanítómesterének az átalakulás és fellendülés egész örvendetes korszakán át a hazai felső oktatás szervezésében jutott, a jelzett tekintetben is figyelemreméltó jelentőségű.

Ama korszak kulturtörténetének írója nem fog megelégedezni arról, hogy az a nagy lendület, melyet amaz időkben a természettudományi munkásság felvirágzásának biztosításával egész tudományos életünk nyert, előrelátó államférfiak és tudós munkatársaik harmonikus együttműködésének köszönhető. Midőn egyrészt méltatni kell azt a nagy szerepet, melyet ezen a téren mindenekelőtt a legnemesebb államférfiak és a legnemesebb emberek egyike,

a mi kulturális életünknek a legegységesebb szelleme, Bárány Eötvös József, utóbb pedig különösen a sokoldalú érdeklődésű és műveltségű, mozgékony szellemű, mindig alkotni vágyó Trefort Ágoston vitt; másrészt meg kell emlékeznie azon nagy részről is, mely a természettudományi oktatás és egyúttal az egész természettudományi munkásság és az általános tudományos élet szervezésében amaz államférfiak tudós munkatársainak jutott. De kiváltképpen meg kell emlékeznie azon vezető és irányító szerepről, melyet Than Károly — több tudós társával és barátjával, és különösen a nemcsak az orvostudományi, hanem az összes természettudományi oktatás és munkásság ügyét hűséges odaadással és lelkesedéssel szolgáló Markusovszky Lajossal való együttműködésben — ezen a téren játszott.

Ez az egész felső oktatásra és egész tudományos életünk szervezésére kiterjeszkedő működés, melyet Than Károly később az átalakulás és fellendülés korának alkotó munkáját megnyitó nagy író és államférfi nagyérdemű fiával, Eötvös Loránddal, harmonikus egyetértésben folytatott, a lelkiismeretes természetvizsgálat szellemének terjesztésével mindinkább elősegítette az igazi philosophiai szellemnek ébredését és terjesztését is.

Valóban, azok a férfiak, kik felső oktatásunk és egész tudományos életünk szervezésén fáradoztak, közvetve a philosophiai érdeklődés és a philosophiai műveltség fejlődésének is nagy szolgálatokat tettek. Than Károly ezen a téren is a legelső sorban áll.

A Magyar Philosophiai Társaságnak ezen szempontból teljes joga és oka van arra, hogy a magyar természetvizsgálók felejtethetlen vezérét a magáénak is vallja. Oka és joga van arra, hogy az ő művelődéstörténeti jelentőségét a maga körében is méltassa és ünnepelje.

* * *

A modern philosophiai gondolkodás fejlődéséhez képest, a philosophiai tudományok fejlettségének mai állapotában, könnyen érthető, hogy a philosophiai tanulmányokkal foglalkozó kortársak körében is első sorban és kiváltképpen a tudós kutatónak természettudományi munkássága, elméleti és didaktikus munkássága és egész tudományos életünk

szervezésében kifejtett jelentős tevékenysége találkozik általános érdeklődéssel; és hogy a figyelem e körben is főképen a tudományos philosophiai szellem ébresztése körül szerzett érdemekre irányul.

De Than Károly egyénisége és élete a philosophiai elmélkedésnek légkörében élőt más oldalról is érdekellheti. Mert ő maga, a szónak ókori értelmében és a népszerű nyelvhasználatban (hogy ne mondjuk az általános nyelvhasználatban) mainap is elfogadott értelmében, igazi philosophus volt.

Az új természettudós nemzedékek nagy tanítómestere valójában a gyakorlati életbölcseiségnek, az életphilosophiának nagy tanítómestere is volt. Azt mondhatnók, hogy az ő élete maga is egy nagy tanítás volt.

Than Károly nem csupán a tudományos művelődés terén birt irányító jelentőséggel, hanem az ethikai kultúra nagyon elhanyagolt mezején is, melyen mint a gyakorlati philosophia magasztos eszméinek és elveinek megtestesülése adott irányt és példát az új nemzedékeknek.

Ő valóban úgy élt és működött közöttünk, mint egy ókori böles. Az ő élete, a szónak régi, hagyományos értelmében, philosophikus élet volt, melyet talán leginkább a későbbi stoicismus eszmevilágának hangulata hatott át és melyet egész menetében a régi görög életbölcseiségnek vezéreszméi, a mérték és harmonia eszméi, de egyuttal a keresztény morál magasztos eszméi is irányítottak.

Ha a modern élet nyugtalanságának és bonyolult viszonyainak közepette egyáltalán még valakiről túlzás és euphemismus nélkül elmondható: róla bátran elmondhatjuk, hogy az ő élete harmonikus élet volt.

Ezen életfolyamat egyenletességének, zavartalan egyensúlyának és szép harmoniájának biztosításában kétség kívül nagy része volt az ő boldog családi életének, melynek jótevő légkörében a tudós contemplatív életének és munkáságának legkedvezőbb feltételei egyesültek. E harmoniának létesítésében bizonyára igen nagy része volt a hivatása magaslatán álló hitves gyöngéd, odaadó gondoskodásának és a családtya rendkívüli becsét és jelentőségét is átérző gyermekek rajongó szeretetének s tiszteletének. De ezen szép harmoniának és a kedély zavartalan egyensúlyának fenntartását semmisem biztosította tökéletesebb és tartósabb

módon azon magasztos philosophikus életfelfogásánál, mely gondolatvilágában aránylag korán leszűrődött és mindinkább minden salaktól megszabadult.

Ezen, az emberi élet tényeit a legmagasabb ethikai szempontokból értékelő szemlélőit is kielégítő, harmonikus életnek alapfeltételei pedig egy ritkán harmonikus egyéniségben egyesültek, melynek ethikai értéke és jelentősége tudományos értékével s jelentőségével mérkőzik.

A kiváló tudós és a természettudomány nagy tanító-mestere valóban nemes, a legnagyobb tiszteletet követelő ember is volt. Azok közül való, kikkel tartósabb és bensőbb módon nem érintkezhetünk erkölcsi nyereség nélkül, kiknek a befolyása jobbra és nemesebbé is tesz. Az ő szellemi légkörében úgy éreztük, hogy a köznapi élet kicsinyes és alantos érdekeitől megszabadulunk és a nagy költőnek szavaira gondoltunk:

«Und hinter ihm in wesenlosem Scheine
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.»

* * *

Than Károly mindig úgy állott előttünk, mint a mi élő lelkiismeretünk. Az ő szelid, békeszerető természete általában irtózott ugyan az izgalmas összeütközésektől és a küzdelmek kerülésére készítette; de a komoly tudományos érdekekért folytatott küzdelemben mindig számíthattunk az ő támogatására és gyakran döntő jelentőségű közreműködésére. A mennyire gondosan megtartott életrendjében mindent került és mindentől tartózkodott, a mi a tudós contemplatív életének békéjét és a tudományos munkásság egyenletes menetét veszélyeztetheti; annyira kész volt, a tiszta tudományos és ethikai motivumoktól irányított törekvések szolgálatában minden önzetlen küzdelemben is tevékeny részt venni.

A népszerűséget sohasem kereste; sőt ha meggyőződött a küzdelem útján elérhető célok értékéről s jelentőségéről, a népszerű irányzatok áramával is bátran szembeszállott és a népszerűség kockáztatásával emelte fel szavát a népszerű irányzatokkal ellenkező, de helyesnek és üdvösnek ítélt ügy érdekében. Ilyen esetekben a kötelességérzés erősebb

volt a veleszületett békeszeretetnél. Mert ő nemcsak az igazságot kutató tudós, hanem jellem is volt.

Igazi kötelességtudat és az igaz meggyőződésből elvállalt feladatokhoz való hűséges ragaszkodás az ő egyéniségének legjellemzőbb vonásai közé tartoznak. Ezek irányították az ő tevékenységét minden téren. Róla méltán elmondhattuk, hogy igaz és hűséges volt a nagy életfeladatok megoldásában és kis dolgokban egyaránt — *in minimo quoque fidelis*.

Már ez okból is mondhatjuk, hogy az ő egész életfolyamata maga is egy nagy és hathatós tanítás volt, az új nemzedékek irányítása az ethikai kultúra terén.

Ez is hozzájárult amaz igaz és mély nagyrabecsülésnek állandó ébrentartásához, mely őt mindenfelől körülvette.

Valóban, nemcsak nagyszabású tudományos és didaktikus munkássága, hanem nemes egyénisége és élete is tiszteletet parancsolt. A tisztelet adójának lerovására készítettett mindenkit, a ki az ő életébe és tevékenységébe bepillantott.

Ehhez a mély tisztelethez a közelállók szűkebb körében, a család körében és azokéban, kiket a benső barátság kötelékei fűztek hozzá, az őszinte szeretet és ragaszkodás melege is járult; szűkebb körben, mert az ő előkelő és elzárkózó természete minden jóindulat mellett csak nehezen és kivételesen kötött barátságot, csak lassan és kivételesen vont be másokat benső egyéni és családi életkörébe.

Az ő előkelő természete voltaképen kizárta az igazi barátságnak nálunk nagyon is elterjedt surrogátumát, a pajtáskodást; és — habár az élet zajától mindinkább visszavonuló bölcsnek bizonyára nem voltak ellenségei — az igazi barátságot éltető, önzetlen, minden irigységet és minden mellékérdeket kizáró szeretettel is bizonyára kevesen szerették őt.

Mint az Alpesek fenséges magaslatai az őket távolból szemlélő emberek tömegének is imponálnak és a fenséges nagyság iránti tiszteletet gerjesztenek, de csak a hegyi világ szívébe hatolóknak szűkebb körében keltenek lelkes rokonszenvet és szeretetet; úgy az ilyen előkelő természet

is imponáló erejével mindenkit tiszteletre készítet, de mélyebb személyes ragaszkodást és szeretetet csak azoknak a kis körében talál, kik lelkes érdeklődéssel lelki világának a mélységeibe hatoltak.

A mi tudományos életünknek általán tisztelt vezére a barátságban is az őszinteségnek, a megbízhatóságnak, a hűségnek mintaképe volt. Mi, a kiket ő benső baráti körébe fogadott, az ő barátságát mindig életünk egyik nagy büszkeségének és örömeinek tekintettük és fogjuk tekinteni.

* * *

Én érzem és tudom, hogy szakszerű illetékesség tekintetéből és más tekintetekből is hivatottabb férfiaknak a dolga lesz, Than Károly tartalmas életének és nagyszabású munkásságának jelentősebb mozzanatait tüzetesebben, alaposabban, a tudományos érdeklődést minden irányban kielégítő módon jellemezni és méltatni. Érzem és tudom, hogy e nagyobb, nehezebb, sokféle előmunkálatokat igénylő feladatra nem vagyok képes és nem vagyok illetékes.

De azt hiszem, hogy ez a kegyeletes megemlékezéstől a Magyar Philosophiai Társaság körében nem tilthat el. Azt hiszem, hogy e helyen jogom, sőt kötelességem is volt, az ő nemes egyéniségének, az ő gazdag életének, az ő nagyszabású munkásságának néhány feltűnő vonását ezen kegyeletes megemlékezés szerény keretében kiemelni és tölem telhetőleg méltatni.

Nem a barátság czimén, mely hozzá fűzött; nem az atyai barátság czimén, melyre ő a tudományos munkásság más terén működő fiatalabb társát méltatta.

El kellene érzékenyülnöm, ha e barátságnak jótévő hatásáról szólnék és azon impulsusokról, melyeket ő az én szellemi életemnek is adott.

Most is előttem látom és mindvégig látni fogom az ő nemes és előkelő alakját, az ő szelid, jóakaró, a legtisztább életbölcsséget visszatükröző mosolyát. Most is előttem látom, a mint annyiszor mélységes komolyságával és méltóságával kifejtette meggyőződését és mindnyájunknak jelezte az utat, mely előre és felfelé vezet.

De nem a baráti ragaszkodás, hála és kegyelet az, a mi e megemlékezésre jogositott és bátorított; hanem az

a tény, hogy én jelenleg a Magyar Philosophiai Társaságot képviselem, melynek mindenképen oka van és joga van arra, hogy a mi nagyérdemű tudósunk emlékét tisztelettel és kegyelettel ünnepelje.

A mi társaságunk sohasem fog megfélekedezni arról, a kinek neve a társaság tiszteleti tagjainak sorában nemcsak a dísz jelentőségével bír, hanem arra is int, hogy társaságunk az ő szellemében folytassa munkásságát eszményi érdekek és javak szolgálatában.

Ez a név, mely a mi büszkeségünk is volt, eszményi célokat s feladatokat jelképez a mi társaságunknak is.

* * *

Mikor Than Károly a mi körünkől elköltözött, arra a fájdalmas tudatra ébredtünk, hogy ő sem kerülte el azt a végzetet, melylyel a tudomány és a művészet mestereinek életében nem egyszer találkozunk; hogy az ő nagyszabásu munkássága nem jutott befejezéshez.

Érthető, hogy az első megdöbbenésben felmerült és utóbb is újra felmerült a fájdalmas kérdés: Miért is kellett e gazdag életnek megszakadnia, mielőtt nagy feladatának a végéhez jutott? Miért kellett őt, kinek egész élete fáradság és munka volt, már most elveszteni, mikor még annyi remény fűződött az ő munkásságához?

Ámde, mi hiába fürkésznők a gondviselésnek átláthatatlan utjait. Ne is fürkésszük! Hanem adjunk hálát az égnek azért, hogy őt nekünk adta, és mindazért, a mi reánk maradt.

Az ő szellemében, az ő életbölcsélete szerint cselekszünk, ha minden veszteségben és minden megpróbáltatásban azt a jelszót követjük, melyet ő életének végéig követett: *Laboremus!*

Midőn így az ő szellemében csüggedés es megállás nélkül folytatjuk a munkát, új erőt és bátorságot meríthetünk azon hitből is, melyet az ő életének és munkásságának kegyeletos szemlélete kelt.

Habár a mi gyorsan feledő korunkban gyakran igen lehangoló módon észleljük a nagy érdemek iránti érzékenységnek és kegyeletnek csökkenését; nem kételkedhetünk abban, hogy Than Károly neve élni fog, nemcsak

a természettudományok munkásainak körében, hanem általában hazánk tudományos életében és a hazai kultúra történetében.

Bármiként alakuljon ennek az ezeréves országnak a sorsa, bármiként haladjon a tudomány és gyarapodjék szellemi életünk: míg igazi tudományos szellem él ebben az országban, míg e hazában megbecsülik az emberiség eszményi céljait és az eszményi érdekek szolgálatának szentelt életet, addig a Than Károly nevét is kegyelettel fogják említeni és áldani.

MEDVECZKY FRIGYES.

A BOSNYÁK-HERCZEGOVINAI GYARMAT.

A magyar közvéleménynek régi és sajátságos tévedése, hogy az 1878-ban Magyarország és Ausztria által megszállott és 1908-ban annectált Bosnyákországot és a Herczegovinát gyarmatnak szereti tekinteni. Még pedig gyarmatnak nem is angol, hanem spanyol értelemben. Az angol és a spanyol gyarmatosító politika között az a különbség, hogy amaz közvetve, emez közvetlenül akar hasznot húzni a gyarmatból. Nagy-britannia kultúráilag és gazdaságilag fölvirágoztatja tengerentúli birtokait, mert tudja, hogy azok egyedül ilyen módon válhatnak tartósan és fokozódólag gyümölcsözővé az anyaország részére. Spanyolország ellenben mohó türelmetlenséggel egyszerűen kizsákmányolta és szerencsésen el is vesztette óriási tengerentúli birodalmát, míg az angol gyarmatok a gyarapodás és fejlődés útján haladnak. Nálunk a közvetlen módszer vált népszerűvé. Türelmetlenül sürgettük, hogy a megszállott tartományokért pénzben és vérben hozott áldozataink minél gyorsabban, minél busásabban megtérüljenek. Ez a kívánság sok éven át igazságtalan harcot vívott Kállay Béni bosnyák-herczegovinai gazdasági politikájával. Kállay álláspontja az volt, hogy a lakosság kereseti viszonyainak javításával kell fokozni vásárló képességét. A gazdasági viszonyoknak kedvezőbbre fordulása szaporítani fogja a lakosság igényeit és szükségleteit, a mely természetesen Magyarországon (és Ausztriában) fogja kielégíteni azokat. Szóval a virágzó Bosnyákország bőkezűleg meg fogja téríteni azt, a mibe a török uralom alatt elzüllyött Bosnyákország megszerzése nekünk került. A gyümölcsötetés e közvetett, de biztos rendszerére az volt a magyar ellenvetés, hogy a mezőgazdaságilag és iparilag fejlődő Bosnyákország illegitim versenyt csinál a magyar

mezőgazdasági és ipari termelésnek, a mi gyarmati helyzetével össze nem egyeztethető. Azaz Magyarország érdeke azt kívánja, hogy a bosnyákok továbbra is a gazdasági inferioritás azon alacsony fokán maradjanak, a melyen a megszálláskor találtuk őket. Mert ha ők maguk semmit sem tudnak produkálni, akkor mindent nálunk kénytelenek vásárolni. Alig képzelhető a gyarmati politikának ennél szűkebb és szűkebb látkörű magyarázata.

Most a gyarmatpolitikai gondolkozásnak másik, ha nem is egészen új megnyilatkozása *) fekszik előttünk. Királyfi Árpád dr. elmésen, sok tárgyszeretettel megírott füzetben és legutóbb egy cikkében fölkarolja és továbbfejleszti azt a többször megpendített eszmét, hogy a bosnyák-hercegovinai telepítésben a magyarságnak intenzívebben kellene résztvennie. Az ő tétele, rövidre fogva, a következő: Közigazgatási rendszabályokkal korlátozni vagy épen megszüntetni nem lehet a kivándorlást, a mi nemcsak gazdasági, hanem nemzeti erővesztés is. Arra kell tehát törekednünk, hogy a kivándorlást Amerika helyett olyan irányba tereljük, a hol a kivándorló se gazdaságilag, se nemzetileg nem vész el Magyarországra nézve, sőt inkább hasznára válik a hazának, erősítvén balkánfélszigeti helyzetét. Más államok gyarmataiknak adják át lakosságuk fölöslegét, mi is irányítsuk a kivándorlást gyarmatunkra: Bosnyákországba és a Hercegovinába. A mint már említettem, az eszme nem új, de ha jól tudom, ilyen részletesen, ennyire okadatoltan eddig még nem tárgyaltott, mint Királyfinak elolvasásra érdemes füzetében. Fölhasználom tehát az általa nyújtott alkalmat, hogy a bosnyák-hercegovinai viszonyok ismerete alapján világítsam meg azt a képet, a melyet a szerző «gyarmatunkról» és a magyar kivándorlásnak odairányításáról rajzol.

Mindenekelőtt, mintegy bevezetésül, meg kell állapítanom azon fölfogásnak helytelenségét, a mely Bosnyákországot és a Hercegovinát Magyarország és Ausztria gyarmatának tekinti. Ez a vélemény egyenlő mértékben hagyja figyelmen kívül úgy a megszállott tartományok, mint a gyarmat

*) *Bosznia szerepe a kivándorlási politikában.* Irta dr. Királyfi Árpád. Budapest, 1908. Az *annectált tartományok népe.* (Budapesti Szemle, 1908. november.)

természetét. Már Bosnyákország államjogi helyzete ellene mond ennek a nézetnek, azon kívül, hogy a gyarmatnak se geographiai, se ethnographiai, se gazdasági ismervei ott meg nem találhatók. A gyarmat az anyaországtól elkülönített, helyrajzilag hozzá nem csatolható, megszállása előtt az európai államjog tételei szerint tulajdonképen gazdátlan terület, a melyen az európainál alacsonyabb intelligentiájú népfaj lakik, gazdasági életében pedig más módszerek érvényesítendőek, mint a civilizált országokban. A gyarmaton az anyaország, mindezen körülményeknél fogva, úgyszólván korlátlanul, saját érdekeitől sugalmazott belátása szerint járhat el, a mire nézve II. Lipót belga király kormányzása a Kongó-államban egészen modern és szinte brutálisan kezelhető példát nyújt. A megszállott tartományokban e föltételek egyike sem található meg. Bosnyákország közvetlen szomszédságunkban, Európában van és így mindenképen hozzá kapcsolható a magyar szent korona országaihoz vagy épen állami kötelékünkbe be is kebelezhető. A megszállás előtt sem volt *res nullius*, hanem a török szultán nemzetközi-jogilag elismert birodalmának kiegészítő része. Lakossága a politikai és kulturális fejlődés tekintetében erősen elmaradott ugyan, ethnographiailag azonban az európai népcsalád egyenragú tagja. A gazdasági fejletlenség a haladás gyorsabb tempóját teszi szükségessé, de ugyanazon gazdasági törvények alapján, a melyek Európában érvényesülnek. A lakosság természetes intelligentiája, az európai köztudat, valamint a nemzetközi szerződések lehetetlenné teszik, hogy ezen a területen az «anyaország» önző érdekeitől sugalmazott kizsákmányolási rendszer legyen alkalmazható.

Királyfi gyarmati álláspontjának természetes magyarázata, hogy nem ismervén a bosnyák-hercegovinai viszonyokat, azt hiszi, hogy harmincz év alatt semmi sem történt az annectált tartományok gazdasági előrehaladása érdekében. A 9-ik oldalon ezt a nézetét egészen pontosan ki is fejezi, írván, hogy «a közös kormányzat . . . mind- eddig adós maradt e tartományok gazdasági fölvirágoztatásával». Ennek következtében a szerző a magyar bevándorlástól várja, hogy az «alacsonyabb műveltségű, kezdetleges gazdálkodást űző (bosnyák-hercegovinai) népet fejlettebb kul-

turájának szervezettebb gazdasági életének áldásaival megajándékozta, továbbá, hogy a megszállott tartományokba vonzván a nagy tőkét a természeti kincsek föltárására, új ipari vállalatok alapítására, intenzivebb gazdálkodás megindulására stb. fog alkalmat nyújtani». Királyfi dr. szerint ilyen kezdeményre nagy szükség van, mert az annectált tartományokban faekével szántanak, évenként csak fél millió hectoliter búzát tudnak termelni, az állattenyésztés nem képes fejlődni, és ezért a dús legelőkön érintetlenül száradnak el a takarmánynövények, eddig úgyszólván csak vasat bányásztak, a réz, a szén, a só kiaknázatlanul hever a föld mélyén, ezentúl kell kipuhatolni, hogy mely gyár-
ipari ágak föllendülésének vannak meg a természetes föltételei, a mely tekintetben főképen a fa-, vas- és bányá-
iparra helyezendő különös súly. A szerző nemcsak a gazdasági, hanem a közlekedési és kulturális viszonyokkal is elégszótlen, mert a 9-ik oldalon azt mondja, hogy «a hiányos forgalmi összeköttetés úgyszólván elvágja az annectált tartományokat Magyarországtól», a 18. oldalon pedig azon nézetének ad kifejezést, hogy a magyar kormány befolyásától kell várni az egyház, az oktatásügy, valamint egyéb művelődési intézmények támogatását, jó posta- és vasúti összeköttetés létesítését. Szóval a szerző tisztára gyarmati képet fest Bosnyákországról és a Hercegovináról, a mi nélkül persze nem is volna lehetséges, hogy gyarmati politikát akarjon inaugurrálni a megszállott tartományokban.

Most lássuk, hogy mennyiben felel meg a valóságnak a Királyfi dr. által rajzolt sötét kép. Minden hosszadalmasság elkerülése végett igyekezem a száraz adatok fölsorolására szorítkozni a tényleges állapot megvilágosításánál. Régen volt, a mikor a bosnyák-hercegovinai földművelést a faeke használatával lehetett jellemezni, egyéb modern földművelési eszközön kívül csak a kormány közvetítésével beszerzett vasekék száma ma már a 6000 körül jár. A gabonafélék termése 1906-ban 4.635,831 mm volt; tekintettel arra, hogy búzát a megszállott tartományoknak csak némely vidékein lehet termelni, nem a szerzőtől fölhozott félmillió hectoliter búzatermés, hanem a föntebbi szám nyújt tájékozást a földművelés hozadékáról. A szerzőnek

azon állítása, mintha a legelőkön érintetlenül száradnának el a takarmánynövények, egyenes ellentmondásban van azzal a körülménnyel, hogy a kormány a legelőterületek kiterjesztéséről és védelméről kénytelen gondoskodni. Téves ezen állítás indokolása is, hogy az állattenyésztés képtelen fejlődni. Ellenkezőleg, a bosnyák-hercegovinai állattenyésztés a megszállás óta úgy minőségileg, mint mennyiségileg nagyarányú fejlődést mutat:

	1879	1895
ló, szamár, öszvér — —	161,168	239,626
szarvasmarha, bivaly —	762,077	1.417,341
juh — — — — —	839,988	3.230,720
kecske — — — — —	522,123	1.447,049
sertés — — — — —	430,354	662,242
méhkas — — — — —	111,148	140,061

A fejlődés az utóbbi tizenhárom év alatt kétségtelenül megfelelő arányban halad, de újabb adatokkal nem szolgálhatok, mert a legutóbbi állatszámolás 1895-ben volt. A kmetmegváltás, továbbá az agrárviszonyok rendezése sem várja a kívülről jövő kezdeményt; 1879-től 1906-ig (bezárólag) összesen 22,116 kmet-telek váltott meg 15.133,430 koronáért. Az agrárviszonyok rendezése tekintetében pedig, különböző korábbi rendszabályok után, épen tavaly történt nagyfontosságú lépés a tizedadó átalányozásával. Messze vezetne, ezért nem is bocsájtkozhatom bele annak részletezésébe, hogy 1878 óta mi minden történt, nem csekély sikerrel, a mezőgazdaság és állattenyésztés előmozdítására. A szerző az iparfejlesztést is a jövő földadatai közé sorolja. Erre vonatkozólag a következőket jegyzem meg. 1904-ben a megszállott tartományok területén 99 gyáripari fő- és melléküzem működött összesen 30,365 munkással. A bányászat kiterjedt sóra (200,000 mm), vasra (430,000 mm nyersvas), szénre (5.400,000 mm), rézre, krómra, fakóérczre, mangánra stb. A faipar 1905. évben 1.700,000 mm fűrészelt és építőfát exportált. A vasipar ugyanazon évben közel 300,000 mm öntött és hengerelt árút állított elő. A bánya-, vas- és faiparon kívül említést érdemelnek a dohánygyárak, cukorgyár, sörfőzők, konzervgyárak, szeszipar, petroleumfinomító, elektromos telepek, a kémiai ipar (ammoniak-szódagyár, kalciumkarbid és ferrosilíciumgyár),

nyomdák, építési ipar, szőnyegszövés, műipar stb. A hitelügy állása szintén messze túlszárnyalja a gyarmati színvonalat. A mezőgazdasági hitel igényeit kitünően ellátják a járási segélyalapok (1906-ban vagy on 3.788,000 K, adott kölcsön 3.080,000 K, visszafizetett kölcsön 2.780,000 K); ezen kívül a bosnyák-hercegovinai országos bank és tizenhárom hitelintézet (részvénytársaság) összesen tíz millió korona alaptőkével, továbbá számos hitelszövetkezet működik a megszállott tartományokban. A közlekedési viszonyokat illetőleg szolgáljanak tájékoztatásul a következő adatok: 1906. évben 1629 km gőzmozdonyú vasút állott üzemben 222 lokomotívval és 3484 kocsival; a bosnyák-hercegovinai vasutak két ponton (B.-Bród és Novi) állanak kapcsolatban a m. kir. államvasutakkal, a tengerpartra három ponton vezetnek ki (Metkovics, Raguza, Velenika-Kasztelnuovo), ezen kívül a m. kir. államvasutak a gunja-breskai hidon Brcskával is tartanak fönn közvetlen összeköttetést. A közutak hossza körülbelül 6000 km. A köz- és szakoktatás terén különösen szembeötlő a haladás. A folytonosan szaporított elemi iskolák száma (1906. évben) 366, a tanulók száma 33,698; kereskedelmi iskolák 9, tanulók száma 750; katonai fiúnevelőintézet 1; felsőbb leányiskola száma 10, tanulók száma 950; tanítóképzőintézet 3, tanulók száma 226; gymnasium 6, a tanulók száma 1271; reáliskolák 2, tanulók száma 320; r. k. papnevelőintézet 1; szerb-ortodox teológiai tanintézet 1; scriatbiró iskola 1; medrasszek 42, tanulók száma 1719; földműves iskola 4; gyümölcsészeti és szállászeteti iskola 1; erdészeti iskola 1; építőtechnikai tanfolyam 1; kézművesiskola 2, ipari továbbképző iskola 1, stb. Ezen kívül megemlítendő a mezőgazdasági szakoktatás köréből, hogy az országos kormány az elemi iskolák tantervébe beigtatott gazdasági oktatás, paraszti mintagazdaságok, vasárnapi tanfolyamok, vándortanítók intézménye, szemléltető oktatás, szaktanfolyamok, díjazások stb. révén rendszeresen és kitartóan dolgozik a modern földművelési és állattenyésztési ismeretek és módszerek terjesztésén.

A főtétellel megdől a következmény is. Mihelyest meglátjuk azon föltevés tarthatatlanságát, hogy a megszállott tartományok gyarmatnak tekinthetők, azonnal rájövünk

annak lehetetlenségére, hogy amerikai kivándorlásunkat Bosnyákországba és a Hercegovinába tereljük. Tagadhatatlanul helyes és kívánatos lett volna annak idején erős magyar telepek létesítése, de most már ezzel is elkéstünk. Az országos kormány ugyanis az 1905. évvel befejezettnek tekinti a külföldiek telepítésére irányozott és megfelelő sikerrel járt akcióját. A telepítés azóta arra szorítkozik, hogy szegény, jóra való belföldi földmives-családok eredményesen megművelhető kincstári telkekre telepíttessenek át. Arról meg épen szó sem lehet, hogy évenként tizezerszámra vigyük kivándorlóinkat Boszniába. Az egymással torzszalkodó muzulmánok, orthodoxok és katolikusok nyomban összefognának, hogy megakadályozzák hazájuknak ilyen előzönlését. A délszláv lakosság nemzeti, vagy ha így jobban tetszik, faji öntudata sokkal erősebb, semhogy megtűrné, hogy tömeges bevándorlás új nemzeti bélyeget üssön a megszállott tartományokra. Az a rokonszenv, a melylyel a szerző szerint a bosnyák lakosság a magyar nemzet iránt viseltetik, nem fojtaná el a fölháborodást, a melyet idegen nemzeti elem nagyarányú megjelenése keltene föl a megszállott tartományokban. Ez a rokonszenv, sajnos, úgyszólván jórészt saját hiúságunk és képzeletünk szülöttje. Unos-untalan találkozom azzal a hireszteléssel, hogy nemcsak Boszniában, hanem az egész Balkánfélszigeten mennyire rokonszenves a magyar nemzet. A délszláv politikában, a délszláv nemzetek cselekedeteiben azonban nyomát sem találok annak, hogy az általuk állítólag annyira szeretett magyar nemzet érdekeikre valamelyes figyelemmel lennének. A szerző, különben tárgyilagos fejtegetései során, egy helyütt a politika sivar mezejére téved, az elmúlt (liberális) rendszert megvádolván, hogy elmulasztotta a magyar érdek biztosítását Boszniában és azon meggyőződésének adván kifejezést, hogy az új (koalíciós, nemzeti) rendszer konkrét program alapján pótolni fogja ezt a mulasztást. Nem osztozhatom a szerző reménységében, mert tudom, hogy épen azok az államférfiaink és politikusaink, a kik ma vezető szerepet játszanak, riasztották el a nemzetet Bosnyákországtól. Az általuk fölkeltett ellenséges közhangulat tette lehetetlenné, hogy Magyarország leszedhesse gyümölcsét az occupationalis politikának. Miképen volna tehát remélhető, hogy

ugyanezek a férfiak most egyszerre homlokegyenest ellenkező irányba csapjanak át. Az ő izgatásuk eredménye az a közönyösség és tájékozatlanság, a melyet a szerző a megszállott tartományok tekintetében jogosan fölpanaszol. Jóllehet nem ítéljük megvalósíthatónak a szerző azon, valljuk meg: tetszetős és csábító eszméjét, hogy kívándorlóink tömeges betelepítésével mintegy Fiók-Magyarországgá varázsoljuk Bosnyákországot, mindamellett készségesen elismerjük, hogy tanulmányában sok figyelemre méltó gondolat található. Ha az eddigi súlyos mulasztások után ma már nem is lehet többé szó arról, hogy az annectált tartományok azzá váljanak Magyarországra nézve, a minek Andrassy és Kállay tervezték, még mindig sokat tehetnének ottani érdekeink biztosítására. E végből Bosznia közelebbi megismerése, intenzivebb gazdasági tevékenység, a közvélemény érdeklődésének fölköltése, öntudatos magyar politika, valamelyes szerv létesítése Budapesten a bosnyák-magyar érintkezés előmozdítására stb., jó szolgáltatásokat tehetne. Ámde véglegesen és visszahozhatatlanul elszalasztottuk annak kedvezően kínálkozott alkalmát, hogy Bosnyákországot és a Hercegovinát a katonai megszállás után nemzetileg is megszállhassuk. Ezt megtehettük volna 1878 után, ha akkor a nemzet történelmi föladatának magaslatán áll vala. A nemzet azonban nem tudta megérteni Andrassyt és Kállayt és ezt a szerencsétlenséget nem tehetjük soha többé jóvá a legelmésebben kigondolt és indokolt telepítési tervekkel sem.

SOMOGYI EUTHYM.

AZ ÚJ BALKÁN.

I.

Ha a keleti kérdés fejlődését legalább a bukaresti szerződés (1812) óta figyelemmel kísérjük, egészen természetesen fogjuk találni a Balkán-államok mai alakulását. A félsziget történetében épen 1812—1830 az az időszak, mikor az ozmán birodalom keresztyén nemzetiségei megkezdik a törekvést az önállóság felé s a mily mértékben haladnak előre, jórészt a nagyhatalmak beavatkozásával, ezek a mozgalmak, úgy zsugorodik is össze az európai Törökország: szemelláthatóan hátrál Kis-Ázsia felé. Ezt a hátrálást különben már rég megkezdte, 1669-ben, a mikor elfoglalta Krétát, de elvesztette Magyarországot, Erdélyt s egy részét a moldva-oláh fejedelemségnek. A kis Montenegró kivételével övé most az egész félsziget, Bosznia-Hercegovinától Bessarábiáig és Szerbia meg Romániától Görögországig. 1812-ben, egy diadalmas orosz hadjárat után, elveszti Bessarábiát; 1830-ban Szerbia és Románia már csak hűbéresei, Görögország pedig teljesen független. A san-stefanói szerződés (1878) még kínosabb műtétet hajt végre ezen az össze-vissza foltozott birodalmon: midőn Bulgária határát előretolja a Fekete-tengertől a Pindus-hegységig, Konstantinápolyt egészen elszigeteli a birodalom többi részétől, melyhez különben csak a Chalkidikei félsziget, Albánia, Novi-Bazár és Bosznia-Hercegovina számítanak. Ám ezt az intézkedést még azon évben (július 13.) siet módosítani a berlini szerződés, mely a nagyhatalmak balkáni politikájának mai alapja. Az 1812 óta lefolyt egy század alatt tehát hétszer változott az európai török birodalom

térképe *) s erről a hét térképről első látásra megállapíthatjuk, hogy a birodalom mindazon részei, melyeknek egy vagy más tekintetben egységes népessége volt, lassanként önálló országokká lettek. Először hűbéres tartományok, majd fejedelemségek, végül királyságok. Ez a története Görögországnak, Szerbiának, Romániának, valamint Bulgáriának is, melynek fejedelme ép most tette fejére a csári koronát.

Vallás és nemzetiség az a két tényező, melyek a főszerepet játszották a mai Balkán-államok kialakulásában. Míg amaz már magában véve egységet, összetartozást jelent, emennek erejét növeli az is, hogy a legtöbbször történelmi hagyományokkal társult. Bulgáriában épen az autonóm egyház megeremtése (1870) adott oly lendületet a nemzeti öntudatnak, hogy ez az elfelejtett ország igazában ettől kezdve vonta magára Európa figyelmét. Itt kezdődik nemcsak politikai, hanem művelődéstörténete, ez alatt a nemzeti művelődést értve, mert hiszen tudjuk, hogy az ó-bolgár nyelvvel, mely hivatalos nyelve az oroszországi görög katolikus egyháznak, milyen páratlan kulturszerepe van az egész szlávtság történetében. Ám Bulgária 1365-ben elvesztette függetlenségét. Miután sikeresen védekezett a görög

*) I. 1812. Bukaresti szerződés. Törökország elveszti Bessarábiát. A keresztyén nemzetiségek lázongása.

II. 1829—30. Adrianopolosi szerződés. Londoni jegyzőkönyvek. Görögország függetlensége. Orosz protectoratus a moldva-oláh fejedelemségben. Szerbia autonómiája (1830.)

III. 1831—1875. Románia mint állam (1861), de még a szultán adófizetője. Bosznia-Hercegovina, Bulgária fölkelése (1875). Orosz-török háború (1877). Plevna bevétele.

IV. 1878 márcz. 3. San-stefanói szerződés. Bulgária fejedelemség.

V. 1878 július 13. Berlini szerződés. Bulgária redukálása. Kelet-Rumélia autonóm török provincia. Szerbia, Románia teljes függetlensége. Montenegró kiterjesztése Albánia és az Adria felé (Antivari). Ausztriára bizzák Bosznia-Hercegovina és Novi-Bazár pacifikálását (occupatio). Görögország, Thessalia- és Ciprusban területi nagyobbdást kap (1881).

VI. 1886—1897. Kelet-Rumélia egyesül Bulgáriával (a philippopolii lázadás után). A nagyhatalmak elismerik a föllázadt Kréta administratív autonómiáját.

VII. 1908. Bulgária független királyság. Bosznia-Hercegovina annectálása.

császárok, a magyar királyok s a tatár fejedelmek hódító törekvései ellen, török uralom alá került. Azzal, hogy számos családja áttért a muzulmán hitre, a faji és vallási gyűlölet vert itt tanyát. Ráadásul még nemzeti papságától is megfosztották: a bolgár egyházat alárendelték a konstantinápolyi görög egyháznak, úgy hogy a bolgár exarchatus megteremtéséig Bulgáriát a görög püspökök képviselték az ozmán birodalomban. Ez pedig a török járomnál is nagyobb csapás volt ránézve. Mivel a görög mélységesen megveti a bolgárt, csak úgy mint a szerbet vagy a bosnyákot, a szláv provinciák metropolitái édes-keveset törődtek híveik művelésével. Beérték azzal, hogy hellenisálták a szláv liturgiát, de három század alatt nem alapítottak Bulgáriában se iskolát se szemináriumot. Az alsó papság oly tudatlan volt, hogy még a mise szövegét sem értette. Elgondolhatjuk, milyen siralmas lehetett a nép műveltségi állapota, hozzávéve, hogy a görög főpapok nemcsak közönyükkel ártottak neki: következetes, makacs gyűlölettel üldözték, irgalmatlanul elégették történelmi és irodalmi emlékeit, hogy aztán képmutató rágalommal gúnyolják ki elmaradottságát. «Barbárokat akartak nevelni belőlünk — panaszkodik 1870-ben egy brailai ujság, a *Periodiceszko Szpizanye* — összetörni bennünk minden öntudatot, minden nemzeti érzést, lelketlen bábokká akartak tenni, hogy játékszerek legyünk kezökben. És majdnem el is érték céljokat.» Bizonyára nem sejtették, hogy lesz még idő, mikor ezek az elnyomott szláv népek fölébrednek százados kábulatukból.

Igaz, hogy a bolgár jobban kormányozható, jobban kezelhető a többi szláv népnél; könnyen beletörődik helyzetébe, alkalmazkodik bármely környezetbe; ám hiányzik belőle a szláv lyraság, a finom, subtilis elme, a mystikus ábrándok, a társadalmi utopiák kedvelése s az ezzel együtt járó hajlam az individualismus vagy épen az anarchia felé. Gondolkozásában, csak úgy mint physiognomiájában megőrizte ős faji jellegét. Nagy érzéke van a hierarchia, a fegyelem iránt, a mi a tatár, török vagy mongol népeknek megkülönböztető vonása; képzelete nem oly élénk, nem oly káprázatos, mint például szerb szomszédaié, e helyett nagy utilitarista, rideg, szigorú maga és mások iránt, igazi paraszt temperamentum, bátor, derék katona, a ki nem sajnálja a

véret. Művészi hajlama, városias erkölcei alig vannak, de annál jobban föl van fegyverkezve a létért való küzdelemre, oly képességekkel, melyek nélkül nem lehet szervezett, hatalmas államot alkotni.*) Történetéből különben is azt látjuk, hogy a sors nem valami nagyon kényeztette el. Egy túlfinomult, magas kulturával bíró népet összetört volna a százados elnyomás. A bolgárt igába verte ugyan, de nem ölte meg szívósságát. Midőn a görög egyház parasztnak tekintette és annak is akarta hagyni, épen ebben a faragatlan, naiv paraszt lélekben nevelt kitünő anyagot a kultúra számára. 1840 óta fokozatos lendületet vesz a bolgárok szellemi műveltsége: hirlapokat alapítanak, vádló pamphletekben támadnak elnyomók ellen, akkor adják ki az első bolgár könyveket, alapítják az első iskolákat. A görög egyház ellen indított mozgalom teljesen egyezik a szultán politikájával, a ki úgy is el akarja szigetelni a görögöket a többi keresztyénektől s ezért épen érdekében áll kivonni a bolgárokat a görög egyházi fenhatóság alól. Ezt húsz évi előmunkálat után végre is hajtja 1870 márczius 10-én kelt fermánjával, melyben felállítja a bolgár exarchatust. Csak ma mondhatjuk ki, hogy ez valóban nevezetes dátum Bulgária történetében, mert hiszen itt az alapköve a mai államnak és királyságnak.

A porta ezt természetesen csak később látta be. Akkor főleg Görögországra volt tekintettel, melyen tőle telhetően boszút akart állni elszakadásáért s a bolgár mozgalomnak egyelőre csupán vallási oldalát értette meg. A bolgár nép pedig azzal, hogy önálló egyházat kapott, egyuttal nemzetté tömörült. Ennek a nemzetnek főre volt szüksége. Megkapta azt is. Érthető, hogy jó darabig kellett magát egyensúlyoznia, részint a török, részint az orosz ingerentiával szemben; de többé-kevésbé nem ez-e a története a többi Balkán-államnak is? Hogy független királysággá alakuljon, az igazán csak idő kérdése volt.

Midőn 1887-ben I. Ferdinánd elfoglalta Bulgária fejedelmi trónját, tüstént tisztában volt vele, hogy ennek az országnak jövője csak egyik ágazata a keleti kérdésnek**)

*) A. Cahuet: *La question d' Orient*, 403. l.

**) René Pinon: *L'évolution de la question d' Orient depuis le Congrès de Berlin*. (*Revue des Deux Mondes* 1906 szept. 15.)

Battenberg Sándor példája megmutatta, hogy nem lehet se tisztán Oroszországra se tisztán a bolgárookra támaszkodni. Ferdinánd elfogadta tehát egyelőre Oroszország gyámkodását és Stambulot megtartotta miniszterelnöknek, de ugyanakkor nem mulasztotta el összeköttetéseket keresni az európai diplomatiával, úgy gondolkozva, hogy a keleti kérdés első sorban európai kérdés. Azt sem akarta tehát, hogy Bulgária csupán Balkán-állam maradjon, hanem hogy európai hatalom legyen. Cél tudatos munkával, higgadt türelemmel vitte ezt keresztül, fölhasználva családi és diplomatiái összeköttetéseit. Boris trónörökös áttérése az orthodox egyházba volt az első lépés az Oroszországgal való kibékülésre, mely tíz éven belül létre is jött Párisban (1896). Bulgária fölszabadult az orosz gondnokság alól és Stambulot a miniszterelnöki széken Stoilov váltotta fel (1895). Ám azért ugyancsak 1896 óta, mint a Stoilov, majd a Danev cabinet törekvései mutatják, a bolgár politika nem vette le szemét Oroszországról. Az alkalmazkodás politikája ez, melyben Ferdinánd fejedelem ritka tapintatának adta bizonyosságát. Mert nem volt elég figyelemmel kísérnie az európai diplomatia irányait, hanem egyensúlyoznia kellett magát a balkáni propagandák mozgalmai között is, melyek akárhányszor váratlan bonyodalmakat okoztak politikájában. Gyakorlott éleslátásával, eszélyességével ezeket is elhárítja, sőt az örmény zavargások, a macedoniai agitatio mind csak alkalom neki arra, hogy kezességet nyújtson Európa előtt jó indulatáról s uralkodói bölcseségéről. Politikáját így összhangba hozza az entente hatalmakkal, Oroszországgal és az osztrák-magyar monarchiával, egyben pedig Francia- és Angolországnak is utat nyit a közvetlenebb beavatkozásra a balkáni ügyekbe. A pénzügyi ellenőrzés s az európai katonai missiók létesítése volt a gyümölcse ennek a közbelépésnek. 1906 szeptemberében Stanciov külügyminiszter őszintén jelenthette a szobranyében, hogy «Bulgária a legjobb viszonyban áll a nagyhatalmakkal» s hogy «békés fejlődésével, helyzetének világos tudatával mindinkább megnyeri e hatalmak becsülését és rokonszenvét».*) Szóval a

*) René Pinon, *La force Bulgare*. (*Revue des Deux Mondes*, 1908 február 15.)

bolgár diplomácia állása a lehető legbiztosabb volt a királyság proclamálását megelőző években. Jellemzően festi ezt a helyzetet egy kiváló francia publicista, a ki egyuttal a keleti kérdésben elsőrangú szaktekinély.

«Stanciovval a fejedelem diplomatiája, míg kitünő viszonyban maradt minden nagyhatalommal, először is jobban látszott Wienhez közeledni. Gróf Goluchovszki visszavonulása csak megkönnyebbitette ezt az összeköttetést. Báró Aehrenthal nem osztozik azokban az előitéletekben, melyek hozzájárultak előde lemondásához. A Sofia és Belgrád közt 1896-ban előkészített egyetértés nem juthatván célhoz a két nemzetiség versengő propagandái miatt Macedoniában, az alkalom jól volt megválasztva, abban a pillanatban, midőn az osztrák-szerb válság leginkább kiéleződött, hogy közeledés jöjjön létre Wien és Sofia közt. Stanciov remélt-e más előnyöket ettől a politikától s Izvolszkival és Aehrenthallal való személyes összeköttetésétől? . . . Egy eredménye mindenestre volt, úgy látszik, az utóbbi hónapoknak: egyfelől a Románia és Görögország közti éles conflictus, másfelől Ferdinánd fejedelem jó viszonya Berlinnel és Wiennel új korszakot hoztak, bizalmas érintkezést, barátságos eljárást Bukarest és Sofia között. Hidat vertek a Dunán: ez, igaz, még csak szókép, de csakhamar valóság lesz . . . Az a szép összhang, mely mostanság uralkodik a londoni, párisi és pétervári cabinetek közt, új elemet hoz a keleti ügyekbe. Elmúlt az az idő, mikor Anglia és Oroszország versengése volt alapja minden bonyodalomnak az európai vagy az ázsiai Törökországban. Egy román-szerb-bolgár accord, a három nagyhatalom auspiciuma alatt kötve, talán magával hozná sok, egyre feljúló nehézség megoldását. Ha ez megvalósuláshoz jut, Bulgária nagy részben fogja köszönni Ferdinánd fejedelem politikai bölcseségének.»*)

A fejedelem külpolitikájával lépést tartott belpolitikája is. A pártküzdelmekben, személyes tusákban mindenütt ott volt az ő irányító keze. Módszere, célja egy maradt, csak eszközei változtak a helyzet szerint. Így érte el az állandóságot a kormányzásban. És a mit még ki kell emelnünk, az, hogy sohasem jutott ellenkezésbe a nép érzületével, épen

*) U. o.

mivel meg tudta érteni. Nagystilű államalkotó politikáját, uralkodói jóindulatát mutatta ki október 28-iki trónbeszédében is, melylyel mint már Bulgária királya a szobrányét megnyitotta.

A bolgár nép ideálját szem előtt tartva és kizárólag annak érdekében proklamálta kormányának javaslatára Bulgária függetlenségét, mondja többek közt e trónbeszédben. A nép e jogos lépést általános lelkesedéssel fogadta. A mindenfelől tapasztalt őszinte tüntetések, a kifejezésre jutott hódolat és hűség érzelmei mélyen meghatották. A nemzet választottjai útján őszinte köszönetet mond a népnek. Kéri a képviselőket, mondják meg választóiknak, hogy neki is azok az ideáljai, a melyek a választókat lelkesítik. A Tirnovóban kibontott zászlóra a béke és jólét jelszava van írva és reméli, hogy a haza összes jó fiai e lobogó köré gyülekeznek. Egyesíteni kell az erőket, hogy a nép nagygyá és boldoggá lehessen. Nem szabad megfélekedezni arról, hogy csakis a maga erejébe vetett bizalom teszi képpé a nemzetet megpróbáltatások elviselésére, csak ez segítheti a boldogsághoz vezető uton. Ez alapon állva a kormány a nemzeti jogok védelmét, Bulgária kulturális és békeérdekeinek feltételeit igyekszik megvalósítani. Az általános közgazdasági politika, valamint a honvédelem érdeke is azt követelték, hogy bolgár területen haladó minden vasúti vonal az állam kezében legyen. A kormány ezért átvette a keleti vasutak üzemét s értesítette a vasutak igazgatóságát, hogy ismeri jogait és hajlandó kárpótolni jogos igényeiért. A kormány politikája oda irányul, hogy Bulgáriát független állammá tegye, mely maga szabja meg elvei irányát és ebben a nagyhatalmak, valamint a szomszéd államok pártfogását reméli. E tekintetben ő maga is, valamint kormánya hálás köszönettel emlékezik vissza arra az ünnepélyes és szíves fogadtatásra, a melyben Magyarország fővárosában királyunk részesítette. E fogadtatás bizonyosságul fog szolgálni a bolgár népnek a monarchia jóindulatáról. A trónbeszéd végül kifejti, hogy a politikai események komolysága oly kiadásokat és intézkedéseket tett szükségessé, a melyeknek jóváhagyása a tagadhatatlan hazafiságot és az állam törvényhozásának bölcsességét fogja bizonyítani.

E trónbeszéd kapcsán bizonyára nem lesz érdektelen

egy pár szót ejtenünk Bulgária kötelezettségeiről s azon eszközökről, a melyektől ezek teljesítése várható.

Tudjuk, hogy Bulgária függetlenségének elismerése első sorban Törökországra tartozik, még pedig a keletruméliai vasut és a keletruméliai hűberadó megváltása miatt. Ezen a két kérdésen dőlhetett el egy esetleges török-bolgár háború sorsa. Bulgáriának meg kell ugyanis váltania a keletruméliai vasutakat, melyeknek építési költségei 88 millió frankra rúgnak. A megváltás iránt azonban nemcsak Törökországgal kell egyezkednie, hanem a *Dette Publique* francia társasággal is, mely társaság a vasuthálózat nyereségéből évenként négyszázhatvanötezer frankot kap azon a czímen, hogy a kölcsönt kieszközölte Párisban. Törökország nyereségrészesedése évenként 416,000 frank. A megváltás esetében tehát úgy a francia társaságnak fizetendő összeg, mely továbbra is fennmaradna, mint a Törökországnak jutó rész, mely 5%-os tőkésítés mellett nyolcz milliót tenne ki, erősen lenyomja a háborus kedvet, mert ilyen körülmények között csak Törökország kapna egy összegben 88 millió frankot, a mire természetesen igen nagy szüksége van.

Ugyanez áll a keletruméliai hűberadó megváltására nézve is, melyet a berlini congressus állapított meg. Ezt a tributumot, melynek államjogi természete egyáltalában még nincs tisztázva, Bulgária Törökországnak fizette és ez volt a *Dette Publique* főbevétele. Ez a szolgáltatás 114,000 török font; ennek megváltási összegét száz millió frankra becsülik. Csak természetes tehát, hogy Bulgáriában igen nagy gondot okoz ez a két fontos finaciális kérdés, mert tény az, hogy a fejedelemségnek fizetnie kellett, de a valóságban sohasem fizetett a portának. Így aztán a portának, a megváltozott viszonyok mellett — a dohányjövédéki társaság nyereségéből kellene kárpótlásul a *Dette*-társaságnak fizetnie olyan összeget, melyet eddig Bolgárország fizetett. Érthető tehát, hogy a prémium megváltásáról nem egykönnyen fog lemondani Törökország.

Bulgáriának államadóssága 470 millió frank, a mely a keleti vasutak és a prémium megváltásával 700 millió frankra fog emelkedni, úgy hogy az eddig 34 milliónyi törlesztési összeget 51 millióra lesznek kénytelenek emelni, a mit a szegény bolgár nép igen súlyosan teljesíthet. Igaz, hogy az

állami bevételek a megváltással 2¹/₂ millió frankkal, a vasuti bevételöbbllettel 4 millió frankkal fognak emelkedni, de mindez nem igen fogja ellensúlyozni az adósságok gyarapodását.

Bulgária tehát, há drágán is, de bizonyos, hogy pénzen szerzi meg függetlenségét és aligha véren, a mely egyszerűsmind még nagyobb adósságot is zuditana a nép nyakára. De viszont Törökország sem fog nagyon követelőzni. Hiszen elég neki a belső forrongása és a 7650 millió franknyi államadóssága, a mely mellett egy háború valóságos nemzeti csapás volna. Minden józan gondolkozás, de még a legridegebb diplomata is — akár török, akár bolgár — tiltakozott a háború gondolata ellen.

Fölvéve tehát azt a nagyon valószínű esetet, hogy Bulgáriának nem kell háborút viselni — a mitől uralkodójának mérséklete is, csak úgy mint a múltban, meg fogja óvni¹⁾ — az lesz legfőbb feladata, hogy immár mint önálló ország és szabad állam folytassa belső fejlődését. Milyenek erre az eszközei? Népeiségének száma rohamosan nő. 1887-ben, Kelet-Rumélia annectálása után, csak 3.154,000 lakosa volt; 1900-ban 3.744,283; ma több mint négy millió.²⁾

A bolgár népnek nincs politikai műveltsége. Ezek a szorgalmas, takarékos földmívelők vagy kisiparosok, a kik harmincz éve még török járom alatt éltek, beérik azzal, ha élvezhetik a szabadságot s a függetlenséget. De bennök is van Bulgáriának nagy ereje, sőt azt mondhatnók, egész jövője. Erről az anyagi kulturáról, ugyancsak imént idézett forrásunk nyomán, a következő képet nyújthatjuk.³⁾

Bulgária elsősorban földmívelő állam, a hol a kisbirtok

¹⁾ E sorok megírása után olvastuk a lapok távirati tudósításaiban, hogy október 29-én Törökország és Bulgária aláírták az előzetes szerződést, melyben amaz elismeri Bulgária függetlenségét, emez pedig megígérte a kárpótlást a keleti vasutért és méltányos összesen megváltja Kelet-Rumélia hűbéradóját.

²⁾ Az ország hadereje: békelétszám 53,000 ember, háborús létszám összesen 320,000 ember. Megemlítjük még, hogy a négy millió lakosságból mintegy 500,000 török, 70,000 román, 40,000 görög, 80,000 cigány és 30,000 zsidó. A muzulmánok igen nagy száma, a közelmúlt években pedig több ezer görög vándorolt ki, a nélkül, hogy a népesség ezt a veszteséget nagyon megérezte volna.

³⁾ René Pinon i. h.

dominál. A nagybirtok csak kivétel számba megy. Sőt a bolgár paraszt oly babonás ellenszenvvel gyűlöli a nagybirtokot, hogy a javaival, vagy épen életével lakolna az a capitalista, a ki nagybirtokot akarna szerezni. Volt nagybirtokos osztály (csorbádzsi) a török korszakban, a kik telkeiken (csifik) paraszt zselléreket dolgoztattak: ők voltak a közvetítők a török kormány s a bolgár parasztok között. A csorbádzsik mint nagybirtokosok eltűntek, de közülök csak a keresztyének maradtak meg; ezek beolvadtak a nemzetbe, a törökök vagy mohamedán bolgárok pedig kivándoroltak. A parasztok vásárolták meg az üresen hagyott földeket. Így nőtt meg a paraszt birtokososztály, mely úgyszólván az egész nemzetet alkotja; a munkások száma csak hatezer, négy millió lakost számítva. E kisbirtokosok közül 59,735 művel 1—2 hektár földet, míg 500 vagy ennél több hektárja csak harmincznyolcznak van. A legnagyobb szám (85,177) jut öt usque nyolezadfél hektárra. Összesen csak 66 birtokost találunk 546,084 között, a kiknek 3.428,466 hektárból száz hektárnál többje van. Sőt akadnak ennél kisebb földterületek is: 65,870 birtokos 50 vagy kevesebb árral, 37,256 birtokos 50—100 árral. A bolgár állam élete tehát a paraszt birtokos osztálytól függ. Ha rossz az aratás, megakad az adófizetés is és ezzel együtt meginog a budget egyensúlya. Természetesen a kormány mindent elkövet a földművelés előmozdítására. Tizenkét évig adómentes az, a ki szőlővé vagy rétté alakít át egy parlagon heverő földet; az állam maga osztja ki a selyemhernyópetéket s a szederfacsemetéket. (A selyemhernyótenyésztés központja Rumélia, a hová visszaültették a törököktől 1876-ban kivágott szederfákat. Az ország főtermékei különben a rozs, kukoricza, zab, komló, árpa, összesen 30.000,000 hektoliter évenként; rizs és bab Philippopoli alföldjén; dohány Haskovóban, Philippopoliban, Küstendilben, Szilisztriában, összesen 1.580,000 kilogramm, 3000 hektár területen; végül a rózsaoilaj, a híres kazanliki völgyben, a honnan 4—6000 kilogrammot exportálnak 2—4 millió frank értékben.) A földművelési miniszterium bevezette a cukorrépat is Szófia környékére, a hol cukorgyárat alapított; külföldről hív be tanítókat és kertészeket, gazdasági gépeket hozat; gondja van a marhafajok javítására is; az öntöző csatornák jobb karba helyezésével

nagy területeket adott vissza a culturának. Az állam továbbá az uzoratorvénynyel védi a parasztot a kizsákmányoló levanteiek, görögök, örmények ellen; kezdeményezésére alakultak hitelintézetek, szövetkezetek, melyek 7—8%-os jelzálog vagy kezességi kölcsönt nyújtanak. (A mezőgazdasági bank, melyet még 1865-ben Midhát pasa alapított és 1894-ben Gésov ujjászervezett, ma 160 vidéki fiókkal bír. 1907 végén 293 hitelszövetkezet volt, 4.741,609 frank mérleggel.) Ugyancsak állami támogatással halad előre az állattenyésztés és a törököktől kiirtott erdők visszaültetése is. (Hála az 1884., 1889., 1897. és 1904-iki erdőtörvénynek, ma erdőkben igen gazdag Bulgária: 3.041,324 hektár, melyből 902,000 állami tulajdon, másfél millió a községeké, a többi magánosoké. Az ország tömördek nyers vagy faragott fát szállít ki, különösen Törökországba.)

Érdeme tehát a bolgár államnak, hogy átlátta, melyek virágzásának főforrásai. Törvényeiben, intézményeiben, a földművelés mellett, nem feledkezett meg a kereskedelemről és iparról sem, melyek ugyan amazokhoz képest jóval csekélyebb méretűek és még meglehetősen primitív állapotban vannak. Ma mintegy negyvenkét iparága van Bulgáriának, ezek közül az első helyet a textil-ipar (kivált a gyapjúszővés) foglalja el. Kereskedelme jobbra földművelési termékek, kézműárúk és nyersanyagok kivitelére szorítkozik. A kormány az 1903., 1904. és 1905. években több üdvös törvényt hozott az ipar és kereskedelem előmozdítására, közmunkabizottságokat állított föl; a kivített nagyban elősegítette a közlekedési utak javításával. Ma van Bulgáriának 1600 kilométer vasútja, melyből 1209 az államé; *) két jó kikötője Várnában és Burgászban, sőt haditengerészete is, egy kis pánczélossal és három torpedóval, egy francia tiszt vezénylete alatt.

Bulgária gazdasági fejlődésétől várható honpolgárainak jóléte s az állam pénzügyének függetlensége. A vagyoni

*) A Keleti Vasutársaság még az 1877-iki háború előtt építette a Déli-Rumélia és Sarambej közti vonalszakaszt, melyet most akarnak államosítani. Jelenleg két nagy vonal: Nis—Sofia—Philippopoli—Adrianopolis és Sofia—Tirnovó—Várna van üzemben; a közel jövőben még több fontos vasutvonal vár részint kiépítésre, részint megnyitásra.

gyarapodás, a vasutak, az országutak és hajózási vonalak kiépítése nagyban hozzá fognak járulni az egész ország közbiztonságához és sok évszázados összeütközésnek vethetnek véget, a melyeket hibásan jellemeztek faji vagy vallási ellentéteknek, mert azok nem egyebek, mint küzdelem a létért, gazdasági és társadalmi conflictusok.

II.

Régóta érezhető volt, hogy a Balkán fölött vihartól terhes a levegő. De a míg a külpolitikusok Macedonia reformjaival és Bulgária hadi készülődéseivel foglalkoztak, egyszerre Törökországból az a hír érkezik, hogy a nép alkotmányt kapott s hogy ezáltal Keleten megváltozik a dolgok arculata. Európában addig senki sem ismerte az «ifjú török» mozgalmaknak jelentőségét. Maguk a liberális törökök is elhalasztották terveiket a szultán halála idejéig. A külföld tudta, hogy a török nép, főleg a török paraszt, erős, becsületes és szorgalmas; de mindenki attól tartott, hogy a corruptio áthatotta az egész társadalmat és jól szervezett forradalmi mozgalmat nem lehet várni tőle. És ime, néhány nap alatt váratlan események újjá alakították Törökországot és egyszerre halomra döntötték azokat a régi megoldhatatlan kérdéseket, melyek az úgynevezett keleti kérdést alkották. Mindaz, a mi Abdul Hamid szultán abszoluralkodásának erejét alkotta, szétolvadt. Oly uralom, mely a megfélemlítésen alapszik, azonnal megszűnik, mihelyt nincs elég ereje. A föllázadt macedoniai csapatok ellen a szultán az ázsiai csapatokhoz akart menekülni, de ezek megtagadták az engedelmisséget. Az utolsó csapás a szultánt az albánok részéről érte, a kik a Yildizbe egy táviratot küldtek, melyben alkotmányt kértek; de épen az albánok azok, a kik a palota körül, a szultán személye fölött örködnek; ki örködjék azonban az örök fölött? Engedni kellett: «mert nem lehet többé egyebet tenni a baionettekkel, mint rájok ülni.» Egy rendelet elég volt, hogy újra életbe lépesse az 1876-iki elfeledett, de el nem törölt alkotmányt; kiírták a választásokat, megalakult a felelős ministerium; a török birodalom alkotmányos állammá lett.

De a legfontosabb tény ebben a változásban nem anyyira a liberalis alkotmány szervezése, mint az, hogy a kormányzás az ifjú törökök kezébe ment át. Az ifjú törökök egyesületének központja Szalonikiban van. Páris a legfőbb külső központ. A bizottságnak nincsen feje, se elnöke, az összes tagok egyenlők. Választmányuk egyenes befolyást gyakorol a kormányzatra, közvetlen hatása alatt foly a tisztítás munkája; néhány nap alatt az egész camarillát elseperték; a szultán közvetlen környezetéből Izzet pasa, a dervisek és astrologusok néhány nap alatt megszöktek; sok hűtlen hivatalnok fogságba került; a szultán régi híveinek nagy része pedig teljes őszinteséggel és lelkesedéssel csatlakozott az új irányhoz.

Még érdekesebb azonban az ifjú törökök és a szultán diplomatikus magatartása. A szultán személye ugyanis minden felelősségen kívül áll. A szultánnak rossz tanácsadói voltak, a kik őt félrevezették; ő egyáltalában nem felelős a sok rosszért, a mit nevében elkövettek; ő a padisah, a kalifa, élő jelképe a nemzeti egységnek: így állítja be a dolgot az ifjú török comité. Míg egész rendszere összeomlott és hívei szerteszét szóródtak, maga Abdul Hamid mindig felül maradt. Bámulatos lélekerővel jó arcot vág a rossz játékhoz és meghajlik a körülmények előtt; mihelyt elhatározta magát az alkotmányos uralkodásra, kitűnően játszott a szerepét; elkezdett a nyilvánosság előtt mutatkozni, beszélt a néphez és nagyobb újító lett a legnagyobb újítóknál is. Hogy az alkotmányt nem élesztette föl korábban, az volt az oka, hogy népe még nem volt elég érett, de mihelyt rossz tanácsadóinak távoztával a helyzetet tisztán látta, azonnal megértette azt, hogy eljött az alkotmányosság ideje. Hű alattvalóinak köszönetet mond, hogy őt felvilágosították; ő maga sohasem akart mást, mint népe javát. Qualis artifex! jegyezte meg róla valaki. Valóban, Abdul Hamid nagy művész, vagy még inkább nagy politikus.

De használt is neki az alkotmány. Nagy nehézségek előtt állt; felelnie kellett az angol-orsz propositiókra, új reformokat kellett volna adnia Macedoniának; abszolút hatalmát a macedoniai kérdésekben mindig keresztezték és ellenőrizték volna. A börtönök megnyitkák; a nép nyugodt és boldog.

Az újtörököktől szervezett forradalom egyáltalában nem hasonlít az 1830. és 1848-iki nyugateurópai forradalmakhoz. Az újtörök mozgalom liberális és anti-absolutista ugyan, de ugyanolyan mértékben patrióta és nacionalista is. Nem a hírlapírók, népszónokok vezetik, hanem az egész mozgalom katonai jellegű; katonai zendüléssel kezdődött a forradalom Szalonikiben és Monasztirban s jelenleg Törökországban a hadseregé a végrehajtó hatalom. Egy katonai szabadkőművesség ez, mely delegátusai, Nyázi bej, Enver bej meg más tisztek vagy tiszti orvosok útján nevezi ki vagy bocsátja el a ministereket, a tábornokokat, a nagyköveteket, a váliakat és parancsol magának a szultánnak is.

Emlékezhetünk, hogy az ifjú török mozgalom már a hetvenes évek elején, Abdul Aziz szultán alatt keletkezett. Az egész orthodox keresztyénség fellázadt akkor az izlám ellen és megsemmisítéssel fenyegette. A zavarokért a szultánt tették felelőssé; szemére hányták tékozlásait és kormányának zsarnoki tehetetlenségét. «Ha zsarnok helyett — jelentette ki a muzulmán hazafiaknak 1876 márcziusában az idegen hatalmakhoz intézett manifestuma — Törökországnak volna egy bölcshatáró monarchája, mely minden faj, vallás képviselőiből alakult törvényhozó testületre támaszkodnék, meg volna mentve. Ez az igazi megoldás, ez nem ellenkezik a Koránnal.» Abdul Azizt, a kirőt azt is suttozták, hogy közveszélyes örvölt, még azon évben (május 30.) lemondásra birták ministerei; utóda, V. Murád, ugyancsak elmebaja miatt, épen képtelen volt a kormányzásra. Volt ennek a mozgalomnak egy mátyrja is, Midhát pasa, egy igazán felvilágosult, európai műveltségű férfit, a ki a Balkánon mint a dunai vilajet (a mai Bulgária) válija, csakúgy mint Mezopotámiában és Arábiában, mint bagdadi váli, buzgón, céltudatosan egyengette a reformok útját. Az ifjú török pártnak ő volt éltető lelke; az ő sürgetésére ígerte meg V. Murád az alkotmányt; ő készítette Abdul Hamid trónbeszédét, melynek eredménye az alkotmány proclamálása lett (1876. deczember 23.) De Midhátnak még el kellett véreznie Taifban (1883. április 26.) és több mint harmincz évnek kellett elkövetkezni, hogy az az alkotmány, mely eddig csak írott betű maradt, valósággá váljék. Mert az 1876-iki mozgalom csak egyik jelensége az 1830-iki nagy

rázkódásnak, a mikor is a liberális eszmék terjedni kezdenek Törökországban, csak hogy e terjedést jobbra a nagyhatalmak segítették elő. Anglia, hogy a török birodalmat kivonja az Unkiar-Skelesziben ráerőszakolt orosz gyámkodás alól.¹⁾ a reformok és a centralisatio útjára viszi: azt tanácsolja a szultánnak, vegye elejét az orosz interventio minden ürügyének azzal, hogy egyesítse a keresztyén népeket egy modern, türelmes, liberális és parlamentáris Törökországban. Abdul Medzsíd kihirdeti a gülhanéi hattí-serifet, mely a *tanzimat* (új korszak) törvényében proclamálja a törvény előtti egyenlőséget, eltöröl minden különbséget a szultán alattvalói közt.²⁾ A párisi szerződéssel (1856) Franciaország is segíti Törökországot az európai közjog alapján reformálni s ennek eredménye a *hattí-humajun* (1856. febr. 18.), mely ismételt és megerősített kiadása a *tanzimat*-nak.³⁾ E reformkísérletek még 1876-ban sem valósulhattak meg. Abdul Hamid a Midhát pasától készített trónbeszédéből törölte a liberális és alkotmányos kormány ígérését s beérte a reformpártoló jóakarataról és alattvalói szeretetéről mondott általános biztosítékokkal: az igazat megvallva, csak a nagyhatalmakat akarta elcsöndesíteni az elégtétel látszatával. 1877 február 1-én elbocsátotta Midhát pasát és megkezdte az absolut uralmat. A szultánon kívül még egy akadálya volt Midhát terveinek: Ignatiev, a konstantinápolyi orosz nagykövet, a ki, mint az orosz terjeszkedés fanatikus előharczosa, minden eszközt latba vetett, hogy a török miniszterelnök tekintélyét lerombolja. Ám ha ma visszatekintünk a török alkotmányosság fejlődésére, láthatjuk, hogy az 1830., 1856. és 1876-iki ígéretek, épen mivel nem váltottak be, mégis hozzájárultak a liberális eszme terjedéséhez s lerakták a hagyománynak azt az alapját, melyen a mai Törökországnak fel kell épülni.

Imént idéztük az 1876-iki ifjú török proclamatióknak azt a helyét, mely szerint az alkotmányos szellem nem ellenkezik a Koránnal. De idő kellett ahhoz, hogy ez a fölfogás

1) Cahuet: *La Question d'Orient*, 2-me partie, Ch. I-er.

2) U. o.

3) U. o. I-ère partie, Chap. III.

köztudattá váljék; el kellett következnie annak, a mit ma széltében úgy neveznek: az izlám válsága.

A muzulmán népeknél az Európa-ellenes reactio, a mult században különösen a vallásos, fanatikus kitörésekben nyilatkozik, vagy ötven év óta azonban új irány jelentkezik, a melynek a mostani török forradalom meglepő nyilvánulása. Harcz az európai civilisatio ellen, az európai civilisatio fegyvereivel és eszközeivel. És ugyanezt az irányt mutatja az aegyptomi nationalistá mozgalom is, mely Angliának mindegyre több nyugtalanságot okoz.*) De épen azért, mert ez az új kiterjedt izlám-mozgalom ilyen ellenmondásokkal van átszöve, a skeptikusok attól félnek, hogy az izlám országaira, meg egész Európára is egy nagy válság derengését jelenti. Most kiderült, mondják, hogy Európa tévedett, a mikor azt hitte, ez a korlátlan kizsákmányolás örökké tarthat és a törökök egykedvű nyugalma ennek a fajnak kipusztíthatatlan tulajdonsága. De bebizonyult az is, hogy az európai kapzsiság és tisztességtelenség leküzdésére, a szent háború és idegengyűlölet fanatismusa sikertelen volt. A marokkói események új bizonyítékai ennek. Vajon Európa utánzása sikeresebb védőeszköz lesz-e?

A muzulmán gondolkozás és a mi civilisatióink összeforrasztása nehéz feladat. Az uralkodó fogalma merőben más keleten, mint az európai nemzeteknél. A szultán nemcsak király, hanem vallási feje egyúttal az összes muzulmánoknak, a kalifa, a próféta helytartója és utóda; úgyszólván egy theokratikus kormányforma ez, melynek kiváltképpen nemzeti és vallási jellege van, de merőben elütő a nyugoti keresztyén fogalmaktól. Egy vallási centralisatiót jelent ez, melylyel bajosan egyeztethető össze a mi értelmünkben vett alkotmányosság eszméje. II. 'Mohamed nemzetek szerint szervezte a török birodalmat, a mely nemzetek mindegyike megtartja nyelvét, szokásait, vallási főnökeik alatt s öt századon keresztül meg is maradt ez a szervezet. Ám a mint a nemzeti öntudat fölébredése eredményezte az önálló Balkán államok kiválását a Török birodalomból, ugyancsak a nemzeti érzületben kell az új Törökország

*) V. ö. Earl of Cromer: *Modern Egypt* (London, 1908.) II. kötetének idevágó adatait.

csiráját is keresnünk. Az ifjú törökök mozgalma elsősorban nacionalista jellegű, se többet, se kevesebbet nem mondanak, csak azt, hogy Törökország a törököké. Megalázónak tartják, hogy a birodalom örökösen idegen gyámkodás alatt legyen, hogy német tiszték üljenek a vezérkarban, olasz szárnysegédek a szultán környezetében, mindenféle nemzetiségű hivatalnokok a közigazgatásban és főként az a vegyes európai ellenőrző személyzet Macedoniában. Ha — mondják — tovább tűri ezt a kormány, hova-hamar szét darabolja a birodalmat. Ezzel azonban korántsem akarják tagadni, hogy Törökország mennyit köszönhet az idegeneknek: pénzügyét, a közmunkákat, hadseregét, tengerészetét, hogy propagandái vendégszeretetre, pártfogásra találtak a nyugati nemzeteknél. Csak eszközül akarják most felhasználni azt, mint például a japánok, a mit eltanultak a régebben civilisált népektől.

A szabad Törökország vagy — hogy úgy mondjuk — a török egység megteremtése az ideálja ennek a pártnak. Ez a cél nem hozza magával szükségképen azt, a mit annak idején az olasz egység zelotái tűztek ki jelszóul: «Ki most e hazából, ki most idegen!» — mindössze egy-két incidenst tudunk arra nézve, hogy orosz vagy német tiszteknek udvariasan megköszönték szolgálataikat — hanem az a legfőbb föltétele, hogy az ozmán birodalom összes lakóit részesítse a politikai jogok élvezetében, eltörölve köztük minden faji vagy vallási különbséget.*) Eltörli más szóval a különbséget a győzők és a legyőzöttek, a kiváltságos igazhivók és a külön adózó ráják közt, szentesítve az egyenlőségen, liberalismuson alapuló nyugati alkotmányosság elvét. Ilyen formán nincs szükség most már arra, hogy idegen hatalmak avatkozzanak bele a birodalom ügyeibe a keresztyén nemzetiségek megvédésének ürügye alatt. Mert mondanunk sem kell, hogy kivált az orosz és az ausztriai intervenciónak ez volt az alapja. Ettől a meg-

*) Erre nézve már az 1876-iki alkotmány kimondta, hogy «a birodalom minden alattvalójának ozmán a neve, bármely valláshoz tartozik is» (8. cikkely) és hogy «minden ozmán egyenlő a törvény előtt; egyforma jogaik és egyforma kötelességeik vannak az ország iránt, minden vallási előítélet nélkül». (17. cikkely.) — R. Pinon: *La Turquie nouvelle*. (*Revue des Deux Mondes*, 1908 szept. 1.)

alázástól Törökország egy csapásra megszabadul, ha korlátozza az uralkodó hatalmát azzal, hogy alattvalóinak is jogokat enged, ha állampolgároknak ismeri el ezeket, akár muzulmánok, akár keresztyének.

De az alatt az idő alatt, mely eltelt 1830-tól 1908 július 24-ig, a török népnek meg kellett érnie arra, hogy a már régebben megadott, de feledésbe ment alkotmány ne maradjon holt betű. Régebben talán, mert nem érezte annyira szükségét, meg sem tudta volna becsülni annak áldásait; vagy visszatetszett neki az, csak úgy mint uralkodóinak, hogy az alkotmányt idegen hatalmak akarják ráerőszakolni. «Les peuples — mondta már egy híres francia közjogász — quand on leur octroie brusquement des libertés auxquelles ils sont mal préparés, se défendent difficilement de la tentation d'en abuser». És ezt a népet a szenvedés érlelte meg; a mögött a politikai tény mögött mélyen fekvő socialis és gazdasági okok rejtőznek.

Guglielmo Ferrero, a modern történetírásnak egyik legjelesebb mestere, a ki most leutazott Konstantinápolyba az újtörök forradalmat tanulmányozni, egy cikkében meg lehetős pessimista szempontból ugyanezeket a megszivlelendő dolgokat mondja annak előzményeiről:

«Az elégedetlenség egyik oka a tisztek csekély jövedelme, pontatlanul kapott fizetése és uzsorába való esésük. De mi az oka annak, hogy a kormány pénzügye annyira elzüllött és még a tiszteit sem tudta fizetni? Az európai politika nélkül még a török kormánynál sem lehetne megmagyarázni a hanyagság és előrelátás hiányának ekkora fokát. Bármennyire műveletlen is, azért a török kormány belátta, hogy Európát ma már a keresztyén lelkesedésen, humanitárius önzetlenségen és területnövelő törekvéseken kívül első sorban pénzvágy, minden iparágak fogyasztó piac után való törtétese és megsziporodott lakosságának gazdasági terjeszkedése vezeti. Megértette a török kormány, hogy a nyugalmat megvásárolhatja azzal, ha a diplomatákkal és a katonákkal szemben a bankárokat és vállalkozókat játsza ki. Európa így kieszközölte a portánál, hogy a török kormány harmincz év óta az európai bevitelnek a legszélesebb utat engedte, kényszerítette a józan mértéket jóval felülmuló vasuti összeköttetések megteremtésére, óriási fegy-

verekészletek bevásárlására, az államszolgálatban drága és időelőtti újítások behozására, szóval alkalmatlan és az államháztartásnak súlyosan ártó kiadásokra, hogy aztán a deficitet európai uzsorakölcsönökből fedezzék. A török főhivatalnokok pedig mindig osztoztak az érdekeltekkel a zsákmányon és ezzel a régebben annyit vitatott keleti kérdés lassanként a török főhivatalnokoknak európai fináncörökkel kötött hallgatólagos megegyezésévé sülyedt, a melynek célja volt Törökországból, a mit csak lehet, kicsapolni. Konstantinápoly Európa eldoradoja lett, a hol mindenki, a ki ismerte az útját, meggazdagodhatott, a szultán környezetében élő emberek pedig roppant vagyont gyűjtöttek. Európa nyugodtan nézte az örménygyilkolást és a Macedóniában dúló polgárháborút. Közigazgatás és államháztartás lezüllött. Szegénység és elégedetlenség kapott lábra az országban, még pedig különösen a muzulmánok közt. Míg a kormány többé-kevésbé fontos európai társaságok alapította vasutvonalakat tömredék pénzzel támogatott, addig a földműveléshez szükséges utakat és munkákat elhanyagolták s az alsóbb állami tisztviselőket és tiszteket pontatlanul fizették.

Harmincz év alatt Európa nemcsak tönkretette a régi házi- és népipart a maga gyári termékeinek beözönlésével, ezzel elgyengítve az ország pénztárát, nemcsak kizsákmányolta a birodalmat, hanem jónak látta azonfelül még minden adandó alkalmammal a muzulmán büszkeséget is megsérteni. Majd flotta-tüntetésekkel, majd világosan érthető leprotégálással, majd pedig indiscret kérdésekkel, a melyeket nyomon követett a hangos fenyegetés. A hatalmak versenyeztek ebben egymással, mintha az új generációk tisztátlan materialismusán hízott és hevült Európa veszedelmet sem látott volna benne, hogy az anyagi kárt könnyelműen még szégyennel is tetézzék. Bizonyos tehát, hogy a török forradalom csak úgy nem Európa-ellenes, mint minden eddigi muzulmán mozgalom az utóbbi fél évszázadban. Reactio az ellen a bomlasztó hatás ellen, melyet az európai cultura gyakorol a muzulmán társadalomra és általában az egyszerű földművelőklakta földterületekre. Bizonyos európai civilisációs elvek mindig ugyanazt a krízist, ugyanazon jelenségekkel támasztják föl.

A socialis és gazdasági krízis nyomán ezekben az országokban mindenütt a morális krízis következett.»

Nem véletlen s nem elhanyagolandó körülmény az sem, hogy a hadsereg forradalmi mozgalma épen Macedóniából indult ki. A jelen év tavaszán és nyarán a nagyhatalmak külügyminiszterei tüzetesebben foglalkoztak Macedónia pacifikálása tervével; Angliának s Oroszországnak külön-külön megvolt a javaslata a reformokra, az európai ellenőrzésre, a biráskodásra és a bandák fegyveres üldözésére vonatkozólag. Hogy a szultán mit szól e tervekhez, nem is igen kérdezték. Ez csak annál jobban sértette az ifjú törökök önérzetét, a kiknek úgy tetszett, hogy a szultán souverainitása nem egyéb az idegen törekvések köpenyegénél. Báró Aehrenthal február 27-iki beszéde, a szandzsáki vasut előmunkálatai, az angol-orosz jegyzék mind csupa olaj volt a tűzre. Abdul Hamid megadta az alkotmányt, mert nem tehetett másként s legalább az optimisták nem kételkednek politikai őszinteségében.

Természetes azonban, hogy a nehézségek nincsenek megoldva; még csupán a megoldás eszköztét találták meg. A választások most folynak a birodalomban; deczember 14-én összeül a török parlament s akkor igazi érdeklődéssel várhatjuk, miként lesz képes a nagy beteg meggyógyítani önmagát, olyan orvosok beavatkozása nélkül, a kiknek gyógyszerei csak újabb betegséget jelentettek.

A török alkotmány kihirdetésével majdnem egyidejűleg történt Bulgária önálló királysággá alakulása és Bosznia-Hercegovina annectálása az osztrák-magyar monarchiához. A legújabb események azt mutatják, hogy a félsziget politikai életében még további alakulások várhatók. Bulgária példája után vérszemet kapott Montenegró, Szerbia és Románia is: az első Hercegovinából, a második Boszniából akarna elhódítani egy kis területet, a harmadik a dobрудzsai határ kiigazítását sürgeti; Kréta példájára Ciprus is végleg Görögországhoz szeretne csatlakozni. Csak melleleg szólunk a nagy-szerb és nagy-bolgár utópiákról.*) A szultán souverainitása tehát ma Európában a török Thráciára, a

*) Nagy-Szerbia magába olvasztaná Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót, Macedónia nyugati részét Monastirig és Szalonikiig; Nagy-Bulgária beérné keleti Macedoniával is, Monastirig és Kavaláig, kihagyva a Chalkidikei félszigetet Szalonikivel.

muzulmán Albániára, Konstantinápolyra és Macedoniára terjed. Vegyes népség ez, kivált Macedoniában, a hol görög, bolgár, szerb, török, kuczo-oláh, albán és zsidó él együtt. De a török, mint tudjuk, sohasem igyekezett a meghódított népeket assimilálni. Ez a természetes oka az európai birodalom fokozatos veszteségeinek. A soknyelvű Macedonia csak azért maradt vele mindeddig, mert a lakosság örökös gyűlölködése, féltékeny versengése a hegemoniáért lehetlenné tette az akár egyik, akár másik Balkán-államhoz való csatlakozást. A jövő kérdése, vajon Törökország az alkotmány proclamálásával végét veti-e egyuttal a kelet felé hátrálásnak is, vagy épen e miatt újabb veszteségekre lehet elkészülve? És ha előbb-utóbb valamely formában megvalósulnának is a nagy-szerb és a nagy-bolgár remények, ha egy napon Macedonia népe megoszlanék Szerbia, Bulgária és Görögország közt, az ilyen veszteség végelemzésben nem kára, hanem épen előnye volna a birodalomnak: mert minél kevesebb heterogén elemmel kell dolgoznia, annál szilárdabb alapon áll, annál több gondot fordíthat a saját erejének fejlesztésére.

Annyit eddig megállapíthatunk, hogy Bulgária királysággá proclamálása, valamint Bosznia-Hercegovina annexiója épen a török alkotmányra hivatkozással történtek. Se Bulgária nem maradhatott hűbérese egy alkotmányos államnak, se Bosznia-Hercegovinát nem lehetett megfosztani attól, a mihez e tényből kifolyólag joga volt. A Balkán félszigeten ezután várható változások ugyancsak a török alkotmányosság jegyében fognak beállni. Megváltozik pedig első sorban a nagyhatalmak balkáni politikájának képe. Törökország ma a saját erejéből akarja reformálni önmagát, a saját erejéből végrehajtani nevezetesen azokat a reformokat Macedoniában, a melyek gondját eddig idegen államok uralkodói, külügyminiszterei és diplomatái vették magokra. Miként oldja meg e feladatot, milyen lesz innentúl a külhatalmak szerepe a Balkánon, annak igazi perspectivája csak egy, a közel jövőben összeüledő conferentián tárul majd fel. Báró Aehrenthal egy nyilatkozata szerint, melyet a *Temps* budapesti levelezőjének mondott, különösen Angliában várják szokatlan izgalommal a conferentia eredményeit. Törökország újjáalakulása túlon-
 || —
 }
 }
 }

törökbarát politikát kezdeményezett. A berlini szerződésen eszközölt s a helyzet által követelt változásokat a hatalmak hozzájárulásától tették függővé, a mi meg is fog történni. Természetesen az oroszok izgatottak, a minnek magyarázata az a tény, hogy a Japánnal vívott szerencsétlen háború óta nagyon érdeklődik Oroszország a Balkán állapotok iránt. Ezért hangsúlyozza kiváltképen erősen, hogy ő az összes szlávok védője. Franciaország teljesen át van hatva a béke nagy érdekétől s közvetítése a legnagyobb elismerést érdemli. A porta tiltakozásában, a mely senkit meg nem lepett, nem követ jó tanácsot, mert a novibazári szandzsák kiűritésével teljes kárpótlást kap ideális igényeiért. Szerbia követelése igazolatlan. Bosznia birtokát nem egyedül a berlini szerződés okolja meg, hanem az Oroszországgal előzőleg kötött megállapodás. Ha Szerbia a kedvező alkalmat akarja kihasználni, kérhet kárpótlást Bulgáriától. A Keletrumélia jogviszonyában beállott változás sokkal fontosabb, mint az, a mely Boszniában bekövetkezett. Meglátjuk — fejezte be nyilatkozatát, — hogy a nemzetközi conferentia engedékeny lesz-e Szerbia kívánságaival szemben. Ausztria-Magyarország tárgyalni fog Törökországgal s megegyezésüket a conferentia elfogadja és meg fogja erősíteni.

Természetesnek találjuk, ha Törökország e bátor és erélyes lépésével csak a nyugati művelt államok rokonszenvét vívta ki. Most mindenekelőtt két főkérdést kell megoldani: egyik lesz helyzetének megállapítása az európai hatalmak sorában, a másik a saját belügyeinek okos, czélszerű vezetése. Mind a kettő meglehetősen bonyolult kérdés, sőt különösen az utóbbinak vannak kényes és nehéz részei. Szervezkedés a politikai téren, hogy méltán megállja helyét mint parlamentáris állam; szervezkedés a gazdasági téren, hogy kiláboljon az évtizedek óta ránehezedett pénzügyi viszontagságokból; e két föltételnek teljesítésétől függ az, a mit a julius 24-iki constitutio kilátásba helyezett, de még meg nem alkothatott: a jövő Törökországa.

GYÖRI KÁROLY.

A MUNKÁSSÁG HELYZETE.

Második és utolsó közlemény.*)

IV. RÉSZ.

A munkásság mai helyzete.

1. *Magyarországban.* Nemcsak nálunk, hanem egész Európában panaszkodnak a türhetetlen drágaság miatt. Nem is képzelhetni sürgősebb és háládatosabb hivatalos «enquête»-t annál, mely megállapítaná azokat a változásokat, melyek csak husz év óta a munkabérek, a munkaidő és a megélhetésre nézve biztos támpontot nyujtana. Ez lenne a munkások anyagi helyzete megbírálásának egyedüli biztos utja. Az amerikaiak és az angolok már elindultak a kutatás ez útjára, és sok tekintetben becses adatokat gyűjtöttek már össze, de ott is még csak a minta-család sorsáig jutottak el, azonban a proletárok nagy tömegének helyzetét még ők sem tárták fel. Nálunk egy-egy monographista az Országos Gazdasági Egyesület pártfogása mellett becses helyi adatokat gyűjtött össze, de itt is egy-egy községen vagy járáson túl nem haladtak, így aztán részben saját a helyszínen szerzett tapasztalataimra, majd pedig az eléggé hézagos hivatalos adatokra, az iparfelügyelők már is gazdag jelentéseire és egyes testületek gondos kutatásainak eredményére támaszkodva, az alábbiakban beszámolok a földművelési és az ipari munkások helyzetéről.

Már jó előre megjegyzem, hogy nálunk évről-évre nehezebb a megélhetés. Mindenki tudja, hogy nálunk tiz év óta

*1. Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 383. számában.

iszonyú árak nyomják a néptáplálkozást. A hegyeink közt lakó földműves-népesség az élelmiczikkék alacsony árának korszakában is rosszul táplálkozik; hiszen a zabliszt, káposzta, kukoriczadara és krumpli félszázad óta népünk főtápláléka, és mily nyomorúságos e táplálkozás ma, az élelmiczikkék tulságos magasságának idején! Vannak oly vidékeink, hol túl hosszú munkaidő mellett alacsony munkabér járja, tehát oly szomorú socialis állapot ez, melyben bátran mondhatja népünk: «az élet egész nyomora megrohant minket». Én már 1894-iki budapesti nemzetközi orvosi és demographiai congressuson rámutattam népünk silány táplálkozására, mely ma sem mutat javulást. Hegyi népünk vasárnap sem eszik húst, végtelen fáradozása és kitartásáért jutalomul megkapja az értéktelen zab- vagy árpa kenyert és krumplit! Ámde csak legalább ebből lenne elég; a kevéssel beérő, szorgalmas, derék tót népünk nem sokat törődne a húsdrágasággal, mert századok óta megszokta már a silány táplálkozást. Hegyi népünkkel az «igénynélküliség» a szoptatás idejétől vele együtt nő; ez az ő élettörvénye, valószínű hivatásos kötelessége. Csakhogy itt meg nem állhatunk, rá kell térnünk a kielégítő néptáplálkozás útjára. Nem igaz, hogy az emelkedett munkabérek kiegyenlítik a magas árakat. És ha némely iparágaknál erős béremelkedést veszünk is észre, ez még nem megnyugtató, mert követelnünk kell, hiteles és kimerítő kimutatását annak, mi az arány ezen béremelkedés és az egész megélhetés között? Noha a személy- és áruforgalom nálunk is tökéletesbedett, mégis a szállítások gyorsasága és gyakorisága nem volt képes a fogyasztó életviszonyait olcsóbbá tenni, gyarapítani a versenyt s megteremteni az olcsó piacot. Ma már nemesak Budapesten, de egész Magyarországon panaszkodnak a háziasszonyok a drágaság miatt, mely a jobbmóduaknál az igényeknek leszállítását, a proletároknál szenvedést eredményezett. Majdnem minden élelmiczi drágább, mint csak tíz év előtt volt. Különösen a húsfelék ára legalább $\frac{1}{3}$ -al növekedett, s ma a nagyobb számú tagokból álló intelligens család kénytelen a húsfogyasztást a legalsóbb fokra leszállítani. De sokkal drágábbak a ruhaneműek is, mint azelőtt voltak. A tanulás, szórakozás, ruházkodás, lakás, sőt az üzletek folytatásához elengedhe-

tetlen anyagok is megdrágultak. Az ipari munkások lakásnyomora különösen Budapesten valóságos nemzeti csapással. De a vidéki lakásállapotok sem kedvezők.

Az alábbiakban hivatalos adatok segítségével kimutatom az egyes városok piaci árainak maximumát és minimumát.

A háztartási, fogyasztási cikkek 1906. évi átlagárai:

	Budapesten	Beszterce- bányán	Brassóban	Debreczenben	Fiumében	Kassán	Kolozsváron	Miskolczon	Nagykanizsán	Pozsonyban	Szabadkán	Szegeden	Temesváron	Zágrábban
	1 kilogramm ára fillérekben													
1. Órlemények.														
Buzaliszt														
finom — — —	28	29	29	26	39	26	26	26	30	26	27	—	25	30
közép — — —	25	26	25	24	31	24	25	25	28	24	25	24	23	29
durva — — —	23	25	21	21	27	21	20	23	25	22	24	23	22	28
Rozsliszt — —	23	27	21	19	32	19	21	23	20	20	19	20	—	28
Tengeri liszt —	24	—	19	26	23	—	21	24	18	18	16	17	—	26
Buzakorpa — —	13	11	9	10	14	11	—	10	11	18	11	10	10	14
Rozskorpa — —	15	13	9	11	14	12	11	10	9	18	9	10	—	12
Árpadara — —	44	49	31	52	56	37	35	55	55	48	32	24	—	35
Köleskása — —	32	38	22	31	56	29	32	41	30	36	30	28	39	68

	Egység	Budapesten	Beszterce- bányán	Brassóban	Debreczenben	Fiumében	Kolozsváron	Miskolczon	Pozsonyban	Szegeden	Zágrábban
		fillérekben									
2. Főzelékfélék.											
Nyers káposzta	100 drb	1073	1236	750	866	2600	1466	1498	1200	817	1266
Burgonya — —	1 kilo	7	6	6	6	9	7	8	7	7	10
Paradicsom —	"	20	—	—	12	45	—	26	15	12	18
Vöröshagyma	"	15	21	25	13	19	13	23	20	8	17
3. Fűszerárúk.											
Nyers kávé — —	"	340	338	358	320	280	340	348	381	386	340
Rizs — — —	"	49	49	46	52	47	60	48	50	47	58
Kockacukor	"	75	84	82	80	85	82	81	—	77	81

	Egység	Budapesten	Beszterce- bányán	Brassóban	Debreczenben	Fiumében	Kolozsváron	Miskolczon	Pozsonyban	Szegeden	Zágrábban
		fillérekben									
4. Szárnyasok.											
Hizott csibe	1 drb	130	124	144	126	202	104	102	196	139	160
„ kappan	„	286	—	285	394	495	357	—	—	550	—
„ kacsa	„	371	—	228	392	450	436	431	440	316	376
„ liba	„	807	—	670	946	1000	750	1063	1025	917	683
„ pulyka	„	629	—	607	863	1200	952	777	916	750	—
5. Húsneműek.											
Marhahépcsenye	1 kgr.	250	143	189	128	260	187	142	191	163	240
Leveshús	„	157	126	120	119	157	140	127	148	141	135
Borju hátulja	„	239	171	148	142	225	143	154	236	187	153
Juhhús	„	129	—	88	112	142	99	102	120	112	164
Sertéshús	„	169	150	135	153	171	165	144	171	154	146

	Egység	Budapesten	Brassóban	Debreczenben	Fiumében	Kassán	Kolozsváron	Miskolczon	Pozsonyban	Szegeden	Zágrábban
		fillérekben									
6. Állati termékek.											
Szalonna	1 kgr.	158	175	148	172	133	166	175	153	145	164
Disznózsir	„	155	175	149	172	179	167	177	163	152	173
Fölözetlen tej	1 liter	23	24	20	34	22	23	22	21	18	21
Lefölözött tej	„	16	—	18	26	17	18	16	—	13	12
Elsőrendű vaj	1 kgr.	243	183	350	300	263	279	244	222	257	282
Másodrendű vaj	„	—	162	228	180	246	240	215	178	218	238
Tehénturó	„	56	125	63	138	37	105	49	60	37	63
Juhturó	„	121	135	132	226	150	126	128	—	114	160
Tojás	100 db	612	508	706	775	539	480	565	761	587	693
7. Egyéb élelmicikkek.											
Buzakenyér	1 kilo	29	28	27	32	22	24	22	23	21	30
Rozskenyér	„	25	23	20	36	22	20	22	17	20	28
8. Italok.											
Újbor	1 liter	70	70	64	85	78	69	80	78	62	73
Ó-bor	„	107	110	124	130	153	110	140	100	88	133
Koronasör	„	46	48	50	84	52	43	53	—	62	60
Közönséges pálinka	„	72	60	64	180	76	80	62	100	71	125
9. Tüzelőanyagok.											
Keményfa	1 köbm.	882	550	650	1125	105	700	900	831	831	767
Kőszén	1 Mm.	293	410	400	331	353	204	204	340	447	267

Mínthogy mi mindig intensívebb gazdálkodást folytunk, tehát a termelés az egész vonalon hatalmas arányokban növekedik s a technika haladtával a termelés eszközei is dúsabbak, mégis mint láttuk, oly nehéz a megélhetés. Mi okozza tehát ezen társadalmi veszedelmet? Első sorban a kereslet rendszeres nagyobbodása. Ha csak a magyar társadalomnak termelnénk, igen jó viszonyok közt élhetne népünk, ámde a mezőgazdaszat termelvényeinek java külföldre tódulván, természetszerűleg beáll helyben a nagy drágaság. Igaz, hogy számunkra is marad még, csakhogy egy új veszély teszi népünket tönkre, ez pedig az uzsoragazdálkodás, az árak természetellenes felcsigázása, vagyis a szegény fogyasztó nép bűnös kizsákmányolása, mely ellen bekövetkezendő eljárás végső órája ütött. E kizsákmányolásnak tulajdonítom budapesti munkásságunk vérszegény, bágyadt elsoványodott anyáit, a kik már nem képesek izmos nemzedéket felnevelni. Nem szabad tehát bűnbakul odaállítani a szervezett munkásságot, mely bére emelkedése mellett nem bír a drágasággal megküzdeni, melyet lelketlen vállalkozók mesterséges eszközökkel idéztek elő. Budapesten a szén ára kicsinyben, métermázsánként 293 fillérről 1907-ben 423-ra emelkedett, mégis a bányamunkások bére egy harmadával csökkent; tehát ők okozták a széndrágaságot? A lakásdrágaságról alább lesz szó. A hol pedig a munkabérek növekedtek, az elengedhetetlen szükségesség volt, ellenesetben a most nyomorgó munkáscsaládok éhen haltak volna meg. Hogy azonban tisztába hozzuk azt a kérdést, vajon az áruk magas árával szemben, mily módot nyújtott társadalmunk munkásainak megélhetése szempontjából, ki kell mutatnom a munkajutalom tételeit is, még pedig a földművelési és az ipari munkásokra nézve külön-külön. Csak ez úton leszünk képesek megítélni azt a tételt, vajon azon munkások, kiknek bére 50 év óta megkétszereződött, képesek-e zavartalanul fedezni a megélhetés fokozott árait?

A) *A mezőgazdasági munkások bérvizonyai.* Az évszaki napszámbérek országos átlagai az utolsó tíz évben férfiaknál ezek voltak:

Év	Tavaszzsal		Nyáron		Őszszel		Télen		Egész éven át	
	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással
	fillérekben									
1897	114	80	186	136	128	94	92	64	130	93
1898	108	76	178	130	126	90	90	62	125	89
1899	108	78	176	132	127	93	90	64	125	92
1900	111	77	174	129	127	94	91	58	126	89
1901	112	78	175	127	127	91	92	64	126	90
1902	112	81	176	130	128	93	92	64	128	93
1903	116	90	182	136	133	97	108	65	133	97
1904	119	86	194	137	139	98	101	69	138	98
1905	130	91	209	151	148	107	109	74	149	106
1906	146	111	259	194	185	137	131	93	180	134
10 évi átlag	117·6	84·8	190·9	140·2	136·8	99·4	99·6	67·7	130·0	98·1
1905-ben volt	114·2	81·3	182·6	133·8	130·7	94·5	95·5	64·6	130·5	93·1

A női napszám egész évi átlaga ellátás nélkül az utolsó iz éven át 94·9; ellátással 66·5 fillér volt.

A férfiak évszaki napszámbelei vidékek szerint 1905-ben ekkép alakultak:

	Tavaszzsal		Nyáron		Őszszel		Télen		Évi átlag	
	éltelmezés nélkül	éltelme- zésel	éltelmezés nélkül	éltelme- zésel	éltelmezés nélkül	éltelme- zésel	éltelmezés nélkül	éltelme- zésel	éltelmezés nélkül	éltelme- zésel
	fillérekben									
Duna balpartján	163	118	235	173	188	134	134	98	180	135
Duna-Tisza köze	177	130	322	265	217	165	148	107	216	166
Duna jobbpartján	142	104	239	184	168	129	118	86	167	127
Tisza jobbpartján	175	123	251	189	194	143	143	104	191	140
Tisza balpartján	144	106	274	211	187	144	124	89	182	137
Tisza-Maros szögén	156	112	326	244	220	166	137	93	210	154
Királyhágón túl	138	93	209	148	152	106	122	82	155	107
Országos átlag 1905-ben	146	111	259	194	185	137	131	93	180	134
Nőknél orsz. átl. 1905-ben	110	74	165	118	125	87	92	61	123	85

Legkisebb női napszám volt 1905-ben élelmezés nélkül Kolozs vármegyében, Nagysármáson 50 fillér tavasszal; legnagyobb pedig a temesmegyei Fehértemplomban 180 fillér.

A napszamosok munkában eltöltött napjainak száma egész országot véve férfiaknál 215, nőknél 164 nap. A többi nap a tétlenség idejére esik.

Legkisebb e szám Ugocsamegyében 130 nap, legnagyobb a munkanapok száma Bács-Bodrog megyében, hol 280 napon át dolgoztak.

A mai mezőgazdasági munkások évi keresete ez:

	Férfimunkás évi keresete					
	különf. munkával foglalkozóknál	szőlőművelésnél	dohánytermelésnél	erdei munkásoknál	répaművelésnél	kubikmunkásoknál
k o r o n á b a n						
Duna balpartján	360	356	338	298	370	—
Duna jobbpartján	346	273	402	285	363	
Duna-Tisza között	412	415	425	298	312	475
Tisza jobbpartján	431	377	457	371	329	414
Tisza balpartján	414	371	498	379	371	447
Tisza-Maros szögén	418	425	419	334	359	480
Királyhágón túl	332	344	—	364	314	360

A női munkások évi keresete 160 K Árva megyében, és 245 korona közt mozog, mely összeg egyes városokban 440 koronáig emelkedik.

Az ötvenes években az állandó és időszakos munkások berei következők voltak. Hajduböszörményben a béresek évi bére élelmezés mellett 10 p. frt, egy guba, két pár csizma, két pár fehér ruha, egy kalap, egy nyakkendő, két köblös föld, melyet bevetve kapott és a lakás. Gyulán egy béres évi bére 50—60 p. frt, 10—12 köből buza, 4—6 köből árpa, 1—2 hold tengeri föld bevetve, 25—40 kilogramm szalonna, 25 kilo só, két pár csizma, két véka főzelék, veteményföld és lakás. Liptómezyében konvenczió 15—20 váltó forint, 21 pozsonyi mérő gabona, 12¹/₂ kilo só, 10 kilo

zsír, 1 hordó káposzta, 3—4 pár bocskor, 1 pár csizma, burgonya és kenderföld. Bácskaságban évi bér 100—120 váltó forint, ennek a felét kapta Sáros megyében, továbbá 7—8 pesti mérő búza, 3—4 pesti mérő zab, ugyanannyi árpa, 1 pár csizma, $\frac{1}{2}$ véka kenderföld és e mellett bentartás. Pozsony megyében a béres bére 32 pengő forint, 12 pozsonyi mérő rozs, 4 p. mérő búza, 16 kilogramm só, 6 kilogramm zsír, $37\frac{1}{2}$ kilogramm marhahús, 1 p. mérő kása, 4 öl fa és burgonyaföld. A pécsi káptalani uradalomban a béres bére 22 pengő forint, 24 pozsonyi mérő gabona, 4 akó bor, 3 öl fa, $12\frac{1}{2}$ kilo só, 1 hold tengeri föld, lakás és kert. (Galgóczy).

A konvencziós nős gazdasági cselédek évi bére az összes illetményekkel együtt (baromfitartás, sertéstartás, tehenlegeltetés, tehen téli takarmányozása, kert, szántóföld, zsír, hús, vetemények, lakás) 353—612 korona, egyes városokban 657 korona is. A nőtlen férfi cselédek évi bére összes illetményekkel 286—482 korona, egyes városokban 500 korona. A női cselédek évi bére élelmezéssel együtt 280—394 korona közt mozog. Mindezek a legutolsó évekre vonatkozó tételek.

A hosszabb időre szegődtetett munkások (havi summások) keresete havonként ekképen alakul:

1. *Duna balpartján* levő Pozsony vármegyében tavaszi hónapokban havi bér 16·75 kor.; élelmezés értéke 22·75 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 38·22 kor., nyári hónapokban havi bér 25 kor., élelmezés értéke 20·40 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 48 kor., őszi hónapokban havi bér 17·50, élelmezés értéke 26 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 40 kor., téli hónapokban havi bér 13·75 kor., élelmezés értéke 21 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 32·89 korona.

2. *Duna jobbpartján*. Tolna vármegyében tavaszi hónapokban havi bér 26 kor., élelmezés értéke 17·19 kor., konvenczió mellett havi bér 19·25 kor., konvenczió értéke 15·25 kor., élelmezés nélkül havi bér 40·67 kor., nyáron havi bér 40·38 kor., élelmezés értéke 20·44 kor., konvenczió mellett havi bér 26·50 kor., konvenczió értéke 20 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül 58·58 kor.. őszi hónapokban havi bér 25·88 kor., élelmezés értéke 19·12 kor., konvenczió mellett havi bér 21·75 kor., konvenczió értéke

17·50 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 45·08 kor., télen havi bér élelmezés mellett 14·57 kor., élelmezés értéke 10 kor., konvenczió mellett 17·50 kor., konvenczió értéke 14 kor., élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 30·61 korona.

3. *Duna Tisza közén.* Heves vármegyében tavasszal élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 41·70 kor., nyári hónapokban élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 64·20 kor., őszi hónapokban élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 40·15 kor., téli hónapokban élelmezés nélkül havi bér 34·20 korona.

4. *Tisza jobbpartján* Zemplén vármegyében tavasszal élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 41·50 kor., nyáron 55 kor., őszszel 43 korona.

Ezzel szemben Sáros vármegye tapolyi járásában nyáron élelmezés nélküli havi bér 100 koronáig emelkedik. Innét az erőteljes munkásság tömegesen Amerikába vándorolt.

5. *Tisza balpartján* fekvő megyék közt Szabolcs vármegyében tavasszal élelmezés vagy konvenczió nélkül a havi bér 54·50 kor., nyáron 67·50 kor., ősszel 52 kor., télen 35·33 kor. Ha tehát a havi summás tavasztól őszig hat hónapot tölt el munkával, havi bére és élelmezésének értéke czimén 360·54 koronát szerez e megyében.

6. *Tisza Maros szögén* fekvő vármegyék közt Torontál vármegyében tavasszal élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 34·59 kor., nyáron 56·38 kor., őszszel 42·79 kor., télen 30·64 korona.

7. *Királyhágón túl* levő Csik vármegyében tavasszal élelmezés vagy konvenczió nélkül havi bér 47 kor., nyáron 57 kor., őszszel 49 kor., télen 44 korona.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy Magyarország azon vármegyéit vettem itt kiinduló pontul, melyekben legmagasabb fokot értek el a munkások havi bérei. A fentiekből látjuk, hogy a mezőgazdasági munkások bérvizonyai tetemesen javultak, hiszen még 1897-ben a férfiak egész évi napszámbére ellátás nélkül országos átlagot véve 130 fillér volt, ez összeg 1906-ban 180 fillérre emelkedett. Az évszaki napszámbérek vidékek szerint tetemesen változnak, hiszen míg 1905-ben e bérek évi átlaga ellátás nélkül a királyhágón túli megyékben 155 fillér, élelmezéssel pedig

107 fillér; Duna Tisza közén ezen bérek 216 illetve 166 fillérre emelkedtek. Ha már most a mezőgazdasági munkások évi keresetét nézzük, legtöbbet szereznek a dohánymunkások, aztán jönnek a kubikosok; de az évi jövedelem 273 és 498 korona közt mozog, a nőknél pedig 160 és 245 korona közt mozogván, miután egy öt tagú családnak egy egész évi összes szükségletei 610 koronát vesznek igénybe, csak a legnagyobb bérekkel rendelkezők képesek valamit megtakarítani. A hegyek közt élő parasztságunk egyébként igen kevéssel beéri, áll ez különösen a tót, rutén és oláh népnél. Ezek az emberek télen át keveset dolgoznak, de keveset is esznek, ámde annál több pálinkát hitelre fogyasztanak. Hegyi népünk húst nem eszik, csak ha szarvasmarháját valamely baj miatt kénytelen leölni, disznót csak a jobb vidékü nép hizlal, a többi burgonyával, káposztával és fekete kenyérral táplálkozik. Hol a népeség ritka vagy kivándorolt és belterjes gazdasági módszerre mentek át, nagy szükség lévén munkáskézre, ott kedvező a munkásnép helyzete. Ha ehhez hozzáadjuk a termékeny terület nagyságát és az átlagos nyers jövedelem magasságát, mindez lényeges előnnyel jár a munkások helyzetére. Oly megyékben, milyen Liptó és Krassó-Szörény, hol alig van termékeny terület, a munkásnép — gyárak hiányában — kénytelen kivándorolni, mert a megélhetés lehetetlen. Ezen vérvesztést csakis a gyáripár növelése útján akadályozhatnók meg, vagy pedig okszerű telepítés segítségével, sajnos azonban nálunk a nagy birtokos mágnások nem követik a német és angol kollegáik példáját az iparfejlesztés mezején. Tudjuk mindnyájan, hogy népünk imádja a földet, legfőbb életcélja egy darab földhöz való jutás. E tekintetben magyar, tót, oláh és német közt nincs különbség.

Csakhogy nehéz a földhöz jutás, mert ha van is helyenként eladó, a módosabbak túlságosan felveszik az árát, elkapják a szegényebb ember elől a darab földet, aztán meg a földszerzésnek útját állja a sok latifundium. Nálunk jobb földekért szívesen fizetnek 600—800 koronát holdanként, de Torontálban 1200 koronát is megadnak. Haszonbért pedig egy hold földért adnak 60, Bácskában 120 koronát, Torontálban 100 koronát; Csanád vármegyében 200 korona haszonbért egy hold földért adnak. Bars vármegye déli részén

ezukorrépanak való földért fizetnek 90 koronát. Oka ennek a magyar paraszt föld és bérlet éhsége. Csakhogy ily viszonyok közt sohasem fog szaporodni e hazában a kis parasztbirtokosok száma, mert megtakarított pénzükön sem képesek földet venni, a paraszt pedig inkább ládában heverteti pénzét, de fél a takarékpénztártól látván mily visszaélések fordultak ott elő újabb időben, ily s rokon intézetekben.

A magyar munkás képesség és kitartás tekintetében a többi hazai munkásokat jóval felülmulja. A kubikos munkára, mely a legnehezebb főleg a magyar munkás alkalmas. A magyar munkás józan gondolkozású, szorgalmas és takarékos ember, sokat megvon magától, csakhogy földhöz juthasson. Ezért legkeresettebb a magyar munkás. A német munkás szorgalmas, pontos, élénk munkás, de több előszeretettel vonzódik az ipari munka felé. A régi oláhokról azt írta Kekaumenos 1071-ben, hogy «az oláhok nemzeti-sége mogromlott és hitetlen, se az istenhöz, se a császárhoz, se saját felelőjéhez nem hű. Hazug és rettentő zsvány, kész mindenre esküt tenni (éppúgy a mai galicziai zsidó barátainak és rokonainak; de kész meg is szegni esküjét. Még a régi császároknak sem tartotta meg a hűséget. Az oláhok gyávák, nyúl szívűek, de gyávaságból szemtelenek is, azért tanácslom, hogy ne higyjetek nekik.»

Chalkokondyos 1439-ben ezt írta: «a magyar erős faj s a csatákban igen merész. Az oláhok háborura termelt erős nép, de nem megbízható. Leginkább nyájörzést űz, vagyis nomádskodásra hajlandó.» Reichersdörfer György pedig 1527-ben járván Moldvában azt írja, hogy a moldvabeliek vad emberek, de vitézek. Ma pedig azt mondhatjuk az oláh népről, hogy rendes körülmények közt csendes nép ez, nem törődik politikával, épen azért távol kell tőle tartani az önző izgatókat, hogy az egész népet meg ne mételjezzék. Egyébként az erdei élethez szokott oláhság nem igen tevékeny, sőt tunyának mondható, ezért a gazdák utolsó esetben dolgoztatnak oláhokkal.

A tót határozottan szorgalmas, kevéssel beérő munkás, a ki egypár korona nyereség kedvéért elmegy egész Kiewig, hol volt alkalmam velök érintkezni. A tót vándortermészetű ugyan, de azért végleg nem szereti elhagyni faluját, melyben nevelkedett, a nagy világban összekuporgatott pénzét

családjának küldi, hogy kifizetve az adósságot, a többin vegyen földet és barmot.

A rutének nem állanak a tótok mögött sem erőre, sem kitartásra, sem ügyességre nézve. Ellenben a horvátok és a szerbek, munkájok értékére nézve, közelebb állanak az oláhokhoz, mint a tótokhoz.

A gazdasági cselédekét illetőleg ezelőtt majdnem mindenütt volt marhatartásuk; s ebből, úgy a szaporulatból, mint a tejhaszon miatt nagy hasznot húztak. Ma kevés kivétellel, megszüntették a marhatartást, s csak a béresgazdáknak adják meg helyenként; néhol a cseléd földilletményt sem kap, a mi keresményét a minimumra csökkenti, ennek folytán iazult helyhezkööttsége, megy tehát év közben is vándorolni.

Nagy visszahatással van a munkások anyagi helyzetére a földbirtok túlságos megterheltetése. A telekkönyvi birtokváltozások száma 1905-ben 593,749-et tett, 5,984-gyel többet, mint 1904. évben, az összes számból 541,196—6,917-tel több, mint 1904-ben, csak a Dráván innenre is 52,553—933-mal kevesebb, mint az előző évben, — a Dráván túlra. A tulajdonost cserélt ingatlanok értéke 1.109,689 ezer koronát tett, 207,585 ezer koronával többet, mint 1904. évben; ebből az összegből 1.050,715 ezer korona (1904-ben 857·5 millió korona) esett Magyarországra, és 58·9 millió korona (1904-ben 44·6 millió korona) a társországokra.

Az ingatlanok megterhelését feltüntető adatok az 1905. évről ismét igen kedvezőtlen képet tüntetnek fel, a mennyiben az új megterhelési esetek száma s azok értéke igen jelentékeny, a teher törléseké pedig csak mérsékelten emelkedett. Az új terhek 188,878 esettel és 223,046 ezer korona értékkel multák fölül a teher megszünéseket. Az előző évvel szemben az 1905. évben keletkezett új terhek száma 22,589-czel, azok értéke 112,983 ezer korona értékkel volt nagyobb, míg a terhek megszüntetése csak 6151 esettel és 102,590 korona értékkel volt nagyobb. A gazda szenvedésével pedig lépést tart a munkás szenvedése is.

Elszomorító dolog, hogy a Duna balparti vidéke aratónak bort nem is ad, hanem csak pálinkával itatja őket, még pedig oly nagy mértékben, hogy Trencsén vármegyében a férj és feleség illetménye részes aratóknál 25 literig emel-

kedik. Ellenben a Duna jobbparti megyéiben már inkább a bor járja, melyből Zala vármegyében 45 liter jut. Duna-Tisza közén még mindig pálinkával itatják a munkásokat. Tisza jobbpartján szegyenletes mértékben folyik a pálinkával való itatás, a bor ösmeretlen ital még. Tisza balpartján is nagymérvű pálinkázás folyik. Tisza-Maros szögén is csak pálinkázik a szegény munkás nép. A Királyhágón túl magyar, német és oláh munkást egyaránt csak tisztán pálinkával boldogítják. Minthogy pedig a tót és az oláh megveti a bort, mert az ő gyomra csak krumpli pálinkához van szoktatva, és egy liter asztali bor ránézve már azért is értéktelen, mert meg sem érzi, hogy ivott valamit, előnyt ad a gyorsan kábító pálinkának, a melyet mint olcsóbbat szívesebben ad a gazda. Pedig elérkezett ideje annak, hogy kiirtsuk a pálinkaivás szenvedélyét népünk kebeléből.

A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszonyt az 1907. évi XLV. törvényzikk szabályozza, mely egyszersmind a cseléd anyagi jólétéről is gondoskodik. Az 1907. évi XLVI. törvényzikk pedig a gazdasági munkaházak építésének állami támogatását tárgyalja, kimondván, hogy az államkincstár terhére évenként 300,000 koronáig a törvényhatóság irányában a munkások helyett, ezek javára kötelezettséget vállalhat a vételár, vagy a kölcsön után járó tőke és kamattörlesztési részletek megfizetésére. Az 1907. évi XLV. törvényzikk 28. §-ában rendeli, hogy mindaddig, a míg a gazdasági cselédek betegsegélyezésének kérdése végleges szabályozást nem nyer, következő szabály irányadó. Ha maga a cseléd vagy vele egy háztartásban élő 12 éven alóli gyermeke a szolgálatba lépés 15-ik napja után megbetegszik, az orvosi gyógykezelés és a gyógyszerek költségét legfeljebb 45 napig a gazda sajátjából tartozik fedezni.

A 29. §. pedig a cselédlakásokra nézve akkép intézkedik, hogy a cselédlakások úgy építendőek, hogy minden nő vagy családos gazdasági cselédnek külön szobája s külön kamarája legyen. A gazda köteles gondoskodni, hogy e törvény életbeléptetésétől számított tíz év elteltével valamennyi cselédje szabályszerű lakást kapjon. De sietnek is a gazdák az egész hazában a munkaházak építésével úgy, hogy már ma is óriás lakásjavulásról szólhatunk. Elöl

járnak különösen a nagy uradalmak, melyek 800 évig vár-
tak munkásaik ezen elsőrendű igényének kielégítésével.

A fegyelmi jogot illetőleg a gazda a cselédet, ha köte-
lessége ellen vét, megdorgálhatja, de pénzbírsággal vagy
fizetéslevonással nem fenyegetheti. (338)

A cseléd balesetbiztosítására nézve irányadók az 1900.
évi XVI. és az 1902. évi XII. törvénycikkek szabályai. Ezen
törvényeket követték a földművelésügyi miniszter 48,000/907 ;
a 47,900/907, továbbá a 67,000/907. szám alatt végrehajtás
tárgyában kiadott rendeletek. (Olv. *Mezőgazdasági munkás-
bérek Magyarországon. A kir. földművelési miniszter kiad-
ványa* 1907-ből. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1906. *Magyar-
ország földművelésügye*, 1906. *Országos törvénytár*, 1907.
Milhofer Sándor: *Mezei munkásviszonyok hazánkban*. Vászár-
helyi László: *Sikló monographiája*. Ifj. Beszkid Miklós:
Ladány község monographiája. Zsalkovics Kálmán: *Malmos
község*. Dr. Steiner György: *Palona*. Dr. Jankó Miksa: *Győr-
Zámoly község*. Földes János: *Az oláh erdei parasztnépről*.
Bernát István: *A tudományos socializmus csörlje*. K. Nagy
Sándor: *Gazda és gazdasági cseléd*. Szende Pál: *A ma-
gyar adórendszer igazságtalanságai. Magyar gazdák szem-
léje* 1907-ből.)

B) *Az ipari munkások helyzete hazánkban*. Mielőtt e
helyzettel közelebbről foglalkoznám, bemutatom az ipari
proletárság életrendjét. Az egész kontinensen az a panasz,
hogy az ipari munkások nagy többségének nincs igazi ott-
hona. A családi «otthon» pedig azon eszköz, melynek segé-
lyével kedvező befolyás gyakorolható a családtagokra. Kinek
nincs otthona, nem is élhet benső családi életet. E végből
szükséges, hogy a családnak konyhája, külön hálószobája
a szülők és külön a gyermekek számára, és egy közös szo-
bája legyen. Iszonyú helyzet az, midőn ugyanazon helyiség-
ben dolgoznak, főznek, gyermekek születnek és meghalnak.
Pedig ma az a helyzet, hogy a nagy városok és ipari gócz-
pontok munkásainak hitvány, elégtelen, az emberi méltó-
ságot sértő lakásaiban lehetetlen családi életközösséget foly-
tatni. A pinczelakások határozottan egészségtelenek, pedig a
gazdag, fényűző Európában az emberek milliói föld alatt
laknak. Csak Berlinben és Budapesten több mint 120,000
ember lakik föld alatt. Aztán következnek a bérkaszárnnyák

igen drága és nyomorult lakásai. Ha este lakásra jön a munkásleány vagy legény, büzhödt szobába kerül, hol gyermekek sírnak, veszekednek, minden házi eszköz össze-vissza dobálva. Nos, ilyen lakásból oda kell szöknie, hol vig arcokat talál, ez a hely - a füstös csapszék. Aztán mily különbség az, ha a családnak egy szobából és konyhából álló lakása külön kis házban van, vagy ha a mai undok bércaszárnyában kell laknia, hol a háziasszony nem nyithatja ki az ablakot; hogy a közös folyosókon fel és alá járó kíváncsi, irigy vagy kárörvendő szemek be ne tekintsenek. Milyen levegőt szívnak ott be, hol 30—40 konyha büze ellepi az egész területet! Hát még mily irtózatos az állapot ragályos betegségek idején. A bércaszárnya, melyben legnagyobb a halandóság s kiöli az erkölcsi fejlődés primitív érzelmeit: a sexualis szeméremérzetet s a halál titkai iránt való tiszteletet. Itt évente rendes viszonyok közt is annyi a haláleset, hogy az emberek teljes egykedvűséget tanúsítanak a halálozás beálltával. Itt vége a rendszeretnek, hol a lépcsőkön és folyosókon, udvarban s az épületben zaj, czivakodás, por és bűz terjed s a túltömött szobákban rendet tartani lehetetlen. Hol marad a discretio. a socialis érények egyik legdicsebbike, ha ajtón és ablakon át benézhet az idegen szem, mely a szeretet és gyűlölet ellenőrzőjévé lesz; hol tehát a fáradt ember nem talál békességet és a személyiség önmagának nem élhet.

Hanem volt gondja a capitalista társadalomnak arra is, hogy az ipari, kereskedelmi és forgalmi üzemekben dolgozó munkásoktól még az éjszakai pihenőt is elvegye, s e miatt is lehetetlenné lett a családi életközösség. A paraszt, a kézi munkás és a szatócs nem ismeri az éjjeli munkát. Hosszú és nehéz munkát végezhet el nappal, de a természet által követelt éjjeli pihenőtől nem fosztja meg magát, vagy ha a paraszt aratáskor éjjel dolgozik, nappal mindenestre alszik. A vállalkozó mulat vagy alszik éjjel, de a bérencz munkája folytonos. A forgalmi munkás legalább a közjó javára fáradozik, de a magánipari munkás tisztán a kapzsiság szolgálatában áll, és munkájának hatása morális és egészségi szempontból végzetes, mert tönkreteszi a fizikai és a morális embert egyaránt, a családfő nem teljesítheti apai kötelezettségeit. Egyébiránt a nappali munkások nagy

többségénél is elveszett a családi élet. Nyomban bemutatom a proletárok életviszonyainak egységes képét. Milyen kép ez! A proletár élete hasonlít a zordon novemberi naphoz. Korán reggel indulás a gyárba, hol gyakran undoros, életveszélyes és ideggyilkos munka vár reá. A gépek kopogása, zummogása, dörgése, zúgása, ordítása közben, örületes zajban folyik a munka. Túlfűtött, bűdös, poros helyiségekben félig meztelenül, folytonos izzadásban, majd rideg és hideg odukban tölti el a napot. A kegyetlen géphez kötve, mely egy pillanatra sem hagy neki békét, oly munkában tölti el a napot, melyet a hülye is el tudna végezni. E mellett vasfegyelmet tart fenn a munkamester, ama kegyetlen zsarnok, kitől a szegény munkás megélhetése függ. Ezen durva mestereket leginkább gyűlöli a munkásnép, mert a barbár basa az ő köréből származik, de nem érez egyet többé bajtársaival. Már megöszült a nehéz munkában, mégis a fiatal főnök vagy igazgató előtt rabszolga módjára kell meghajolnia, ez a modern rabszolgaság. Az este visszaadja szabadságát, de mi haszon belőle, a bágyadt, fáradt, összetört ember a már fennebb vázolt lakásán sem talál békét és vigaszt. Ez napi munkájának gyászos eredménye. A nap beleolvad a hétbe, a hét a hónapba, a hónap az évbe, de a szolgálat ugyanaz marad, a lélekölő, nehéz munka nem változik, nincs itt változatosság, a munkából ki nem foghat soha, pihenő idő nincs, mert a hosszabb pihenés bevezeti a nyomort a házba!

Már mint gyermek megkezdi e nehéz munkát, s mire az első szerelem kora beállott, eltűntek a lélek örömvirágai. A fiatal pár egykedvűen köti meg a frigyet, melynek ma már sok esetben vadházasság a neve. Megszentelt erkölcsök által keletkezett lakodalmi szokásokból, melyekhez ma is hön ragaszkodik a falu népe, semmi sem maradt meg a proletár számára. Alig szánhatott egy fél napot a fiatal pár az élet legfontosabb ünnepének, másnap kora reggel következik a munka, a munka, a munka! S ha megszületik az első gyermek, egyszersmind beállít a család fészkebe a bánatos, fekete hölgy — a gond. A fiatal anya néhány év múlva elvirít, a szakadatlan munka és a kietlen gondok mély ráncokat ejtenek arcán, melyet annyi könnye a bánatnak és kétségbeesésnek áztatott már. És a mint vénül a munkás,

kisebbedik a jövedelme, mely sohasem volt elég arra, hogy öreg napjaira nyugodt életet biztosíthatott volna.

Gyönyörűen vázolja a proletár életét Laermans, mondván, hogy a proletárnak nem virítanak a tavasz virágai, mert egész életét fegyencz módjára a magas falak közt tölti el, e falak közt pedig nem mosolyognak felé a tavasz virágai, nem hallja a madárdalt; neki nem süt az életet öntő nap, - e sivár élet átszarmazik apáról fiúra nem látva maga előtt egy szebb jövő mosolygó útját. Azután jöttek a socialista apostolok, a kik megrabolták a műveletlen vagy félig művelt munkás népet az egyedüli vigasztól is, melyet a vallás nyújtott. A kietlen, sötét, hideg novemberi éjszakát nem váltja fel többé a lélek melegítő napsugár, melyet a vallás a jövő jobb élet tanával meggyújtott. Most már iszonyú lélekbomlás következett be, mely állapotot a demagógok állandóan szítanak és élesztenek. Hogy milyen lesz az a lelki átváltozás, milyen lesz a jövő társadalom szelleme és helyzete, fönnebb előadtam már. A jövő «társtulajdonos» lesz csak az igazi rab-szolga, szolgasága annál iszonyúbb lesz, mert nem egy, de millió czár fog vele rendelkezni.

Megrajzolva ekkép a proletár életének általános képét, forduljunk közelebről budapesti proletárjaink tűzhelyéhez. Ha mindenekelőtt a lakásviszonyokról pontos, hiteles képet, akarnánk szerezni, az összes bércaszárnyákban levő lakásokat fölmérni kellene és kifüggeszteni egy bádoglemezt minden szoba ajtajára, mely kitünteti, hány egyén lakhatik a kérdéses szobában. Ezenkívül lelkiismeretes felügyelők alkalmazandók, a kik vigyáznának arra, hogy egy szobának se legyen a megengedettnél több lakója. Ebből folyólag a felügyelők feladata lenne, az éjjeli és nappali lakásvizsgálat. Budapesten 1898-ban szerveztek egy 28 egyénből álló közegészségi őrséget, melynek feladata a munkásházakra és lakásokra, tömeglakásokra, éjjeli szállókra és pinczelakásokra felügyelni. Miután azonban a magánlakások túlzusufaltságára ellenőrzést nem gyakorolhat, eljárásának eredményéről alig lehet beszámolni. Budapesten azt látjuk, hogy minél inkább központosítottak a termelési eszközök, annál nagyobb a fővárosba irányuló népvándorlás, melynek legveszedelmesebb elemét az erkölcsileg romlott galicziai zsidók képezik. Gali-

cziaiból többé soha egyetlen egy zsidót sem volna szabad a határon áteresztteni.

Míg 1880-ban a főváros lakosságának 42·75%-a budapesti születésű volt, addig 1890-ben 39·28%, és 1900-ban már csak 36·73%-ra esett e szám. Ezen bevándorlók nagy része nem lévén családos ember, közülök kerül ki az albérlők és ágyrajárók nagy száma. Ez állapot pedig közbiztonsági, közegészségi és közerkölcsiségi szempontból egyaránt veszedelmes. Budapesten az albérlők 1880-ban az összlakosságnak 6%-át, 1890-ben 7·8%-át és 1900-ban 7·2%-át képezték, az ágyrajárók százaléka 1880-ban 7·7%, 1890-ben 6·5% és 1900-ban 5·1% volt. Vagyis az albérlők száma 1800-ban 23,411, 1890-ben 37,816 és 1900-ban 50,333 volt. Az ágyrajárók száma 1880-ban 27,529; 1890-ben 31,568 és 1900-ban 35,516 volt. Ezen szerencsétlen lakók pedig főleg a munkásosztályból származnak. Igen becses és kimerítő adatokat közöl a fáradhatatlan és jeles szakértő, dr. Bród Miksa, a ki a budapesti kerületi általános munkásbetegsegélyző pénztár megbízásából gondos helyszíni megfigyelései alapján hatalmas, de a sajtót még el nem hagyott munkát irt. Ezen nagy szakösmerettel teljesített kutatások alapján tudjuk, hogy fővárosi munkásaink igen kedvezőtlen viszonyok közt élnek, hiszen egy-egy szobában két család is lakik, kik a szűk területet még idegen nők és férfiakkal mint ágyrajárókkal osztják meg. Butorzat az ilyen lakásokban alig van, minden talpalatnyi téren egy-egy ember pihen, ha ily elhelyezés egyáltalán pihenésnek mondható. A falak mentén 4—4 nyoszolya, melyeknek szalmazsákja egy-egy család, férj, feleség és gyermek számára szolgál hálóhelyül. A földön ember ember mellett fekszik, férfiak, nők vegyesen, vándorczigányok módjára. Tisztaságról természetesen szó sem lehet. A gyári vagy a napszámos munka fáradsága után ide megtérő munkás még csak pihenést sem talál e zugolyban. Nincs itt emberi öröm, csak bánat és kétségbeesés szomorú tanyája ez. Éjjel részegen térnek haza férfiak és nők egyaránt, mert vigasztalást csak az alkohol adhat. De sokan vannak olyanok is, kik napi munkájuk végeztével azt sem tudják, hova fektessék faradt testüket éjszakára. Ezek aztán az igazi forradalmi elemek, a kik minden emberi tekintélyvel hadi lábon állanak. De azért

folyik a lakásuzsora, a szegény munkásság kiszípolyázása, melylyel együttjár a nyomor és az erkölcsi süllyedés. Az 1906. évi népszámlálás talált Budapesten közel 117,000 épületet s ezekben csak 290,000 lakószobát. Ennyi szobában 792,000 ember lakott. Esik tehát minden épületre 46, minden lakásra 4, minden lakrészre 1 és minden lakszobára 2—3 lakos. Ma fővárosunk népének 84·1% -a zsufoltan lakik. Borzalmas adat ez már csak a humanizmus szempontjából is.

És most nézzük, milyen keresetforrásból élnek munkásaink. A munkások átlagos évi keresete következő:

A férfi gyári munkásoké	— — —	877·27	korona
Gyári munkásnőké	— — — —	454·43	"
Férfi napszámosoké	— — — —	692·12	"
Napszámos nőké	— — — —	447·36	"
Malommunkásoké	— — — —	806·07	"
Molnároké	— — — —	887·—	"
Asztalosoké	— — — —	1064·91	"
Kőműveseké	— — — —	1357·47	"
Kovácsoké	— — — —	1126·56	"
Hajókovácsoké	— — — —	895·71	"
Kazánkovácsoké	— — — —	1096·—	"
Lakatosoké	— — — —	1092·62	"
Kocsisoké	— — — —	970·—	"
Ácsoké	— — — —	1196·55	"
Varrónőké	— — — —	470·86	"
Szabónőké	— — — —	660·80	"
Czipészeké	— — — —	837·86	"
Pékeké	— — — —	1335·33	"
Bádogosoké	— — — —	1036·07	"
Szabóké	— — — —	1017·33	"
Férfi könyvkötőké	— — — —	1395·20	"
Könyvkötő nőké	— — — —	507·—	"
Vasöntőké	— — — —	1120·11	"
Esztergályosoké	— — — —	1145·50	"
Vasesztergályosoké	— — — —	1125·60	"
Fűtőké	— — — —	1113·60	"
Szolgáké	— — — —	1066·54	"
Kádároké	— — — —	907·60	"
Szerelőké	— — — —	1201·14	"

Nincs tehát egy munkásunk sem, kinek évi keresete 1400 koronára emelkedik, ellenben a varrónők, napszámosnők és a gyári munkásnők keresete az évi 500 koronát sem éri el. Magától értetődően, hogy a családos munkások és munkásnők legalább három-, de gyakran héttagú családot

kénytelenek keresményükből eltartani. Pedig maga a lakbér a keresetnek 14—32%-át emésztí fel. Ha tehát a házbért levonjuk a keresetből, átlag marad férfi munkásoknak 515·19—1137·19 koronájuk (amazok férfi napszámások, utóbbiak férfi könyvkötők); nőknél pedig 290·5—367·53 K. egy évre. Budapesten egy szobából és konyhából álló nedves, hitvány lakásért, melyben 10 személy is lakik, s egy személyre két □ m. felület és öt kbm. levegő jut 332·80 korona bért fizetnek. Legszerencsétlenebb lények az ágyrajárók, vagyis azok, kik megtöltik a korcsmákat, pálinkaméréseket és a lebujszókat; a kik a gonosztevők számát szaporítják és demoralizálják a munkáscsaládokat. Míg ugyanis a családfő nappal dolgozik, a nappali ágyrajáró (éjjeli munkás) a családfő feleségének vagy leányának megbódítására törekszik, a mi sajnos gyakran 16 évet be nem töltött leányoknál is sikerül. Ez esetet nyomban követi a lelki egyensúlyát elvesztett családfő elzüllése. Az ágyrajárást csakis megfelelő és olcsó lakásokkal lehet megszüntetni. Az albérlők és ágyrajárók nagy százaléka azt mutatja, hogy munkásaink saját keresetükből nem képesek megfelelő lakást családjuknak biztosítani, hanem kénytelenek rablókkel, csavargókkal, tolvajokkal, betegekkel megosztani a családi szentélyt. De milyen szentély ez! Itt tenyésznek a legveszedelmesebb ragályok, mert a túlszűfolt, rosszul szellőztetett, nedves lakásban, melynek levegőjét különböző munkák (fehérműmosás stb.) elrontják, egészséget fentartani lehetetlen.

Gyári munkásaink száma 1906-ban következő volt: Kereskedelmi és műszaki tisztviselő és művezető 21,309; gyári munkás 234,427; inas 10,545; nő 50,640, összesen 286,281. Ezek 9732 ipartelepen voltak alkalmazva. A gyárban bent dolgozó tulajdonképeni gyári munkások közül házassági kötelékben él 61·33% felnőtt férfi; a felnőtt nőknek pedig 46·08%-a férjes. Ezen adatokból látjuk, hogy a férfi-munkások sietnek családot alapítani, vagyis állandó otthonról gondoskodni. Ezen arány elég kedvező, ha figyelembe vesszük azt, hogy a felnőtt férfi munkások közt sok a katonaköteles egyén. Ellenben a férjes nők aránya jóval alacsonyabb, minek az az oka, hogy a férjes nők nagy része, ha csak a család megélhetése egyáltalán biztosítva van, gyári

munkát a háztartás gondjai miatt nem vállal, minelfogva a felnőtt női munkások javarésze hajadon, a ki csak férjhez menetelég marad az ipar szolgálatában. A férfiakat és a nőket összefoglalva, a házasságban élők arányát 58.49% teszi, vagyis a felnőtt munkások fele részét meghaladó szám.

A napi munkaidő téli időszakban némely ágban reggel 6 óra előtt is kezdődik, legsűrűbben 7 órakor, legsűrűbben 6—7 közt végződik. A nyári időszakban már sűrűbben 6 óra előtt kezdődik a munka, a rendes kezdet 6—7 órára tehető, este nyolczkor ritka esetekben végződik. Ha pedig a munka kezdetétől végéig terjedő időtartamból a különböző szünetek tartamát levonjuk, azt az időt nyerjük, melyet a munkások dologban töltöttek, a mi télen-nyáron egyaránt 10 órának felel meg legtöbb esetben. Németországban 12 órasi munkaidő gyakori a felnőtteknél, Ausztriában az 1895. évi január 16-iki törvény 11 órasi munkaidőt szab. A 8 órasi munkaidő nyáron még ritka esetekben, télen gyakran fordul elő nálunk. Az éjjeli munka legnagyobb átlaga a vas- és fémiparnál fordul elő. Az éjjeli üzemű ipartelepek javarésze az egész éven át folytatja az éjszakai munkát. Ezek az állandó éjjeli munkára berendezett gyárak az éjjeli munkát csak akkor hagyják abba, ha a rossz üzleti viszonyok folytán nincs módjuk arra, hogy egész termelőképességüket a szakadatlan munkával teljesen kihasználják. Sőt a szakadatlan üzem némely iparágak annyira sajátos vonása, más iparágban pedig a gazdaságos termelésnek annyira egyik legfőbb feltétele, hogy az ilyen üzemek nyomott gazdasági viszonyok között inkább munkásaik egy részét elbocsátják, semhogy az éjjeli-nappali szakadtlan üzemet beszüntetnék. Ilyen iparágak villamos áram fejlesztése és gázgyártáson kívül a vasgyártás, malomipar, söripar, szeszipar stb.; vagyis mindazon iparágak, a melyek termelése folyamatos, vagy a melyek oly nagy erőkifejtést igényelnek, hogy gépeik állandóan üzemben tartása a termelési költségek szempontjából kívánatos.

A munkásjóléti intézményeket illetőleg első helyen állnak a munkáslakások és a hálótermek. Így 1906-ban lakást 3062 telepen 23,102 munkáscsalád és 2946 nőtlen úgy hajadon munkás kapott, még pedig részben díjtalanul, részben díjazásért. A lakásokról azonban azt kell megemlítenem,

hogy azok nem mindenütt jóléti intézmények, mert sok helyütt, téglagyárakban, fűrésztelepeken, szeszgyárakban, malmokban azért létesítették, mert lakás hiányában a munkások egyáltalán nem lennének elhelyezhetőek. Sajnosan meg kell még jegyezni, hogy egyes gyárakban a nőtlen és hajadon munkások számára közös hálótermek rendezettek be, és ily szegényletes telepek száma 1135 volt 1906-ban. Ily közös hálótermekben 12,436 fiatal egyén rontotta a morál törvényeit. Kisebb községekben, vagy pedig a lakott helyektől távol levő gyárakban, a családos munkások számára lakásokról, a nőtlen munkások számára hálótermekről gondoskodnak.

Munkáslakóházakat 2642 gyártelep közül 1246, vagyis az egész gyáripar 47·16%-a alapított. Ezek közül 1112 gyár (89·25%) a lakásokat ingyen, 98 gyár (7·86%) bér fejében, 36 gyár (2·89%) részben ingyen, részben bér fejében engedi át munkásainak. Ma van 20.000 ilyen munkáslakás. A bér rendesen igen alacsony, tehát így is a lakás jótételnek vehető. Legtöbb munkáslakást tartanak fenn a vasgyárak, az agyagipar gyárjai, fűrésztelepek, cukorgyárak, sör-, szeszgyárak és a vegyészeti üzemek. Az évi lakbér vagy bérérték 50 koronán alól a gyárak 17%-ánál, 50—100 koronáig 43·39%-ánál, 101—150-ig 18·79%-ánál, 151—200 koronáig 11·84%-ánál, 200 koronán felül csak 8·30%-ánál fordul elő. A hálóterem használata 493 telepen ingyen, 26 telepen a használatért naponként pár fillért tevő díjat fizetnek.

Fontos munkásjóléti intézmény továbbá a földhaszonélvezet, tüzelő és világító anyag kedvezménye is. Földhaszonélvezetben 262 gyár (9·92%) részesíti munkásait, ezek közül 227 a földterületet ingyen engedte át, 35 gyár pedig csekély haszonbért szed. Az átengedett földterület 4037 kat. holdat tesz ki, melyből 1537 hold ingyenes, 2500 hold pedig haszonbéres. E földterület ellátja a családot zöldséggel, káposztával és burgonyával. A tüzelőanyag kedvezmény 1093 gyárban (41·37%) szokásos, ezen telepek közül 835 ingyen, 177 kedvezményes áron, 81 részben ingyen, részben kedvezményes áron látja el munkásait tüzelőanyaggal. Ily kedvezményt 78.240 munkás élvez, kik közül 27.539 teljesen ingyen, 50.701 kedvezményes áron kapta a tüzelőanyagot. Világítóanyag kedvezmény még csak 493 gyárban

(18·66%) szokásos. A gyári munkások gyermekeinek és a fiatalabb munkásoknak szellemi kiképzéséről a gyári iskolák gondoskodnak. Baj azonban, hogy a községektől távol fekvő gyáraink nagy része nincs abban a helyzetben, hogy iskolát tarthasson fenn; de a hol mód és szükség van rá, a gyárak fentartanak iskolákat. Így 64 gyár 69 népiskolát tart fenn 125 tanítóval, 317 osztálylyal és közel 16,000 fiú- és leány-növendékkal. Három gyárnak ipari szakiskolája is van 10 tanerővel, 8 osztálylyal, 142 finövendékkal. Tanonciskolákat 18 gyár, 40 tanítóval, 51 osztálylyal és 1200 fiútanulóval tart fenn.

A legáltalánosabb munkásjóléti intézmény nálunk az 1891 : XIV. t.-cikkkel elrendelt betegsegélyezés, mely most már az 1907. évi XIX. törvénycikk folytán, mely az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról kimerítően és humánusan gondoskodik. A biztosítottak betegség esetében az országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztárral szemben igényelhetnek, ingyenes orvosi gyógykezelést, a betegség tartama alatt egyfolytában húsz hétig, gyógyszereket, fürdőket, táp-pénzt, ha keresetképtelenség esete áll fenn és három napnál tovább tart a keresetképtelenség tartama, de ha a keresetképtelenség előbb véget nem érne, 20 héten át az átlagos napi bér összegének felét, halálozás esetén temetkezési segélyt.

Testi sérüléssel járó baleset után következő kártalanítás jár: ingyen orvos, gyógykezelés és gyógyszerek, a járadék teljes munkaképtelenség esetén és annak tartamára, mint teljes kártalanítás, a biztosított évi munkakeresményének 60%-a. Szülők és nagyszülők, ha eltartásukról túlnyomólag a baleset következtében elhalt gondoskodott, halálukig évi járadékul együttesen az elhalt évi munkakeresményének 20%-át kapják. A vitás kérdéseket az iparhatóság 1884 : XVII. t.-cz. 176. §-a szerint dönti el, a meg nem elégedő fel a törvény rendes útjához folyamodhatik.

Az iparfelügyelők legújabb tapasztalata szerint a gyári üzemben történt visszaélések súlyosak és gyakoriak. Ezek: 1906-ban 328 fiatal munkás törvényellenes foglalkoztatása, jogtalan bérlevonások (96 eset), hitvány munkáslakások (281), ivóvíz hiány, egészségügyi szabályok meg nem tar-

tása, egészségtelen munkahelyiségek fentartása (472), tűzveszélyes világítás (206), 557 rozoga épület fentartása, 1176 leesés veszélyével fenyegető állapot, rengeteg számú hitvány gépalkatrészek, 966 védőkészülék hiánya stb. A betegségleyezés körül tapasztalt tűzbiztonsági hiányok nagy tömege, munkahelyiségeknek hálásra való használata azon további hiányok, melyek a vállalkozók bűnlajstromát képezik. Fiatal gyermekmunkásokat éjjel és a törvényszabta időn túl az egész országban foglalkoztatják. Sajátságos, hogy a lakások túlzásfoltosága még a vidéken is előfordul, miről a szatmárnémeti és szolnoki iparfelügyelő panaszkozik. Kö-, föld- és agyagbányákban még mindig divik az aláaknázás és omlasztás rendszere, mely a munkásokra nézve életveszélyes, mutatja a balesetek nagy száma. Lakást kapott 3062 telepen 23,102 család, kantin étkező helyiség volt 198 telepen 70,450 munkás számára; fogyasztási szövetkezet volt 51 telepen 31,956 munkás számára; orvos volt 344 telepen 83,030 munkás számára; kisdedővő 11 telepen, 5633 gyermek számára. Kaszinó 29 telepen 26,832 munkás részére, könyvtár 32.

Az a súlyos helyzet, melyben gyáriparunk sinlődik, a mely az embereket kivándorolni készíti, egyre nehezebbé teszi gyáriparunk helyzetét; s ily viszonyok közt olyan befektetésekre, melyek nem az üzem s a jövedelmezőség fokozására szolgálnak, de a humanizmus érdekében szükségesek, a gyáriparosok nehezen vállalkoznak. Aztán sok még a régi előítélet és rossz szokás. Ilyen a munkahelyiségekben való hálás, téglagyárakban a tégláégető mester ágya a körkemenczén áll a fojtó, szén-éleggel megrontott levegőjű helyiségben, odahúzódnak éjjel a munkások is melegezni. Gépházákban a gépész, kazánházakban a fűtők ágyai vannak. Egyes vidékeken, főleg az oláhok lakta részeken a kisebb malmok rendkívül piszkosak, mert az egész háznép ott lakik kutyával, kecskével és malaczczal együtt. Különösen az apróbb üzemekben botrányos egészségügyi állapot észlelhető.

Munkásainkat a por, mérges gázok, léghuzam, nagy hideg, bűz és piszok teszi tönkre. Kell tehát a technika fejlettségének megfelelő hygieniai védő berendezésről gondoskodni. Ámde a munkásoknak az üdvös célú intézkedésekkel szemben nyilvánított ellenszenvé és vonakodása is valahára szűnjék meg.

Mindezekből látjuk, hogy munkásaink helyzete javult ugyan a régi állapothoz képest, de még mindig nem felel meg annak, a mit nemzetfentartó, nehéz munkájokért megérdemelnek. A magyar állam és társadalom teljes tudatában van annak, mit kell még tenni derék munkásaink érdekében. Ámde helytelen úton jár munkásosztályunk nagy része akkor, a midőn a socialista propaganda által befolyásoltatja magát, követvén az osztálygyűlöletre vezető tanokat, melyek a haza szent földjét is megtagadják hiveiktől. Munkásaink forradalmi, erőszakos eszközökkel elérhetik azt, hogy a polgári osztály megvetéssel fog tőlük elfordulni, s oly elemekkel fogja szaporítani a nemzeti vagyont, melyek nem fogják magukat rabszolgáknak tekinteni azon hazában, mely erejéhez képest oly sok áldozatot hozott már munkásaiért.

A socialismus a munkások képzelő tehetségéhez folya-modik, azt igérvén, hogy az alárendeltek és szegények függetlenekké és jómóduakká lesznek. A proletárság gyönyörrel hallgat rájok, várván a soha be nem következhető nagy változást. Itt rejlik a socialismus haladásának s egyszersmind veszedelmes voltának gyöke. A felizgatott, félrevezetett tömeg mindig nyugtalan lesz, hallgatva a vezérek csalékony és hizelgő szavára. Csakhogy a társadalom is őrt áll s ha bekövetkezik a leszámolás napja, a mai társadalom hivei lesznek a győztesek, mert velök van az igazság szeretete. A proletárság boldogulásának egyedüli biztos eszköze tehát közös harcz a polgársággal a haza boldogulásának és dicsőségének biztosítása végett; ha pedig a proletárok e tábortól végleg megválnak: bekövetkezik a rettenetes mézszárlás, mely a proletárok vérvesztésével fog végződni. (Olv. *A m. kir. iparfelügyelők évkönyve* 1907-ből. *A kereskedelemügyi minster munkás statistikája*, 1903. Dr. Bród Miksa: *Statistikai gyűjtemény*, 1907. A «Szocializmus» 1907. évi füzetei. *A magyar statisztikai évkönyv* 1906.)

2. *Franziáországban* az utolsó 50 év alatt a munkabérek ára megkétszereződött és különösen 1892 előtt ment ez végbe. Míg 1853-ban a bérek átlaga főhelyeken 1·99 frank, 1901-ben már 4·02 frankra emelkedett. Ma Párison kívül a kis helységekben és városokban a varrónő, ki ellátást is kap naponta 0·75—3 frankig szerez. A paszomántosok 3—3·50 frankot kapnak naponként. Boulogneban a mechaniku-

sok 5—10; a munkások 3·50—6; a munkásnők 1·50—3 frankot szereznek. A lyoni selyemgyárakban a munkásnők 1·50—3; a munkások 3·50—4 frankot kapnak. Saint-Claude-ban a papirgyári munkások 3·50—6 frankot kapnak. Az üvegyárak a munka minősége szerint munkásaiknak 1·60—10 frankig fizetnek. Párisban a ruhakelmék műhelyei 3·50—10 frankot fizetnek. Fougères lábbeli-gyáraiban a darabszámra dolgozó 12,000 munkás a jó «saison»-ban hetenként 24—45 frankot; a nők napi 3—4 frankot szereznek. D'Arantières vászongyáraiban a heti bér 18—45·50 frankig terjed, de eléri az 50 frankot is. A nagy bérek mezején Calaisban a hálósövetkészítők 1890 előtt heti 150 frankot is szereztek, az előkelő munkások (metteurs en carte) 6000—8000 frank jövedelemmel bírtak; de 1897 óta a férfiak naponként csak 7 frank, a nők 2·50 frankot szereznek. A keztyűsnők Grenobleben hetenként 26 frankot kapnak, de a gombvarrónők csak 1·25—1·50 frankot kapnak egy napra. Általában tehát megállapíthatjuk, hogy a férfiak átlagos bérei 2·50 frankot meghaladnak, sokan 4 frankot szereznek, de a nők átlagbére 50%-kal kisebb mint a férfiaké.

A cselédek bére is igen emelkedett 60 év óta, oka ennek a gazdagság emelkedése, a házi szolgálattól való tartózkodás és a keresletnél előforduló nagy verseny. Míg 1825—1830-ig a szakácsné és szobalány Párisban 20 frankot, 1878—1900-ig 50 frankot; a mindenes 1825-ben 20 frankot, a kocsis — öltözet és ételmen kívül — 1855-ben 100 frankot kapott; már 1895 óta 170 frank a díja. A bonne 1862-ben 25 frankot kapott, ma 45 frank a díja. Általában a cselédek bére 1873 óta 25%-kal emelkedett. A munkás átlag évenként 5 napot vesz betegség miatt, aztán jönnek az ünnep- és vasárnapok, úgy hogy legtöbb esetben a rendes munkás 290—300 napot dolgozik évenként. Így tehát a francia férfimunkás a vidéken 1170 frankot, a Seine-megyében 1845 frankot szerez átlag évenként; a nők pedig 630—900 frankot szereznek.

A bér a munkás jövedelme, mely a proletárság majdnem egyedüli jövedelmi forrása az egész világon. Mentől drágábbak az élelmiczikkék, annál több bért kénytelen követelni a munkásság; Franciaországban a munkás ételmezési budgetje a kis bérrel rendelkező családoknál 60—65%; a

jól díjazottaknál a jövedelem 30—45%. Ha a család apa, anya és hat gyermekből áll, kik közül három már szerez, a jövedelem 3225 frank, az ételmezés, még pedig kenyér 398 frank, hús 473 frank, burgonya stb. 145 frank körül mozog.

Dániában városi munkáscsaládok ételmezése a jövedelem 48·4%-a; ruházatra 11·8%, lakásra 13·3%-ot fordítanak, azonkívül a fűtés és világítás 4·4%, orvos, oktatás stb. 6·2%-ot vesz igénybe. A falusi családok ételmezésre 56·2%, ruházatra 12·9%, lakásra 7·3%, fűtés és világításra 5·5%-ot fordítanak.

Az ételmiczikkék drágaságát illetőleg az első minőségű kenyér 1867-ben volt a legdrágább; egy kilogramm 45 centime. 1867—1880-ig 40 centimes, 1883-tól kezdve 30—35 centime; ellenben a harmadrendű kenyér állandóan 7 centimmel olcsóbb maradt.

A marhahús kilója átlag 1840-ben 0·75 frank, 1852-ben 1·11; 1862-ben 1·15; ezentul 1873-ig folyton emelkedett 1·71 frankig. Azontul 1905-ig 1·55 és 1·40 között mozgott, de 1904-ben 1·61 frank volt az ára. A borju és birkahús ára 1872 óta folyton emelkedik. A borju kilója 1888-ban 1·50 frank volt, 1904-ben már 1·76 frankra emelkedett. A bárány kilója 1888-ban 1·65 frank; 1904-ben 1·91 frank. A vaj ára 1847 óta emelkedik; akkor kilója 1·60 frank volt, 1870-ben 3·50; 1891-ben 2·30; 1905-ben 2·90 frank. A kávé kilója 1847-ben 0·90 frank; 1874-ben 2·27, 1885-ben 1·18, 1895-ben 2·45, 1905-ben 1·58 frank. A bor literje 1857-ben 0·80, 1885 óta 0·55 centime. Mindezek a vidék árai.

A lakást illetőleg ennek ára Párisban 1830 óta rendszeresen emelkedett, mert míg a munkás-család 1844-ben 120 frank, 1893-ban már 320 frank lakbért fizetett. Ma a középarány egész Franciaországban 100 frank, de a Seine kerületben 360 frank; különösen a nagyobb városokban emelkedik a lakbér. Míg Lilleben 1843-ban egy héttagú munkáscsalád egy óra 6 frankot fizetett, 1901-ben 12 frankot.

A ruházat anyaga ma olcsóbb mint félszázad előtt volt.

Habár az orvos látogatása drágább, mint hajdan volt, de ez ma a betegségleyezés korában nem érinti a munkásokat.

Az utazás is sokkal olcsóbb, mert még Lajos Fülöp korában Páristól Bordeauxig a kocsi utolsó helyén 70 frank volt a díj, és három napi utazás élelmezése sokba került, ma a vasut harmadik osztályán 28 frank 50 centimet kell fizetni. Végeredményül Levasseur hivatalos adatok alapján kiszámítja, hogy egy négytagú mintacsalád élelemre, világitása és fűtésre 1844-bén elköltött 931 frankot; 1854—1863-ig 1052 frankot, 1864—1873-ig 1075 frankot, 1874—1883-ig 1093 frankot, 1884—1894-ig 993 frankot. A munkásság életében nem annyira az élelmiczikké ára határoz, mint inkább a túlzott igények, mert míg régen előkelő munkások reggeli darab kenyérrel és kis itallal megelégedtek, ma ugyanazok vendéglőben reggeliznek.

Franciaországról tudjuk, hogy ez a takarékoság hazája és büszkeséggel mondja népéről Jacques Bertillon, hogy hazájában alig fordul elő igazi szegény ember; vannak megyék, melyek alig ösmernek szegényeket s általában a franciák háromnegyed része ha eléri az ötven évet, bir valami vagyonnal.

Érdekes adatokat közölnek e tárgyban: Jacquemart Professions et métiers. Houdoy: La filature du coton dans le nord de la France. E. Levasseur. Questions ouvrières et industrielles en France. Ardouin, Dumaret: Voyages en France. Bienaymé: Gages des domestiques. Figaro 1907. december 22-iki száma.

3. *Németország és az amerikai Egyesült-Államok proletárjai.* E helyütt mindenekelőtt a bérek magaságáról, továbbá az átlagos munkáscsalád megélhetéséről, illetve a kiadásokról, végül a kiskereskedés legszükségesebb élelmiczikéinek áráról lesz szó.

Különösen az amerikai Unió Államaiban messzeterjedő hivatalos kutatást akkép végeztek, hogy 33 államban 25·440 családot 124,108 személylyel tanulmányozva a jövedelem, kiadás és bizonyos személyi viszonyok figyelembe vételével, miáltal 11,156 normál család 44,000 személylyel vétetvén alapul, teljesen kimerítő adatokhoz jutottak, mely eljárás első az egész világon és ezen ügyre tökéletesebb világot vetett. Normális családok azok, melyeknél a családfő dolgozik, azután a háziasszony nem több mint öt gyermekkel, kik csak 14 életévig jöttek figyelembe, albérlők és cselédek

nincsenek s az összes fontos kiadások tételeit följegyezték. A midőn tehát amerikai és német munkásokról szólunk, ezek alatt nem értjük a proletárság legalsóbb fokait, a hol se idő, se kedv nincs házi budget tételeinek följegyzésére.

A következő munka-kategoriák hetenkénti munkabére dollárookban 1904-ben volt:

	Egyesült Államokban	Német- országban
Kovácsok bére	16·69	7·41
Űstniveseké	16·01	6·74
Kőműveseké	26·17	7·50
Ácsoké	19·56	7·20
Nyomdászoké	22·25	7·21
Kőműves munkásoké	13·74	6·48
Napszámosoké	9·45	4·50
Gépészeké	15·19	7·86
Mázolóké	16·87	6·72
Ólomöntőké	21·66	6·51
Kőfaragóké	20·56	6·32
Kőfűrészelőké	22·68	7·50

Az amerikai bérek tehát sokkal nagyobbak a német béreknél, még pedig az amerikai bérek a megfelelő német béreknél gyakran háromszorta nagyobbak. Minthogy pedig az amerikai munkaidő rövidebb, itt ismét kedvezőtlenebb a német helyzet. Míg tehát New-York államban a családfő átlagos évi jövedelme 633·04 dollár, egész Amerikában pedig 621·12 dollár; addig a német családfő jövedelme 1448 márka, vagyis 344·8 dollár. Ezen összegek úgy viszonylanak egymáshoz, mint 100:54·5-höz. De a családfő munkabére nem mindig képezi a család kizárólagos jövedelmét, minthogy az albérlőktől és étkezőktől nyert jövedelmen kívül, más forrásokból is szokott jutni valami. Így az Egyesült Államokban fenti czimeken nyert jövedelem 9°; Berlinben 3·9°-át teszi az összjövedelemnek. A megvizsgált családok 23%-ának volt ezen mellékforrásokból évi 125 --250 dollárja, a mi tekintélyes összeg. A proletárság alsóbb fokaiiban még nagyobb számmal fordulnak elő az albérlők, a mi épp oly csapást jelent, mint a milyet Budapest elszenved.

De a kiadások is nagy eltérést mutatnak.

Míg az Unió Államaiban a munkások 50%-ának háztartása 1904-ben 126 dollár felesleget mutatott; addig a német munkásoknak csak 44°-a mintegy 13 dollár feles-

leget mutatott ki; amott 16%-a a gazdaságoknak, a németeknél 51%-ának volt deficitje.

Azon kiadások, melyeket az ételmezés, lakás, fűtés, világítás és a ruházkodás vett igénybe, következő arányokat mutat:

	Északamerikai Unió államaiban	Berlinben
Ételmezés	43·1%	47·3%
Lakbér	18·1%	16·4%
Fűtés	4·6%	2·9%
Világítás	1·1%	1·1%
Ruházat	13·0%	8·1%
Összesen:	79·9%	75·8%

Abból azonban, hogy Berlinben ételmezésre nagyobb százalékot fordítanak, még nem következik a berlini munkás családok netalán magasabb élet-«niveau»-ja.

A ruházat kiadásai az amerikai munkásoknál a jövedelem emelkedésével lépést tartanak. E téren is az amerikai munkás a német fölött áll, sajnos azonban, hogy egyenlő jövedelem mellett is amaz sokkal többet költ ruhára. Hasonlag bútorokra, fűtésre és műeszközökre is többet fordít az amerikai. Valóságos ruházati luxust űznek az amerikai gépmunkásnők. Dicséretökre legyen azonban mondván, hogy a ruházati költségekből 45% a gyermekek ruházatára esik, 31% a férfiak és csak 24% a nők ruházatát érinti. Különösen a chicagói gyári munkások egy része valóságos eleganciával jelenik meg, ámde ezt könnyen tehetik, mert Kolb német gyáros szerint — a ki köztük dolgozott — a tömegesen készített férfiöltönyök ára 4—5 dollár.

A lakás kérdésénél is magasabb «niveau»-n állanak az amerikai viszonyok. Az Egyesült Államok munkásainak 19%-a, illetve a nyugoti államokban 31%-a az összes munkáscsaládoknak háztulajdonos és pedig legnagyobb részt tehermentesek a házak. Ezen háztulajdonosok családjai kényelmesebben laknak, mint a többi munkásoké. Olyan családok, melyekben albérlők és étkezők volnának, elő nem fordulnak; öt szobában laknak, úgy, hogy majdnem egy szoba esik egy fejre. New-Yorkban a saját házzal bíró családoknál közel hét szoba esik egy családra. Ezzel szemben szegény budapesti munkásainknál egy szoba 6 személy-

nek is jut. Berlinben sem kedvezőbb a helyzet, amennyiben a családra 1·4 és egy fejre 0·3 szoba jut! És míg New-York államban egy szoba bére 27¹/₂ dollár, Berlinben 50 dollár. S míg nálunk és a németeknél egy szobás, Amerikában 4—5 szobás munkás-lakás típusa uralkodó.

Hanger pedig azt írja a gyártulajdonosok építészeti tevékenységéről, hogy az általa megvizsgált 16 nagy telepen oly munkásházak vannak, melyek az európai polgárok házáira emlékeztetnek. Ezen házacskákban többnyire 5 szoba van, ebédlő-, lak- és három hálószoba, azonkívül konyha, fürdőszoba, veranda és kis kert a ház körül.

Az élelmezési kiadásoknál is nagy eltérést tapasztalunk. Míg az amerikai élelemre kiad 326·9 dollárt családonként, a mi fejenként 77 dollár; a berlini 200 dollárt családonként, vagyis 47 dollárt fejenként. Az amerikai munkás húsért 102¹/₂, a német 60 dollárt; ellenben kenyérért, vagyis a legközségesebb élelmiczikkért 32¹/₂ dollárt adott ki egy éven át, ellenben az amerikai csak 12¹/₂ dollárt adott ki, de halra, tejre, vajra, sajtra, lisztre, gyümölcsre, teára és kávéra sokkal többet költ az amerikai.

Ellenben biztosításra, adóra, szórakozásokra, ujságra és könyvre, dohányra és különösen alkoholra többet költ a német.

Az adók a németeknél 0·92%-ot, Amerikában csak 0·75%-ot emésztene fel. Az Unió államaiban csak a családok 34%-a fizetett direkt adót, Berlinben ezen arány is magasabb, miután a porosz jövedelmi adó 900 márka létminimumnál kezdődik, mely igen sok munkáscsaládnál meg van.

Az árak állása is kedvezőtlenebb a németeknél, miután a vaj és tojás kivételével a többi élelmiczikkek árai Amerikában kisebbek, vagy a németekével egyenlők. Fontos körülmény az, hogy az Unió metropolisaiban New Yorkban és Chicagóban sokkal olcsóbbak az átlagos árak, mint általában a birodalom területén. Kolb szerint, a ki személyesen meggyőződött a helyzetről, Chicagóban a hús olcsóbb mint Berlinben, a tejárak, tojás és burgonya valamivel drágábbak.

Kérdés már most, mit fogyaszt az amerikai, mit a német család? Az amerikai család elfogyaszt 609 angol font friss

húst, a berlini legfőlebb 272-öt ($\frac{1}{2}$ kilogramm ára 0·62 márka); az amerikai család elfogyaszt 80 angol font halat, a berlini legfőlebb 37·3-at ($\frac{1}{2}$ kilogramm 0·54 márka); az amerikai család elfogyaszt 85 tuczat tojást, a berlini 51-et (darabja 0·06 márka); az amerikai 201 angol font vaját és zsirt, a berlini legfőlebb 116-ot ($\frac{1}{2}$ kilogramm ára 1·16 márka); az amerikai család 706 angol font lisztet és rizst, a berlini 150-et ($\frac{1}{2}$ kilogramm ára 0·31 márka). S míg az amerikai inkább friss húst, a német kolbászt, szalonnát, tejet és vaját fogyaszt.

Sok munkás korcsmában és munkáspenziókban étkezik. A rendes étkezések (ebéd, vacsora.) 10, 15 és 20 centért kapható. Már 10 centért kap húsélt burgonyával, kenyeret, vaját és kávé, teát vagy tejet. A 15 centes étkezések már bőségesek. A nők csekély súlyt fektetnek az ételekre.

Meg kell még jegyezni, hogy a 33 amerikai állam közül egy sem mutatott ki oly alacsony átlagos családi jövedelmet, mint Berlin. Csak Dél-Carolinában van olyan munkásnyomor, mint Berlinben. A többi államokban az átlagos évi jövedelem 600 dollár, Columbiában az átlag 900 dollár (4500 korona!).

Az idegeneknek kisebb a jövedelmük, mint a «yankee»-knek, mivel azonban a nem amerikaiak gyermekei többet keresnek, az idegen családok jövedelme nagyobb lesz. Az idegenek közt skótok és angolok 857, illetve 823 dollárral, az olaszok 611 és az oroszok 661 dollárral jutalmaztatnak.

Míg a berlini egész jövedelmét elkölti, sőt még azon felül is költekezik, Amerikában átlag 5—7%-ot megtakarítanak, a nyugoti államokban pedig 18%-ot. Az idegen nemzetek közt legmagasabban állanak a hollandok, kik 10%-ot, aztán jönnek a dánok és angolok, az oroszok pedig csak 1%-ot takarítanak meg. A sokkal magasabb amerikai pénzbérek egyúttal magasabb reálbérek, miután a közönséges megélhetés költségei nem magasabbak, mint az európai continensen, sőt részben alacsonyabbak.

A nagy amerikai nemzet megbecsüli munkásaiban az emberi méltóságot s elkövet minden lehető, hogy az amerikai munkás meglehessen elégedve. Mégis nem szabad megfeledkeznünk a főt jelzett fényes számok mellett az árnyoldalokról sem, melyek közt első helyen szerepel a

munkanélküli százezrek végtelen nyomora és a gyakran előforduló s épen most romboló nagy munkahiány. A magyar munkásokat illetőleg, azok tulnyomó része Amerikában épen csak annyit keres, hogy nyomoruságosan megélhet s ennek fejében végez oly munkát, a minőre itthon alig vállalkozik. Az ipari munkás bére naponként három dollárig megy. De a míg a magyar munkások 40%-a egy dollárt s újabb 40%-a legfőlebb 1½ dollárt keres naponként, addig csak 2%-a azon szerencsések száma, kik három dollárt keresnek naponként. Már pedig napi egy dollárból még megélni is csak nyomoruságosan lehet ott. Azoknak a munkásoknak a helyzete pedig, kik mezőgazdasági munkára vállalkoznak, még sokkal szomorúbb. Minderről azonban hiszékeny népünk nem tud semmit, hanem fölül a kivándorlási ügynökök csábos ígéreteinek és tömegesen elhagyja hazáját. Ott az idegenben pedig nemzetiségi apostolok s más kuruzslók elcsalják keresménye nagy részét, mely bevándorol a hitvány honáruló demagógok zsebébe.

4. *Angolország* munkáscsaládainak átlagos budgetje akkép alakul, hogy az összes évi 2,610 korona jövedelemből elköltenek lakbérre 235 koronát, élelemre 1,230, ruházatra 400, irodalomra 30, alkoholra 120 és dohányra 60 koronát. Ha ezekhez hozzáadjuk a fűtés, világítás, adó stb. kiadásokat, az egész kiadás évi 2400 koronát tesz ki, úgy, hogy 110 korona fölösleg mutatkozik. Ezen számítás az amerikai enquete eredménye. Az igazi helyzet az, hogy az angol munkás igen sokat költ élelemre, a lakbér aránylag alacsony volta, a társulás és biztosítás nemzeti szokása, végül az egész jövedelem elköltési hajlam, helyenkint az azon felül menő költségek, azt eredményezik, hogy itt alig van megtakarítás, sőt bátran mondhatjuk, hogy az angol munkás máról holnapra él. Londonban a család jövedelme a foglalkozás természete szerint igen változó, vannak munkások, kik hetenkint 71 koronát, mások 18 koronát szereznek. A kiadások 62 és 14 korona közt mozognak, úgy, hogy heti 13 korona megtakarítás és 4 korona deficit jelentkezik. A vidéki városokban átlag 60 korona a hetibér, legkisebb 13·50 kor. A kiadások 11—68 korona közt mozognak, lenne tehát 13 korona heti megtakarítás. Azonban a legtöbbnél deficit tapasztalható.

A falvakban a földmives munkás heti 14—40 koronát kap. Ahol ingyen lakik a munkás és a birtok termékeiből él. — kevés a kiadása. Általában heti 3—10 korona a megtakarítás.

Londonban az adó és a laktér az összjövedelem 14—35 % -át, általában e czímen 25 %-ot költenek. A vidéki városokban e két tétel czímén általában 13—21 %-ot költenek. Legtöbbet adnak ki élelemre, mi a család jövedelmének 28—55 %-át teszi, de 88 %-ra is emelkedik.

A ruházat aránya 40—70 % ! E kiadásra elhatározó momentum a lakás helye és a családtagok száma.

Már megjegyeztem, hogy a megtakarítással az angol munkásság nem sokat törődik.

Közelebbről nézve a britt munkás életmódját, tudjuk, hogy Nagybritániában régóta nincs nemzeti öltözet; e helyett viselik a gyárilag készített igen olcsó munkásruhát. Mivel azonban az angol munkás neje rossz szakácsné és rossz varrónő, mit anyai elfoglalkodottsága okoz, a férfi kénytelen új ruhát venni, vagy rongyosat hordani. Pedig a mai előkelőbb foglalkozású munkások «gentleman'like» ruházatot viselnek vásár- és ünnepnapokon. Ha azonban az iszákosság, vagy más ok folytán beköszönt a nyomor, még ma is bőven találkoznak rongyos ruhát viselő lealacsonyodott munkások. Pedig a napot nélkülöző, zordon angol égalj meleg és erős ruházatot igényel. De éppen ezen égalj megköveteli a kiadó és tápláló étkezést is, mit ott igen jól megértettek, el is költik jövedelmük felét élelemre. Itt gyári munkás és paraszt, Lord és a «clubman» egyaránt tudja az ősi szokást, mely naponként négyszer hívja az angolt az asztalhoz. Első étkezés a reggeli, mely 8 óra körül, a második 12—2 óra közt, a harmadik 5 órakor, az utolsó este 8—9 óra közt, a gazdagoknál később is elfogyasztatik. A munkásoknál legfontosabb a «luncheon», vagyis déli ebéd. Alapétel a marhahús, gyakran szalonna, kenyér, vaj, margarin, tea és burgonya. A szegényebb munkások csak kétszer, háromszor hetenkint esznek marhahúst, sőt egyáltalán nem jön hús az asztalra; e helyett vajat, sajtot, szalonnát fogyasztanak, sőt az estebéd el is marad. A nős angol munkás az első és az utolsó étkezést otthon végzi. Italaik tea, gin és sör. Egyébként az angol munkás, mint a mi

tótunk, nem néz az ételek kvalitására, nála a mennyiség irányadó, minthogy pedig az első élelmiszerek olcsók, van módja étvágyát kielégíteni. Míg Budapesten folytonosan emelkedik a nagy fogyasztás cikkeinek ára, Londonban negyedszázad óta folyton kisebbednek az árak. Sauerbeck kimutatja, hogy míg a 45 fogyasztási cikk átlagára 1894-ben az árak átlaga 1867-ben fizetett áraknak csak 65%-át tette. A vegetabiliákért csak 50%-át fizetik annak, a mit 1867-ben kellett adni. Igaz, hogy ezen arány a nagyban való eladásra vonatkozik; csak hogy az egész hazában elterjedt hatalmas korporatív társulatoknak volt gondjuk arra, hogy a kis-árudákat kényszerítsék az árak leszállítására. Ezt a példát nekünk is kellene követnünk akkor, amidőn kiszarolt szegény munkásaink védelme első feladatunk. Angolország az egyetlen ország Európában, hol a munkásnép jól és olcsón táplálkozhatik. Ott a marhahús árának átlagos ára 0.60—0.80 fillér (az angol font 453 gramm); a krumpli 0.05—0.10 fillér; a sódar és a szalonna fontja 0.70—0.80 fillér; a cukor 0.10—0.30 fillér; vaj 0.80—1.00 fillér; sajt 0.70—0.80 fillér. Angolországban csak a válogatott és luxus tárgyak igen drágák; de a kenyér, rizs, cukor, tea, hús, hüvelyesek, szén, gáz és a ruházat 25 év óta olcsó lett. Ezek folytán az angol munkás az ő bérével hatalmas vevő, a ki jól megélhet és élvezhet is. Azonban e jólét mellett figyelmeztetnem kell egy sötét pontra, a londoni munkanélküli fiatal munkások nyomorára. Igaz a munkanélküli ifjak nyomora minden nagy várost a világon fenyeget, de Londonban elijesztő a helyzet. Alig végezték el a tanfolyamot, máris a munkapiacra tódulnak s bármily munkát szívesen vállalnak el. Két-három év múlva sok oknál fogva e foglalkozás nem elégtívén ki őket, ott hagyják és szaporítják a tanulatlan munkások amúgy is rengeteg tömegét, minek folytán a hallatlan munkakinálat örvénybe sodorja őket; mert vagy nincs munka, vagy igen alacsony a munkabér. Ma a 20 évet be nem töltött munkanélküli ifjak száma Angolországban egy millió. Given Wilson Plaistow a legszegényebb londoni kerület vikáriusa a lakosok 60%-ára teszi azok számát, kik a létminimumon alól szereznek. S ez az állapot London többi szegény negyedeiben is. A hol a tanulatlan, munkát nélkülöző ifjak száma nagy arányok-

ban emelkedik, politikai, gazdasági és szociális veszedelmek is fenyegetik az illető területet.

Végül keressük fel a munkások lakásait, hogy teljes legyen a helyzet képe. Itt négy főtípust találunk. Az első a «cottage», vagyis falusi házacskák, melynek vonzó a külseje, de gyakran nagy nyomort rejt magában. Második faj a nagy városok bérkaszárnája, mely magas és egész község népe lakik benne, ezek a «block-dwellings», vagyis mintaházak, melyek újabb időből valók. Azután következnek a régi, alacsony, szűk, piszkos házikók, melyek egymás mellett épültek s a szegény külvárosi részek felé irányítva, az egészség és a morál elátkozott tanyái, melyek korunk szegényét képezik; mert ott az emberek vadak módjára élnek. Végül következnek a leggyakoribbak, melyek végtelen sorokban elterjedő kis házacskák, rendszerint az utak mentén építve. E házak apró helyiségeket tartalmaznak, pedig a normális munkásházak ezek, melyeknél nagyobbak, de kisebbek is találhatunk. Oly lakásért, melyben 2—3 helyiség van falun — ha a család nem ingyen kapja — hetenkint legfőleg 3 koronát fizetnek, vagyis az egész család évi 150 koronáért lakhatik. De többre kerül az elhelyezkedés nagyobb városokban, hol heti 4·60—5·50 koronát; egy évre 240—290 koronát fizetnek a már jobb módon élő munkás-családok. Londonban heti 5 korona a minimum, de csak két kis helyiségért; ellenben 6, 7, 8 schilling, vagyis 7·50, 8·75 és 10 korona hetenként nem ritka, a mi évi 3·75—500 koronáig menő összegnek felel meg, tehát már elég súlyos teher. Legsomorúbb a helyzet az East-End városrészben, hol apró, bűzhödt helyiségekben nyüzsög a mindennemű és korú népség. Mint nálunk, úgy az angoloknál is a nyomor készíti a munkásokat a végzetes albertlethez való folyamodásra. Az angol «home» tehát nem mindég családi szentély. Hiszen Londonban ma is 7—9 személy nyomorog egy kis helyiségben, két szobácskában 12 személy lakik, még pedig tyúkokkal együtt, pinczehelyiségekben a 7 tagú család a malacokkal megosztja hajlékát. De más nagy városokban is ez a helyzet. Edinburgban 20,000. Dundeeben 8000, Glasgowban 40,000 egy-szobás lakásokat találtak, melyekben 5—8 ember lakott. Dublinben pedig 54,000 családból 32,000 háromtól öttagú

család lakik egy szobában. Ezen szerencsétlen népesség közt ijedelmes a halandóság aránya, miután sötétség, nedvesség, hideg és bűz, halálos ellensége az ember egészségének.

Jobb helyzethen élnek a jól fizetett munkások családjai, (skilled workman) a kik tiszta, elég kényelmes lakásokban élnek, hol tisztaság és igazi kedély honol.

Ime, előttünk a munkásság helyzete, mely föltünteti azon sebeket, melyek megelőző gyógyítása a társadalmi békéhez vezet s e békét lelkesen ápolni elsősorban a munkásság életérdeke.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

A TÖRÖK DRÁMAIRODALOM.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

V.

Még néhány darabot kell bemutatnunk olyan szerzőktől, a kik irodalmi működésükkal nem foglaltak el olyan előkelő helyet, mint az eddig tárgyaltak. Lehetőleg hű képet szándékozván adni a török drámairodalomról, a másod vagy harmad rendű írók műveit is meg kell ismertetnünk, legalább egy-egy példát hozva fel a dráma válfajaiból.

Lássunk először is egy olyan darabot, a melyhez nagyon hasonló a magyar drámairodalom újabb termékei között is ismerünk. Ez Nefi-nek *Szerencsétlenség* (Felakét) című tragédiája 5 szakaszban, a mely 1875 (1292) jelent meg Konstantinápolyban. A prózában, de valódi drámai, erőteljes nyelven írott darab tartalma a következő:

A gazdag Müdsidd efendi fia, Rifat bej és a szemközt lakó szegény Ibrahim aga leánya, Pervin, szeretik egymást. Rifat elárulja szerelmét anyjának, Hüszna asszonynak, aki már régóta a fiának szánta Pervint és ezért taníttatta írni-olvasni és női kézimunkára. Az anyja megígéri fiának, hogy e dolgot még ma megbeszéli Müdsiddel; sőt áthivatja a leányt és alkalmat ad a találkára a két fiatalnak s ekkor a leánynak is tudtára adja, hogy őt fiának szánta és a dolgot mindjárt megbeszéli a férjével. Hüszna mondja férjének, hogy Rifatnak Pervint szándékozik elvenni, mert szeretik egymást, már pedig ha megházasítják a fiukat, olyan leányt vegye-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 382., 283. számában. — Az elhunyt szerző hagyatékából.

nek el neki, a kit szeret; «mert hiszen ön sem szerelem nélkül vett el engem.» De Müdsidd: ő szerelmet — mit nem ismer; nejét azért vette el, hogy hozzá való volt, előkelő ember lánya s épen annyi pénze volt, mint neki. Ennek a háznak ő a feje, nem az asszony; a házból ki nem járó asszony s olyan fiatal gyerek, kinek száján még megérik az anyai tej: hogyan tudná, hogy hogyan kell házasodni? Hiába mondja Hüszna, hogy nem maguknak vesznek feleséget, tehát meg kell kérdezni a fiút; Müdsidd azt feleli, hogy ő nem ismer gyereket, ő maga választja meg, hogy ki jöjjön a házába, a fia véleményére nem kíváncsi, aztán tudatja fiával, hogy nagybátyja leányát, Iszmetet veszi el neki, nem pedig egy koldús leányt, azért, hogy az ő és testvére vagyona idegen kézre ne kerüljön, így aztán még gazdagabbak lesznek. Hiába tilt. Hüszna, hogy a fiú nem szereti Iszmetet, Müdsidd azt mondja, hogy Iszmet megszereti a fiút s az ő testvérével csak nem lehet késhegyig menő ellenség, inkább elüzi házától nejét és fiát! Rifat kijelenti, hogy apja tegyen, a mit jónak lát, csakhogy aztán ő is azt fogja tenni, a mit akar és ne avatkozzanak a dolgába; ő Pervint szereti, de mivel apjának engedelmeskednie kell, elveszi nagybátyja leányát. Ezután pénzt kér anyjától s miután kapott, ennek arra a kérdésére, hogy hova megy, azt feleli: korcsmába!

(II.) Hüszna siránkozik másnap este felé, hogy Rifat még sem jött haza, óh, mert nincsen anya, a ki gyermekét ne szeretné! Ismét rá akarja beszélni férjét, hogy fiuknak Pervint vegyék el, mert azt szereti. De Müdsidd azt mondja, ő nem asszony, se gyerek, hogy ilyen ostobaságot kövessen el. Testvérével megállapodott, hogy holnap lesz a házasságkötés és néhány nap múlva a lakadalom. Ezek után a hazaérkező Rifat anyja is igyekszik csillapítani és rábeszélni, mert hiszen tegnap maga is beleegyezett. De Rifat szemére veti anyjának, hogy Pervint ő mutatta meg neki s ezt most megbánta? azután kijelenti, hogy neki Pervinen kívül más nem kell, ha apja haragszik, üsse le a fejét; az az oka, hogy ő e világra jött s ha ugyanaz szabadítja meg ettől az élettől, ő vele ennél nagyobb jót nem tehet. — Azután kéri apját, hogy ő is szólhasson valamit, mert hiszen ő is ember, aztán történjék a mi történik. De az apa azt

mondja: vigyázzon, mert agyon tiporja; ő apa, a fiának javát akarja, mikor testvére leányát veszi el neki. Rifat mondására, hogy a szive nem vonzza ahhoz, azt feleli az apa, hogy ő nem tud szívről, ő az esze szerint cselekszik. Rifat látván, hogy apja hajthatatlan, anyja pedig tehetetlen, felkiált: «Pervinnel beszélek, ő majd módot talál. Mert ha az ember veszélybe jut, az angyalokon kívül ki jön a segítségére? Ő pedig angyal! Életem tied legyen, jöjj, mentsd meg a szívemet!» Földre rogy és elájul. Anyja siránkozása közben föl akar állni, de nem tud s ezt mondja: «Még egy pohár rákít... ki van itt?... Mondom, hogy még egy pohár rákít akarok.»

(III.) Ibrahim (Pervin apja) tudván, hogy Müdsidd más leányt vesz a fiának, míg anyja Pervin pártján van: Pervint nőül akarja adni egy szegény munkás emberhez, hogy a becsületüket kockára ne tegye. A leány erre nem hajlandó, s azt mondja, inkább apja házában marad. Csak mikor Ibrahim vallatja, hogy tán volt Rifattal a becsületbe ütköző titkos viszonya: határozottan kijelenti, hogy apja kívánságára ahhoz megy, a kihez az akarja, ha mindjárt vén szerencsen is az, mivelhogy őt gyanúba fogta. S csakugyan férjhez adja Meszúdhhoz még Rifat és Iszmet menyegzője előtt.

Rifat a házassága idején igen hidegen viselkedik Iszmet iránt, mert még mindig Pervint szereti, bánatában részegkedésnek adta magát. Iszmet kéri, hogy vallja meg már egyszer: mi a bánata, fájdalma? Rifat: «A szemközti házban van egy kigyó, mely engem megmérgezett. Szerelmet mutatott irántam s én oly ostoba vagyok, hogy hittem neki, pedig ellenemre máshoz ment nőül. Ha tehát bánatomtól meg akarsz szabadúlni, zúzd össze azt a kigyót! Öltözködj, piperészkedj, mutasd néki, hogy én téged szeretlek; bárhol találod, vágd arczába az ő aljasságát s mutasd neki a mi fensőbbségünket! Hiszen ő vetélytársad! Eddig tanusított hidegségemnek épen az az oka, hogy nem voltál féltékeny.» -- Iszmet természetesen örül ennek és szemrehányást tesz Hüsznának, a ki még most is Pervin pártján van, most is azt óhajtaná a fiának. — Pervin most is Rifatot szereti. Ő neki a világon csak egy kívánsága volt, de az őt nem kívánta. Ő nemsokára meghal s egykor majd az is a temetőbe kerül s egy napon majd az is feltámad s ők talál-

koznak egymással. Pervin naponként siránkozik; mert a betegségen kívül nagyon bántja az is, hogy Iszmet — férje szavát fogadva — minden alkalommal sérti, bántalmazza őt.

(IV.) A mint Rifat otthon ivásnak adta magát, haza jön Iszmet rendkívül pompás öltözetben, s örömmel dicsekszik, hogy miket követett el Pervinnel, szemére veté szegénységét, tehetetlen voltát s ma annyira vitte a bántalmazást, hogy Pervin belebetegedett. Rifat dühösen felugorva: «Én ezerszerre nagyobb bolondságot tettem, mint te, hóhér asszony! Egy angyalt, kinek egy hajszáláért odaadtam volna életemet, szemtelen viselkedéssel beteggé titted s még dicsekszel vele! Egy volt a világon, a kit szerettem s arról ilyen örömhírt hozol! «E közben Ibrahim levelet hoz neki Pervintől, melyben azt írja, hogy Rifatért élt s most érette hal meg; kéri, jöjjön hozzá, hogy lelkét az ő jelenlétében s még egyszer látva, lehelhesse ki. A levél olvasása után Rifat kijelenti Iszmetnek, hogy őt nem szerette, nem is fogja szeretni, hanem ezennel elbocsátja magától, — mire Iszmet lerogy és meghal.

(V.) Pervin csakugyan Rifat jelenlétében s ennek neve említésével hal meg, miután megtudta Rifattól, hogy Iszmet is megtudta, hogy ő csak Pervint szerette s e miatti fájdalomában szörnyet halt. — Meszud, Pervin holttesténél találván Rifatot, meg akarja fojtani; de miután megtudja, hogy Rifat nem vétkes és azért nem vette el Pervint, a kit szeretett s a ki őt szerette, mert apja Meszúd nem engedte: elbocsátja, de megesküszik, hogy ha életben hagyja azt, a ki Pervinnek a sorsát okozta, allah a másvilágon ne támassa fel őt. Rifat megőrül; három nap óta esténként maga előtt látja Iszmetet, kinek szeméből láng jön ki s mellette egy angyalt, kiben Pervinre ismert. Belépő apjától kérdi, hogy kicsoda és mit keres itt. Mikor mondja: apádat nem ismered? Rifat: nekem nincs apám; én farkas kölyke voltam, de a dsinnek emberalakba változtattak. Én az emberek hasát felhasítom s májukat darabokra tépem. Azután a kertre nyíló ablak felé menve: ime Pervin hi engem, én megyek hozzája. Apja, anyja nem bír velem, az ablakon kiugrik s magával rántja anyját is. Müdsid ki akar menni a szobából utánuk, de útját állja Meszúd s miután szemére

vetette, hogy a fiát, testvére leányát s a szomszéd lányát elpusztította, késével agyonszúrja.

Ennek a darabnak olvasása önkéntelenül eszünkbe juttatja Csiky Gergely tragédiáját *A vasembert*, melynek főhőse, Bárdi Gábor, mintha édes testvére volna Müdsidd efendinek. Mindkettő ugyanaz a jellem, ugyanolyan észjárású ember, elannyira, hogy nem csupán gondolkodásmódjuk, hanem sokszor a gondolataik kifejezése is találkoznak. Hűszna asszony sok vonásban egyezik Bárdinéval, Annával, a fiatal Rifat bej pedig a vasember fiával, Andorral. Továbbá a drámai összeütközés, a tragikai vétség — azt lehet mondani — azonos, a tragikai hős bűnhődése, a catastropha pedig igen hasonló mind a két darabban.

Szorgalmas művelője volt a drámairodalomnak Mehemmed Rifat, a kitől több színművet ismerünk. Ilyen minde-
 2 l
 2 F
 nekelőtt a *Szokás* (Görenek) című drámája 3 szakaszban és felvonásban; a *Vagy győztes, vagy vértanú* (Ja gāzi, ja sehid) című darabja, mely 1873-ban jelent meg; továbbá a *Mamelukok* (Kölemenler, tudniillik az egyiptomi mamelukok), dráma 5 szakaszban (megjelent 1875. a *Temasa* című színműtár II. kötet 1 számában) és *A szegény asszony vagy az erényesség jutalma* (Jakire, jakhod mükjäfät-iffet), dráma 4 szakaszban (megjelent 1876. a *Temasa* II. kötet 4. számában). A két utóbbit nem egyedül, hanem Haszán Bedreddinnel közösen írta. Valószínűleg szintén M. Rifat dramatizálta a *Khoszrev és Sirin* című, egész Keleten ismeretes regét is 14 szakaszban (mert az előszó végén M. R. aláírás olvasható). Darabjai közül csak a *Szokás* című érdekes drámáját mutatjuk be, a mely igen élénk és igaz világitásban hozza szemünk elé a társadalomnak egyik esztelenségét s egyszersmind egészen hű képe a török életnek is. Látszik, hogy szerzője élesszemű megfigyelő volt és jól ismerte korának embereit.

(I.) Az előkelő Naim bej házában a gyermek szünet-
 ünnepeére készülnek s Naim a költségeket veszi szá-
 mításba. Hosszas tanakodás után felolvassa a jegyzéket ne-
 jének, Dsevrienek: «A gyermeknek egy öltözet ruha: 1000
 piaszter; játékszerek 100 piaszter; a lakoma költsége min-
 dennel együtt: 5—6000 piaszter.» Dsevrie azt teszi hozzá,
 hogy egyuttal 20 szegény gyermek szünetje költségét is ők

fogják viselni, ezt pedig férje nem vette föl s azonkívül a lakoma legalább is 10,000 gurusba fog kerülni. Naim erre kifakad: «A pénz nem homok, hogy a tenger partján szedhetném! Nem tudod, hogy a mieskénk van, mennyi fáradtsággal gyűjtöttem össze? És most egész vagyonomat elpocsékoljam azért, hogy egy csoport embert jól tartsak?» Nem mondom én, — szól Dsevrie, — hogy minden vagyonomat elköltsed, de hát 50,000 piaszter szükséges lesz.» — «Az istenért! — mondja a férj — mondd meg, mire adnánk ki azt az 50,000 piasztert? — «Óh lelkem! hát talán sok ez? A gyerekek, leányainknak, nőcselédességnek, szolgálknak s a szegény gyerekek ruha tetőtől talpig; a dserrahoknak pénz és ajándék; továbbá zenészekre, színjátszókra, bűvészekre, tánczosokra stb. Talán nem is lesz elég 50,000 piaszter.» «Most 10,000 piaszter pénzem van — mondja a férj — honnan vegyem a többit?» — «Vedd kölcsön, uram!» feleli a nő. A férj természetesen hallani sem akar ilyesmiről, hanem panaszkodik belépő anyjának. Náfizenek, kinek jelenlétében Dsevrie újra elszámolja a kiadásokat, de még toldva hozzájuk. «Ez mind szokás, — mondja Náfize — a leányom semmi fölöslegest nem kíván, de te, fiam, fukarkodol.» «Megint a »szokás« — sóhajt fel Naim — de honnan teremtsék elő 50,000 piasztert?» — «Azt én nem tudom — válaszol az anya — az a te dolgod.» A magára hagyott Naim átkozza a rossz szokást és hevesen kifakad a mai asszonyok ellen: «Ime a mi török asszonyaink! Pompa, pazarlás, költekezés, tétlenség, de a megélhetési módról sohasem gondolkoznak. Egy idő óta az isztambuli asszonyok elfeledték, a mit tudtak. Azelőtt értettek a varráshoz s ilyféléhez, legalább a ruháikat maguk varrták, de most ez sincs úgy. Most a varratásért több pénzt adnak ki, mint a ruhakelméért. Isten könyörüljön a szegény férjeken! Azelőtt ha utczára mentek, gyalog jártak mindenfelé, most pedig, mióta a tramvay-k, társas kocsik s ilyfélék divatba jöttek, egy kimenetelük legalább fél lírába kerül. Allah adjon erőt az erszényeknek! Ha megnősültél, akkor egy csomó bajba kerültél!» Végre hosszas töprengés után talál egy módot pénzszerzéshez s ezt örömmel tudatja nejével és anyjával. Tudniillik a rokonoktól, ismerősöktől bizonyára fognak kapni 10—12,000 piaszter értékű ajándékot; azokat eladja s így

elő tud teremteni körülbelül 30,000 piasztért. De a két asszony kineveti e tervével, tudtára adva, hogy ilyen hallatlan dolgot nem lehet elkövetni, mert az egész világ megbotránkozna rajta, hanem más módot kell találni: «Mondjátok meg, mi az a más mód? — kérdi haragosan. — «Mit tudom én? — mondja az anyja — ilyenről a férfiak gondolkoznak.» Neje azt ajánlja, hogy vegyen kölcsön 10—15,000 piasztért, mire a férj ismét kijelenti, hogy ő nem csinál adósságot. «Ej fiam — mondja Náfize — én nem mondom, hogy adósságot csinálj, hanem az ismerős kereskedőktől kölcsönözz.» «Ime az asszonyi észjárás! Hát az nem adósság?» «Miért lenne adósság? — mondja az anya. — Mindenki így csinál, te is csinálj így. Kölcsönözz, a mennyit akarsz, lassankint visszaadod. Naim nem bírván boldogulni a két asszonynyal, hát kijelenti nekik, hogy vagy úgy lesz, a mint ő tervezte, vagy sehogysen lesz.

A II. felvonás Naimék rokonánál, Enisz efendi házában történik. Enisz felesége, Neszibe asszony ujságolja férjének, hogy Naimék a fiuk szünet-ünnepélyére készülődnek. «Hej, az anyját! — kiált fel a férj — ez nekünk megint újabb költekezés! A viendő ajándékokra legalább 7—800 piaster kell.» «Te csupán az ajándékokat veszed számításba? — kérdi az asszony — hát nekem talán nem kell új ruha?» — «A multkor 1000 piasteren csináltatott ruhát még csak egyszer vetted magadra, újdonat-új; nem szégyenlesz most ismét ruhát kívánni?» — mondja a férj. — «Azt a ruhát Nazmi bej lakodalmára csináltattam s most is azt vegyem föl, hogy a világ nevéssen rajtam? — válaszol Neszibe. «Te asszony! mi hibája van annak a ruhának? Miért nem akarod fölvenni? Hiszen nagyon szép ruha.» «Igaz, — mondja az asszony haragosan — de hát a rokonok lakomájára is abban a ruhában menjek, melyet idegenek lakomáján viseltem? Egyszer már látták rajtam, hogyan vehetném magamra még egyszer?» A férj felindulva kiáltja: «Akár fölveszed, akár nem, én tudni sem akarok új ruháról» s ezzel haragosan eltávozott hazulról. Neszibe pedig, hogy új ruhát csináltathasson, elhivat magához egy örmény házaló asszonyt s annak eladja egy gyémántkőves gyűrűjét.

A III. felvonásban ismét Naimék házában vagyunk. Naim azt tervezi, hogy az ünnepélyt a jövő héten tartsák meg.

De neje kéri, hogy ne siessenek vele; mert a ruhái még nincsenek megvarrva s azonkívül a rokonai is kérték, hogy ne siessenek az ünnepély idejével, bizonyára azok sem fejezték be még a készülődésüket. «Lelkem, az ünnepélyt mi tartjuk — mondja Naim — másoknak mi közük a készülődéshez?» «Az asszonyok ruhát csináltatnak az ünnepségre» — világosítá fel Dsevrie. «Új ruhákat fogunk csináltatni? — kérdi a férj. «Hát mit gondoltál? Nem mindenki olyan ám, mint te — mondja Dsevrie. Minden ünnepélyen egészen új ruhákba öltöznek. Te pedig nem akartál ruhát csináltatni, holott épen nálunk lesz az ünnepély.» «Ne hozza ki a türelmemből — mondja a férj keserűen — ha a világ megbolondult, én is megbolonduljak? Már azt nem teszem.» Pörölésük közben hírül hozzák Enisz efendiék házából, hogy Enisz neje az ünnepélyre új ruhát kívánt férjétől, de mivel ez megtagadta, Neszibe eladta a gyémántos gyűrűjét; Enisz fölismerte a bazárban, összeveszett a feleségével s valószínűleg el is kergeti magától. Ennélfogva Neszibe asszony Naimhoz fordul segítségért, hogy békítse ki a férjét. Naim tehát siet, de hiába minden fáradozása, Enisz efendi már elvált a feleségétől s elbocsátotta a házából. Ezt az eseményt nagyon a lelkére vette Naim bej. Hazatérkezte után hosszasan töpreng és tusakodik magával. «Asszonyaink mindenben a szokásnak hódolnak, egy csoport ostoba férj pedig alkalmazkodik hozzájuk. Az a gonosz szokás hatalma alá hajtotta a világot. Ha a férfiak nem engedelmessé válnak neki, végre ilyen nagy bajok származnak belőle, ha pedig engedelmessé válnak, nem lehet győzni költiséggel... Szegény Enisz! Szerencsétlen asszony! De mit csináljunk? Nem csak ők, hanem az egész világ rabja annak a zsarnok szokásnak. Az ember sem betegségtől, sem a szükségtől, se csapástól, se rabszolgaságtól nem szenved annyit, mint a szokástól. Mert a szokás parancsolólag beleszól az embernek evésébe, öltözködésébe, járásába-keelésébe. Hatalmaskodik az észen, természetben, erkölcsökön, illendőségen, törvényen, szóval mindenben. Ime, most is oka lön annak, hogy tíz éves házasságok elváltak egymástól. Nemrégiben azt mondta valaki: a meghalás borzasztó, de csak egy perczig tart, ellenben a szokás örökéletű. Igaza volt, úgy van. Szegény, gyalázat az emberiségre, hogy a szokás-

nak nevezett zsarnok hatalma alól nem tud megszabadulni! Annak a férjnek elválására az én ünnepélyem szolgáltatót okot, erre pedig a szokás kényszerített engem.» Mindinkább erőt vevén a lelki fájdalom Naim bejen, hogy gondolatait kiverje a fejéből, elővesz egy most érkezett ujságot s ezt olvassa benne: «Egy előkelő egyén a fia szünet-ünnepélye költségeinek fedezése céljából állítólag már előre számba vette a küldendő ajándékokat. Ez valóban hallatlan alávalóság. Ha kitudódik, hogy valóban így van, ki fogjuk írni a nevét is.» Naimnak arczsine egészen elváltozik s egész teste reszket. «Ime, még meg sem történt a dolog, az ujságokban máris aljasnak nyilvánítanak. Ezután tehát már becsület nélkül fogok élni. Oh szokás! óh szokás!» — kiált fel és lerogy. Családja besiet hozzá s ő fájdalmasan és akadozva mondja Náfizének: «Édes anyám! ha meghalok, azt irasd a sírkövemre: a szokás áldozata.»

Sikerült vígjáték Semszi efendinek 1 felvonásos darabja: *Megtaláltam, a mit kerestem* (Kendim ettim, k. buldum) 1875-ből, a minek tendenciája elég világosan ki van fejezve a végén, Szenije asszony szavaiban és Zihni efendi észretérésében. Zihni efendi olyan fukar, pénzsóvár ember, hogy alig van párja egész Konstantinápolyban. A fia, Riza bej, beleszeretett egy leányba (Dildār), kit egy hivatalnoktársa vett 6 éves korában, saját gyermekeként nevelte s most el akarja adni odalíknak 700 líráért. Riza tehát megkéri anyját, hogy beszélje rá apját a leány megvételére. Zihni leánya, Makküle, pedig rokonát, Meszrúr bejt szereti s ez is ötlet. Meszrúr megkéri a leányt Zihnitől, de ez összeszidja és kikergeti. Zihni ezután dicsekedve mondja nejének, Szenijének, hogy leányukat egy igen gazdag ember, egy öreg borbély kéri, a ki ő neki 600 piaszter zsebpénzt adna havonkint. Szenije azonban határozottan kijelenti, hogy nem egyezik bele s egyszersmind tudtára adja, hogy fiuk, Riza is meg akar nőszülni. «Gondolj arra a 600 piaszterre! — mondja a pénzsóvár Zihni — a gyerek pedig majd talál magának gazdag leányt s így egyúttal két kenyérfogyasztótól szabadulunk meg!» Szenije azonban megmagyarázza neki, hogy fiuknak egészen más terve van, mely Zihni erszényét is érinti s föltette magában, hogy vagy megveszik neki a leányt, vagy örökre elhagyja az apai házat. Zihni

ettől megijed s a dolognak ilyen megoldását közli nejével: «Mivel annak a leánynak nevelő apja Rizával egy hivatalban dolgozik, adja ide a leányt. A fiú fizetéséből havonként vonjon le 50 piasztert, míg az egész összeg törlesztve lesz, azután én leszek adós a fiának.» Neje persze kineveti ezt a bolond tervet, de Zihni azt mondja, hogy neki nincs pénze, nem veheti meg a leányt. Ezzel szemben Szenije azt állítja, ő a múlt napokban is hallotta, hogy férje a belső szobába zárkózva pénzt olvasott, sőt Riza az ajtónyíláson keresztül látta is, hogy az aranyakat olvasás után egy fazékba rakta. «Nem emlékezem arra, hogy valaha pénzt olvastam volna; s Riza is hazudott» mondja Zihni meglepetve. Azután kimegy, hogy a pénzt eddigi helyéről máshova rejtse. E közben Meszrúr bej Rizától és Makbuletól megtudja, hogy Zihninek van sok pénze; nagyon örvend neki, mert olyan valami jutott eszébe, hogy így a dolog sikerülni fog. Nemsokára előjön Zihni, a szoba ajtóit bezárja, köpenye alól előveszi a fazekat s leül megolvasni a pénzt, mert gyanakszik, hogy hátha loptak belőle. Alig fog a pénzolvasáshoz, Meszrúr és Riza, álruhába öltözötten, bemásznak az ablakon, mire Zihni a pénzes fazekat a kanapé alá dugja. «Hej, te szemtelen! — kiált rá Meszrúr — másnak a házából ellopod a pénzt és ide menekülsz, úgy-e?» Zihni hiába tiltakozik, hogy nem ő az a tolvaj, a kit keresnek, Meszrúr nyakon ragadja és vallatja, hogy legalább a helyet mondja meg, a hova elrejté a pénzt, mert különben átadja a künn várakozó rendőröknek. Ezalatt Riza megtalálta és köpenye alá rejté a pénzes fazekat s miután intett Meszrúrnak, kijelentik, hogy tévedtek, csakugyan nem Zihni a tolvaj és bocsánatkérés közben hirtelen eltávoznak. Zihninek első dolga, hogy a kanapé alá néz s mivel nem látja ott a pénzes fazekat, ijedtében elájul. Magához térven, jajveszékelve panaszolja nejének, hogy az ablakon bemászó tolvajok ellopták a pénzt, mely 1400 liránál több volt. «Miféle pénzt? — kérdi neje — hiszen egy órával ezelőtt siránkozva mondtad, hogy nincsen pénzed, azóta hol és hogyan jutottál 1400 lirához?» «Óh lelkem! hát azt gondold, hogy az enyém volt? Egy bizonyos ember biztaram megőrzés végett. Most mit tegyek? Hogyan adjam vissza tulajdonosának?» Jajveszékel és házanépét hajszolja.

hogy keressék meg a tolvajokat és hozzák vissza a pénzt. Neje, leánya és a belépő Meszrúr nem akarják elhinni, hogy pénzt loptak tőle, mert hiszen eddig mind úgy tudták, hogy nincsen pénze. Most tehát ezért dühös Zihni efendi: «No nézze az ember ezeket a szemteleneket! Még nem akarják elhinni! Azt hiszik, hogy én hiába csapok ilyen nagy lármát.» Ekkor belép Riza Dildárral együtt, s bemutatja apjának. «Az én pénzemen vetted úgy-e ezt a leányt? Te követted el velem ezt a dolgot? — kiált Zihni és fia felé rohan, de Szenije visszatartja s egyszersmind szemrehányást tesz férjének. «Mikor ily sok pénze van, sajnálja azt családjától. Nem gondolja meg, hogy ha meghal, pénze a föld alá rejtve marad, aztán a gyermekei mint koldusok az utcán fognak tengődni. Az ilyen embert nem érdemes sajnálni. Ha nem lettél volna fukar a fiaddal szemben, az nem vetemedett volna ilyen illetlen tetre. Mert a szülők az okai, ha gyermekük semmirevaló, neveletlen és engedetlen lesz.» «Igazad van, — mondja a megtért Zihni — most elmondhatom én is: megtaláltam, a mit kerestem.» Végül Szenije így szól: Ime, Riza elérte célját, örüljön az életnek. Makbulét pedig Meszrúr bejhez adom, menjünk, kössük meg a házasságot s ezzel az ő dolguk is el van intézve.»

Kitünő bohózat Omer Fäiktől, a *Férj és feleség egy húron pendülnek* (Kari, kodsza ujun), három felvonásban, szintén 1875-ből. A szerző nemzeti vigjátéknak (milli comedia) nevezi s azt írja, hogy cselekvénye Smyrna városában őrtenik az 1856. évben.

1. A rendkívül fukar Haszt Babának és a hozzá illő Dsemile asszonynak van egyetlen leányok, Szabiha, a kit már több ízben megkért a gazdag Fáik bej, de nem adták hozzája. A szülők oly fukarok, hogy egyetlen leányokat nem csak tisztességesen nem ruházzák, hanem szinte éhen hagyják veszni; meleg ételt még nem evett, egy 24 órában csa fél perezzen élődik s az éhség miatt aludni sem bir. Most is fönn virraszt és épen azt óhajtja, hogy bár férjhez adnák akárkihez, csak megszabadulhatna a folytonos éhezéstől, mikor titokban bejön a szobájába Fáik bej s tudtára adja, hogy holnap áruhában s bizonyos fortélylyal megkéri apjától és megszabadítja ebből a pokolból. Ezután a leány

reggelfelé elalszik s apja és anyja bejön a szobába; a lámpát égve találván, Haszt Baba kifakad, hogy ez az átkozott leány végre is tönkre fogja tenni őket. «Reggelig legalább is tíz para árú olaj ég el», mondja bosszúsan. «Igen», erősíti a felesége, «a tíz para egy hónap alatt hét és fél piaszterre, egy év alatt 85 piaszterre s tíz év alatt majdnem ezer piaszterre szaporodik». «Világos dolog», folytatja a férj, «annyi pénzen pedig három tehenet vehetnék mezei jószágunkra. Azok végeznék a föld munkáját és tejet adnának; a tejből tejföl, a tejfölből vaj lenne s kevés idő alatt némi bevételünk volna». E közben Szabiha az ágyban nyugtalanul alszik és valamit nyöszörög. «Tegnap este megevett fél perezet s bizonyára nem bírta megemészteni, attól nyugtalan az álma», vélekedik az anyja. «Ezerszer mondtam már neked», kiált rá dühösen az apa, «hogy a leány még kicsi s olyan otromba nagy pereznek a felét 24 óra alatt hogyan bírná megemészteni! Talán azt akarod, hogy a leány megpukkadjon?» A leány fölébredvén, azt mondja, hogy igen szépet álmódott. «Mi volt az, halljuk?» kérdi az apa, «de ha az erszényt illető valami volna, akkor ne is beszélj, hogy engem meg ne haragíts». «Apám-uram, új divatú sok szép ruhát és 15,000 piaszter értékű karperezet vettél nekem», feleli a leány. «No, látod!» kiált az apa haragosan, «ostobaságoddal engem végre is megbolondítasz és az örültek házába fogsz kergetni!» Dsemile azt mondja, hogy már pedig a legtöbb álom be szokott teljesedni. «Ugyan, asszony! gondold meg, mit beszélsz. Ugyan ki adna 15,000 piasztert egy darab karperezért! A 15,000 piaszterből tíz év alatt 20,000, húsz év alatt 40,000, ötven év alatt 100,000 s száz év alatt 200,000 piaszter lesz és azon egy nagy mezei jószágot lehet venni. A mezei jószágon levő juhoknak bányái, a teheneknek borjai, a tyúkoknak csibéi, továbbá a gabona- és gyümölcsstermés 500 esztendő alatt legalacsonyabb számítással is mennyi jövedelmet hozna!» E beszédre Szabiha halkán ezt mondja: «Ezek, úgy látszik, nem gondolnak a halálra; pénzükkel talán 500 esztendeig akarnak élni!» Az apa hallván valami beszédet: «Mit mondtál? Magadban 500 liráról, vagy miről beszéltél. Talán bizony loptál a kamra kövezete alá rejtett pénzemből?» A leány azt feleli, most hallja először, hogy apjának ott pénze van

elrejtve. «Ez azt jelenti, hogy azért nem loptál, mert nem tudtad; most megtudtad a helyét, bizonyosan lopni fogsz, úgy-e?» mondja az apa. Faggatják a leányt mind a ketten: mondja meg igazán, hogy lopott-e a pénzből? ha lopott, adja vissza, ne haragítsa meg az apját. Ezután a leánynak egy elejtett szavából megtudja apja, hogy a múlt napokban a szomszédban volt; ezért dühösen rákiált: «Ezerszer mondtam, hogy ne menj a szomszédba! Mert ha te elmégysz a szomszédokhoz, abból az lesz, hogy valamelyik nap azok is eljönnek hozzánk s legalább is egy findsa kávéval meg kell kínálnunk. De ugyan miért vesztegessünk el egy findsa kávévét is?» Ekkor kiküldik a lányt, hogy takarítsa ki a másik szobát s ez alatt egy-egy kávéfőznek a magok számára, sietve, hogy a leány meg ne lássa, mert akkor az is megkívánja. Nem sokára bejő Szabiha s jelzi, hogy egy mészáros keresi apját. Haszt Baba ugyanis ettől a mészárostól egy évvel ezelőtt 100 piasztért kért volt és máig sem adta meg neki, abban bizva, hogy hitelezője majd elfeledkezik róla. Most tehát azt üzeni ki neki a leányával, hogy ő nincs itthon. Nem sokára ismét kopognak az ajtón, s kérdik, hogy itthon van-e Haszt Baba? «Mit akarsz vele?» kérdi Haszt Baba. A külső hang azt mondja, hogy Haszt Baba két évvel ezelőtt 15,000 piasztért kölcsönzött egy embernek, az most ezt az összeget kamataival együtt meghozta; jöjjön tehát a vendéglőbe, ott várja az a bizonyos ember. «Itthon vagyok, itthon vagyok! Azonnal megyek!» kiáltja az ismeretlennek. «Mindenesetre tévedés van a dologban», mondja magában, «de akárhogy van, mennem kell».

II. Alig érkezik meg, jön Faik bej, nagyon szegényes öltözetben. Beszélni valója van Haszt Babával, de azért nem a lakásán kereste föl, hogy kávé és másféle kínálásával költséget okozott volna neki; már pedig ő olyan ember, hogy a mint maga sem szeret haszontalanul költekezni, úgy másokat sem akar költségbe verni. «Lám! mégis találtam a világon egy embert, a ki épen olyan természetű, mint én vagyok», mondja magában Haszt Baba. Fáik aztán beszélgetés közben azt mondja neki, hogy ő a meggazdagodásnak csak egy módját ismeri, tudniillik száraz kenyeret enni, húst nem vinni a házba, szegényesen öltözködni, hiába nem adni ki egy fillért sem, éjjel-nappal dolgozni s a szerzett

pénzt egymásra rakni. Ő mindedig így cselekedett s ilyen módon az apjától örökölt nagy vagyont megkészserezte. «Uram, — mondja Haszt Baba, — én már régóta épen ilyen embert keresek, mint ön. Van nekem egy leányom, kit már férjhez kellene adnom. De először is körülbelől 500 piasztert kellene költenem a lakodalmára; másodszer a leányomat elvevő emberrel akármilyen ritkán is, de biztosan találkoznom kellene, évenként legalább egyszer csak eljönne hozzám, akkor egy kávét kellene adni neki s ez újabb költskezés. Ilyen módon aztán megszokja az ember a pazarlást s nagyon rövid idő alatt tönkre megy. Ez okból megfogadtam, hogy leányomat senkihez sem adom». Fáik bej nem helyesli Haszt Babának ezt a fogadalmát; mert a míg a leány apja házában van, egy személyre való költsége mindig meglesz; okosabban tenné tehát Haszt Baba, ha a leányát nőül adná valamely, vele azonos természetű emberhez. «De egész életemben csak egyetlen egy ilyen embert találtam, tudniillik önt, — mondja Haszt Baba, — azonban nem tudom, hogy nős-e vagy nőtlen, s ez utóbbi esetben elvinné-e a lányomat?» Fáik azt mondja erre, hogy ő mindedig vonakodott a nősüléstől; de egyrészt azért, hogy nagy vagyona ne maradjon idegeneknek, hanem születendő gyermekeire hagyhassa; másrészt pedig, mivel ő is örvend, hogy magához teljesen hasonló természetű embert ismert meg Haszt Babában: ajánlatát elfogadja. Haszt Baba kijelenti Fáiknak, hogy hozzá adja a leányát s valamelyik napon elmegy a feleségével együtt háztűznézni, ha ugyan nem igen messze van a lakása; mert ő egy leány kedvéért nem hajlandó szaggatni a cipőit. Fáik megnyugtatta, hogy lakása nincs messze s a látogatásra a holnapi estét tűzik ki.

III. Fáik bej a város végén, a tenger partján egy deszkából összetakolt kunyhót jelölt meg lakása gyanánt. Ide jönnek tehát következő este Haszt Baba és felesége. Fáik azzal indokolja itt lakását, hogy a tenger partjára hordott szemétdombok büze elveszi az étvágyát s így ő sokat megtakarít a kosztján. Téli időben pedig a lámpához tartja kezeit, úgy melegszik s ennél fogva tüzelőre sem ad ki pénzt. Ekkor eloltja a kunyhóban égő lámpát, azt mondva, hogy beszélgetni sötétben is lehet, a halláshoz pedig nem kívánatik lámpafény. Erre Dsemile ezt súgja a férje fülébe:

«Imé, épen olyan ember, a milyent kerestünk. Hozzá kell adnunk Szabihát, legalább ő is lásson jó napokat». Fáik továbbá azt mondja nekik, hogy lakodalomra nincs szükség; egy napon a leányt elvezetik ide magukkal, egy-két perczig elbeszelgetnek, aztán a leányt itthagyják, ők pedig haza mennek. A mi pedig a leány ruháját illeti, hiszen úgysis van rajta ruha, mi szükség volna másikra. Haszt Baba erre azt mondja, hogy ezzel a leányra vonatkozólag el van intézve az ügy, de hát ő róluk se feledkezzék meg Faik, mert hiszen az ő kedvéért jöttek ide és koptatták a czipőiket; azonkívül a felesége mennyit futott, fáradozott, míg ekkorára fölnevelte a leányt, kérdi tehát Fáiktól, hogy mennyi pénzt hajlandó adni neki? Fáik 500 piasztert mond neki, mire Haszt Baba így szól: «Mit beszél ön? 500 piasztteren nem lehet leányt venni. Önnek nincs szándéka nőt venni, hanem velem tréfálni». Fáik ígért rá még 100 piasztert, de mivel Haszt Baba ezzel sincs megelégedve, azt mondja, hogy egy öltözet szép ruhát fog venni neki. «Helyes, beleegyezem, — mondja Haszt Baba, — csakhogy az új ruhához egy órát is kérek». Fáik ezt is megígéri. «Az órának arany láncza legyen, — szolt Haszt Baba. — No lásd, majd elfelejtettem! Ujjamra egy gyémántköves gyűrűt». Fáik ezen kívül abba is beleegyezett, hogy ő fogja megfizetni a 100 piasztert a mézárósnak. «Nekem már egyéb nem kell, — mondja a kapzsi, — most még csak a feleségemet illető rész van hátra. Nézze, uram, a rajta levő ruháján kívül nincs neki több». «Szép ruhát veszek neki», mondja Fáik. «Nekem már lesz gyémántkövem, aranylánczom; ő neki ne legyen efféle?» kérdi Haszt Baba. «Egy pár fülbevalót és gyűrűt neki is veszek», nyugtatja meg Fáik. «Most már megyek és hozom a leányt», mondja Haszt Baba. Elindul, de visszajön s azt mondja, hogy elfelejtett valamit, tudniillik hogy a feleségének az új divatú melltűkből is vegyen Fáik egy darabot, mást aztán nem kíván már. Fáik hosszasan hallgat s Haszt Baba faggatására azt mondja: meggondolta a dolgot, nincs annyi tehetsége, hogy így vegyen magának feleséget, Haszt Baba máshol próbáljon szerencsét. Erre Haszt Baba engedékeny kezd lenni s azt mondja, ha a melltű nyomja Fáik lelkét, ő azt nem követeli. «Nem, nem, — szolt Faik, — most már

lemondtam szándékomról». Haszt Baba most már fokozatosan elengedi a feleségének veendő ruhát, a mézszárosnak fizetendő száz piaszttert, a neki veendő ruhát, órát stb. S mikor Fáik még mindig hajthatatlannak mutatkozik, Haszt Baba nagyon nyugtalanzkodva és csaknem síró hangon arra kéri, hogy legalább az először ígért 500 piaszttert adja meg neki, tüstént hozza a leányát. El is megy érte s nem sokára visszatér Szabihával. Kéri a pénzt Fáiktól, de ez kijelenti, hogy csak a házasság megkötése után fogja átadni neki. A meghívott imám és a tanúk megjelennek, az imám törvényesen összeadja Fáikot és Szabihát. Ekkor Fáik átadja a pénzt Haszt Babának s egyszersmind tudtára adja, hogy ő nem olyan ember, a milyennek az utolsó napokban mutatta magát Haszt Baba előtt; ő ehhez a cselhez csak Szabiha iránt való szerelemből, meg azért folyamodott, hogy a szegény leányt megmentse. Haszt Baba elkeseredésében kijelenti, hogy mivel a leánya, Fáikkal összejátszva, rászedte és elhagyta őt, kitagadja az örökösödésből, menjen, érje be a sorsával, melyet választott magának.

A népszinművek közül Dsemil efendinek a *Szerencsétlen ifjú, vagy a szomorú végű falusi lakodalom* (Tálisziz delikanli, jakhêd firâkli köj düjünü) című három felvonásos darabját mutatom be röviden (megjelent 1875-ben Konstantinápolyban). Az egész darab alig egyéb ugyan, mint dialogizált történet, de kitűnik belőle, hogy a szerző igen jól ismeri a népeletet, a falusi török természetét, jellemét, gondolkodás- és beszédmódját. A történet színhelye egy kis-ázsiai falu a Kizil-Irmak (az ókori Halys) folyó mellett.

Egy falusi ifjú, Haszán, és egy árva leány, Nádire, szeretik egymást. Azonban a leány nevelő nagybátyja, Szulejmán aga, a leányt egy idős emberhez, Memis agához akarja adni, s a menyegző már ki is van tűzve néhány nappal későbbre. Memis t. i. egy kertet és 2000 piaszttert ígért a leányért. Nádire készebb meghalni, mintsem kedveséről lemondani, tehát elmegy a Kizil-Irmakhoz s egy szikláról a folyóba ugrik. Egy juhász meglátván, oda siet, kimentí a leányt a hullámokból s elviszi kunyhójába. Aztán a faluba siet, hogy hírt adjon a leányról. Útközben találkozik Haszánnal és ennek jó barátjával, Mehemmed Pehlivánnal, kiknek elmondván a dolgot, elvezeti őket a kunyhójához. — Nádire

éppen szökni akar, mikor ezek megérkeznek ide. Nemsokára megérkeznek Szulejmán, Memis, a falu imámja és más falusiak, Ekkor Mehemed Pehlivan leleplezi Memist, elmondván róla, hogy egy másik faluban, t. i. Kjamil-kőjben, van felesége, eladó leánya s egy 8—9 éves fia; családját egy hó óta elhagyván, ide jött, 'itt úgy viselkedett, mint nőtlen, sőt nősülni akar. E fölfedezésre Szulejmán aga a jelenlevők előtt kijelenti, hogy Nádirét Haszánhoz adja s aztán Nádire is kijelenti, hogy Memis nem kell neki, csakis Haszán. Ezzel mind visszaindulnak haza a faluba. Memis visszahív egy fiatal embert, egy kis üveget ad át neki s 3000 piasztért ígér, ha Haszán és Nádire menyegzőjén ebből az üvegből tölt észrevétlenül Haszán ételébe vagy italába. A menyegző napján, mikor Haszán bejön a menyasszony szobájába, hogy fátyolát fölemelje, már heves fájdalmat érez gyomrában, úgy hogy nem élvezheti boldogságát, csak folytonosan jajgat és mindjobban szenved, Nádire pedig siránkozik. A vendégek sajnálkoznak, próbálnak segíteni rajta, de már késő, Haszán barátja Mehemed Pehlivan karjai közt meghal, mire Nádire is elájul. Mehemed Pehlivan kijelenti a társaság előtt, hogy ez Memis műve, az mérgeztette meg Haszánt boszúból s aztán haragosan fölkel és megy, hogy mielőtt barátját a sírba tennék, ő a gyilkost megöli. Övéből kirántván törét, kisiet az ajtón, mert a jelenlevők nem bírják visszatartani.

A török *operettek* között talán legsikerültebbnek mondható a *Kösze kjahja* 3 szakaszban, melynek szövegét Rüstáni színész írta s a melyet 1875 május közepén adott elő először Dikrán Csokadsián társulata a pérai franczia színházban.

I. A mint a falusi asszonyok és leányok ruhát mosnak a folyóban, egy leány, Gül, elbeszéli Szálime nevű asszonynak, hogy három év óta nagyon szeret valakit, a ki ő reá nem is néz s nem tudja, mit tegyen. Mikor kivallja, hogy kedvese Kösze kjahja, a ki kerüli a nőket, Szálime ajánlkozik, hogy ő megszeretteti Gült Köszével. Ott nyomban készítenek halvát ráimádkozás közben; tálba teszik, Gül a halvás tálat elviszi 150 lépésnyire a nélkül, hogy hátra nézne s ott háromszor mondva: «Nesze, izleld meg, Gül száját izleld meg.» leteszi a földre. Mert Szálime állítása szerint nemsokára erre fog jönni Kösze, megeszi a hal-

vát s tőle szerelmes lesz Gülbe. A nők eltávozása után odajön egy fiatal juhász, Ebis, kezdi enni a halvát s megkínálja az odaérkező Köszét is és így ketten eszik meg a bűvös ételt. Mikor Kösze megtudja Ebistől, hogy a halva ráimádkozással készült, rögtön tudja, hogy mi történt, megijed és bánja, hogy evett a bűvölésre szánt halvából. A hatását mindketten érzik. A visszatérő falusi nők és Gül örülnek, hogy Kösze csakugyan evett a halvából s most már Gülé lett. De Kösze tiltakozik s kijelenti, hogy nem kell neki Gül, ellenben Ebis magának követeli a leányt, mert nagyon szerelmes lett bele.

II. Mivel a bűvös halvával nem érték czélt, Szálime más módot ajánl arra, hogy Ebist elhidegítsék Gültől. T. i. az asszonyok és leányok egy korszóba egy-egy marok földet dobnak. 51-szer mondva: in, bin, din! s ha Gül ebből a korszóból megitatja Köszét, a juhász szerelme át fog szállni erre. Holdvilágos este Gül a kúthoz jön, megmeríti a korsót s maga elrejtőzik. Jön Kösze a szamarát itatni s meglátván a tele korsót, iszik belőle. Ekkor előjön Gül és szerelmet vall neki. Kösze azonban hajthatatlan marad. Gül azt mondja, hogy ha nem fogadja el szerelmét, szeme látára a kutba ugrik s megy a kúthoz. Kösze átkarolja Gült, hogy megakad az öngyilkosságban. Éppen ekkor érkeznek oda a falubeli nők s mivel Köszét úgy találták, a mint éjjel ölelgeti Gült, kényszeríteni akarják, hogy vegye el, ha már ennyire jutott, nehogy a lány gyalázatban maradjon. De Kösze kijelenti, hogy nem kell neki Gül, ezért a nők megfordulva szamarára ültetik és ütik.

III. Azután összegyül a falu népe Kösze és Gül lakodalmára, mert az előzmények után erővel el akarják vétetni vele Gült. Szálime azonban hirül hozza, hogy Kösze ma reggel megszökött. A lakodalmás nép egy része utána megy, hogy visszahozza. Ezalatt Gül kinyilatkoztatja Ebisnek, hogy mivel Kösze így csuffá tette, Ebishez megy nőül. A falusiak nemsokára visszatérnek Kösze Zakarral, a ki nagyon hasonlít Kösze kjahjához, megvendégelik, mintha ő volna a vőlegény. De azután kiderül, hogy nem ez a vőlegény, hiszen ennek már van felesége és gyermekei. Szálime hirül hozza, hogy Gül hajlandó Ebis neje lenni, mikor Gül kijelenti a nép előtt, hogy lemond Köszéről s Ebis neje akar lenni:

a padlásra bújt Kösze ezt meghallván, előjön s örül, hogy megszabadul a leánytól. Így tehát a lakodalmas nép Ebis és Gül menyegzőjét üli meg.

A törvényes társadalmi élet megismerése szempontjából a múlt század második felében, igen érdekes és tanulságos egy 3 felvonásos vigjáték, helyesebben életkép vagy korrajz, melynek czime *Francziásan!* (Iste alafranga) s 1874. jelent meg Konstantinápolyban. Ez a jóízű kis szindarab, — melynek szerzője a czimlap szerint: «egy, a törökök dolgait ismerő madame» — azokat a törököket viszi a színházlátogató közönség szeme elé és teszi nevetségessé, a kik a nyugoti műveltség elsajátítása helyett e műveltségnek csak a mázát tudták magukra venni, utánozzák a francziák életmódját, szokásait, modorát stb. s tetszelegnek a francziásokodásban. Ezek az úgynevezett sik bejek, az új divatu, sikkes uracsok, a francziákat majmoló, léha törökök, kiket a Khajal című hirlap 1874. évi egyik száma (a 73-ik) így ír le: «A sik bej: finom modoru, nyájas, elegáns, élénk, mozgékony; szemüveget, keztyűt és szűk pantallót visel: haját európaiasan fésüli, szakállát leborotválja; francziául beszél, mindig Pérában sétál s örök ifjúnak mutatkozik.»

Éppen ilyen a *Francziásan!* című szindarab hőse is, Musztafa bej — az egykori dohányárus, — de azzal a hozzáadással, hogy ő rajta a szemüvegen és szűk pantallón kívül frakkot, fehér mellényt, kemény inggallért és világoskék nyakkendőt látunk. Európaiasan berendezett szalonjában nézegeti magát a tükörben s kérdi belépő szolgájától, Ibrahimtól, megismeri-e, hogy ki ez a sik bej? «Ez a sik bej senki más, mint ön, uram», — feleli a szolga. «Igen, én — mondja elégületen az úr. — Én Musztafa; én, a ki azelőtt dohányárus voltam, most pedig egyike vagyok Isztambul legsikkesebb bejeinek! Lásd és értsd meg, hogy micsoda haszna van annak, ha az ember Pérába jár; lásd, hogyan kiművelődik az ember! Milyen haladást tettem a műveltségben! Egész monsieur lett belőlem! Mondd meg igazán, ha engem ebben az öltözetben az utcán láttál volna, kinek gondoltál volna? Egy előkelő franczia úrnak, ugy-e?» Azután dicsekszik szolgájának, hogy egy év óta azért tart franczia nevelőnőt a leánya mellett, mert a családja eddig sem színházzól, sem literaturáról, sem általában

czivilisatióról nem tudott. Egész elragadtatással beszéli el, hogy ez a francia kisasszony a multkor milyen szépen tánczolt kánkánt a galatai álarczos bálban s a francia leányok olyan szépen énekelnek, mint a fülemilék. Az álarczos bálban ismerte meg igazán a francia nevelés előnyeit. Ezután látogatóba jön hozzá a szomszédja, Haszán bej, kinek arcza puderezve van, monoklit hord, igen rövid kabátot, selyem mellényt, magas inggallért, legujabb divatu nyakkendőt visel, kezében vékony pálcza és keztyü. Musztafa nagyon boldog embernek mondja vendégét, mert járt Párisban és elsajátította a francia műveltséget. A kedveért behivatja a francia kisasszonyt is, hogy legyen hozzáillő társalkodója. A francia nevelőnő egész szemtelenül viselkedik, a háziúr háremében levő nőket csordabeli jószágoknak, magát a háziurat pedig vén kecskének nevezi s azt mondja róla, hogy ha Párisban volna, madárijesztőnek tennek ki. Azonban Musztafa bej mindezt a finom modornak és jó nevelésnek tulajdonítja, mert azt gondolja, hogy egy művelt nőnek olyannak kell lenni, a milyen a francia kisasszony. — Majd egy marquis jön hozzá. Musztafa nagyon örvend annak, hogy ime már ilyen európai urak is kezdik látogatni. A marquis azt mondja neki: üdvözli a czivilisatio nevében, a miért oly nagy elismerésre talált a francia nemzetnél Musztafa bej buzgalma a honfitársai haladása ügyében. Musztafa természetesen el van ragadtatva attól, hogy őt Európa legelső nemzete üdvözli s hogy Európában is ismerik és szeretik; egyszersmind kéri a marquist, hogy írja meg hazájába az ő üdvözlését is. Ekkor a marquis előadja neki idejövetele czélját. Mivel t. i. a francia nemzetnek igen nagy bizalma van Musztafa bejhez, kér tőle 1000 lírát, hogy miféle czélra, az államtitok ugyan, de elárulja neki: a pénz a Khinában szolgaságban élő mongolok fölsegítésére fog fordíttatni. A marquis aztán, mihelyt megkapta a kért összeget, köszönés nélkül hirtelen eltávozik. A Párisban járt Haszán bej pedig ilyen felvilágosítást ad: «Ime, ilyen az alafraंगा szokás. Mikor a nagy emberek egy társaságban vannak, úgy mennek el, hogy nem köszönnek egymásnak. Ez is a jó neveléshez tartozik.

(II. felvonás.) Musztafa nejének, Fatime asszonynak, sehogy sem tetszik a férje viselkedése, francziáskodása, sőt

szemrehányásokat tesz neki, hogy a fiuk, Szaid bej, éppen ennek a következtében könnyelmű, engedetlen, kártyás, adósságokat csinál, francia bort iszik, szüntelenül a francia kisasszonynyal sétál, vagy tornázik; valamint a leányuk is nem tesz egyebet, mint európaiasan öltözködik, piperézi magát; mert a francia kisasszony egész nap az európai leányoknak ugynevezett férfirokonairól s szülői engedély nélkül férjhez menetelükről beszél neki és egyébre nem tanítja. De Musztafa nem engedi eltántoríttatni magát, sőt az a szándéka, hogy a leányát eljegyzi Haszán bejvel, mivel az egészen alafranga ember, ismeri a művelt Európát és nagy tudományu. Hivatja tehát leányát, Hadsirt, mire Fatime távozni készül. «Maradj itt, — mondja neki a férje — hadd mutassam meg neked, hogy milyen egy művelt apa.» A leány bejövén, ilyen párbeszéd kezdődik köztük. Musztafa: «Jer ide, leányom!» — Hadsir: Papa! — Musztafa: Leányom, én európaias ember vagyok.» — Hadsir: «Igen papa.» — Musztafa: «Úgy fogok cselekedni, a mint Európában szoktak. T. i. meg akarom beszélni veled férjhez meneteledet. Akarsz-e férjhez menni, leányom?» — Hadsir: «Nem tudom, apám uram.» — Musztafa: «Hogyan? Nem tudod? Szereted-e szomszédunkat, Haszán bejt?» — Hadsir: «Nem, papa!» — Musztafa: «Nem?! Takarodj el innen a szobádba, te szemtelen! Illik-e egy jó nevelésű leánynak nyilvánítani a véleményét ilyen dologban?!» Fiuk, Szaid bej, közölni akart valamit atyjával, de mivel a francia kisasszony elhívta sétálni Pérába, csak hátrahagyott levélben tudatja mondanivalóját. Ugyanis szomszédjuk, Haszán bej, szeretné, ha párisi szokás szerint bemutatnák őt Musztafa bej nejének és leányának, hogy udvarolhasson ez utóbbinak. Ha aztán hire terjed, hogy ilyen előkelő ember háremébe járnak férfiak és udvarolnak a házi kisasszonynak, akkor többen is követni fogják e példát és így Musztafa bej igen nagy érdemet szerez a török nemzet haladása és a civilizatio terjesztése körül. Fatime asszony természetesen irtózik az ilyennek még gondolatától is, a miért aztán a férje engedetlen asszonynak nevezi.

III. felvonás. Egy hónappal későbbén Musztafa bej éppen azon örvendez, hogy a divatárus francia leányok is ismerik és valódi gentlemannak tartják őt, mikor ijedten

belép a neje és tudtára' adja, hogy ég a legszebb házuk. Musztafa azonnal küldi szolgálait a tűzhöz, ő maga azonban nem mehet, mert Haszán bej nemsokára jön a bálból és ígérete szerint hoz magával néhány francia urat. Midőn e miatt a felesége haraggal és szemrehányással eltávozik, így szól: «No nézzétek ezeket az isztambuliakat! Mihelyt a leányomat férjhez adtam, én is azonnal Párisba megyek és elveszek egy olyan francia leányt, mint a mademoiselle, csakhogy ennél valamivel fiatalabbat.» Csakugyan megérkezik Haszán bej, de egyedül s elkezd panaszkodni, hogy milyen unalmas az élet Konstantinápolyban. Itt még enni sem lehet, mert a török ételek rosszak. Ismerőseivel nem tud az ember miről beszélni; mert egyikük sem járt Párisban. Ő most francia bálból jön, hol a hölgyek mélyen kivágott ruhában vannak, esznek isznak, tánczolnak, ölelkeznek, — ah, minő élvezetes látvány az! «Mennyire más Páris! De itt nálunk minden csak utánczat: kávéházaink, színházaink, faluink, még a Boszporusz is; szóval mindennünk csak hitvány utánczat. Igen, kedves szomszéd úr! még ön is csak utánczat, mert soha sem járt Párisban. — Visszérkező nejétől megtudja, hogy nem csupán az ő házuk égett le, hanem a bankár is, kinél összes pénze el volt helyezve. De Musztafa még ekkor is azt mondja a siránkozó asszonynak, hogy azért égett le az a házuk, mert nem alafranga volt építve, hanem csak régi módi faalkotmány volt. «Tudtam én — mondja siránkozva Fatime asszony, — hogy ez az alafranga életmód végre is a legnagyobb bajba dönt bennünket. Azt hiszem, hogy a frenkeket a sátán teremtette a műszülmánok csapásául!»

Igy tehát tönkre menvén Musztafa bej, kénytelen-kelletlen visszatér a törökös életmódhoz és viselethez, — de csak addig, a míg ismét meggazdagodik, azután majd meglátja, hogy lesz, mint lesz; mert hát az angolok szokásaiban is sok szép dolog van! Leányát Szulejmán nevű szolgálójához adja nőül s elhatározza, hogy boltot nyit s újra dohányáros lesz. Rögtön el is küldi Szulejmánt dohányt venni, de utána kiált, hogy a dohányt Perából hozza ám, legalább az legyen a házában alafranga!

A török drámairodalom ismertetését egy hazafias színmű bemutatásával végezem, a mely méltó párja Kámál bej

Vatan-jának (a haza.) Czime: *Csernajef Ázsiában, vagy a török hősök* (Asziada Cs., jakhod türk kahremanlari), nemzeti dráma 3 felvonásban (Konstantinápoly 1294—1877). Szerzője a német származású Wiesenthal, Ahmed Midhat munkatársa és a *Terdsünán-i-Hakikat* című lap egyik szerkesztője. A rendkívüli lelkesedéssel s szép és erőteljes nyelven írott szindarab megírására az 1877-iki orosz-török háború adott okot és alkalmat a szerzőnek, s az erősen ezélfatos iránydarab voltaképpen a háboruban álló oszmánoknak és oroszoknak szól. Tartalma röviden a következő:

Csernajef orosz tábornok elfoglalván Taskendet (1865 nyarán), kegyetlenül bánik a lakossággal, mely sehogy sem akarja tűrni az orosz jármot. Sok embert kivégeztetett, sokat börtönbe vetett, sokat Szibériába küldött fogságba, köztök Abdurrahmán taskendi főnököt is, kinek jegyese, Zulejka, egy khán leánya, Csernajef fogságában maradt s az ezt tartja biztosítéknak arra nézve, hogy a míg a kezében van, addig a taskendiek nem mernek föllázadni, mert félnek, hogy akkor Zulejkát megöleti. Ezt Csernajef Abdurrahím khánhoz akarja nőül adni, de Zulejka készebb meghalni, mintsem ahhoz menjen, a ki árulással megnyitotta Csernajef előtt a vár kapuját. Azonban Abdurrahmán a börtönőr jóságából megmenekült a szibériai fogságból, hazajött s a vár egyik részén levelet hagy Zulejka számára, melyben tudatja vele, hogy nem sokára megszabadítja a zsarnok kezéből. Zulejka Csernajevnek nem vallja meg, hogy kitől való lehet a levél, ez tehát átadja egy orosz tisztnek, hogy kinzással csikarjon belőle vallomást. Ez az orosz tiszt azonban nem más, mint Zulejka dajkája, a ki egy megölt tiszt ruháját ölté föl s a ki ilyenformán megszökteti Zulejkát a várból és Abdurrahmánhoz viszi. Többen is megtudván Abdurrahmán hazaérkeztét, köréje sereglenek a városon kívül s elhatározzák, hogy éjjel Abdurrahmán másodmagával behatol Csernajevhez s megölik, a többiek pedig fegyverre szólítják a taskendieket és így kiűzik az oroszokat. Csernajev éppen gondtalanul mulat az orosz tisztekkel, mikor Abdurrahmán és társai betörnek, Csernajefet és a tiszteket megfutamítják, véres harc kezdődik s végre is az oroszok elmenekülnek a várból. Abdurrahmán halálos sebet kapott, félholtan hozzák elő. Zulejka azt hívén, hogy már

meghalt, mérget iszik s nemsokára meghal. Utána Abdurrahmán is meghal sebében, utolsó szavai: «Zulejka, ime követlek, éljen a haza!»

E darab — mint látható — voltaképen nem egyéb, mint elbeszélés, csakhogy a dráma formájába öltöztetve, vagyis dialogizált történet. De a szerzőnek nem is az volt a célja, hogy ebben egy kifogástalan drámai remekművet alkosson; nagyobb, magasztosabb eszme lelkesítette az írásra. Darabjában az a fontos és méltányolandó, a mit a szereplő egyének mondanak és cselekszenek. A szerző az éppen akkor folyó orosz-török háború idején a taskendi török hősökben példányképeket akart fölmutatni az oszmánoknak, mintegy fölszólítva őket arra, hogy a mint azok hősiességükkel kiűzték Csernajevet az ősi török birtokból, úgy igyekezzenek ők is itt Európában tönkretenni az orosz. Abdurrahmán, Atadsán és Redseb a mohammedán török mintaképei s hazájokat szerető hősök, kiknek példáját követni kell; Zulejka pedig azt példázza, hogy még a török nőnek is milyennek kell lennie az idegen hatalommal szemben. A szerző — céljának megfelelően — nagy szeretettel és igen szépen jellemzi a főbb személyeket, különösen föltüntetve honszeretetüket és hősiességüket s e két jellemvonást még az orosz tisztekkel is elismertetve.

Mikor Csernajeve fölszólítja a börtönből elővezetett Atadsánt és Redsebet engedelmségre s arra, hogy hagyják el a törökösöket, Atadsán rákiált: «Ne merészkedjél a szádba venni egy tiszteletet érdemlő szent szót, különben . . .» — «Mi az a szent szó?» kérdi Csernajeve. — Atadsán: «A török név! Ez a név nem illik a te szádba. Tudnod kellene, hogy mi törökök s egyszersmint müzülmánok vagyunk. Mikor a török és iszlám neveket kiejted, a fejedet le kell vened! Még azt is tudnod kell, hogy lábaid nem méltók arra, hogy e szent, ez áldott török földre lépjenek. Nem tudod-e kik vagyunk mi?» — «Tudom, — feleli Csernajeve, — csakhogy azok az idők elmúltak: ti most Oroszország szolgái vagytok.» — Redseb: «De tudd meg, generális! hogy a múlt idők szerencsétlensége nekünk példaadó lecke volt és lesz is.» — Csernajeve: «Tudjátok meg, hogy most egyetlen intésem megsemmisíthet benneteket.» — Atadsán: «Tudom. Hatalmadban van engem is megölni. De

jól értsd meg azt is, hogy a mikor engem megsemmisítés céljából Szibériába küldesz, a lábaimmal taposott homoknak minden szeme életre kél és egy-egy török lesz; a véremmel áztatott földnek minden porszeméből ezer hős támad, a kiknek mindegyike isten segítségével ellent tud állni egész tábor katonaságotoknak.»

Csernajevev — miután visszavitette a két foglyot a börtönbe — csodálkozva mondja segédének, Deszpotovicsnak: «Lásd, milyen emberek a törökök! Nemzetök üdveért, hazájok fölszabadításáért a halált dicsőséges életnek tekintik; a kínzást gyönyörnek, élvezetnek veszik; a lánczok csörgését úgy hallgatják, mint a zene hangjait!» — Deszpotovics így figyelmezteti generalisát: «Minden szájban ez van: vagy bocsássák szabadon Redsebet és Atadsánt, vagy mindnyájan fegyvert fogunk és vagy meghalunk, vagy egyetlen muszkát sem hagyunk életben. Ezek a szavak pedig szívből-lélekből jönnek. Generális! katonaságunk nagyon kevés, a lakosság pedig igen sok; azon kívül jól tudod, hogy milyenek a törökök. Mig közülök mindegyik meg nem ölt tiz emberünket, addig nem hal meg!»

Mikor Csernajevev tudtára adja Zulejkának, hogy Abdulrahim khánhoz szándékozik nőül adni, Zulejka ezeket mondja neki: «Én török leány vagyok. Te apámat megöletted, jegyesemet várfogságba küldted, most engem is meg akarsz ölni. Lásd, Csernajevev, én török leány vagyok, nem félek a haláltól, de kedvesemről nem mondok le. Ahhoz az alávalóhoz akarsz engem adni, a ki alattomban megnyitotta előtted e vár kapuját? Én legyenek az árulás jutalma? Soha, soha! Ha e szót még egyszer kiejted, én téged... ah! nem, nem, nem lehet! Kenyeremet szelni sem tudok kést találni, különben régen megöltelek volna. Ha csak egy varrótűt kerithettem volna kezembe, régen a szemeidbe szúrtam volna!» Mikor Csernajevev kérdezi tőle, hogy ki írhatta neki a levelet, Zulejka így felel: «Nem fogom megmondani. Ime, nem reszketek, nem félek tőled. Nem mondom meg... A kintpadra sem megyek. Ölj meg, de nem megyek!»

A szibériai fogságból megmenekült Abdurrahmán így beszél: «Oh hazám! hol van a te régi dicsőséged? hol van régi erőd, hatalmad? Ah, elnémult népünknek gyönyörű dalokat zengő ajaka!... Oh, hazám! te nagy vagy, fenség-

ges vagy, de fiaid között nincsen egyetértés. Ha minden fiad egyetértene, ha az iszlám összes hívei egyesülnének a khalifa fenhatósága alatt: akkor 200 milliónál több orosz-lán állana készen megvédelmezni téged! Oh honfitársaim, véreim, szövetkezzünk! Ha egyesülünk, nem lesz a világon egy nemzet sem, a mely győzedelmeskedhetnék rajtunk; akkor nem fog parancsolni nekünk Oroszország, hanem ellenkezőleg mi fogunk parancsolni Oroszországnak. Hazám, nemzetem! Mindenki elhagyott, de én soha és semmiképen nem foglak elhagyni! Csakhogy nálam már semmi sincsen; hóhéraitok csak a véreket hagyták meg nekem, ezt a vért ontani jöttem haza a haza és nemzet ügyéért!... Oh hazám! hát te már mindig idegenek járma alatt fogsz nyögni? Ah! hát nincs már a világon más török rajtam kívül?» — Mire egyik társa, Dsebbár, így felel: «Nem úgy van, testvér. Mi mindnyájan törököktől származó törökök vagyunk, csakhogy még nem vagyunk készen. Először számot kell vetnünk az ellenség sokaságával. Ha mi meghalunk, az még nem nagy kár; de haszontalanul ne legyünk okai mások elpusztulásának is.» — Abdurrahmán: «Ha minden török meghal is, mi kár van abból? Nem elegendő-e, ha elnyerjük a vértanúság dicsőségét a vallásért és nemzetért? Mikor veszélyben a haza, az ellenséget számlálni: gyöngeség, hitványság jele. Én nem felek a haláltól. Vagy kiüzöm innen Csernajevet, vagy meghalok a hazáért!» — Dsebbár: «Ha így áll a dolog, én is veled együtt halok.» — Abdurrahmán: «Tehát előre! Menjünk!»

Mikor Zulejka arra kéri Abdurrahmánt, hogy szökjenek meg innen s egy más országban éljenek nyugodtan, ez így szól hozzá: «Azt mondád: nyugodtan? Egy ember, de valódi ember ám, hogyan élhetne nyugodtan addig, míg a haza és testvérei az ellenség kezében vannak, mint rab-szolgák? Zulejka, te ennyire alávalónak tartasz engem? Vagy talán nem vagy te apádnak gyermeke? nem török leány vagy te?» — Később Dsebbár egy kardot ad Abdurrahmának e szavakkal: «Ez a vértanúságot szenvedett apád kardja. E karddal apád két ízben mentette meg a hazát az ellenség kezéből; remélem, te is meg tudod menteni.» — Abdurrahmán: «Igen, meg fogom menteni. Ha pedig nem bírom megmenteni, nem lehet tovább élnem;

mert a hazám még álmomban sem hagy nyugodni. Szibériában, a sötét börtönben alig hunytam le szemeimet alvásra, egy asszonyt láttam magam előtt mezítelenül, kinek sebzett testét vér borította el s a nyakán levő rablánczot a földön húzta. Ez az asszony hazánk volt. A muszkák lábakkal rugdalták és taposták a megsebzett testet; a nyugati hatalmak pedig látván ezt, mulattak rajta. Ekkor hazám a véres karjait felém nyújtva és könyező szemeit felém fordítva így esdekelt szomorúan: «Gyermekem, ments meg engem, fiam, szabadíts meg engem!» Egyszersmind őseimnek a hangja csendült meg fülemben: «Miért állsz még mindig tétlenül? Nem a mi gyermekünk vagy te?... Mire vársz még? Boszút kívánunk, boszút!» — Ezután társai mind kardot rántanak s utána megesküsznek: «Vagy vértanú halált szenvedünk, vagy fölszabadítjuk a hazát!» — Abdurrahmán: «Menjünk; mutassuk meg a barbár muszkának, hogy a törökök újra a régi törökké lettek!»

A halálosan megsebesült Abdurrahman, mikor meghallja, hogy az oroszok elmenekültek a várból s az most már a törököké: «Hála neked, Uram! Nyugodtan halok meg. De nem, nem; nem fogok meghalni; mert jobb a hazáért élni, mint meghalni érlette. Nem szerencsétlenség az, ha az ember a kötelessége teljesítése után meghal, hanem inkább nagy boldogság.» — Mikor a nép kikiáltja Abdurrahmánt khánná: «Én teljesítettem a kötelességemet, meghalok. Szeressétek a hazát és nemzetet. Ne feledjétek, hogy a reátok jött szerencsétlenség a közöttetek levő egyenetlenség, össze nem tartás eredménye. Ime, most elűztük ellenségünket, de lehet, hogy egyesült erővel visszajön s ismét szolgaság jármába kerültök. Ne feledkezzetek meg a nemzet iránti szeretetről. Igyekeztek magatok segíteni magatokon, mert idegentől nem várhattok semmi jót! Isten veletek, társaim! Én e nemzetért halok meg, de nyugodtan hállok meg, mert hazámat szabadnak tudva hagyom el.»

THURY JÓZSEF. †

A GYEREKEK.

Lelkemben annyi eszme szárnyal —
A fejem szinte zúg bele!
Kabátom újja dráma-tárgygyal,
A szívem dallal van tele.
De próza s vers — szűm érzi titkon —
Ah, mind, de mind bennem reked,
Mert nem hagynak perczig se nyugton
A gyerekek — a gyerekek.

Alig hogy felmosolyg a reggel,
Eget, földet még csönd takar —
Szobám megtelt a víg sereggel,
S fülembé zúg, visít a kar.
Mellém, körém, reám telepszik
Mind, úgy hogy ágyam is recseg —
S jó kedvüket neki eresztik
A gyerekek — a gyerekek.

Ebéd után szobámba mék át
— Egy kis siesta jól esik —
S ilyenkor — mondják — a poétát
A múzsák gyakran meglepik.
Meglepnek, meg, de nem a múzsák!
Alig pár percze heverek,
Már bajszomat kaczagva húzzák
A gyerekek — a gyerekek.

Komoly parancs van délutánra;
 «Most csönd legyen, apuska ír!»
 A tollam már tintába mártva,
 Elöttem tíz-husz ív papir.
 Nesz támad, az ajtót kitarják,
 Beront megint a kis sereg . . .
 Sétálni menjek, azt kívánják
 A gyerekek — a gyerekek.

No majd az alkony néma csöndje
 Nyugalmat hoz, s nyujt ihletet.
 Oh, a napot — szegény költő te —
 Csak nyugtával dicsérheted.
 Leczkét, szabályt kerékbe törnek
 — Miket most felkérdzhetek —
 S aztán mesét várván, gyötörnek
 A gyerekek — a gyerekek.

Már azt hívém, örökre így megy!
 S egyszer a ház elcsöndesült.
 Miként a fészek, hogyha kised
 Lakója mind, mind elrepült.
 Ah, végre sorsom nyugton enged
 Tölthetnem hosszú hat hetet . . .
 Rokonsághoz, vidékre mentek
 A gyerekek — a gyerekek.

Elő papir, toll, tinta gyorsan,
 Elő ti sok jó gondolat!
 A vers, mely már-már ajkamon van,
 Rögzítve lesz egy percz alatt! . . .
 Dehogy, dehogy! A gondolatsor
 — Mint költöző madársereg —
 Csak arra húz, csak oda tér, hol
 A gyerekek — a gyerekek! . . .

Panaszom — anyjuk — bármi dőre :
Én nem tudok dolgozni *most!*
Jer, rakjuk el csak jobb időre
A tintát, tollat, papirost.
A verset, azt megírom én, meg,
A műzsák rásegítenek,
De majd csak hogyha visszatérnek
A gyerekek — a gyerekek!

Legifj. SZÁSZ KÁROLY.

SZINHÁZI SZEMLE.

Drégely Gábor: *A szerencse fia*. Komédia 4 felvonásban. Bemutatta a Magyar Színház 1908 szeptember 18-án. — *A társadalom támaszai*. Írta Ibsen Henrik, fordította Lázár Béla. Újra bemutatta a Nemzeti Színház 1908 szeptember 25-én. — Flers és Caillavet: *Virraszt a szerelem*. Fordította Adorján Andor. Bemutatta a Vígszínház 1908 október 3-án. — *Simone*. Színmű 3 felvonásban. Írta Brieux, fordította Ivánfi Jenő. Bemutatta a Nemzeti Színház 1908 október 23-án. — *A pénz*. Korkép 3 felvonásban. Írta Garvay Andor. Bemutatta a Vígszínház 1908 október 24-én.

Nálunk ma nagy divat Ibsenre, Wildere és Shawra hivatkozni. Némelyek a kegyetlen és kérlelhetlen Strindberggel is próbálkoznak, de egyelőre nagyobb hatás nélkül. A divatos íróknak általában az a sorsuk, hogy sokkal többen beszélnek róluk és hivatkoznak rájuk, mint a mennyien értik és szeretik őket. Ez a közismert társadalmi tünet éppen oly régi, mint maga a társadalom. Nem nagyon érdemes siránkozni miatta, mert csak annyit jelent, hogy mindenféle szellemi szükségletünket többnyire igen jól kielégíti néhány jelszó és hivatkozás. A jelszavaknak hasznos oldaluk is van, mert mindig akadnak emberek, a kik komolyan veszik embertársaikat s ha már oly nagyon vágyakoznak Ibsen, Wilde és Shaw után, hát tessék, itt van: rendelkezésükre bocsátják Ibsent, Wilde-ot és Shaw-t. Még pedig vagy eredeti alakjukban, vagy pedig afféle utánezatokban, a melyekben mindig találunk valamit Ibsenből, Wildeból vagy Shawból, csak magát Ibsent, Wilde-ot és Shaw-t nem találjuk bennük, és sokszor az utánezat szerzőjét sem.

Nincs könnyebb dolog, mint egy nagy író utánezás útján közvetíteni. Minden nagy írónak megvan a maga világfelfogása és módszere (sőt minden nagy író a külön világfelfogásnál és módszernél kezdődik); ezt a világfelfogást és módszert jól el

kell lesni és egy adott themára alkalmazni. Van most nekünk néhány írónk, a ki nagy ügyességre és készségre tett szert más írók világfelfogásának és módszerének ellesésében. Például az *Ördög* szerzője. Úgy-e, mily mesteri módon át tudta csempészni hozzánk a Wilde *gentleman-like* léhaságát? Ámde ez a léhaság az *Ördög*-ben igazán semmi más, csak léhaság, csak játék, csak gépezet; hiányzik belőle a Wilde kedélyének bűbajos aranyfüstje. Az *Ördög* összes alakjai a Wilde alakjai után vannak mintázva; de hol van bennük a Wilde alakjainak öntudatos lelki élete és főleg jó nevelése? A főalak se nem diabolikus, se nem csélszövő: közönséges vásári komédiás, huszadrangú élczyáros, a ki a színpadon Tabarin módjára zavaros jeleneteket rögtönöz. A leggyakorlottabb utánzó legjobban utánzott alakjaival is úgy jár, mint a *Hoffmann meséi*-ben Spalanzani a szép Olympiával, a ki elragadóan tud beszélni, járni, énekelni, de csak egy Coppelius kell hozzá és darabokra törik. Az *Ördög* alakjai Coppelius nélkül, önmaguktól törnek darabokra.

Más azonban egy nagy írótól nagyon sokat tanulni, s a tanult dolgokat művészettel fölhasználni, mint azt az író t nagyon ügyesen utánozni.

Másfél évvel ezelőtt a Thália-Társaság kis színpadon, kis közönségnek egy epés, kissé csiszolatlan, de emberismeretben gazdag színművet mutatott be, melynek *Nagyfejedelem* volt a címe. Előrebocsátjuk azt, hogy a színmű szerzője az emberekről ugyanolyan szigorú véleménynyel van, mint Ibsen, sőt alakjai olyanformán éreznek, gondolkoznak, akarnak és cselekszenek, mint Ibsen alakjai. Az egész színmű levegője ibseni levegő: kissé nyirkos, kissé rideg, mely arra figyelmeztet bennünket, hogy az élet nagyon komoly dolog, túlságosan komoly, és bármily becsületes küzdelemmel küzdünk is végig, végül talán mégis azt kell látnunk, hogy hiába küzdünk, és akármiben akármily erősen hitünk is, később talán az ellenkezőjében kell hinnünk. E mellett mily közel esik hozzánk, mily egyszerű és természetes a *Nagyfejedelem* tárgya! Egy tudós egész életét annak szenteli, hogy megállapítsa a nagyfejedelemnek, városa szülöttének erkölcsi és politikai nagyságát. Ámde épen akkor, mikor a város le akarja leplezni a nagyfejedelem szobrát, kezébe kerül egy okirat, a fejedelem naplója, melyből kiderül, hogy a nagy történelmi alak, a város és az egész ország büszkesége, áruló volt. Mit tegyen? Ha komolyan veszi a tudományt és önmagát, nyil-

vánosságra kell hoznia fölfedezését. De ezzel élete munkáját is romba dönti. Hosszú küzdelem után végre határoz: felrobbantja a nagyfejedelem szobrát és széttépi azt a legendát, melyet részben ő maga szőtt és a melyben oly jól esett hinni neki és az embereknek. A tudós körül felvonul a kis város társadalma: nyegle, félszeg, önző alakok, a kiknek korlátoltsága féktelen ravaszsággal párosul; igazi ázalék-lények, a kikben az ázalékok szívóssága és élni-akarása pótolja az öntudatos lelki életet.

A színműn meglátszott, hogy igen jó Ibsen-ismerő írta, a ki hajlik az Ibsen-szerűség felé, a nélkül, hogy Ibsen tudna lennie, a mi nem is szükséges; de megfigyelései frissek, részlet-érzéke mindig résen áll és csak imitt-amott lehet rajta kapni egy kis fiatalos szónokláson vagy lyrai ellágyuláson. Ez a teher azonban a fiatalság terhe, melyet egy olyan jól ki-gondolt és jól kifejlesztett dráma, mint a *Nagyfejedelem*, könnyen elbír.

Lengyel Menyhértet azonban a közönség nem mint a *Nagyfejedelem* szerzőjét ismeri, hanem mint a *Hálás utókor*-ét, melyet a múlt évben mutatott be a Nemzeti Színház. Ennek bizarr komikumából és metszőn gúnyos hangjából sok emberszeretet szól hozzánk, melyet a szerző leplezni próbál; eleinte ugyanis erőnek erejével meg akarja mutatni, hogy milyen önzők és embertelenek az emberek; épen e miatt egyik alakjánál, egy elzül-lött írónál, a kit önzetlennek szán, melodramai akkordokat kénytelen pengetni; de hamar meggondolja magát és fegyelmezett képzelettel szolgáltat igazságot az életnek azokért az igazságtalanságokért, melyekkel minden nemesebb törekvést szétronsol. Nem az iskolai æsthetikák «költői igazságszolgáltatására» gondolok, melynek értelmében a színművek végén a jó jutalmat nyer, a rossz büntetésben részesül és a közönség kielégített kíváncsisággal és még jobban kielégített erkölcsi megnyugvással megy haza vacsorálni; a *Hálás utókor*-nak nincs ily erkölcsnemesítő és étvágygerjesztő befejezése, sőt nagyon dysharmonikus, mint maga az élet, és épen ezért igaz. Ez a befejezés úgy hat reánk, mint mikor egy zenekarban valamelyik hangszer rosszul játszik; a karmester int, s az egész zenekar elhallgat. A darab hősenek sorsát csak így lehetett befejezni, illetőleg ketté vágni. Oly élet ez, melynek első felét megmérgezi egy önző és romlott társadalom, de második felét, melyből csak izelítőt kapunk, bearanyozza az olasz lazzaroni-élet zavartalan szabadsága. A társadalommal

egy kicsit szemben áll a társadalmon-kivüliség, egy zaklatott étellel a nyugalom; a nélkül azonban, hogy a szerző ezt az ellentétet nagyon kihegyezné és belőle thesist faragna.

A *Szerencse fia* mintha a *Hálás utókor* nyomában akarna haladni, sőt ennek bizarrságát túl is akarná szárnyalni. Lengyel oly társadalmat mutatott be, mely egy tehetséges embert kiüldöz és számos tehetségtelen embert szerepkörhöz juttat; helyes, elhiszszük neki; ez mi vagyunk, ez a mi társadalmunk. Drégely azonban már alapjában elhibázta a dolgot, mikor föltette magában, hogy megmutatja, hogyan lesz egy szabólegényből kereskedelmi miniszter. Ezt a tételt — *quod est demonstrandum* — ügyesen oldja meg s nem is a megoldásban, hanem magában a tételben van hiba. Drégely ugyanis nem a társadalomból indul ki, hanem fölvett tételéhez hozzászerkeszt egy részben igaz, részben ál-társadalmat; néhány jól megfigyelt és jól torzított alak mellé több allegorikus alakot, testi étellel fölruházott társadalmi bűnöket, mondjuk: drámai álképleteket. Továbbá nincs abban semmi bizarrság, hogy egy szabólegényből miniszter lesz, különösen, ha olyan ügyes és tanulékony ember, a milyennek Drégely a maga szabólegényét, Kormos Antalt rajzolta, sőt kénytelen volt rajzolni, mert különben nem tudott volna belőle minisztert csinálni. A társadalmat nem igen lehet ostorozni azért, mert eltűri, hogy valaki azon a pályán érvényesüljön, a melyiken akar, és úgy érvényesüljön, a hogy tud; a szerző szatirájának és torzító kedvének súlya itt nem igen eshetik a társadalomra, hanem a minden áron érvényesülni vágyó Kormos Antalra; ő reá azonban nem ejthette, mert akkor nem tudta volna vele célját elérni, és e miatt nem szurhatott volna egy-két fullánkot a társadalom testébe, a mit minden áron meg akart tenni, nem tudom miért, csak sejtem, hogy a *Hálás utókor* hatása alatt. A szerző tehát a középutat választotta: tudniillik jelenetről-jelenetre vígan és kaczagtatón vagdossa egymás fejéhez Kormos Antalt és a társadalmat. A mi türelmetlen, irigy és féltékeny demokráciánk tele szájjal hirdeti az egyéni szabadságot, de rossz néven veszi a Kormos Antaloktól, ha élnek vele. Ilyen, de csakis ilyen szempontból ellenszenves a szerencse fia; magában véve igen sima, jó modorú, jó szándékú és jól öltözködő fiatal ember, a ki üres óráit olvasással tölti. A darabban sikereit nagyrészt egyéni tulaj-

donságainak köszönheti; első sikerét, egy miniszterrel való ismeretségét, epreskerti Reiner udvari tanácsos estélyén, meg épen olvasottságának. Varga szabó leányának ugyanis egy Szontágh Márton nevű tanár udvarol, a ki *Urak és munkások* cím alatt igen jó könyvet írt. Kormos a könyvet kéziratban elolvassa; eszméit félig értve, előadja a miniszternek, a ki őt igen megkedveli. Kormos ettől kezdve lesz a szerencse fia. Egyetlen tétét, a mely oly természetű, hogy miatta az emberek megbotránkozhatnak, akkor követi el, mikor később mint képviselő az *Urak és parasztok* című könyvet a maga nevére adja ki. Viszonya van a Szontágh feleségével is, de se jelleméből, se magából a darabból nem következik, hogy ő volt a csábító; erre nézve mindvégig homályban maradunk; úgy látszik, az asszony maga kínálta föl magát. A szerzőnek egyáltalában nem sikerült hőséből gonosztevőt és sikereiből megannyi gonosztetteket alkotnia; pedig ez volt a célja. Iránydarabot akart írni a Bernhard Shaw maró, kegyetlen szatirájával, keserű humorával, az önzést és önérdeket minden emberi cselekedetből kielemező készségével, de persze, ez nem sikerült neki. Hogyan is sikerülhetett volna, mikor meg akar botránkozni és minket is meg akar botránkoztatni azon, hogy kereskedelmi miniszter lesz egy szabólegényből, a kinek legfőbb bűnéül azt rója fel, hogy szabólegény? Ilyen themával nem lehet Shaw módjára ostromozni a társadalmat. Ezer szerencséje a szerzőnek, hogy nem maradt, illetve nem tudott megmaradni félszeg themája mellett és szatirikus kedvét valami homályos jóakaratra fullasztotta. Gondolkodóba akart ejteni s e helyett elég jól elmulattatott bennünket. Ahhoz, hogy gondolkodóba ejtsen bennünket, Drégely nem tud elég mély és tartalmas dolgokat mondani, de a miket mond, mind igazak, sőt annyira igazak, hogy egészen hozzájuk szoktunk és meg sem ütközünk rajtuk. Például: helyi érdekű vasutakkal ezelőtt tíz-tizenöt évvel volt szokás üzérkedni; ma ez már idejét multá. Pikantériákkal szintén régebben tudtak jó üzleteket csinálni a könyvkiadók; ma a Nick Carter-féle detektiv-regények korában élünk. A képviselők is régen voltak oly félistenek, a milyeneknek a *Szerencse fia* szerzője képzei őket; ma már ők is csak emberek. Mindezek jellemző tünetek ugyan, de a mi társadalmunkra már nem a legjellemzőbbek. Ezeknél értékesebb megfigyelés az, mely a hivatalvadászatra vonatkozik. Ma már az emberek nem üzérkednek oly szívesen, mint néhány évvel ez-

előtt; úgy látszik, belefáradtak az üzérkedésbe; hanem hivatalokért marják egymást. Ez már a demokrácia vívmánya. Minél jobban haladunk a demokrácia eszményei felé, annál több hivatalra lesz szükség. Észak-Amerikában, a hol a demokrácia hivatalos hazája van, az elfáradt iparosok és kereskedők mind valami hivatalban akarják kipihenni magukat. Egyáltalában nem csoda, ha szentjóni Kormos Antalnak a szabólegénység fáradalmait szintén a miniszteri bársonyszékben sikerül kipihenni.

Ügyesen megírt jelenetek is vannak a darabban. Ilyen az, mikor Kormos az *Urak és munkások* tiszteletdíját átadja Szontágh tanárnak, vagy mikor Reiner egy milliós hozományt s a hozománnyal kapcsolatban leányát fölajánlja Kormosnak, vagy mikor Sebes Dénes elhallgattatja Kormos összes ellenségeit. Úgy látszik, hogy Drégely ezzel a megoldással egy kicsit a jövőt és az általános választó jog korát is előlegezni akarta.

Csontos Gyula a főszerepet megnyerő, lyrai egyéniségével még rokonszenvesebbé tette, mint a milyennek a szerző — talán akaratlanul — rajzolta. Mikor az első felvonás végén Gálkuthy Dénesnek, a helyi érdekű vasutak igazgatójának vasalt frakkjában elindul epreskerti Reinerék estélyére, Varga szabó lányával mi is szerencsét kívánunk neki, s ettől fogva egy perczre sem jut eszünkbe őt elítélni. Gálkuthy szerepét Réthey Lajos játszotta igen sok leleménnyel.

Ibsen megértéséhez göröngyös út vezet: az elmélkedés útja. Valahányszor Ibsen valamelyik darabját látjuk a színpadon, legelőször a darab moráljával kell tisztába jönnünk. Mert Ibsen mindenekelőtt moralista és csak azután művész. Minden ibseni darabból meg lehet állapítani azt, hogy mit szeret és mit gyűlöl Ibsen.

A *társadalom támaszai*-ban Ibsen nem a főhősre, Bernick konzulra haragszik, hanem a társadalomra, mely arra kényszeríti az embereket, hogy Bernickek legyenek, vagyis hogy életüket hazugságra építsék, s mindezt azért, mert ők maguk csak így boldogulhatnak s mások boldogulását is csak így segíthetik elő. «Hát nem a társadalom kényszerít-e bennünket arra, hogy csalárd utakon járjunk?» — mondja maga Bernick a harmadik felvonásban. A negyedik felvonásban pedig kijelenti, hogy «eszközei vagyunk a társadalomnak, csak eszközök, semmi egyéb».

Az egyén tehát mindig áldozata a társadalomnak. Bernick se más, mint áldozat, még pedig szájalomra méltó áldozat. Elhagyott jegyese, Hessel Lóna is csak szánja, de nem gyűlöli őt. Ha nem szánná, nem is vállalkoznék a megmentésére. Hessel Lóna lélektani szempontból igen gyanus szereplő a drámában; nő létére néha nagyon is férfias, nagyon is öntudatos, nagyon is korrekt, megbízható. Ibsen a nőt mint nőt nem ilyennek szokta rajzolni. Azt akarja, hogy Bernick leplezze le magát polgártársai és felesége előtt; rázza le magáról azt a hazugságot, melyen szerencséje épül; tagadja meg multját és kezdjen új életet! *Fiat justitia et pereat mundus*. Ez nem női álláspont, hogy is lehetne az, mikor maga Ibsen hirdeti a lehangosabban, hogy a mai társadalomban a nők élete hazugságon és titkolódzáson alapszik (Nóra); ez magának Ibsennek álláspontja. Mikor Hessel Lóna, a ki különben gyengéd, bájos és szeretetreméltó teremtés, ilyen kérlelhetetlen tud lenni, akkor Ibsen beszél belőle. Egyáltalában Ibsen mindig földarabolja magát személyei közt, úgy hogy mindegyikben van egy darab Ibsen. Itt a legtöbb Hessel Lonának jutott belőle. S a dráma végén, mikor Bernick eleget tesz Hessel kisasszony kívánságának és a saját ünneplése végett összegyűlt nép előtt megvallja, hogy, ha nem nézett is mindig anyagi haszonra, de általában hatalomra, tekintélyre és befolyásra törekedett, hogy tizenöt év előtt nagyot vétett öccse ellen, a kit megrágalmazott: akkor a kis norvég városka társadalmának oszlopos tagjai haraggal és elégtelenül vonulnak el. A nép azonban megtapsolja Bernicket s a dráma végén, mint ködfelhők közül távoli hegyormok, bontakozik ki az a tanulság, hogy a társadalomnak nem kell szükségképen kölcsönös hazugságokon felépülnie, mert «az igazság és szabadság szelleme, ezek a társadalom igazi támaszai».

Mind ezt Ibsen symbolikus formában is megmondja. Ibsen emberei ugyanis nemcsak a maguk nevében, hanem Ibsen nevében is beszélnek. A mit a maguk nevében mondanak, az első sorban sietteti a dráma fejlődését; a mit pedig Ibsen nevében mondanak, az a drámában fölvetett morális probléma megoldását segíti elő. E szerint az ibseni dialogus mindig kettős rétegű: a külső réteg magára a drámára vonatkozik, a belső réteg pedig szintén egy drámát illet: az Ibsen lelki életének legbensőbb drámáját. A drámában szó van egy *Indian Girl* nevű hajóról, mely léket kapott s a melyet megfoltoztak ugyan. de ha majd újra

vízre száll, nagyon könnyen elsülyedhet. A hajó nagyon fontos, mert a dráma megoldását épen az hozza létre, hogy Aune, a Bernick hajógyárának munkavezetője saját felelősségére nem bocsátja vízre. Ez a korhadtt hajó maga a társadalom, melyet hazugságokkal toldoznak-foltoznak, de félni kell attól, hogy egy nagy vihar alkalmával mégis elsülyedhet. Egy másik, erős társadalomra van szükség, s mint a hogy Bernick konzulból új ember lesz, akként kell megújulnia a társadalomnak is. A dráma vége erre nem nyújt biztosítékot, de reményt, azt nyújt. Halaványan, bizonytalanul, ködszerűen, de mégis fölcsillan ez a remény akkor, mikor Bernick kezét szorít Aunéval s tudatja vele, hogy a hajó még másnap sem indulhat el, mert alaposabban fogják kijavítani.

De *A társadalom támaszai*-ban egy oly probléma is fölmerül, melyet Ibsen itt nem intéz el teljesen. Elintézés végett átviszi következő drámájába: a *Nóra*-ba. Ez az ibseni drámának és Ibsen magánéletének örökké megismétlődő problémája: a nő. Bernicknek ugyanis fiatal korában viszonya volt egy színész feleségével. A színész elzüllött; az asszony büszkeségből nem fogadott el támogatást, hanem mosással és varrással önmaga tartotta fenn magát, de nem volt hozzászokva a nehéz munkához, mellbeteg lett és meghalt. A színésznő leányát Bernick, saját leánytestvére unszolására, házába fogadja és fölneveli. Ebből a kis Dorf Dinából, *A társadalom támaszai*-nak idyllikus alakjából lesz Nóra, vagyis: a nő, mint játékszer, mint a férfiak önzésének áldozata. Bernick az egész társadalom áldozata, Nóra a férfi-társadalomé. Mind a kettő hirtelen, úgyszólván egyik pillanatról a másikra változik meg és kezd világosan látni. Nóra meggondolatlan gyermekből bátor, önérzetes asszonynyá lesz; Bernick pedig képmutató, lármás erkölcsbíróból nemes, őszinte és erős lelkű férfiúvá. Az emberi léleknek ezt a Pálfordulását Ibsen külső okokkal eléggé megmagyarázta, de mégis mindez oly hirtelen, úgyszólván átmenet nélkül következik be, hogy gondolkodóba esünk. És Ibsen épen ezt akarja. Akarja, hogy mi is, mint ő, higyjünk az egyéni elhatározás erejében; át akarja velünk láttatni azt, hogy nem kell szükségképen a társadalmi hazugságok rendszerének rabigáját hordanunk, hanem önmagunkba vetett hittel és újjá született életkedvvel kell magunknak új utakat törnünk. Ez önmagunknak és a társadalomnak egyaránt érdeke. Erre tanít bennünket

a Bernick konzul és Nóra sorsfordulata. Bernick, hogy társadalomilag kifogástalan ember lehessen és anyjának bukófélben levő hajógyárát megmenthesse, kénytelen elhagyni vagyontalan menyasszonyát, Hessel Lónát és ennek vagyonos mostohatestvérét, Bettyt nőül venni. Sógoráról, a ki a színész-botrányt magára vállalja és időközben Amerikába vándorol, azt a hírt engedti elterjedni, hogy a hajógyár pénztárából nagyobb összeget elikkasztott. Ezzel a költött szerencsétlenséggel sikerül Bernicknek halasztást kieszközölnie a gyár hitelezőtől. A kis városka vezéralakjává emelkedik; mindenütt szerepel, minden dologra nagy befolyása van. Ez a szereplő, szájas, nagyhangú Bernick már ellenszenves. Erőszakos, toladó ember, a ki minden áron érvényesülni vágyik. Az összes községi ügyek tőle függenek. Most elvbarátaival épen egy vasut tervén dolgozik, melyet a mult évben elbuktatott; azóta azonban összevásárolta az összes földet, erdőket és bányákat, melyeket a tervezett vasut érinteni fog; elvbarátainak oda ígérte a haszon öt százalékát és önérzetesen várja az eredményt. Menne is a dolog, ha Amerikából meg nem érkeznek agyonrágalmazott sógora, Tönnesen János és elhagyott menyasszonya, Hessel Lóna. Sehogy se tetszik ez Bernicknek, de alvó lelkiismerete megmozdul. Eddig sohasem gondolt arra, hogy újra visszaállítsa János becsületét. Most megpróbálja mentgetni felesége előtt sógorát. János nagyon engedékenyen viselkedik, de mikor megtudja, hogy Bernick tizenöt évén át milyen híreket engedett róla elterjedni, elégtételt követel. Bernick vonjon vissza mindent és vállalja magára a sikkasztást. János makacsságát Dina iránti szerelme is fokozza. Vissza akar utazni Amerikába, hogy ott eladja telepítvényeit, rendezze ügyeit és haza jöve, feleségül vegye Dinát és szülővárosában telepedjék meg. Beszért is az *Indian Girl* kapitányával, a ki hajlandó őt fölvenni hajójára. Bernick kapva kap a véletlen alkalmon és semmi kifogást se támaszt, hogy a rozoga hajó vízre szálljon. Hajlandó kockára tenni sógorának és még vagy húsz embernek életét, csak ő maga ép bőrrel menekülhessen. Íme, a társadalom áldozata is megköveteli a maga áldozatait. Ibsen jól tudja, hogy ez így megy lánczolatosan: egyik bűn a másikat szüli. Ámde Bernick ezt az utolsó bűnét már nehezen tudja elviselni. Mikor pedig egyetlen fia is elvész és úgy hirlik, hogy ő is a rozoga hajóra szökött, a nagy erkölcsbíró megtörik, jóvá tesz mindent, sőt még az összevásárolt vasut-

menti birtokokat is kiadja kezéből olyanformán, hogy részvény-aláírást nyit reájuk.

S nagy mélysége mellett mily gazdag *A társadalom támaszai!* Megrázó igazságai mellé mennyi költőiség sorakozik! Emitt mennyi epés harag, amott mennyi fölényes gúny; a rideg és sivar környezetben mennyi derű és mennyi gyengédség. Valódi makrokosmos a mikrokosmosban. Aune hajóács nemes egyszerű alakja mellett, a ki minden nagy áldozatra el van szánva munkástársai érdekében, ott van a léhűtő Tönnesen Hilmár, a ki mindig az eszme zászlaját akarja lobogtatni, de képzelt betegségével a legönzőbb emberek egyike; folyton bivaly- és medvedádszatról, tengeri viharokról beszél, de gyáván megretten egy kis kézfej előtt, melyben nincs is benne a nyíl; állandóan nagylelkűnek akar mutatkozni, de alapjában elfogult, kicsinyes, irigy és gyűlölködő. Vagy ott van Rörlund lutheránus segédlelkész, a ki a társadalomtól távol akarja tartani azokat a háborgató elemeket, melyeket a lázas idő rákényszerít; vagy a pletykázó kávé-nénikék, a kik a legártatlanabb arczzal élesztik föl Bernick és a színész nő kalandjának emlékét. Mind józú és jellemző karrikaturák; de Ibsen karrikaturája sohasem egyes személyek ellen fordul, hanem mindig félszégeikre vonatkozik, melyek egyúttal környezetüknek és a társadalomnak is félszégei. Három nőalakja közül Betty, a Bernick felesége és Hessel Lóna, elhagyott menyasszonya a női önfeláldozásnak gyengéd, áttetsző színekkal megfestett alakjai. Betty tizenöt évig odaadó szeretettel ragaszkodik férjéhez, a ki őt csak pénzéért vette nőül és a tizenöt év alatt vele semmi gondját meg nem osztja. Lóna elkíséri Amerikába Jánost és őt anyai szeretettel gondozza s vele együtt erős kézzel és erős akarattal vagyont szerez: a kettőjük kölcsönös ragaszkodása épen ellentéte a Bernick és felesége házasság életének. De mikor Bernick lerázza magáról multját és új életet akar kezdeni, feleségét is fölismeri és megszereti. Egy kissé szentimentális alak a Bernick nővére, Mártha, egy szeretetreméltó vén kisasszony, a ki hűn várta vissza Jánost és mégis ő segíti elő a Dinával való házasságot. Milyen szépen mondja: «Mikor János elment, egykorúak voltunk. Mikor visszajött — oh ez borzasztó pillanat! — arra ébredtem, hogy tíz évvel idősebb vagyok, mint ő. Ő künt élt a meleg, reszkető verőfényben, minden lehelletével ifjúságot és üdeséget szítt magába; én meg azalatt itt ültem, mint az elvarázsolt királykisasszony és szőttem, szőt-

tem . . .» De talán Dina, a bátor, bájos Dina van szívünkhöz a legközelebb. Egészen kirí szabályos, kimért erkölcsű környezetéből. Természetes, közvetlen és ártatlan. Jánostól azt kérdezi, hogy odaát Amerikában is oly tisztességesek és illedelmesek az emberek, mert ő azt szeretné, ha természetesek volnának. Mikor Márta meg akarja ígértetni vele, hogy Jánost boldoggá teszi, a legegyszerűbb és legbölcsebb feleletet adja: «Nem ígérek semmit. Gyűlölöm az ígéretek. Jőjjön minden úgy, a mint jön.»

A Nemzeti Színház ezelőtt tizennyolcz évvel mutatta be legelőször *A társadalom támaszai*-t. Akkor a közönség nem értette meg, talán félre is értette; most szívesen fogadta, de úgy látszik, nem nagy élvezetet talált benne. Pedig Ibsen társadalma a mi társadalmunkra is illik és alakjai mind ismerőseink. A dráma szokta legközvetlenebbül szemléltetni az életet és Ibsen jelentősége épen abban rejlik, hogy a drámának ezt a természetét teljesen kiaknáztta. A szereplők mindent elkövettek a darab sikere érdekében. Gál Gyula, bár ismét szétdarabolta szerepét, mozaik-formában is kiváló alkotást nyújtott. Mindig sima, biztos modorú volt; Aunéval való jelenetében volt kissé érdes. De a belső megindulást János látogatásakor igen szépen fejezte ki. Pethes a Rörlund lelkész szerepét kissé nyersen, kidolgozatlanul vitte színpadra; Rörlund fecsegő, fontoskodó ember, de mindig kenetes és nem hánya-veti. A legegységesebb Hajdu játéka volt a Tönnesen Hilmár szerepében. Róla nagyobb dicséretet nem mondhatunk, mint azt, hogy egy ibseni darabban a legibsenibb alakítást nyújtotta.

A rendezés fogytékosságát már a napi sajtó is szóvá tette. Nem tudom, mi oka volt a rendezőnek a szerző utasításait itt-ott megváltoztatni, mikor a *A társadalom támaszai* meglepő fordulataival, csattanós felvonásvégeivel Ibsennek legszínyszerűbb műve. Továbbá Rörlundot, a ki lutheránus segédlelkész, állandóan tanár úrnak czímezik. Talán ez ejtette tevedésbe Pethest, hogy kapkodó, másokkal félvállról beszélő alaknak fogta föl. *A társadalom támaszai* nem egészen magyaros cím; magyarul a Bernickek-féle embereket oszlopos embereknek hívják; jobb lett volna így: *A társadalom oszlopai*.

A Vigszínháznak a *Virraszt a szerelem* már második ujdonsága az idén. Az elsőt *Kutya van a kertben* cím alatt még

szeptemberben mutatták be nagy sikerrel. Nagyon fűszeres dolog volt, az igaz; de az ember néha megkívánja a fűszeres ételeket. Sok a jóból is megárt, de kevés használ az emésztésnek. S a Vígsház mindig vigyázott arra, hogy rendkívül változatos műsorán csak módjával szerepeljenek a fűszeres darabok.

Virraszt a szerelem? Van a darabban egy kiérdemült Don Juan, a ki tanácsokkal és aforizmákkal szolgál a rokonságnak. Mikor azt kérdezik tőle, hogy a férjes nőt mi őrzi meg különféle ballépésektől és főleg a házasságtöréstől, azt feleli, hogy a szerelem. A női hűségnek és hűtlenségnek egyaránt titka a szerelem. Ezt az aforizmat négy ügyesen megírt felvonás igazolja. Egy nagyon életrevaló, nagyon modern nevelésű kis leány beleszeret egy úgynevezett «selyemfiúba». Ez még a nászút végén, a mézes hetek kettő közepében, visszatér régi szeretőinek egyikéhez. Egy asszony mindig kész a bosszúra és mindig van valakije, a kivel megbosszulja magát. Itt is kéznél van a fiatal asszonymak egy leánykori imádója, egy fiatal tudós, a ki még mindig érte hevül. Elmegy a lakására, de Istenem, a fiatal tudós oly félnék, oly ügyetlen, oly félszeg és ő annyira szereti férjét! A szerelem csakugyan «virraszt» — tudniillik mikor az imádó ügyetlen, nagyon könnyű virrasztania — és a fiatal asszony megmenekül az elbukástól.

Ennek a vígjátéknak szerzői összegyűjtötték a francia vígjátékok összes jellemző alakjait. Mind típusok, mindnyájukra emlékszünk, de nem igen tudjuk, hogy honnan, annyiszor láttuk őket. A fiatal férj, André de Juvigny, a ki legénykorában két szeretőt tart: egy táncosnőt és egy férjes asszonyt, s egyiket a másik ellen játszsza ki, már régi ismerősünk. Házasságába is csak úgy ugrik bele, mint szerelmi viszonyaiba, tudniillik nem tud ellentállni. Nem ő kér meg mást, hanem őt kéri meg. A kis Jacqueline egyszerűen kijelenteni Andrének, hogy szereti őt és hozzá akar menni feleségül; André ötöl-hatol; szabadkozik, hogy nem ér rá megházasodni, azaz hogy ráérne, de előbb elintézni való ügyei is vannak; ám ebben is a kezére jár Jacqueline gyors nyelve, a ki tudtán kívül elősegíti szakítását a Lucienne-nel s megkíméli őt a hivatalos szakítás kellemetlen formaságaitól. A fiatal tudós, a kit a magyar fordító Adolf Vernet-nek keresztelt (az eredetiben Ernest Vernet a neve), ha valamivel kevésbbé volna ügyetlen, akkor is elég ügyetlen volna. Folyton csetlik-botlik; székeket taszít föl; felvonásról felvonásra keservesebb

arcokat vág és legnagyobb szerencsétlenségének azt tartja, hogy Adolf a neve. Hogyan került mindjárt a darab elején a Jacqueline-ék házához, az előttünk és valószínűleg Adolf előtt is rejtély; úgy látszik, távoli rokona a családnak. Ügyetlenségei bohóciati ügyetlenségek; a társ-szerzők épen oly kevéssé veszik komolyan őt, mint Jacqueline. Valóban egy perczre se hiszszük, hogy egy ilyen félszeg emberrel még egy oly helyre-asszonynak is, mint Jacqueline, sikerülne megcsalnia az urát. Különben is a házasságtörés idő és alkalom dolga; Jacqueline-nek se elég ideje, se elég alkalmja nincs hozzá, mert előbb részint telephonon, részint táviratban, részint levélben egész rokonságát értesíti házasságtörési szándékáról. Dobbal nem lehet verebet fogni; a nyilvánosság ellenőrzése mellett nem lehet házasságot törni. Ezzel hamar tisztába jövünk, valamint azzal is, hogy Flers és Caillavet urak erkölcsös darabot akartak írni, mely egyúttal mulatságos is legyen. Az erkölcs nem épen mulatságos dolog, sőt általában unalmas, de a nyugalmazott Don Juanok, félszeg ifjú tudósok, engedékeny és elnéző abbék segédlete mellett mulatgossá is válhatnak.

Itt-ott finom, életől megfosztott gúny érzik ki a darabból a társadalmi képmutatás ellen; mikor például a Jacqueline családjának legfőbb büszkesége az, hogy egyik ős-anyjuk XV. Lajos francia király szeretője volt, de Adolf Vernet oklevelek alapján hitelesen megállapítja, hogy ez közönséges legenda; a dicső asszony sohasem volt szeretője XV. Lajosnak.

A szereplők igen jók voltak, különösen Harmath Hedvig a Jacqueline szerepében; de sokkal jobb volt az első felvonásban, mikor Jacqueline még csak fiatal leány, mint később, mikor fiatal asszony lett belőle. Góth Sándor a fiatal tudós szerepében rettenetesen túlozta a szerzők túlzásait.

Briex-től megszoktuk, hogy darabjaiban problémákat tárjon föl és párbeszédesez értekezéseket adjon elő. A francziákat ugyanis rationalis elméjük, elemző hajlamuk és szónokló kedvük sohasem hagyja cserben, a drámában legkevésbé. A dráma sokféle megkötöttsége mellett is sokféle eszközt bocsát az író rendelkezésére oly célból, hogy egyes társadalmi tényeket és lelki jelenségeket egyéni vagy pártszempontok szerint fejtegetsen, magyarázzon és megoldjon, vagy akár megoldatlanul hagy-

jon. Az a széleskörű szabadság, melylyel a drámaírók rendelkeznek, csábítólag hat rájuk, úgy hogy a legtöbb tételes drámába, a problema ürügye alatt, sophismákat vagy ásitó unalmat csempésznek be.

Nincs dráma, mely ne vetne fölszínre társadalmi és lelki problémákat. Nagy drámák előadásakor ki nem érzett magában közülünk ezer meg ezer viharzó kérdést, melyek vulkanikus erővel ragadtak meg bennünket és feleletet követeltek? Shakespeare az emberiségnek és emberi léleknek legnagyobb és legfinomabb problémáit megpendítette. Ibsen úgyszólván az egész modern erkölcsant drámává alakította át. A dráma minden költői műfaj közt legközvetlenebb kapcsolatban van az étellel, nemcsak természeténél és fejlődésénél fogva, hanem szerkezete miatt is; az élet pedig tele van problémákkal. Bölcs Salamon azt mondja, hogy bölcsesség szaladgál az utcán, vagyis hogy minden dolognak, még a jelentéktelen dolgoknak is, megvan a maguk mély háttere, csak szem kell hozzá, a mely meglássa; a drámáról is el lehet mondani, hogy általánosító, összefoglaló természeténél fogva — akarva nem akarva — problémákat vet fölszínre.

Tehát minden dráma már magában véve tételes dráma. De a nézőtérén sohasem haragszunk azért, ha a drámaíró a tételt nem rejti el, hanem élesebben kiemeli vagy döntő jelentőségűvé teszi. Azt sem bánjuk, ha az egész drámát egyetlen tételre építi. Ibsentől rég megszoktuk és megkedveltük ezt. De egyet nem szeretünk: ha tudniillik a drámaíró problémáival agyonuntat vagy agyongyötör bennünket. A színházba nem azért járunk, hogy unatkozzunk vagy hogy a drámaíró kánpadra feszítsen bennünket. Még most is élénken emlékszem arra a kimerült elcsigázott közönségre, mely csüggedten és megzavarodva tért haza a budai Várszínházból, mikor ott néhány évvel ezelőtt a Thália-Társaság Strindbergnek *Az atya* című drámáját először bemutatta. Azt hiszem, egy pillanatra minden józan családapa megingott hitében a feleségének házassági hűsége felől, oly megrázón igazolta Strindberg azt a tételt, hogy *pater semper est incertus*. Azokról a tételes drámákról pedig, melyeknek előadása alatt félholtra ásitottuk magunkat, jobb nem beszélni.

Brieux, mikor a drámaírói pályára lépett, úgy látszik, valóságos üzemet rendezett be a problémákból. A *Szabadulásban* a lelki átöröklésről hallottunk részint fejtegetéseket, részint szó-

noklatokat; a *Bölcsőben* a házasságot védte; a *Vörös talárban* a modern igazságszolgáltatás felületessége ellen mennydörgött; a *Mételyben* orvosnak és sociológusnak csapott föl és óvatosságra intett bennünket a venerikus betegségek ellen. A francia közönségnek mindez először nagyon tetszett, később nagyon visszatetszett, úgy hogy legújabb színművében, a *Simoneban* Brioux lemondott a problémákról és drámát, csakis drámát akar nyújtani. Mikor a darab első előadásakor elhelyezkedtünk székkünkben és vártuk a függöny felgördültét, már keserves arcczal el voltunk szánva arra, hogy a színpadon ismét a Brioux problema-gyárának üzemét fogjuk vizontlátni. E helyett egy izgalmas bűnügyi és családi drámát látunk, részint a Kotzebue, részint a Maeterlinck receptje szerint. A felvonásközöket kivéve egy percünk sincs arra, hogy lélekzetet vegyünk; egyik jelenet a másikat éri, a főszereplők lihegve járnak föl és alá; nincs itt szó se tudományos, se társadalmi elméletekről: az egész darab végig csupa cselekvény, semmi más, mint cselekvény és Brioux ezuttal még a szereplők jellemrajzával is adósunk maradt. A darab mindvégig merő történés, nem pedig fejlődés. Ez szervi baja, de egyéb betegségei is vannak. Nem csoda, hogy szépen megbukott.

Mikor a függöny felgördül, a szereplők egy bűnügyről beszélnek. Az egész olyan sejtelmesen, Maeterlinck-szerűen kezdődik, sőt a szerző abban is követi Maeterlincket, hogy egy bűnügyi esetet dolgoz föl drámának. Cselédek járnak föl és alá; szelöltetnek egy szobát, mely soká zárva volt; szakgatott mondatokat dobnak oda egymásnak; titkolódzásukból és titkozatoságukból azt sejtjük, hogy valami rejtélyes dologról van szó köztük. Ebbe a csendes, homályos szobába egymás után lépnek be egy ügyvéd, egy orvos és még mások is. Tőlük tudjuk meg azt, hogy a házban egy viharos éjjel halva találták Sergeacné asszonyt és vérbefagyva férjét, az ifjú grófit. A revolverből két golyó hiányzott: egyik az asszony torkába ment és elvérzését okozta, a másikat a gróf melléből húzták ki később az orvosok. Itt bünténynek kellett történni. De miféle bünténynek és ki a bűnös? Sergeac életben maradt, de még sokáig élet és halál közt lebegett s a rettenetes sebláztól, a melyet kiállott, folyógyulása után megbénult az emlékező tehetsége. A rettentő dráma távoli előzményeire sem emlékszik; magáról a drámáról, melynek ő maga is csaknem áldozata lett, egyáltalában nem tud felvilágosítást adni. Az ügyvéd és orvos

hiába faggatják kérdéseikkel. Nem tudja, hogy a felesége meghalt. Viszont akarja látni: követeli a feleségét. Az orvos lassanként nagy óvatossággal megélenkíti a történetek képét a még mindig nagyon ideges beteg lelkében, ki végre mégis tudatára jő a valónak. Mint ködből a hegyek, úgy bontakoznak ki előtte az előzmények. Igen, azon a végzetes napon ő vadászni volt és este Párisba akart utazni, de nem utazott el. Kiment az állomásra, de visszafordult; otthon belépett a felesége hálószobájába, a kit együtt talált a szeretőjével. A zavart tekintetű, révedező szemű, bizonytalan járású Sergeac még mindig maga előtt látja az asszonyt vérbe fagyva; valaki megölte szegényt, de ki ölte meg? «Te magad ölted meg, szerencsétlen» — kiáltja apósa, a ki szintén jelen van. «Én, ah én» — és Sergeac összeroskad. Látjuk, hogy eszméletét veszítette; halljuk, a mint a színpad deszkái dübörögnek testének súlyától; a szereplőktől egyelőre mindent megtudtunk, nincs tőlük több kérdezni valónk és fogalmunk sincs arról, hogy ezek után a következő felvonásokban mi történhetik, mit várhatunk, mire kell elkészülve lennünk; a függöny legördül.

A második felvonásig tizenöt év telt el. Most kezdődik az igazi dráma, melynek az első felvonás csak előjátéka volt. A szerencsétlen házaspár leánya, Simone, a ki anyja halálakor csak hat éves volt, most huszonegy éves. (A magyar fordításban a leány a családi dráma idején már kilencz éves volt, s most huszonnégy éves.)

Nem tud semmit arról, a mi történt. Azt hiszi, hogy anyja lovaglás közben járt szerencsétlenül és így veszítette el életét. Nem is tudná meg, hogy az apja megölte az anyját, ha belé nem szeretne egy ifjúba, a ki feleségül akarja venni. De az ifjú szülei megtudják, mi történt tizenöt év előtt és ellene vannak a házasságnak. A vőlegény atyja ugyanis, kinek feltűnő a Simone családját borító titokzatosság, addig kutat, míg fölfedezi a valóságot és fia tiltakozása ellenére elmegy Sergeachoz és visszakéri fia házassági ígéretét. Simone kétségbe van esve. Tudni akarja, hogy miért nem mehet nőül vőlegényéhez. Apja annyit bevall, hogy ő a bűnös; de a bűnt nem árulja el. A leány tehát kivallatja apjának egy régi nőcselédjét. Mikor megtudja, hogy apja az ő anyját megölte, kétségbeesik; anyja bűnéről azonban nincs semmi sejtelme. Oly szerencsétlen a szegény leány, mint számalomra méltó atyja. Noha irtózik anyja gyilkosától, mégsem tudja nem szeretni a megtört apát. «Azt képzeltem — úgy-

mond — hogy gyűlölnöm kell téged, de nem tudlak gyűlölni. » A vőlegényt nem hozza zavarba atyjának elfogultsága és ellenkezése. Ragaszkodik Simone-hoz és újra megkéri kezét. Miután Sergeac apósa kibékíti az atyát és leányát, újra feledés borul a multra. Érezzük, hogy a szerencsétlen családnak ezután nyugodt és boldog élete lesz.

Így végződik a darab, minden irányzatosság nélkül. Brioux kerülni akarta benne az irányzatosságot és ez abból is kiderül, hogy az első fogalmazásban a darab a Simone és atyja meghasonlásával végződött. Így talán ki lehetne belőle magyarázni azt, hogy a Dumas fils-féle *Öld meg*-tétel ellen irányul. Dumas Fils egyik darabjában ugyanis a hűtlen asszony megcsalt férjének ezt a tanácsot adja: Öld meg! «Ha szerencsétlenséged úgy akarta, hogy oly nőhöz kösd életedet, mely a világon végigbolyongó Kain által a nőtény-majmokkal nemzett fajból származik; ha ez a korcsteremtés tönkreteszi becsületedet, megkeseríti életedet: ne habozz; pusztítsd el a fél-állatot; öld meg!»*)

Ha most már Brioux e tételnek mintegy a czáfolatául nem bocsátott volna meg a feleség-gyilkosnak és azt sem engedte volna, hogy Simone megbocsásson neki és kibéküljön vele: a *Simone* tételes darab volna. Simone azonban kibékül atyjával s így a tétel éle eltompul. De ha Brioux minden áron irányzatossáknak, sőt drámai röpiratnak szánta volna ezt a darabját is, vajon oly könnyen megváltoztatta volna-e a végét, mely a tételnek mintegy a gyökerét tartalmazta volt?

Másrészt azonban kétségtelen, hogy Brioux bármennyire pályázott is a Maeterlinck babéraitra és bármennyire csak a meglepő helyzetekre, izgató cselekvényre fordította is figyelmét, nem tudta magát teljesen megtagadni és vissza-visszatér régi szerelméhez: a problémákhoz, sophismákhoz, fejtegetésekhez és szónoklatokhoz. Mikor például a Simone vőlegénye újra megkéri a leány kezét, hosszú beszédet intéz hozzá, a melyben megmagyarázza, hogy ő azon modern emberek közé tartozik, akik tagadják, hogy szerelmi bűnökért halállal kell fizetni. Senkinek sem kell meghalni, mert érzelmeiben megtántorodott. A hűtlenségért nem kell és nem szabad halállal bűnhődni, főleg nem szabad bűnhődni a hűtlen asszony gyermekének, a ki semmiről sem tehet. Itt mintha a *Bölcső* akkordjait hallanók. Brioux

*) *La Femme de Claude*.

sok tekintetben a *Bölcső*-t folytatja, de a problémát nem magába a színműbe, hanem a színmű fölé helyezte el. Ott lebeg az Damokles kardjaként a szereplők feje fölött, de egyszer sem esik le rájuk. Mert ha Brieux elméletnek szánta azt, hogy a hűtlen nőt nem kell megölni, hanem meg kell bocsátani neki, miért nem bizonyította be? Nem mutatja be drámailag, hogy elmélete milyen lenne gyakorlatban, hanem csak utólag okoskodik arról, mit kellett és mit nem kellett volna tenni?

És így megy ez végig. A szerző sokszor érinti és helyteleníti a Dumas szárnyas igéjét, úgy hogy álláspontja felől egy perczig sem kételkedünk, de mint tételt nem állítja oda az *Öld meg* mellé azt, hogy *Ne öld meg*. Mert ha ez neki tétele volna, akkor nem bocsátott volna meg annak, a ki megölte feleségét.

Viszont egy kissé gyanus az, hogy Brieux minden nehézség nélkül kétféle módon is be tudta végezni színművét. Egyformán bele tudunk nyugodni abba, hogy Simone meghasonolva maradjon atyjával, vagy hogy kibéküljön vele, bár az utóbbi megoldást jobban szeretjük. Jó drámának csak egyféle vége lehet, vagy pedig ha kétféleképpen lehet végezni, akkor valami szervi baja van. Ezt a bajt a *Simone*-ban könnyű fölfedezni; Simone jellemét ugyanis egyáltalában nem ismerjük. Lágy, olvadékony lány, aki segít atyjának archaeologiai kutatásaiban, mindenkéül pedig szerelmes Michel Mugnier-be. Mindössze ennyi az, a mit tudunk róla. Alakja szétmosódik, mint a görög sors-tragédiák alakjai. Simone adva van, mint az Euripides hősnői. De a Simone szerelme szintén el van nagyolva. Egy szép szerelmi kettős is van a darabban, de ez sem hoz bennünket közel Simone lelkéhez. Ha Simone jelleme adva volna, akkor a megoldás is adva lett volna és a szerző nem yálogathatott volna a kétféle megoldás közt. A többi szereplők sincsenek jellemezve. Mind csak szinpad utasításokat hajtanak végre. Mind adva vannak egy bizonyos célra. A mikor szükség van rájuk, megjelennek; mikor fölöslegesek, elpárolognak. Ők is olyanok, mint a görög sors-tragédiák emberei.

A főszerepeket Ivánfi Jenő és Márkus Emilia játszották. Ivánfi szépen kidolgozott alakítást mutatott be, csak néha siránkozó volt. Sergeac férfias, határozott ember, a ki önmaga előtt igazolni tudja magát tettéért, csak gyermeke előtt nincs mentése a maga számára. Márkus Emilia Simone szerepében sokat szavalt, mint mindig.

A *Péncz* ijesztően fiatal darab, voltaképen csak jelenethalmaz, mesterségesen három felvonásra szétszakítva. Van benne sok elfogadható megfigyelés, de tele van ál-páthosszal, túlzásokkal, nagyításokkal, általánosításokkal és ellenmondásokkal. A függöny ott gördül le, a hol a szerző jónak látja; a cselekvény fejlődését, a párbeszédeket, a személyek jellemrajzát pedig a szerző esetről-esetre intézi el, mint valami bábszínházban. De mégis a mai életnek egy kiszakított fényképrészletét látjuk a színpadon, csakhogy fiatalos fontoskodások kódéba burkolva; a hiba nem a szerző drámairó tehetségében rejlik, hanem a börszéről és az emberekről alkotott naiv fölfogásában, mely darabját is meghamisította.

A darab jól van kigondolva: a szerző modern hőst, modern egyéniséget léptet föl, a kinek ez a jelszava: «én én vagyok» és minden poklokon keresztül érvényesíteni akarja magát. Ez a hős — Wimmer Marcel — széles, darabos vonásokkal van rajzolva; erős és erőszakos lélek; általában durva, kegyetlen, szívtelen, a ki a maga sikereit a mások gyengeségeire és lelki rövidlátására alapítja, de neki magának is hihetetlen gyengeségei vannak; igazi *contremineur* nemcsak a börszén, hanem az életben is. Tele van ravaszsággal, de nem tud ellentállni a felesége ravaszságának, pedig egy perczre sem hisz az asszonynak. Eftéle kalandorokat, mint Wimmer, százával vet föl színre a mai demokrácia; kis tót falukból, ghettkökből, külvárosi fabódékból kerülnek elő; a modern élet szövevényeiben nincs oly Adriadne-fonaluk, mint azoknak, a kik ebbe az életbe közvetlenül beleszületnek; a síma, alkalmazkodó, egyezkedő emberek közül mindig kirínak és ellenség gyanánt állnak velük szemben; egyetlen eszményük van: önmaguk; egyetlen céljuk: önmaguk s a cél elérésére egyetlen eszközük: ez is önmaguk. Több nemzedéknek parlagon hevert tettereje halmozódott föl bennük; a hol megvetik lábukat, ott vad erővel igyekeznek tért foglalni; a ki gyengébb náluk, elsöprik; a kit erősebbnek érznek maguknál, ravaszsággal és álnoksággal ejtik meg, hogy uralkodhassanak rajta; tulajdonképen félszegül ravasz alakok, a kiket könnyen le lehet fegyverezni, ha valaki érti a módját; de az emberek többnyire félnak tőlük: akaraterejük imponál nekik, pedig ez nem is igazi, edzett akarat, hanem valami ősi, állati ösztön, mely a tigris zsákmány után hajtja. Az életben nem diplomaták, hanem condottierik. Két erejük van: az erőszak és ösztönszerű

ravaszság. Ezek az úgynevezett ösztön-emberek. Agyvelejük még nem oly fáradt, mint a mienk; izmaik épek és idegrendszerük friss. Mindenféle helyzetben kitűnően kiismerik magukat. Ott vannak a népcsődületekben mint zsebmetszők s a nagy politikai földrengéseknél mint mindenre kész fosztogatók. Nem is hiszszük, hogy mennyi Wimmer Marcel van köztünk, csak nem mindig a ghettókban vagy a börzén kell keresni őket.

A *Pénz* egyetlen nap története, jelenetekre osztva. Színhely a Wimmer és Társa bankbizományi cég irodája. Tartalma: Wimmer egy nagy pénzügyi mesterfogással az egész börzét zsebre akarja vágni, de Wimmer tervez, börze végez: — egy nap alatt mindenét elveszti. Agyon akarja lőni magát, de közbe jön Hámory államtitkár, a ki már régi ügyfele és a kinek vagyónát Wimmer megtízszerezte; aláír neki egy kétszázezer koronáról szóló utalványt és Wimmer újra ember. A szerzőnek mindig sikerül hőseit drámailag beszéltetni, de sehol sem oly jellemzőn, mint a Hámoryval folytatott párbeszédben:

«Itt állok tehetetlenül, kifosztva — mondja Wimmer — a zsebemben pedig nyavalyogva szorongatok egy tippet . . . Egy tippet, a miért tegnap még százezreket adtam volna . . . Milliókat lehetne harácsolni . . . Milliókat! . . . Egy pár nap alatt be-seperhetném az egész börzét . . . Könyökig vájkálhatnék az aranyban . . . és . . . és a buta garason fog mulni, hogy holnap vagy még ma beraktároznak egy nedvesfalu bűdös hullakamrába . . . Hát nem örület ez? És nem történik csoda . . . Nincs ember, a kinek lelke volna hozzá, hogy merjen, hogy így szóljon: Bizom a szerencsédben meg az eszedben . . . Mennyi kell? Pedig előnteném érte aranyözönnel. Egy pár garassal megvívhatnám az eget . . . Az emberek rettegnek, a félelem elvette látásukat . . . Egy elhatározó, vakmerő kupp letarolna mindent. De hol az az ember? Ki mer most? Még ön se, a kinek megvan a bizonyossága . . . Megtízszereztem a pénzét s most nincs lelke rám bizni, hogy megszázsorozzam . . . Ezerszeresen hoznám vissza! . . . Egy tenger aranyat adok egy bátor szóért . . .»

Ez igazán drámai nyelv: darabos, határozott és elszánt, mint a Wimmer lelke. Ehhez hozzá kell képzelnünk a Hegedüs Gyula művészetét, a melylyel Wimmer szerepét alakítja, a hogy a szerzőnek naiv, itt-ott színelhasogató utasításait egyszerűsíti, kibővíti; beszédes mozdulatait, kifejező megjelenését; azt a kere-

setlen és mégis vakító természetességet, mely oly magasan áll a Zacconi kiszámítottsága fölött: — mindez megmagyarázza a *Pénz* szokatlan sikerét.

Kár, hogy a darabnak egy-két fölösleges és dysharmonikus részletét nem hagyták ki vagy nem alakították át. Wimmer egyszer hordárt küld néhány ezer korona összegért, melyre azonnal szüksége van, hogy egy égető adósságát kiegyenlítse: ez a jelenet, úgy látszik, csak a hordár kedvéért került bele. Ha Wimmer összes tisztviselői a börzén volnának is, a mint hogy nincsenek ott, akkor is az olyan nagy vállalatok, mint a Wimmeré, nem szokták pénzügyeiket hordári közvetítéssel lebonyolítani. Az is ellenmondás, hogy Wimmer mindent készpénzzel fizet. Ha olyan *coulissier*, a milyennek őt a szerző rajzolja, aligha kell készpénzzel fizetnie és aligha történhetik meg vele az, hogy pénzutasványait egyik félórában még beváltják, a következő félórában pedig már visszautasítják. A szerző azonban azt hitte, hogy darabja valóságosabb hatást kelt, ha az emberek a színpadon százas és ezres bankókkal dobálódnak. Wimmer általában sokkal nagyobb stílű üzletember, mint a milyen az üzlete, apósával, sógorával és három nyomorultul fizetett tisztviselőjével. A valóságosság túlságos hajszolása okozta azt is, hogy a szerző a hitelrészvényekről fölteszi azt, hogy egy óra alatt negyven koronával emelkednek. A börzeismerők azt mondják, hogy ez valószínűtlen. Itt is jobb lett volna valami fictiv értékpapirt vagy oly részvényeket fölvenni, melyekről ilyesmit el lehet hinni. A valóságosság erőszakolása legtöbbször valószínűtlenséget szül. Legjobb lett volna megfogadnia *Vojtina Ars poetikájának* tanácsát: «Költő hazudj', de rajt' ne fogjanak!» Megengedjük, hogy a szerző ügyes fényképész, de — a párbeszédet kivéve — nem mindig művész, legkevésbé pedig ott, a hol az igazi művész kezdődik: a valóságosságban, a lelki élet rajzában.

De a párbeszédben is sok a lim-lom. Fölslegesek például a Friedmann cégvezető jellemzón előadott, de a kávéházi beszélgetések színvonalán álló kitörései a fedezetlen határidő-üzlet és a papiros-buza ellen. Igaz, hogy Friedmann kitünően sikerült genre-alak, különösen a hogy Tapolczai alakítja, de egyúttal kitünő banktisztviselő is, a kitől jellemzőbb érvek is telnének a börzejáték ellen.

A többi alakok is mind elrajzolt, elnagyolt ember-általáno-

sítások és csak oly kiváló művészek, mint Tanay, Balassa, Vendrei, Tihanyi, Fenyvesi tudnak egyéni szint adni nekik. Az emberismeret, egyénítés, jellemző készség általában hiányzik a darabból. A szerző tudta, mit akar, de tudása elmélet maradt s a gyakorlatba csak egy-két törmelék jutott belőle. Kíérezem a darabból azt is, hogy a szerzőnek szatirikus hajlamai voltak: Wimmerben a modern fosztogatót, egy felvidéki kopott mágnásban pedig a régi idők fosztogatóját akarta gúnyolni, főleg azzal, hogy a felvidéki kopott mágnást Wimmer felhajtója gyanánt szerepelteti: de ebből csak a szatira technikai része van meg a darabban, a többi ott maradt a szerző műhelyében. De mindaz, a mi még ezen kívül is a szerző műhelyében maradt, nagyon értékes és talán valamikor művészibb formában fogjuk viszont látni, mint a hogy a *Péncz*-ben láttuk.

BERKI MIKLÓS.

ÉRTESÍTŐ.

A Holnap. Sajtó alá rendezte Antal Sándor. Nagyvárad. A Holnap irodalmi társaság kiadása 1908. 191. lap.

Ady Endre költészetéről nem most esik először szó a *Budapesti Szemlében*. Ismertetve s röviden bírálva voltak itt *Új versei* s *Vér és arany* című verskötete. Egyik sem talált oly méltánylásra, minőt ennek az úgynevezett új iskolának magasztaló hívei vártak. Beltartalom, alkotás, külső alak s általában költői érzék nem szolgáltatna okot az örvendezésre. Sőt egyik ismerető attól is tartott, hogy az a szándékosan burkoló, légszerű modor, mint a színes szappanbuborék, szemet kápráztat, utánzókra talál s egyesekre könnyen átragad, mint az epidemia. Ezt a gyanút azóta igazolta az eredmény.

Ime az a versgyűjtemény, melyet *A Holnap* címmel ad ke-zünkbe az összeállító és sajtó alá rendező Antal Sándor, nemcsak annak bizonyítéka, hogy többen haladnak már az Ady Endre nyomain, de főleg annak is, mint lehet túlzó bálványozásig rajongani, nagy dobot verni az ő költészetéért, szinte egyéniségeért. *Vér és arany* kötet utolsó szakaszának címe: *A holnap elébe* s ugyanily címmel van egy költemény, melyet a szerző így végez: «Elöttem *A holnap*, Engem vár, engem; rohanok.»

Ez a szó most már nemcsak szó, hanem könyv, sőt irodalmi társaság, melynek Nagyváradon nyomdája is van. Kár, hogy a társaság szabályait nem ismerjük. De minden azt mutatja, hogy az egész társaság Ady Endre és az ő költészete körül forog. Antal Sándor hét versíró-t fűzött koszorúba, így: Ady Endre, Babics Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka versei. Talán a honfoglaló hét vezérre gondolt. A mint hogy a legelső költeményben is Gog és

Magog fia énekel. A könyv Vajda János emlékének van szentelve s ugyanazon lapon kézirat formában e sorok: «Gyulai Pál édes apánknak, a ki szigorú szeretettel, vesszőzve nevelte éppé, erőssé gyermekét, a magyar irodalmat, Hálából *A Holnap.*» Nem tudjuk, vajon Gyulai Pál eme hálasorok viszonzásául elismerné e, hogy ez az új iskola is az ő nevelése? hogy tőle kapott ihletet Ady Endre műzsája, mely «Dévénynél új időknek új dalaival tör be» s ez a dal, «ha elátkozza százszor Pusztaszer, mégis győztes, mégis új és magyar?»

Az összeállító és sajtó alá rendező Antal Sándor magyarázó és ajánló előszóval vezeti be *A Holnap* hét «elevenjét» az «új poétákat», a kiket a mai közönség ha akarna, se tudna megérteni. De minő ajánlat az, minő magyarázat ez? Több mint elragadtatás. Határos az önkívülettel. Legyen szabad szóról-szóra idézni legrikítóbb részletét.

«Ünnepre jelenik meg ez a kötet. A magyar nyelv megújulásának ünnepére. Másodszor kél itt harczra kelet nyugottal. Először Kazinczy, a lelkes műértő vitte a lobogót. Akkor is bő aratása volt a magyar nyelvnek. Ma kettő áll a sereg élén. Hogy milyen költő, azt kimérni nem lehet. Szempont dolga, mert nincsenek művészeti értékegységek. Annyi azonban bizonyos, hogy Kazinczy óta senkinek sem köszönhet annyit a magyar nyelv, mint ennek a költőnek. Ha ez a kötet nem tartalmazza is az ő verseit, akkor is le kellene írunk az Ady nevét, mert hozzá fűződik nyelvünk fejlődésének egyik leggazdagabb korszaka. Ő teremtette meg az új lyra levegőjét. Erről a kötet fog beszélni.»

Hát érdemes-e komolyan szóba állani azzal, a ki szemhúnyva így itéli meg nyelvünk s irodalmunk fejlődését s jelen színvonalát? a ki némi kis lyrai különczkedés láttára úgy kiáltoz, mintha egy új világrészt fedezett volna fel? Használ-e ily módon az ügynek, melyet előbbre akar vinni, magának a személynak, kit az olvasóközönség figyelmébe akar ajánlani? Pedig a magasztalás ily bőven buzgó forrása nincs kimerítve az előszóval. Minden versírónak költeménycsoportja előtt hol hosszabb, hol rövidebb bevezetést találunk az író életéről, költői jellemzéséről. «Olyan becsületes subjectivitással (!) próbáljuk rajzolni őket — mond az előszó — mintha már meghaltak volna.» Mindegyik többé kevésbé kikapja a tömjént, de egyik sem úgy, mint Ady Endre, kinek ősei dicsőségére és eltűnt birtokaira is visszatekintőleg hirdeti korszakalkotó költői nagyságát.

Talán mondanunk sem kell, hogy a kötetben, a jóformán ismeretlen hat versíró csak Ady Endre kíséretét képezi, Antal Sándorként szólva, úgy mint egy nagy üstököst az utána reszkető uszály-sugarak. Nem volna érdemes a fölléptetett «hét eleven» versíró műveinek ismertetésébe vagy épen bírálatába bocsátkozni. Ady Endrétől, a ki itt vezérül szerepel, egy sereg oly költeményt kapunk, mely közkezen forgó köteteiben már megjelent s ismertetés vagy bírálat tárgyai voltak. A többiek félig-meddig kezdetleges szárnypróbálgatások, melyekben itt-ott csillan meg egy-egy sor, egy-egy versszak valami értékkel s jelentőséggel bíró. Annyi igaz, az előszó szerint is, hogy «nem testvérek s mindegyiknek másképen szól a muzsikája», — de a hangadó karmester köztük mégis csak Ady Endre. Hangulat és szín az övé. Törekvés, erőlködés az ő nyoma után kétségtelen. S azon a nyomon nemcsak a vakon utánzás, de a szertelenségbe tévedés is gyakori. Csak a mindjárt utána következő Babics Mihályra utalunk s különösen utolsó versére a *Fekete országra*, melyet józan észszel meg nem érthetni. S megírni mint lehetett, alig tudjuk elképzelni.

Mert bármint vélekedjék Antal Sándor, mi érteni s lehetőleg fejtérés nélkül érteni kívánjuk azt, a mit akár versben, akár prózában olvasunk. Ady Endre versei közt pedig sok van olyan, a mely zilált, homályos, egymással ellenkező elemekből ömlött bizonyos formátlan formába. A találgatás, sejtegetés, melyre utasítva vagyunk, nem jár élvezettel, csak fáradtsággal, kivált ha kitűnik, hogy azért fáradozni nem volt érdemes. Harsányan kiáltozzák jobbra balra, hogy Ady Endrével új iskola, új korszak nyílt a lyrai költészetben. Volna-e, a ki ne örülne, ha látná, hogy csakugyan felüdítő, új ér kezd csörgedezni múzsa-berkünkben? ki fogná azt kicsinyleni a multak kedvéért vagy épen irigyelni elfogult önzésből?

De ez az új iskola eszmék és érzelmek költői tükrözése helyett inkább csak szavak s gyakran különösnél különösebb jelzők csillogtatásával játszik. Természetesség helyett torzításra hajlik, a mit sokszor már az egyes darabok címe is elárul. Működésében különös irányt észre nem veszünk, hacsak annak nem gondolunk bizonyos pessimistikus vonást és némi kaczerködést a leplezetlen anyagisággal. Nem sokat ád a versalkotás szabályos formáira. Versszakalkat, rím, összhang, sőt sokszor a nyelv tisztasága is figyelmen kívül marad, vagy öntudatosan lomtárba

kerül. Ady Endre költeményei közt azok leginkább és zavar nélkül élvezhetők, melyeket mintegy önmagáról megfélekedve, szokott cziczomái nélkül, egyszerű természetességgel alkotott.

Ő fiatalos bőszéggel ontja verseit. Ez már maga ébren tartja iránta az olvasóközönség figyelmét. A mellette harangozók, dobverők és bírálók mindinkább felköltik a várakozást. Ő amazokat nagyon is szívesen fogadja, emezeket, úgy látszik, szinte ellenségnek tekinti, a kik őt elakarják nyomni. E miatt sokszor keserű panaszra fakad. Énekli, hogy pogány módra tör rá ez a kicsi magyar világ: «de az igaz: az én vagyok, de a magyar: az én vagyok.» Legújabb versében úgy nyilatkozik, hogy a ki ő rá néz, gondolja magában: «nagy valaki ez, vagy nagy senki.» Aztán önmagától kérdi: «Minek születtem; valakinek, prófétának, vagy zsigorásnak? . . . Kóbor kutyának sorsa az enyém?»

Az üldözésben épen úgy nem telik kedvünk, mint a dicsőítő dobverésben nem. Szeretnők, ha Ady Endre önérzetes nyugalommal fogadná mindkettőt, ha csakugyan olyat tapasztal. Az ő tagadhatlan költői tehetsége megérdemli, hogy a bírálat ne hunyjon szemet előtte. Mi azt az utat és módot, melyen az ő műzsája indul nem látjuk lyrai költészetünk javára vezetőnek. Rossz példát ad, az üres szavakkal való játékra, a torzalkotásokra, az affectatióra. Ime, eddig is mily sok nő és férfi verselő tévelyeg utána. Fejlődnie, tisztulnia kell. Fog is, ha el nem szédül, vagy el nem csügged. *A holnap* bizonyynyal az övé. Mert hiszen fiataloké a jövő. De az «új iskolára», a költői nyelvnek és lyrai költészetnek új irányt és lendületet teremtő eredeti tehetségre még Ady Endre után is várunk kell. Vörösmarty, Petőfi, Arany még itt emelkednek előttünk felhőtlen magasban. Antal Sándor szavait használva, útjában az új Messiás majd «bámulva álljon meg a gizehi nagy piramisok előtt.»

f.

Nietzsche romantikus korszaka. Irta Wildner Ödön. (Társadalomtudományi Könyvtár VIII. k.)

Az újabb idők egy gondolkodóját és íróját sem itélték meg oly sokfélekep, mint Nietzscht. Vannak olvasói, a kik rajongnak érte, vannak ellenségei, a kik keserű harcot folytatnak ellene és vannak ismét sokan, kik nem szívesen vesznek róla tudomást, talán mert félnek tőle. De jóbarát. ellenség. hivatott

és laikus, mind írnak róla; foglalkoznak vele, mert íratai bűvös erővel hatnak reánk. Pedig nehéz és mégis elragadó olvasmányok. Elragadók külső alakjukat tekintve, mert oly zenei nyelven és mesteri stílussal vannak megírva, hogy e tekintetben a jelenkor kevés írója kelhet vele versenyre; nehezek, mert sokszor sejtelmesek, burkoltak, mintha csak valami suhogószövet takarná a gondolatokat. E tulajdonságok azonban olyanok, hogy izgatják az olvasókat — és megindul a találgatások, magyarázások gazdag folyama.

De Nietzsche hatása nemcsak a külső formában rejlik. Nemcsak a stílus művésze ő, de a gondolatoké is. Ezek mint valami bűvös forrásból szüntelenül, kiapadhatatlanul buzognak lelkéből. Igaz, hogy eszméi nem sorakoznak egy tudós, gondosan fölépített philosophiai rendszerbe, de merészen konstruált és alapos tudású megjegyzései a lélektan, ethika, æsthetika, történelem köréből mindenkor mély benyomások áradatát keltik az olvasóban, mint egy hatalmasan zuhogó folyó, a mely csendesebb vízbe ömlik. Tetézi e hatást érdekes egyénisége, mely soha nyugtot nem talált, mely az igazság keresésében, önmaga s a világ (mult és jelen) elleni örökös küzdelmében folyton folyvást emésztődött s végül szétrobbant, mint valami fényes üstökös. Volt-e valaha tekintélynek, hagyományoknak nálánál hevesebb ostromozója? Csak egyet ismert el; a genie jogosultságát, csak a magasabb culturának hódolt meg. Napjainkban, mikor az uniformizáló kedv mindent, a miben egyéniség van, fojtogat, nagyon fontos az ő hatása. Igen fontos annak a felismerése, hogy korunkban hatalmas, erős akaratú egyénekre van szükség. A miket Nietzsche mondott, hirdetett, azok egész lényét áthatották. Követelte az egyéniség hatalmát, — mert maga is nagyszerű, heroikus, egyéniség volt.

Eszmevilága, gondolkodása, philosophiája életével csak úgy összefort, mint a hogy Goethe költészete eggyé vált az ő külső életével.

Ilyen kiváló egyéniséget megismerni, megérteni, gondolatának és érzésvilágának színpompás világába belemerülni szép, de nehéz feladat. Kedv, bátorság, kitartás kell hozzá és olyan hangok, a melyek mi bennünk találkoznak az övéivel. Wildner Ödönben, úgy látszik, mindez megvan.

Könyve igazi modern könyv. Modern a megírásában és az érdekes tartalomban. Az Előszóban ugyan, kissé szerénykedve,

azt mondja, hogy czélja az volt, hogy Nietzsche-t ismertesse és beszéltesse. De, mert Wildner maga is a philosophia magasságából nézi a jelenségeket, mindenütt hozzáfűzi a maga álláspontját is. Könyve Nietzsche életének csak első korszakát, a romantikusát tárgyalja. E korszak öleli fel első fejlődését; ez magyarázza meg gondolatvilága fejlődésének későbbi korát, a heroikusát is. Így van ez minden ember fejlődésében. Goethe fejlődésének feltételei már benne vannak az ifjú költőben. A lélek minden benyomást megőriz. Nagy egyéniségek fejlődésének megértésénél fontos a szülők élete, a családi ház levegője, a szülőfalu vagy város környezete, ezek culturája, a nevelés, az olvasmányok, a kor világnézete. Nietzsche-t megérteni tehát annyit tesz, mint e tényezőket kideríteni és összerakni. Wildner sorra vizsgálja Nietzsche gondolatainak, érzelmeinek, cselekedeteinek rugóit, aztán az egészet összeállítva megjelenteti előttünk Nietzsche-t plastikus hűséggel.

S mily érdekesen foly ez a munka, mennyire leköti figyelmünket!

Ime egy példa: Nietzsche származásáról és gyermekkoráról szólva, megtudjuk, hogy szülei úgy atyai mint anyai részről nagyon tiszteletre méltó és művelt, de szerény, polgári, papi család. Atyját korán veszíti el, s halálának fekete, nyomasztó árnya évekig ránehezedett elárvult családjára. 1850-ben Naumburgba viszi özvegy édes anyja. Itt élt az apának két nagy műveltségű nővére.

Ezek a tények s már most levonja ezek eredményét:

«Hangsúlyoznunk kell, mily nagy szerepet játszott a gyermekek nevelésében az, hogy környezetükben csupa nő volt. Ez kivált a kis Frigyet korán igen finommá, de egyszersmind rendkívül kényes és érzékeny, könnyen áradozó lelkűvé tette. Mily szenvedéseken kellett keresztül mennie, míg kimondhatta Zarathustra a szót: «Legyetek kemények.»

Így vonja le mindig a tényekből Nietzsche lelkiállapotára gyakorolt hatásukat. Csakhogy e hatások nem mindig külső események okozatai, hanem belső életének, gondolkodásának és érzésének is eredményei. Életében, gondolkodásában a régit, az elmúltat, mindig le kellett küzdenie, túlhaladnia, úgy hogy mindig az önmegsemmisítés egy nemét végzi, s az önmagától való tudatos eltávolodást. E benső változások menetét, okait, okozatait felderíteni a nehéz munka Nietzsche magyarázásában.

Külön fejezetekben tárgyalja az említett módon középiskolai tanulmányait Pfortában. Itt is kiterjed Wildner figyelme mindenre; az iskola szellemére, a nevelés módszerére, olvasmányaira, tanulmányaira, — s aztán ismét összefoglal. Nevelését illetőleg az eredmény az, hogy az uniformizáló fegyelem elől önmagába zárkózik s így menti meg egyéni hajlamait, művészi kultuszát. Tanulmányait tekintve, a mellett, hogy a classikus nyelvekben jártasságot szerzett, a nagy egyének problémája már ekkor izgatja. Ez Emerson hatása. S mikor elhagyja Pfortát: «Csak annyit tud, hogy nem lesz a hivatások rabszolgája. Berufsthier.»

Áttérve bonni és lipcsei egyetemi tartózkodására, itt is értesülünk minden számbavehető életeseményéről. Különösen kiemeli Ritschl tanár hatását Bonnban, a kitől megtanulja a classika-philologia kutatásának módszerét, majd Lipcsében Schopenhauer philosophiájával ismerkedik meg. Schopenhaueren kívül Sokrates és Wagner voltak rá a legnagyobb hatással, de nem állandóan, mert Nietzsche lényének és gondolkodásának egész módjánál fogva sem erkölcsi, sem intellektualis téren sem személyeket, sem ideákat maga fölött uralkodóknak el nem ismert. Szabad szellem volt és szabad szellemeknek írt.

Egyetemi munkássága eleinte a classika-philologia mezején mozog. Csakhogy: «Mindjobban összeolvasztja magában a philológiát a philosophiával s mindkettőt a zenével. Egészen új csapáson indul, a philológiát csak eszköznek fogja használni arra, hogy a görög gondolkozást és culturát megismerje, a tündöklő görög világot közelebb hozza saját korához s frigyesítse a hellén szellemet ifjú lelke bálványával: Schopenhauerrel és Wagnerrel.»

Aztán a baseli egyetemi tanszékre kerül. Itt tartózkodásának idejére esik a tribscheni idyll, Wagnerrel való meleg barátság. Itt szépen és mély lélektani elemzéssel felfejtve kapjuk az okokat, melyek e két egyéniség egymásra találását, majd szétválásukat szükségképen előidézték. Nietzsche az egyéniség, a genie imádója, csodálatos intuitióval megérzi, hogy Wagner a legnagyobb művész genie. Ideálját látva benne annak az egyéniségnek, kit Emerson és Schopenhauer jellemeznek.

A nyugodt harmonikus élet idyllikus csendjét megszakítja egy külső nagy esemény: a francia-német háború. — «Incipit tragœdia» mondja Wildner. Itt részletesen megismerkedünk Nietschenek a háborúban való szereplésével, főleg barátjaihoz Rohdehoz és Gersdorffhoz intézett levelei alapján. Persze itt is

az a legfontosabb a kutató előtt, hogy a külső események mily hatást gyakoroltak Nietzsche lelkére: «A háború után kezdődik Nietzsche életének tragédiája, majdnem harmincz évi folytonos betegeskedése, elkeseredett vívódása az egészségért, még keservebb lelki szenvedései, függetlenségi harczai, támadó hadjáratai és ezek nyomában kiközösülés korából és baráti környezetéből, magános és veszedelmes küzdelme eszméiért, az igazság elepesztő szomja, a művészi alkotás kínjai s az események és élmények gyászos végperspektívája, összeroskadása.»

Íme így állítja elénk Wildner könyvének első felében Nietzsche fejlődését vonzó és lebilincselő módon. Szemeink előtt nő korszakos nagyságra.

Könyvének második részében egyéniségének, szellemének első megnyilatkozásait: *A tragédia születését, A korszerűtlen elmélkedéseket* ismerteti és magyarázza. Először ismerteti, aztán magyarázza műveit. *A Tragédia születése* gondolatmenetének ismertetése fényes példája annak, miképen lehet egy nehéz, olykor zavaros, forrongó és kuszált eszméktől, félig kimondott gondolatoktól hemzsegő philosophiát átlátszóvá és kristálytisztává tenni. Jó kommentárok néha olyanok, mint a bűvészek. Csak rálehelnek egy rosszul kevert, zavaros folyadékra s íme: szelid csobogással, tisztán patakzik belőle a gondolat. Wildner a gondolathalmazok jégcsúcsai és töretlen útjai közt nyugodt és biztos logikával jár.

Ámde nemcsak az ismertetés sikerült, hanem ítéletei is. Nyelvének simasága, magyaros verete, a formákban való tömörsége is nagy érdem.

Az egész könyv szerkezete, compositiója analytikai-synthetikus. Először bonczol, fejteget s végül összegez s megállapítja az eredményeket. Nemcsak az egyes külön álló fejezetek felépítésében jár el így, hanem az egész könyv megszerkesztésében is. Mert könyvének utolsó fejezete: *Pillantások vissza és előre* az összes eddigi fejezetek eredményeinek gondos összefoglalása.

És mikor vele együtt visszapillantunk egy tündöklő, kanyargó, törhetetlenül fölfelé néző pályára, az örök emberi tragédiáknak felvillanását érezzük meg egy pillanatra. Daczos neki indulás, energikus akarat, megtántorodás és süllyedés... a gondolkodásnak egy szárnyaszegett lkarusza vergődik előttünk.

Ozorai Frigyes.

*Kelemen Nándor: Döntő bíraskodás munkabeszüntetésekben.
Grill Károly kiadása, 1908.*

Döntő bíraskodásnak nevezi szerző azt a kötelező bíraskodást, a mely arra van hivatva, hogy a munkások és a munkaadó között a munkaviszonyokból felmerülő vitás pontokra nézve a strike előtt kötelezőleg határozzon. A felek kötelesek a bíróság döntését kikérni a strike előtt. S ha a munkások strikeba lépnek, mielőtt a bíróság határozatát a vitás kérdésekről meghallgatták volna, vagy a munkaadók a munkásokat kizárnák a határozat előtt, a törvénybe ütköző és büntető következményekkel járó cselekedetet követnek el.

Békéltetéssel vagy döntő bíraskodással békét teremteni munkás és munkaadó között, a törvényhozó hatalomnak igen aktualis nagy feladata. A kérdésnek súlypontja azonban nem ott van, mint a hogy a szerző könyvében felállítja: kötelező legyen-e a bíraskodás avagy csak vagylagos. Hatalmi kérdésekről, *par excellence* harcban álló felekről van szó. Azért első sorban annak a kérdésnek kell felvetődnie, ki bíraskodjék, a bíróságban a harcolók minő módon képviseltessék magukat? A bérharczot vivő munkások és a munkaadók között ez az ítélkezés és a nemzetközi jogban létező békéltető bíróságok között a joghasonlatosság szinte önként kínálkozik. A mint a nemzetközi jogban a magánjog elveivel a kérdéseket nem oldhatjuk meg, épen úgy a munkások bérharczában sem. Ezért a szerző hiába igyekszik magánjogi terminusokkal a kérdések lényegét megmagyarázni. A döntő bíróság ítéletének sanctiója e bíróság határozatainak morális erejében rejlik és nem a jogi tilalmakban. Az ítélet socialis hatása erősebb minden jogi érvelésnél. Ezt maga a szerző is érzi, a mikor azt írja: «A kötelező döntő bíróság ítéletének végrehajtása szempontjából jelentős szerepet fog játszani a közvélemény.» A közvélemény, mint pártonkívüli tényező igazságosaknak fogja elismerni a bíróság ítéleteit és rokonszenvét meg fogja vonni attól a féltől, a ki az ítélettel megelégedve nincsen és azt el nem fogadja. (90. old.)

A döntő bíróság, a mely szerző szerint helyesebb a felek akaratára bízott békéltetésnél, annak megszívlelésén alapszik, hogy ugyanazon indokoknak, a melyek az államot az uzsoratórvény megalkotására vezették, kell vezetni annak megvív-

gálására, vajon a bér megállapítása körül szolgáltatás és ellenszolgáltatás kellő arányban van-e egymással.» (109. old.) Ezt a beavatkozást sem értékeli helyesen a szerző. Annak, a ki a döntő bíraskodásról *jenseits von Gut und Böe* akar nyilatkozni, az állami beavatkozást a munka ellenértékének meghatározásánál mindenekelőtt kerülnie kellett volna. Hiszen az állami hatalmi viszonyok szerint alakul a bérvizony egészben véve, hiszen a munka értékelése amúgy is első sorban az államban uralomra jutó társadalmi osztályok szerint alakul. A Marxizmus épen az állami uralkodó hatalmi érdekeket bonczolta szét. A történelmi materializmus fegyverével mutatta ki, hogy a munkaadó és munkás harcza az uralkodó társadalmi osztályok erőviszonyain alapszik. És a mikor a kettő ellentétbe jut, a mikor a két fél harczonalban áll, nem lehet azt mondani, hogy az államhatalom állapítsa meg a békepontokat. Mert még ha megtagadnánk minden tudományos igazságot Marx tanításaitól, ha eljönne a Marxizmus teljes revisiója, ha az új természet-tudomány tanításával igazolnók be a Marxféle tudományos igazságok téves voltát, még akkor is bizonyos maradna, hogy a Marxizmus előmozdította a munkásság szerveződését és kifejlesztette a szerveződésben rejlő erőt, az osztályöntudatot, a minek érdemét épen Marx hártja el magától. Új tudomány revidiálhatja Marx tételeit, de a munkásság orthodox marxista marad. Mert nem a tudományos dogmákhoz ragaszkodik, hanem a marxizmusban rejlő taktikához.

«A kötelező egyeztetés és bíraskodás rendszerének szükséges kiegészítése, hogy a strikenak kimondása mindaddig, míg az egyezés létre nem jött vagy míg birói ítélet nincsen, tilos.» (122. old.)

Addig, míg a döntő bíróság jogi kategóriákkal dolgozik, addig semmit sem mond ez. Csak ha a szocialis kategóriák jutnak kifejezésre, a bíróság megalakításában épen úgy, miként a döntésében, akkor mond csak újat és csak akkor lesz eredményes. Mert ma is tilos a strike, a munkásoknak ma sincs joguk munkaviszonyok javítása céljából összebeszélni, még is van strike és az államhatalom tehetetlen vele szemben.

«Azok, a kik a magánjogi kártérítés elvei alapján akarnak kényszerít létesíteni a döntő bíróság határozatainak megtartására — és ezek mellett szól a szerző és így az új ipartörvényjavaslat is — azok azon célból kívánnak jogi személyiséget adni a munkás-

szakszervezetnek, hogy legyen egy vagyontömeg, a melyből elvehessenek az okozott kár megtérítése czímén. A szakszervezetek felelősségének fejlődése, mikép Anglia törvényhozása bizonyítja, nem így alakult ki és ezt szerző a szakszervezetek jogi személyiségéről szólva semmiképen sem tudja megmagyarázni. Pedig a döntő bíraskodás bírálata után a szerző a szakszervezeti élet fejlődésében látja a jövő jobb munkáviszonyainak alapját. Anglia példáját hozza fel, a hol a szakszervezeti élet a legfejlettebb, de nem látja a fejlődésnek igazi okozóit. A híres Zaffvale perben a bíróság az egyes munkás által okozott kár megtérítéséért a vagyonnal bíró szakszervezetet tette felelőssé. Ez ítélet nyomában járó discussiókból keletkezett aztán a Trade disputes act 1906-ban, a mely az egyes munkás által okozott kár és a szakszervezet kártérítése között az összefüggést kikapcsolta. Mert Angliában, a hol a közjogokban is erősen érezhetőek az egyéni függetlenségen és szabadságon alapuló magánjog elvei, a közvéleményben nem tudott gyökeret verni a szakszervezet kártérítési kötelezettsége, a mely szerint a szakszervezet felelős a kárért, ha a saját magával rendelkező munkás a munkáját beszüntette. Mélyreható okok vezették az angol parlamentet az 1906. évi törvény megalkotásában. Meg akarta a szakszervezeteket menteni a munkaadók vexatiójától. Azzal a szabályozásával pedig, a mely a common law összeesküvését (conspiracy) nem állapítja meg oly cselekményeknél, a melyek strike céljából történnek, a mely cselekmények egyébként büntetés alá kerülnének, a trade-unionsnak az angol társadalmi életben való nagy hatalmáról tesz tanuságot.

A döntő bíraskodás morális sanctiója tehát nyerne jelentőségében, a mikor hatalmas munkás-szervezetekre támaszkodhatik és csak ily képen éri el célját: a strike lehető elkerülését. Ezért mondotta Hichs-Beach kereskedelmi minister korábban tartott egyik beszédében, hogy a munkás és munkaadó között felmerülő veszélyes ellentétek a munkaszervezésének tökéletlenségében kereshetők.

Z. Zs.

Ta-Hio.

I.

A német philosophusok hozzászoktattak bennünket ahhoz, hogy a philosophiát külön választjuk az élettől. A philosophiai gondolkozást annyira elvonttá tették, mintha a gondolkozás nem életjelenség, hanem öncél volna. Nem az élet számára gondolkoztak, hanem magáért a gondolkozásért. Kivételt csak oly philosophusok tesznek, a kiknek gondolatrendszere inkább ethikai irányú volt, mint például Schopenhauer.

A philosophiának célja nem lehet más, mint az, hogy az összes tudományok végeredményeinek felhasználásával, a világ egységes áttekintéséhez és megbízható életelvekhez vezessen bennünket. Ez a cél az emberiségnek egész philosophiai gondolkodásán átvonul, de sehol sem nyilatkozik oly határozottan, mint a keleti philosophiában és a görög gondolkodás első fokán.

A philosophia ebben a formában igazán az élet megértésének tudománya volt. Voltak philosophusok, a kik félreértették az életet, de mások oly mélyre hatoltak annak értelmezésében, hogy gondolataik egy-egy vallási rendszer felépítéséhez szolgáltak oszlopok gyanánt, s ettől kezdve egyéni jellemüket elveszítve, a tekintély erejével hatottak az emberiségre.

Ezek a gondolkozók leginkább Keleten éltek. A keleti philosophia tehát már az összehasonlító vallástudomány körébe tartozik. Mi a philosophia történetébe többnyire csak az európai philosophiát vesszük bele és mellőzzük az arab, indus és chinai philosophusokat, pedig épen ők ismerték fel először a gondolat valódi értékét.

Tartalmánál fogva a keleti philosophia kétségkívül igen közel áll hozzánk, úgy hogy sok modern gondolkodó belőle vonta ki legtermékenyebb gondolatait. Azok a viszonyok azonban, melyek közt a keleti gondolkozók gondolataikat létrehozták, ma már megváltoztak. E mellett a keleti philosophia oly részletes és oly sok oldalról öleli fel az életet, hogy kifáraszt bennünket. Nálunk Kant önmagára utalta a gondolkozó embert s a philosophia tárgyául az emberi értelem vizsgálatát jelölte ki.

Ezt az alanyi philosophiát keleten még nem ismerték. Mi a keleti gondolatokat kissé szétfolyóknak találjuk, mert központjukból rendszeresen hiányzik a kutató, a vizsgáló, az elmélkedő

ember. A mi szemünkben a keleti philosophia nem érdekes, mert nem egyéni. A keleti philosophus általában igen biztos abban, a mit tanít; nincs szüksége arra, hogy másokat czáfoljon, sohasem küzd önmagával és nem tűr ellenmondást. Sima, mint a vihartalan tenger. Mi jobban szeretjük a folytonos hullámzást s a philosophustól azt várjuk, hogy nehéz harcokat vívjon másokkal s elsősorban önmagával; sőt azt is megbocsátjuk neki, ha egymásnak ellentmondó tételeket állít fel. Mi a küzdelemben, a hullámzásban, a mozgásban látjuk kifejezve az életet, a keletiek a békében a nyugalomban, a Nirvánában látták. A mi tudományaink harczoló és vitatkozó tudományok; a keleti tudományok csendesek, kinyilatkoztatásszerűek voltak s a tekintély elvén alapultak. A keleti philosophus az emberiség számára beszél ugyan, de mintha nem az ember beszélne belőle; pedig mi elsősorban az emberre vagyunk kíváncsiak s azt keressük, hogy a mit mond, egyéniségével is igazolni tudja-e.

Ez a különbség a keleti és nyugati népek művészete közt is megvan. A művészet nem más, mint az élet tükre, csak hogy a keleti művészet egy megdermedt és teljes nyugalomban levő életet tükröz, mert náluk az élet a teljes nyugalomban, a megsemmisülésben nyilvánult. A modern művészet azonban egy mozgó, vergődő, küzdelmes életnek képe s minél jobban tudja ezt érvényesíteni, annál modernebbnek érezzük.

Vagy a keleti és nyugati irodalom nem mutatja-e ugyanezt a különbséget? *Szakuntala* mellett ott vannak Shakespeare zivataros tragédiái: felhőtten égbolt mellett a természetnek mennydörgő zokogása.

A keleti philosophiától még az is elidegenít bennünket, hogy nekünk a philosophiai gondolatok megítélésében más szempontjaink vannak, mint nekik voltak. A keletiek gondolatai ugyanis magára az értelemre nézve kevés eredménnyel vagy tanulsággal járnak. Ámde a mi philosophiánk központja az értelem. Mi a magunk philosophusainak gondolatait végeredményeikből és az értelemre ható erejükből szoktuk megítélni. Ha előbbre viszik az értelmet, vagy a mi még ennél is fontosabb: közelebb hoznak bennünket az értelem megértéséhez, akkor elfogadjuk őket, különben pedig elvetjük.

Végül a keleti philosophia előttünk túlságosan pragmatikusnak látszik. A modern korban is voltak ily pragmatikus philosophusok, mint Hegel és Herbart, a kik az életjelenségeket

s az emberi gondolkozás egész multját a maguk végső gondolata számára szolgáló adalékul vagy előkészületül fogták fel. Ők azonban mindig népszerűtlenek voltak. Mi nem szeretjük, ha az összes gondolatok egyetlen gondolatba olvadnak s inkább a gondolatok küzdelmét óhajtjuk látni. A keleti philosophia a mi ziláltságunkhoz képest nagyon egységes. A bírálatnak, az ellenőrzésnek kevés szerepet juttat, már pedig mi nemcsak érvényesítve akarjuk látni mindenütt az emberi értelmet, hanem egyuttal érvényesíteni is akarjuk értelmünket s ezt többnyire bírálat alakjában teszszük. A modern korban ezért vált a kritika önálló tudományyá. Mindenféle tudomány többé-kevésbé szükséglet is; a kritika pedig nemcsak szükséglet, hanem gondolkozásunk azon irányának, mely az értelem kiemelésére törekszik, egyik legtermészetesebb következménye.

A keletieket maga a gondolat vonzotta, minket sokkal jobban vonz a gondolat létrejötte: a gondolkozás, vagyis az értelemnek gondolatokat termelő működése.

Épen azért én azt hiszem, hogy semmi sem fejezi ki oly világosan és tömören a modern philosophia szellemét, mint Taine működése. Ennek központjában mindenütt az értelem áll. Egyik műve magáról az értelemről szól; művészetbölcseleti előadásaiban azt kutatja, hogy a művészi teremtésben és művészi élvezetben mily szerepe van az értelemnek; legutolsó művében pedig, mely Franciaország modern történetét tárgyalja, a történelmi események burkából igyekszik kifejtetni azon egyének értelmi életét, a kik bennök részt vettek, vagy azokat létrehozták. Napoleon nála azért olasz condottieri, mert értelmi élete ugyanazon elemekből volt összetéve, mint a melyekből egy olasz condottierinek értelmi élete áll.

II.

Ugy látszik, mintha eltértem volna a tárgytól, pedig csak végig gondoltam azt a gondolatot, a melyből kiindultam.

Van ugyanis a keleti philosophiában is egy mű, mely azt a hatást kelti, mintha leghívebben tükrözné a keleti philosophia szellemét s így legalkalmasabban volna szembeállítható a modern philosophiával. Ez a *Tu-Hio*: a *Nagy Tudomány*, melyet Confuciusnak szokás tulajdonítani. Róla elmélkedünk most annál időszerűbb dolog, mert egy igen szorgalmas chinologus: Ágner

Lajos, az eredeti chinai szövegből nyelvünkre is lefordította s ezzel nemcsak a philosophiát, hanem egyuttal a keleti nyelvészetet is hálára kötelezte.

A *Nagy Tudomány* igen érdekes mű. Ma ugyanis az ethika már nem tartozik teljesen a philosophiába, mert nem a gondolkozó, hanem az akaró és akarati tevékenységet kifejtő emberrel foglalkozik. A *Nagy Tudomány* azonban elsősorban ethika.

Most külön tudomány gyanánt szerepel a jogböcelet is, mert a törvények és jogi tételek nem általános érvényűek, hanem csak formák, melyeket tartalommal kell megtölteni, míg ellenben a philosophia elvi jelentőségű igazságokra törekszik, melyek mindig érvényesek. Más szóval: a philosophiát csak az okok érdeklik: az ethika és jogböcelet nem az okok, hanem a célviszonyok tudományai s így a modern ember philosophiai gondolkozásában csak mellékes szerepet játszhatnak.

A *Nagy Tudomány* azonban nemcsak ethika és nemcsak jogböcelet, hanem államtudomány is. E mellett az államtudománynak nemcsak alapelveit állapítja meg, hanem egyuttal gyakorlati tanácsokat is tartalmaz, melyek közül nem egynek veheti hasznát a legmodernebb államférfi is.

Ime: a keleti philosophia sokoldalúsága. A modern gondolkozásnak központját az értelem alkotja, a *Nagy Tudomány* központjában a lelkiismeret áll. A *Nagy Tudomány* a lelkiismeret nevelésének tudománya. Főgondolata az, hogy az embert minden tevékenységében lelkiismeretnek kell vezetnie.

Ám a modern kornak még a lelkiismerete is más, mint a mely a *Nagy Tudományban* nyilatkozik. A mi lelkiismeretünknek egyéni és társadalmi elemei vannak, a *Nagy Tudomány* felállítja az abszolút lelkiismeret elvét. A mi ethikánk az tanítja: «Cselekedjél lelkiismereted szerint a magad és embertársaid javára»; a *Nagy Tudomány*nak alapgondolata pedig ez: «Cselekedjél lelkiismereted szerint a lelkiismereted érdekében».

Mi azt hisszük, hogy a lelkiismeretet rendesen értelmi hatások befolyásolják s minél tökéletesebb az értelem, annál tökéletesebb a lelkiismeret is. A *Nagy Tudomány* megfordítja a dolgot: helyes gondolkozás csak helyes lelkiismeret mellett lehetséges.

A *Nagy Tudomány* gondolatmenete olyan, mint egy keleti festmény, mely néhány nagy vonalban teljes ábrázolást nyújt. Csak a nagy vonalakat szereti s mellőzi a mellékes részleteket.

Egyik hegyoromról a másikra hág, a nélkül, hogy leszállna a völgybe. De halljuk magát a művet:

«Gondolatainknak és hajlamainknak őszintéknek és igazaknak kell lenniök».

«A szív javulása egyéniségünk nemesbülését jelenti».

«Egyéniségünk nemesbítése által a család jó vezetése veszi kezdetét».

«A család jó vezetéséből az ország jó kormánya következik».

«A hűbérállamok jó kormányzása a birodalom békéjét hozza létre».

Mindezek csak az egyes fejezetek címei, melyekhez a magyarázatot maguk a fejezetek szolgáltatják. Mégis a *Nagy Tudomány* gerinczét alkotják: igazán hatalmas gerincznek kell lennie annak, melyen egy oly hatalmas birodalom épül, mint a chinai.

Ez majdnem valószínűtlen volna, ha a *Nagy Tudomány* csupán csak Confuciusnak vagy tanítványainak elveit tartalmazná. Ámde a *Nagy Tudomány* korszakok hagyományait foglalja rendszerbe. Nem egy embernek, hanem az egész emberiségnek gondolatait. A humanitás eszméit szórja a nép közé, hogy humanitást teremtsen. Tanácsokat ad a politikusnak, de a politikai tanácsokat is erkölcsi szempontok irányítják. Végül a lelkiismeret világánál megállapítja az ember kötelességeit embertársai iránt s ebben a tekintetben Cicero *De Officiis* című művére emlékeztet bennünket.

A confuciusi philosophiának még egy jellemző sajátsága van: hogy tudniillik mindig valamely számrendszert igyekeznek érvényesíteni.

Confucius például öt főkötelességet ismer; 1. a fejedelem és alattvalók; 2. az apa és fia; 3. a férj és feleség; 4. az idősebb és ifjabb testvér; 5. a barátok és társak kötelességeit.

Itt tehát az ötös számrendszer érvényesül.

Bolygó szintén öt van: 1. Jupiter; 2. Mars; 3. Saturnus
4. Vénus; 5. Mercur.

Ezeknek megfelelően a confuciusi philosophia öt főelemet, öt testrészt, öt belsőrészt, öt érzéket és öt világtáját állapít meg.

Főelemek: 1. a fa; 2. tűz; 3. föld; 4. ércz; 5. víz.

Testrészek: 1. ér; 2. izom; 3. hús; 4. csont; 5. bőr.

Belsőrészek: 1. szív; 2. vese; 3. gyomor; 4. tüdő; 5. máj.

Érzékek: 1. szem; 2. orr; 3. száj; 4. fül; 5. szív.

Világtájak: 1. Észak; 2. Dél; 3. Nyugat; 4. Kelet; 5. Föld közepe.

Az ötös számrendszer mellett azonban a hármas számrendszer is szerephez jut. Mindez arra mutat, hogy a kínai philosophia ebben a tekintetben is törekedett gyakorlati lenni.

B. M.

A Balkán félsziget. — Trough savage Europe. By Harry de Windt. With one hundred illustrations. London, 1907. 8-r. 300 l.

E cím alatt, melyet így fordíthatunk magyarra: «Az európai vadak közt», Harry de Windt, a híres utazó egy utat ír le, melyet mint a *Westminster Gazette* «special» levelezője Montenegróban, Boszniában, Hercegovinában, Szerbiában, Bulgáriában, Oláhországban, a Kaukázusban és Varsóba tett.

Vadnak azért nevezi Európának föntjelzett részeit, «because the term accurately describes the wild and lawless countries between the Adriatic and Black Seas.» Szerinte még a Balkán-hegyek közt is lehet találni egyes városokat, melyek apró replikái Londonnak vagy Párisnak, de a távolabbi kerületek ép úgy, mint hajdan, «are hotbeds of outlawry and brigandage», hol csak revolverrel zsebében utazhatik az ember és élete folyvást komoly veszélyben van.

Montenegró leírásánál azt írja szerző, hogy ott Oroszországot szeretik, Ausztriát azonban szívük mélyéből gyűlölik még a berlini békekongresszus idejében viselt szerepéért. Ámbár a «fekete hegy» területe gazdag aranyban, ezüstben, kőolajban és kőszénben, mely utóbbit már fejtik Dulcignónál, az ország évi kivitelét csupán két millió forintra becsülik, s a kiviteli cikkek közt fontos szerepe jut a — bolhapornak, melyet a külföldön «perzsa rovarölő-por» név alatt árulnak. Szerzőnk skót utitársának véleménye szerint azonban az iparcikkre a termelés honában sokkal nagyobb szükség volna, mint a külföldön.

Dalmáciáról azt állítja szerző, hogy a «fehér-kabátosok» (white-coats) vagyis osztrákok a 18. század vége felé foglalták el azt, és egy rövid időköz kivételével, az 1805-diki napoleoni háborúban, elfoglalva tartották azóta. Raguzát téli üdülő helyül ajánlja, s van e városnak egy fogadója, melynél jobbat Cannesban vagy Monte Carlóban sem lehet lelteni; a hideg mistralt pe-

dig hiréből sem ismerik itt. Egy angol nő, kivel itt találkozott, fölkerlte szerzőt, hogy ne írjon semmit Raguzáról, mert különben a turisták tömegei el fogják lepni és tönkre tenni e gyönyörű vidéket és várost. Csak egy nagy hiánya van. Nincsenek még itt — golf links, melyek nélkül a modern angol ember meg nem élhet.

Utazónk ezután bejárta a «török Svájcot», a mint Hercegovinát némelykor nevezik; nagy lelkesedéssel ír Mostárról és híres régi hidjáról, az utazás kényelméről és a rokonszenves, vendégszerető fiatal «osztrák» huszárgyerekekről, kikkel együtt mulatozott a mostani vendéglőben s kik épen oly jól ismerték a londoni Piccadillyt, mint a bécsi Grabent. A népet azonban még igen babonásnak találta, mert még mindig hisznek vampirokban. Egy kávéházban egy őszfejú őrnagy egészen komolyan beszélt neki e szörnyetegekről s mutatott is neki egy vézna öreg urat, kinek vérét a vampirok éjjelenként kiszopják s ki maga is vampírrá lesz halála után. De — teszi hozzá szerzőnk — az őrnagy úr magyar ember volt, kinek hazájában a mondott vérszopókról való babona majdnem annyira van még elterjedve, mint Fehér Oroszországban, Lengyelországban vagy eredeti hazájukban, Szerbiában.

Hercegovinában és Boszniában, hová ezután elvezeti az olvasót, szerzőnk szerint az osztrák occupatio valóságos csodákat művelt, mert még a török uralom idejéből ismeri e tartományokat. Ha a vasutat Mostártól Szerajevőig valahol Nyugati-Európában építették volna, úgy világhirre tett volna szert s mint a világ egyik csodájáról beszélnének róla mindenhol. Midőn egykét év előtt szerzőnk vasuton átkúszott a «White Pass» nevű szoroson Alaszkában, vére meghűlt a meredek vonal láttára, de a szerajevői vasut még ennél is borzasztóbb, csakhogy sokkal óvatosabban járnak itt a vonatok, és az amerikai vasutasok meg gondatlan «hübele-Balázs»-féle módszerének szemléletére osztrák kollegáiknak égnék meredne minden hajuk szála.

Szerajevo nem felelt meg utazónk várakozásának; annyira elvesztette régi keleti jellegét e hely, annyira takaros és modernnek találta azt szerzőnk, mint valami német várost. A bosnyákok bizony nem szeretik az osztrákot, de elég eszesek belátni azt, hogy sorsuk, kereskedelmük, iparuk lényegesen megjavultak az új kormány alatt. A város csakúgy hemzseg a sok zsidótól. A legrégebb bevándorlók Spanyolországból kerültek ide, honnan

az inquisitio elől szöktek ide a XVI. században. Ezek teljes egyetértésben élnek a keresztény és mozlím lakossággal és lenézik és gyűlölik újabb időben bevándorolt német és lengyel hitsorsosaikat, kik szerintük náluk hitványabb törzsből származnak.

A egyes lakosság miatt hetenkint csak négy napig tart a munka; pénteken a mozlím, szombaton a zsidó és vasárnap a keresztény ünnep miatt szünetel mindenki. A város tele van katonákkal; minden harmadik egyén az utcán egyenruhát visel.

Ámbár Kállay Béni még 1903-ban halt meg, szerzőnk még mint élőről ír róla. Dúsan halmozza, persze reá a dicséretet és nejére «Bosznia királynéjára», kiknek önzetlen és ernyedetlen munkájának köszönhetik Bosznia és Hercegovina mai jólétüket és fölvirágzásukat.

A következő hét fejezet Szerbiának van szentelve. Egy más angol író Belgrádot Budapesthez hasonlította, kisebb de csinosabb kiadásban. Harry de Windt azonban nem ért egyet vele. Az olvasó, ki még nem únta meg a tárgyat, még egyszer elolvashatja a Karagyorgyevics és Obrenovics családok százéves versengését. Sándor és Draza szerelmeit és meggyilkolásuk legeslegutolsó versióját és hiteles történetét. Szerzőnk rokonszenvez a szerencsétlen párral és védelmébe veszi őket. Péter királyt ellenben neveltségessé teszi. Belgráddal szemben Zimony fekszik — azaz hogy Semlin — *osztrák* területen. Paprika pedig «is a kind of native pepper» (belföldi bors-fajta), melyet nagy mennyiségben fogyasztanak mindenhol — a Balkán-félszigeten.

A híres toronynak, mely csupa emberfejekből épült, Niss mellett Ó-Szerbia határán, fényképét kapjuk, illetőleg csak annyit, a mennyi még megmaradt belőle, mert Sándor király a vigyorgó koponyákat kivájatta és elégettette néhány év előtt és fészert építtetett fölébe, mit szerzőnk kápolnának nevez talán azért, mert kereszt van a csúcsán. A tornyot leírták Lamartine és mások. Széchenyi István is említi egyik úti rajzában (369. l.) és a *Blick*-ben. «Mily méltó tárgya lenne egy költeménynek ez a torony! Mennyi sóhaj és fohász van benne eltemetve!» jegyezte föl naplójába a magyar gróf.

A bolgár határ közelében Ropitzánál a mi angol szerzőnket és skót utitársát a sötét erdőben megtámadták. A húsznál több főből álló rablóbanda azonban meg volt elégedve 200 dinárral (frankkal) s azért valószínűleg csak kontárok voltak az utonállás mesterségében.

További két fejezetben szerzőnk leírja utját Bolgárországban és röviden érinti a maczedon kérdést is. A mit Szófiáról, a mai fővárosról ír, eléggé vonzó; Tirnova, a régi főváros a leggyönyörűbb hely, melyet jó szerencséje volt láthatni utjában a Balkánon; de Szófián kívül a vendéglők komiszak s magában a fővárosban a politikai gyilkosságok oly gyakoriak, hogy a félénkebb vagy kényelemszerető turistákat könyve inkább el fogja riasztani, mintsem az ország meglátogatására csábítani. Ferdinánd bolgár fejedelemről nem igen hizelgően nyilatkozik.

Szerbiát, ép úgy mint Bolgárországot, kezdik a német kalandorok és commis voyageur-ök kiaknázni s már egy amerikai szerencsevadászszal is találkozott utjában szerzőnk, de egészben véve a német batyúsok még nem hódítottak sok tért, s elég szép alkalom váratkozik a külföldi tőkepénzesekre és vállalkozó szellemekre.

«The City of pleasure» (az élvezetteljes város) cím alatt ezután Harry de Windt leírja Bukarestet, és az ottani dinomdánom életet. Az oláh fővárosnál vonzóbb helyet sokat utazott szerzőnk nem ismer se Európában, se máshol, de erkölcstelenebbet sem, a mióta egyedüli vetélytársa e tekintetben megszűnt létezni. Leírja továbbá nagyjában Romániát, éig magasztalja Károly királyt, vitéz hadseregét, az ország fölvirágzását, haladását az ő áldásteljes, eszes uralkodása alatt. Egy állítása azonban, hogy tudniillik az egyesült oláh-moldován hazában «disaffection no longer exist» (elégületlenség nincs többé) furcsának fog tűnni a közelmúlt napokban lefolyt parasztlázadás és vérengzések világánál.

Jassynál azonban már elkezdődött a muszka világ. Irónk minden mozdulatát szemmel kísérte egy orosz kém, a ki a vendéglőben hozzá furakodott és minden áron meg akarta tudni tőle, mi járatban volt, mi készítette őt a csár birodalmában való útra.

Az utolsó három fejezettel röviden végezhetünk. Szerzőnk meglátogatta Odesszát, Elizavetgrádot, Ekaterinoszlávot, Rosztovt, Vladikavkáz, Bakut stb. E város volt végeztélja, de nem látott, nem végezett itt semmit s azért elrándult Varsóba, hol látott munkás-zavargást, mészárlást, a kozákok vitézségét a kíváncsiságból összetódult fehér cselédek és gyermekek szétugrasztásánál. A mit itt tapasztalt, attól még most is borsószik a háta s azért két nap mulva már útban volt megint az osztrák határ

felé és szabadabban lélegzett föl, midőn megérkezett végre szerencsésen Budapestre, a civilisatio köznapi, de kényelmes honába.

Kropf Lajos.

Benyowszky Móricz. — P. Cultru: Un Empereur de Madagascar au XVIIIe siècle. Benyowszky. Paris, Challamel, 1906. 216 lap 8°.

Madagascar és Cochinchina kormányzói két évvel ezelőtt a párisi egyetemen a francia gyarmatok történetére egy rendkívüli tanszéket alapítottak, melynek első tanára Cultru úr lett. Madagascar régi történetét kutatva a tengerészeti miniszterium levéltárában egy csomó okiratra akadt, melyek Benyovszky madagascari vállalatát egész új világításban mutatják. Eddig ugyanis e távolfekvő szigeten folyt kalandjait csak az ő emlékiratai nyomán ismerhettük. Cultru érdekes könyve révén most a költészet helyett a sivár próza lép jogaiba. Bebizonyul, hogy Benyovszky minden bátorsága, vakmerősége, élelmessége mellett valódi kalandor volt, a ki nem átalotta félig-meddig hivatalos állásában hazugságokkal telt jelentéseket a francia kormányhoz juttatni, s hogy madagascari tartózkodása alatt csak temérdek összegeket költött el, de a gyarmatosítás ügyét semmivel sem segítette elő. A francia miniszterium levéltárában őrzött okiratok több hiteles forrásból eredvén, semmi okunk sincs azok igazságában kételkednünk, annál kevésbbé, mert az, a mit Benyovszky az ő Madagascarbon viselt dolgairól írt, csak regény vagy ámitás volt, hogy még nagyobb összegeket csikarjon ki azoktól, a kiket az ő gyarmatosítási terveivel lépre kerített.

Cultru már kamcsatkai kalandjainak elbeszélésénél kimutatja, hogy az emlékiratok roppantúl túloznak, hogy valóságos harcokról szólnak ott, a hol csak néhány ember csetepatéjáról lehetett szó; hogy Nilov kormányzó leánya, Aphanasia, a kivel állítólag Kamcsatkából megszökött, nem is létezett; hogy vadász kalandjai alig lehetnek igazak. Igaz az, hogy fogságából megmenekült néhány emberével, de ezek is kényszerítve követték őt, mert a mint vele Franciaországba jöttek, arra kérték a kormányt, hogy bocsássa őket vissza Oroszországba. De erre a kalandra nézve Cultru nem talált hiteles okmányokat a levéltárban. A hivatalos jelentések 1772-től, azaz attól az időponttól fogva, midőn Benyovszky kis csapatjával a Dauphin nevű hajón île de France szigetére jutott, egész haláláig (1786) terjednek.

1772 táján a francia kormány Madagascar gyarmatosítása ügyében még alig tett valamit. Az éghajlat az európaiakra nézve nagyon veszélyes volt, a mit később Benyovszky és csapatai is megsínlettek. Madagascarban tehát csak rabszolgákat vásároltak a hajók, de a valódi gyarmatosítás és kereskedelem francia részről a Madagascartól nem messze fekvő két szigeten: az île de France (ma Mauritius szigete Port-Louis kikötővel) és az île Bourbon (ma Réunion) folyt. Ezt a két szigetet a hatalmas és híres Compagnie des Indes jól szervezte és a párisi béke után (1763), minthogy Angolország által Indiából kiszorított, a francia tengerészeti miniszteriumnak engedte át, a mely oda elsőrendű hivatalnokokat küldött. Ezeknek jelentései nyomán ismerkedhetünk meg Benyovszky működésével.

Midőn a magyar nemes 1772 július 18-án Lorientban — ez volt akkoriban a nagy francia kikötő a keletre induló és az onnan jövő hajók számára — partra lépett, azonnal Párisba jött és ott a tengerészeti miniszter, de Boynes, utján mint az apostoli király alattvalója és mint lengyelországi tábornok azt kérte, hogy a külügyminiszter, d'Aiguillon herczeg, őt fogadja, mert fontos közleményei vannak egy orosz-angol titkos szövetségről, mely titkokhoz ázsiai utazásai alatt jutott. Egyszersmind terveit Madagascar gyarmatosítása ügyében is szeretné közölni vele. D'Aiguillon, a ki az udvarral Compiègne-ben időzött, a magyar főurat szívesen fogadta s valószínű, hogy bátor fellépése, kalandjai tetszettek neki, mert melegen ajánlotta de Boynes-nak, a ki alig egy pár hó múlva reá bizott vagy 300 zsoldost és 1773 márcziusában felhívta, hogy a Marquise de Marboeuf nevű hajóval utazzék el Madagascarba. Benyovszky meghívta Magyarországból nejét és ennek nővérét Henska kisasszonyt és április 22-én utnak indult. Akkoriban Lorient-ból Madagascarig körülbelül hat hónapig tartott az utazás.

Benyovszky utasításai — ezt Cultru is bevallja — nem voltak eléggé határozottak. Ugy látszik, hogy de Boynes miniszter a hivatalos okirat szerkesztését egy alárendelt hivatalnokra bízta. Ép ennek a bizonytalan szerkesztésnek tudandó be, hogy a magyar kalandor, a ki a francia szőrszálhasogató, de mindig becsületes adminisztráció titkaihoz nem értett, a két sziget kormányzójával, a kitől pénz és egyéb subsidiumok szempontjából függött, összeütközésbe került. A nagy urat akarta játszani ott, a hol a francia hivatalnokok minden livre (frank) kiadá-

sát ellenőrizni akarták. A tengerészeti adminisztráció alapelveit ugyanis már XIV. Lajos kora óta követték. A tengerész mellett, a ki vagy gyarmatosítani akart, vagy kereskedelmi ügyekben hajózott, ha a kormány küldötte ki, mindig ott volt az úgynevezett ordonnateur, a ki a pénzügyi dolgokkal foglalkozott, nehogy az állami kincstár csorbát szenvedjen. De Benyovszky nem törődött az állami ellenőrizettel, mindig csak költött és sohasem akart beszámolni. E miatt már madagascari tartózkodása elején vitába került a két sziget kormányzójával, de Maillard és számvevőjével, de Jernay. Ezek a francia adminisztráció titkaiba beavatott hivatalnokok sok jelentést küldtek Párisba a tengerészeti miniszteriumhoz, a hol Cultru felfedezte őket és ezek alapján adja elő Benyovszky madagascari «császárságát».

De Boynes, a ki Benyovszkynak a megbízatást adta, nem sokára visszavonult. Helyébe, de csak egy pár hétre, a híres Jurgot jött, a ki azonnal átlátta, hogy valami szélhámossal van dolga és intézkedni akart, hogy Benyovszky mindenben a két sziget hivatalnokainak legyen alárendelve. De a mint látszik, a kalandornak a miniszteriumban egy jó embere volt: Jurgot rendeletét nem küldték el ille de France-ba. Jurgot helyét de Sartine foglalta el és vele Benyovszky ügye jobbra fordult. A minister jóakarója volt és szívesen látta volna, ha sikerül Madagascarnban a kereskedelemnek biztos kikötőket szerezni. De Benyovszkynak a gyarmatosítás tekintetében nem voltak elvei; azokat, melyeket d'Aiguillon herczegnek bemutatott is, csak a francia gróf de Modare terveinek másolatai voltak. De hizelegni tudott. A régebbi Port-Choiseul nevű kikötőt, mert Choiseul megbukott volt, Port-Boynes-nak keresztelte és egy kis szigetnek d'Aiguillon nevét adta. Főszállása Louisbourgnban volt, nem messze az Antongil öböltől; a francia ügynökök jelentései szerint, a sziget legegészségtelenebb helyén, a hol zsoldosai egymás után haltak meg. Mindezek daczára a ministerhez írt jelentéseiben szép telepítvényekről, jó kikötőkről, erődökről szólt, pedig csak néhány kunyhót építtetett; a sánczok és erődök faalkotmányok voltak, melyeket a sziget lakóival nagyon kezdetleges módon emeltetett. Ezekért Maillard-tól 1.200,000 frankot vett fel s az összegről még nyugtát sem állított ki.

Párisba, a miniszteriumba, ez alatt egyrészt Benyovszky huzug levelei, másrészt a két sziget ügyvivőinek jelentései érkeztek meg. A kétféle, egymásnak homlokegyenest ellenmondó ok-

iratok felülvizsgálata végett de Sartine 1776-ban egy enquête-t rendelt el és a hely színeére két kormánybiztost küldött ki. Bellecombe brigadéroszt és Chevreau, a tengerészet egyik főcommisariusát. Szeptemberben Jamatárába érkeztek; ott a később nagy hirre jutott La Pérouse, tengerészeti tiszt kísérte őket utjukban. Borzasztó dolgokat láttak; sehol csak egy ház, a mely a katonákat rossz idő esetén védhette volna; az «egészség síksága» (plaine de la Santé) egy vadonhoz hasonlított. Midőn végre Louisbourg-ban Benyovszkyval találkoztak, ez kijelentette nekik, hogy évenként két millió frankot kell áldozni a szigetre, s ha a kormány ezt az összeget nem adja meg, nem sokára «pakkolni» kell (plier bagage). Meg volt győződve, hogy a mint e két férfi jelentése Párisba jó, az ő «császárságának» vége lesz. Ezért egészségi szempontból szabadságot kért tőlük és Párisba utazott (1777 április). Az enquête-ről szóló okiratok még meg vannak. Bellecombe a végén így kiált fel: Quel tableau! Quelle misère! Quelle administration! Quelle chimère! De mindezek daczára Benyovszky bátorságát és lelki szilárdságát bámulta.

Benyovszky emlékirataiban azt mondja, hogy Madagascar lakosai őt császárnak kiáltották ki, mert egy öreg asszony benne az ősi madagascari fejedelmek utódját ismerte fel. De ez már több mint regény, ez hazugság! Párisban, a hova Bellecombe jelentése még nem érkezett meg, jól fogadták. Vakmerőségében a Szent Lajos-rend keresztjét, a brigadérosi rangot és sok pénzt kért. Az elsőt megadták neki egy százezer frankra rugó összeggel és 4000 frank nyugdíjjal, de a miniszter nem volt többé hajlandó Madagascarral kísérletet tenni. A zsoldosok már 1779-ben elhagyták Louisbourg-ot és 1782-ben nyoma sem maradt Benyovszky alkotásainak, a melyek kerek két millióba és 300 ember életébe kerültek.

De a kalandor még mindig madagascari «császárságára» gondolt. Miután 1778-ban de Vergennes külügyminiszter ajánlatára Mária Teréziától bocsánatot nyert, visszajött Magyarországra, részt vett a bajor örökösödési háborúban, azután Fiuméba ment, a hol szintén nagy tervekkel foglalkozott: Fiumét összekapcsolni a monarchiával és a tengeren túli országokkal, de mindezekre a tervek az osztrák kormány nem adott pénzt. 1783-ban de Vergennes-nek ismét egy memorandumot nyújtott be Madagascart illetőleg; de Vergennes ezt de Castrieshez juttatta, de nem volt fogamatja. Erre Benyovszky Angolor-

szághoz fordult, de az ottani kormány nem akart semmit tudni terveiről. Végre sikerült néhány francia és angol vállalkozóval Amerikába jutnia és ott egy társaságot alapítani, a melynek czélja lett volna Madagascarban rabszolgakereskedést űzni. 1784-ben (október) elindult a hajó Baltimoréból, 62 személlyel, kik közt négy nő volt. Benyovszky volt a vezér. Májusban érkeztek Madagascarba. A szigetek kormányzója ekkor Souillac gróf volt, a ki ismerte a kalandor tetteit. Felügyelet alá vette, s midőn arról értesült, hogy Benyovszky Angontsy-ben, a hol tartózkodott, a francia telepítvényeseket bántalmazta és kifosztotta; hogy Hiavy nevű fekete törzsfőnökkel Foulepointe körül a francziák ellen izgat, több hónapi tárgyalás után végre 1786 májusában Larcher kapitányt küldötte 60 emberrel ellene a Louise nevű hajón. Május 24-én ez a kis csapat áttörvén egy sűrű erdőn Benyovszkyval megkezdte a harczot, a mely nem volt nagyon véres, mert csak Benyovszky maga esett el. Egy golyó mellét jobbról balra átfurta; fekete csapatja megmenekült, a nyolcz európaít fogolylyá tették.*) Így végződött a madagascari «császárság»; Louisbourg-nak nem maradt nyoma és senki sem tudja, hogy hol nyugszik a híres kalandor.

Cultru művét, mely autentikus okiratok alapján a madagascari két expeditió hű rajzát adja, melegen ajánlhatjuk a magyar közönségnek, a mely Benyovszkyt főleg Gvadányiból és Jókaiból ismeri.

Kont Ignác.

Új magyar könyvek.

Ágoston Péter. A sztrájk büntetése. Nagyvárad, 1908. Sebő I. (8-r. 73 l.) 1 K.

Balogh Arthur dr. A társadalom. A szociológia alapvetői. Comte és Spencer. Kolozsvár, 1907. Lepage. (8-r. 174 l.) 5 K.

Bein Károly, Bogyó Samu és Havas Miklós. Politikai számtan. I. rész. A pénzügyi műveletek elmélete és gyakorlata. II. rész. Az élet-, a rokkantsági és nyugdíjbiztosítás elmélete és gyakorlata. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. VIII. 387; VI, 488 l.) 26 K.

Biró Lajos. Huszonegy novella. Budapest, 1908. Deutsch és Tsa. (8-r. 217 l.) 4 K.

*) Halála napja tehát május 24-e és nem 7-e, mint a magyar források mondják.

Browning Oscar. A nevelés elméletének története. Bevezető tanulmány. Angolból. Könyvészeti és életrajzi jegyzetekkel ellátott átdolgozás. Második javított kiadás. Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. 240 l.) 4 K. *Karmán Mortol.*

Budapest székesfőváros iskolai hatóságai és intézetei az 1907—8. iskolai évben. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 298 l.) 2 K.

Csetényi József. A vámszövetség és a bankközösség problémája. Budapest, 1968. Gábor A. biz. (8-r. 134 l.) 3 K.

Csiky Ernő. Magyarország bogárfaunája. Vezérfonál a magyar Szent korona országainak területén előforduló bogarak megismerésére. I. kötet. Általános rész. Odephage: 1. Casaboidla. Budapest, 1905—8. Kilián. (8-r. IV, 546 l.) 12 K.

Dánielné-Lengyel Laura. Fehér kereszték. Regény. Budapest, 1908. Budap. Hirl. (8-r. 166 l.) 2 K 40 f.

Deïphobe. Szülőkhöz szóló levelek. után németből Benczur Kata. Budapest, 1908. Katz G. (8-r. 148. l.) 2 K.

Döntvénytár, Grill-féle. XIII. kötet. 1906. Szerkesztették Grecsak Károly és Gyomai Zsigmond dr. A büntetőjogi részt szerkesztette Éldvi Illés Károly dr. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 764 l.) 14 K.

Ereký István dr. A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek. I. kötet. A vármegyék. Eperjes, 1908. (Budapest, Grill.) (8-r. VIII, 360 l.) 8 K.

Falcsik Dezső dr. A polgári perjog tankönyve. (Magyar polgári törvénykezési rendtartás.) Második, javított és kivételes eljárással kiegészített teljes kiadás. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XII, 472. l.) 10 K.

Fehér Manó dr. Új bányatörvényünkben köszönünket szabaddá kell tennünk. Selmezbánya, 1908. (Budapest, Ráth biz.) (8-r. 46 l.) 70 f.

Gáspár Ferencz dr. A föld körül. Utleírás. V. kötet. Ausztrália. Csendes oceáni szigetek, Japánország, Khina, Szibéria. VI. kötet. A tengerészlet lovagkora. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 584, 499 l.) Egy kötet 16 K.

Grabner Emil. A gazdasági növények nemesítése. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. XI, 227 l.) 6 K.

Haggard Rider. Wingfield Tamás. Budapest, 1908. Budap. Hirl. (16-r. 567 l.) 2 K 80 f.

Halászgy Caesar. A választói jog. Eger, 1908. (Budapest, Szt. István T.) (8-r. 39 l.) 1 K.

Jászai Oszkár. Művészet és erkölcs. A magyar tud. Akadémia által a Gorove-díjjal jutalmazott munka. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XX, 440 l.) 7 K.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. XVII. kötet. 1820 január 1. — 1821 december 31. Budapest, 1907. Akadémia. (8-r. XLII, 671 l.) 10 K.

Kiss József. Levelek hullása. Falus Elek rajzaival. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (4-r. 87 l.) 15 K.

Leibniz. Értekezések. Fordították dr. Bauer Simon és dr. Vida Sándor. (Filozófiai írók tára. XX. kötet.) Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 224 l.) 3 K 40 f.

Lux Terka. Budapest. Budapest, 1908. Légrády testv. (8-r. 211 l.) 2 K 40 f.

Melichár Kálmán. A katolikus autonomia Magyarországon. Budapest, 1907. Kilián utóda. (8-r. 445 l.) 10 K.

Molnár Ferencz. Az ördög. Vígjáték három felvonásban. Ötödik kiadás. Budapest, 1908. Franklin Társulat. (16-r. 184 l.) 2 K 50 f.

Nagy Ernő. Magyarország közbjoga. (Államjog.) Hatodik kiadás. Budapest, 1907. Athenæum. (8-r. XII, 476 l.) 9 K 80 f.

Orient Gyula dr. Gyógyszerészi műtan. Második bővített kiadás. Kolozsvár, 1907. Stein. (8-r. 38, IV. l.) 6 K.

Porzó (Ágni Adolf). Utazás Pestről Budapestre. 1843—1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Budapest, 1908. Pallas. (8-r. 446 l.) 10 K.

Ralzenhoffer Gusztáv. A szociológiai megismerés lényege. Fordította Timár László. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 472 l.) 7 K.

Sajó Aladár. A Vörösmarty-szobor. A budapesti Vörösmarty-szobor története. Kiadta a szoborbizottság. Budapest, 1908. Budap. Hirl. (4-r. 162 l.) 5 K.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. X. kötet. 1905—1906. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. CVI, 781 l.) 14 K.

Vajna Károly. Hazai régi büntetések. 1., 2. kötet. Budapest, 1907. Toldi L. (8-r. 696, 696, 591 l.) 20 K.

Werner Gyula. Forgách Simon. Rákóczi korabeli regény. I. kötet. (Egyetemes regénytár XXIV. évf. 13. köt.) Budapest, 1908. Singer és Wolfner (8-r. 159 l.) 1 K.

Zsoldos László. Barátom a huszárfőhadnagy és egyéb történetek Mikszáth Kálmán előszavával. Budapest, 1908. Szerző. (8-r. 158 l.) 3 K.

